

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları

Doktora Tezi

Nicolai TUFAR

Ankara - 2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları

Doktora Tezi

Nicolai TUFAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek ERDEM

Ankara - 2010

Ön Söz

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu, sadece dille ilişkili değil, psikoloji ve mantık bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *“Meronimi nedir? Parça-bütün ilişkisi nedir? Düşünce sürecinin vazgeçilmez bir unsuru olan meronimi neden konuşmacı ve dinleyicinin zihninde bir yapı oluşturmuyor?”* gibi psikolojik sorular doğuran meroniminin, Aristo’dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından da üzerinde durulan bir konu olduğu, yapısal anlam bilimi üzerine yapılmış çalışmalardan anlaşılmaktadır (Iris 1988, Lyons 1977, Chaffin 1992, vb.). Ancak tarihsel ve modern Türk dili alanında Türk konuşuruna yönelik olarak, daha önce anlam bilimi, psikoloji, mantık üçgeni içerisinde, dil davranışını ve kavram hiyerarşisini tespit eden böyle bir meronimi çalışması bulunmamaktadır. Böylece disiplinler arası bir terim olan meronimi tarihse ve modern Türk dili alanında ele almayı amaçladık. Gerçekte meronimi sadece Türk dilinde değil, diğer yabancı dillerde de ihmal edilmiş bir konudur. Semantik bilimciler alt anlamlılık (hiponymy), parça-bütün ilişkisi, alt kavramlılık, üst kavramlılık gibi anlam ilişkileri içinde en az üzerinde durulan konunun meronimi olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.

Türk dilinde meronimi özellikle sözsel bir kavram alanı için söz konusu olabilir. Ancak, temel söz varlığı içinde yer alan ve eski metinlerden günümüze bir çok kaynaktan, yer yer anlam olaylarına maruz kalarak gelen organ adları, meronimik ilişkilerin en dikkat çekici şekilde görüldüğü bir kavram alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada organ adları ile ilgili olarak, genel Türk dilinin söz varlığında yer alan isim ve fiil kelime türlerinde parça-bütün ilişkisi içinde bulunan unsurların, ilgili

eserler taranarak saptanması, bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve bu yolla Türk dilinin türleri arasında ortaya çıkabilecek farklı anlam ilişkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Buna ek olarak, dil sisteminin incelenmesinden çok “dil davranışı teorisi” ile ilgili bir kavram olduğu ifade edilen meronimler üzerine yapılacak inceleme sonucunda “Türk dilinin davranış teorisi”nin geliştirilmesi de hedefler arasındadır.

Meronimik ilişkilerin daha rahat görülebilmesi için, tarihsel ve modern metinlerde tespit edilen organ adlarının nasıl bir sıra ile ele alınacağı bir sorun teşkil etmekle birlikte, tarihsel açıdan muhtemel ses değişmelerinin de görülebilmesinden dolayı, kavrama göre anatomik bir tasnif yapılması uygun görülmüştür. Ancak her bir kavram alanı içinde yer alan terimler arasında alfabetik sıraya dikkat edilmiştir. Kavram alanının geniş olması sebebiyle eldeki çalışma Türk dilinde insan organ adlarıyla sınırlandırılmıştır.

Taranan kaynaklar edebiyat, tarih ve tıp konusunda metinlerdir. Eldeki çalışmada tarihsel ve modern incelemelerde kavramlar, kendi dönemleri içinde eş zamanlı olarak değerlendirilmiş, ancak anlam olayları ve anlam değişimleri söz konusu edildiğinde, art zamanlı yöntem de göz önünde tutulmuştur.

Tezin Giriş bölümünde; meronimlerin incelenmesinde izlenen metodoloji ve tarama sırasında faydalanılan eserlerin bibliyografik künyeleri verilmiştir.

Birinci Bölüm’de; önce meronimi kavramı değerlendirilmiş, ilgili çalışmalara ve yaklaşımlara yer verilmiş, bilim adamlarının ortaya koydukları tasnif denemeleri incelenmiş ve Türk diline uygun olacağına inanılan bir tasnif ortaya konulmuştur. Ayrıca meronimlerin geçişli olabilmeleri ve bölünürlüğü gibi konulara da geniş yer verilmiştir. Yine bu bölümde *meronimi* ve *parça-bütün ilişkisi* ile arasındaki

benzerlik ve farklılıklar incelenmiştir. Birinci bölümde, tasnifler değerlendirilirken Iris, Chaffin ve Vossen tasniflerinden geniş olarak söz edilmiş, eldeki çalışmanın genelinde meroniminin tek ve bölünmez bir olgu olmadığını savunan Iris, meronimiye psikoloji bilimi açısından yaklaşan Chaffin ve Eurowordnet bilgisayar semantik sisteminde meronimiye ele alan Vossen'in tasniflerinin Türk diline uygun bir sentezi yapılmıştır.

İkinci Bölüm'de, tarihsel ve modern Türk dili alanından taranan metinlerde yer alan insan vücudu ile ilgili organ adları kavramsal bir tasnif içinde örnekleriyle yer almış, etimolojik değerlendirmeleri, kullanım alanları ve türevleri, anlam olayları ve meronimi içindeki konumları bakımından ayrı ayrı incelenmiştir. Tezin genel amacının meronimi hiyerarşisi açısından kavramların ve kullanım alanlarının tespiti olduğundan, bu bölümde mevcut görüşlere yer verilmiş, ayrıntılı bir etimolojik değerlendirmeye gidilmemiştir.

Üçüncü Bölümünde ise, tarihsel ve modern alandan tespit edilen organ adları özellikle meronimi açısından holonim ve meronim olmalarına göre diğer kavram alanları içindeki yerleri de göz önüne alınarak incelenmiştir. Bu bölümde yine organ adlarının meronimik ilişkilerine göre değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu şekilde tarihsel ve modern Türk lehçelerinde meronimik ilişkilerin şematik görünüşleri verilmiştir.

Eldeki bu çalışma, genel olarak Türk dili alanında insan vücudundaki organ adları ile ilgili olarak bir hiyerarşi tespitinin yanı sıra bu adların tarihsel ve modern alandaki gerek morfolojik gerekse semantik değişimlerinin tespiti, metaforik ve metonimik ilgiler ile lehçeler arasındaki bağın ortaya konması, dil davranışının belirlenmesi ve anlatım yolu özelliklerinin tespiti açılarından elde edilen verilerle

ilgili olarak, Türk dilinin bilgisayar dil bilimi içerisinde de incelenmesine büyük imkân sağlayacaktır.

İnsanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olan *WordNet* için de bir dilin söz varlığının hiyerarşik bir yapı içine yerleştirilmesi söz konusudur. Bu kavramların düzenlenmesi açısından meronimler de bu hiyerarşik düzen içinde parça – bütün ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk dilinin bu yapısının tespiti bilgisayar dil bilimi açısından da büyük önem kazanmaktadır.

Bu çalışma boyunca karşılaştığımız sorunları çözmede yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Melek ERDEM'e, tavsiyeleri ile çalışmamıza yön veren değerli hocam Prof. Dr. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e, kaynak bulmakta önemli yardımlarda bulunan sayın hocam Prof. Dr. Önal KAYA'ya, tez çalışmamız esnasında gösterdiği fedakarlık ve katkıları için Dr. Maria STAMOVA TUFAR'a, çalışmanın düzeni ile ilgili tavsiyelerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Selcan SAĞLIK'a şükran borcumu bilhassa ifade etmek isterim.

Nicolai TUFAR

Ankara 2010

İçindekiler

Ön Söz	i
İçindekiler	v
0. Giriş	xi
0.1. Konu	xi
0.2. Konu Külliyatı (Korpus).....	xii
0.3. Metot.....	xv
Kısaltmalar	xvii
1. Bölüm Meronimi Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar	1
1.1. Meronimi Kavramı	1
1.2. Meronimi ve Parça-Bütün İlişkisi.....	3
1.3. Meronimi Kavramının Bölünürlüğü	6
1.4. Meronimi Kavramının Geçişliliği.....	7
1.5. Meronimi ve Gramer Birimleri.....	11
1.6. Meronim Tasnifleri	11
2. Bölüm Türk Dilinde Organ Adları	23
2.1. Baş Kısımındaki Organlar	23
2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAŞ	23
2.1.1.1. *balç	23
2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEYİN	32
2.1.2.1. *béni	32
2.1.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SAÇ	37
2.1.3.1. *kılk.....	37
2.1.3.2. *saç	40
2.1.3.3. *tü:k	44
2.1.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ALIN.....	47
2.1.4.1. *a:ln.....	47
2.1.4.2. *ka:pak	50
2.1.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KULAK.....	54

2.1.5.1. *kulyak	54
2.1.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YÜZ	59
2.1.6.1. *yü:z.....	59
2.1.6.2. *bât	64
2.1.6.3. *bâñiz.....	67
2.1.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖZ	69
2.1.7.1. *körs > *köz	69
2.1.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KAŞ	78
2.1.8.1. *ka:ş.....	78
2.1.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KİRPİK	82
2.1.9.1. *kirpik.....	83
2.1.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BURUN	86
2.1.10.1. burun.....	86
2.1.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YANAK.....	90
2.1.11.1. *äñäk.....	90
2.1.11.2. *yañak.....	93
2.1.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ÇENE.....	97
2.1.12.1. *çäñä.....	97
2.1.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AĞIZ	100
2.1.13.1. *aγız	100
2.1.13.2. *aburt.....	107
2.1.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DUDAK.....	109
2.1.14.1. *tu:dak	110
2.1.14.2. *erin.....	114
2.1.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİL	115
2.1.15.1. *tilk	115
2.1.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİŞ	122
2.1.16.1. *ti:ş'	122
2.1.16.2. *azıγ	127
2.1.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAK.....	129
2.1.17.1. *tamγak.....	129

2.2 Beden Kısımındaki Organlar.....	133
2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOĞAZ.....	133
2.2.1.1. <i>*boyaz</i>	133
2.2.1.2. <i>*bokurdak</i>	137
2.2.1.3. <i>*käkirtäk</i>	139
2.2.1.4. <i>*öñäç/*öñüç</i>	141
2.2.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOYUN.....	143
2.2.2.1. <i>*boyın</i>	143
2.2.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ENSE	148
2.2.3.1. <i>*sügsün</i>	148
2.2.3.2. <i>*yelkä</i>	149
2.2.3.3. <i>*äñsä</i>	151
2.2.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMUZ.....	153
2.2.4.1. <i>*çekin</i>	153
2.2.4.2. <i>*ägin</i>	156
2.2.4.3. <i>*omuz'</i>	159
2.2.4.4. <i>*öşün</i>	161
2.2.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KÜREK.....	163
2.2.5.1. <i>*yagrın</i>	163
2.2.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KOL	165
2.2.6.1. <i>*kol</i>	166
2.2.6.2. <i>*kar</i>	170
2.2.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİRSEK	173
2.2.7.1. <i>*tirs(g)äk</i>	173
2.2.7.2. <i>*çaykan</i>	177
2.2.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BİLEK.....	178
2.2.8.1. <i>*bilek</i>	178
2.2.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EL	181
2.2.9.1. <i>*älig</i>	181
2.2.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYA.....	188
2.2.10.1. <i>*a:ya</i>	188

2.2.10.2. *aδut	190
2.2.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde PARMAK	193
2.2.11.1. *ärñäk	193
2.2.11.2. *barñak	195
2.2.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TIRNAK.....	201
2.2.12.1. *tırñak.....	201
2.2.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EKLEM.....	205
2.2.13.1. *bogun ve *bogım.....	205
2.2.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEDEN	207
2.2.14.1. *boδ	207
2.2.14.2. *sı:n	211
2.2.14.3. *kebde	213
2.2.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SIRT	216
2.2.15.1. *arka	216
2.2.15.2. *sirt	219
2.2.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEL	222
2.2.16.1. *be:lk	222
2.2.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMURGA	225
2.2.17.1. *oñurtka	225
2.2.18. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖĞÜS.....	227
2.2.18.1. *ömgän	227
2.2.18.2. *tö:ş	228
2.2.18.3. *kö:küz	231
2.2.18.4. *kökräk	235
2.2.18.5. *köñül.....	237
2.2.19. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EĞE.....	241
2.2.19.1. *äyägü.....	241
2.2.20. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALÇA.....	243
2.2.20.1. *bıkın	243
2.2.21. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BACAĞ.....	245
2.2.21.1. bacak.....	245

2.2.22. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BUT	247
2.2.22.1. <i>*bu:t</i>	247
2.2.22.2. <i>*uδluk</i>	249
2.2.22.3. <i>*sa:n</i>	251
2.2.23. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİZ	252
2.2.23.1. <i>*ti:z'ke</i>	252
2.2.24. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BALDIR	256
2.2.24.1. <i>*baltır</i>	256
2.2.25. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYAK	258
2.2.25.1. <i>*aδak</i>	258
2.2.26. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TABAN	264
2.2.26.1. <i>*ta:pan</i>	264
2.2.27. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TOPUK	267
2.2.27.1. <i>*topuk</i>	267
2.2.27.2. <i>*ögçä</i>	270
2.3 İç Organlar	272
2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALP.....	272
2.3.1.1. <i>*yüräk</i>	272
2.3.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AKCİĞER	277
2.3.2.1. <i>*öbkä</i>	277
2.3.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARIN.....	280
2.3.3.1. <i>*karım</i>	280
2.3.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde MİDE.....	283
2.3.4.1. <i>*kurugsak</i>	284
2.3.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BÖBREK.....	286
2.3.5.1. <i>*böğüz'-äk > *böğsek, *böğür, *bögräk</i>	286
2.3.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARACİĞER	288
2.3.6.1. <i>*bağır</i>	288
2.3.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAĞIRSAK	291
2.3.7.1. <i>*bağırsak, *bağırsuk</i>	292
2.3.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DALAK.....	294

2.3.8.1. *ta:lak	294
2.3.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖBEK.....	296
2.3.9.1. *ki:n	296
2.3.9.2. *kö:päk	298
2.4 Genel Organlar	301
2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KEMİK	301
2.4.1.1. *siñök	301
2.4.1.2. *kemük	304
2.4.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SİNİR	307
2.4.2.1. *siñir	307
2.4.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAR	309
2.4.3.1. *tamır.....	309
2.4.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DERİ.....	313
2.4.4.1. *tāri.....	313
3. Bölüm Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik İlişkileri.....	317
3.1. Meronimi Türlerine Göre Tasnif	317
3.1.1. NESNE : PARÇA	319
3.1.2. BÜTÜN : KESİT	325
3.1.3. GRUP : ÖĞE	327
3.1.4. NESNE : MADDE	328
3.1.5. ALAN : MEKÂN	330
3.2. Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik Geçişliliği.....	335
3.3. Türk Dilinde Organ Adlarının Farklı Kavram Alanları ile Meronimik İlişkileri	337
Sonuç	367
Kaynaklar	372
Türkçe Özet	379
İngilizce Özet	379

0. Giriş

0.1. Konu

Eldeki çalışmanın konusunu tarihsel ve modern Türk dili alanında organ adlarının meronimik ilişkilerinin tespiti ve bunların incelenmesi oluşturmaktadır. Bu çalışmada özellikle yapısal semantik ve sözcük dil bilimi çalışmalarında yer alan yöntemler kullanılmıştır.

Meronimi terimi ilk olarak Stanislaw Lisnewski'nin dil bilimiyle ilgili olmayan matematik ve metafizik çalışmasında ortaya konulmuştur. Dil bilimciler meronimi terimini benimseyerek, *parça-bütün* mantıksal ilişkisinin sözcük bilimindeki karşılığı olarak kabul etmişlerdir.

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu, sadece dille ilişkili değil, psikoloji ve mantık bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Meronimi konusunun Aristo'dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından da üzerinde durulan bir konu olduğu, yapısal anlam bilimi üzerine yapılmış çalışmalardan anlaşılmaktadır (Iris 1988, Lyons 1977, Chaffin 1992, Murphy 2003) .

Gerçekte meronimi konusu birçok yabancı dilde de ihmal edilmiş bir konudur. Anlam bilimciler, alt anlamlık (hiponym), parça-bütün ilişkisi, alt kavram, üst kavram gibi konuların az incelenmiş olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.

Günümüzde Almanca, Fransızca, İspanyolca gibi diller için WordNet modelleri geliştirilmektedir. WordNet insanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olarak tanımlanabilir. Meronimi kavramı bu tip sözlüksel hafıza modellerinde de önemli bir yere sahiptir. Meronimler de hiponimler gibi bir dilin söz varlığını hiyerarşik bir yapı içine yerleştirir ve düzen verir. Meronimler de

bu hiyerarşik / hiponimik düzen içinde tür ilişkisinden ziyade parça ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk dili için de Söz Ağı (WordNet) modeli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan eldeki çalışma Türk dilinin (Word Net) modeline sağlayacağı tarihsel ve modern alana ait sözlüksel veri tabanı (database) ile de ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu çalışmada genel Türk dilinin söz varlığında yer alan insan organ adlarının parça-bütün ilişkisi içinde bulunan unsurların, mevcut sözlükler ve ilgili metinler taranarak saptanması, bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve bu yolla Türk dilinin türleri arasında ortaya çıkabilecek farklı anlam ilişkilerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Buna ek olarak, dil sisteminin incelenmesinin yanı sıra “Türk dilinin davranış teorisi”nin geliştirilmesi de amaçlar arasındadır.

0.2. Konu Külliyatı (Korpus)

Türk Runik harfli metinlerdeki insan organ adlarını gösteren terimleri tespit etmede faydalanılan kaynakların başında, **Eski Türkçe dönemi** için S.G. Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford 1972), Hüseyin Namık Orkun’un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara 1987), A. von Gabain’in *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara 1988), K. Röhrborn’un *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Yürkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4 (Wiesbaden 1977), Thomsen’in *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat Köken, Ankara 2002), Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları* (Ankara 1988), *Irk Bitig, The Book of Omens* (Wiesbaden 1993) adlı eserleri esas alınmıştır.

Buddhist Türk çevresi metinleri için A. Von Gabain ve W. Bang’ın *Türkische Turfan Texte I* (Berlin 1929), *Türkische Turfan Texte II* (Berlin 1929),

Türkische Turfan Texte III (Berlin 1930), *Türkische Turfan Texte IV* (Berlin 1930), *Türkische Turfan Texte V* (Berlin 1931) adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Maniheist Türk çevresi metinleri için Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, (Oxford 1972) ve Peter Zieme'nin *Manichäisch-türkische Texte* (Berliner Turfan-Texte V, Berlin, 1975) adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

İslamî Türk çevresinde, Karahanlı Türkçesi metinleri için R. R. Arat'ın, *Kutadgu Bilig I-Metin* (Ankara 1979), *Kutadgu Bilig II-Çeviri* (Ankara 1974), *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Ankara 1979), R.Dankoff ve J. Kelly'in *Dīvān Luġāti't-Türk. Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Türk*, I-II-III (Harward University Pres 1982-1984-1985), Besim Atalay'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, (Ankara 1992); **Harezmi Türkçesi** metinleri için Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb: Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks* (Ankara 1993), Aysu Ata'nın *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, (Ankara 1997), Janos Eckmann, Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar'ın hazırladığı *Mahmut b. Ali, Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım* (Ankara 1995), Aysu Ata'nın hazırladığı *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük* (Ankara 1998), M. Canpolat ve Z. Önler'in hazırladığı *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfrede* (Ankara 2007) adlı çalışmalardan faydalanılmıştır. **Eski Kıpçak Türkçesi** için K.Gronbech'in, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen 1942), Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı'nın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara 2003); **Memluk Kıpçak Türk** çevresi için Ahmet Caferoğlu'nun hazırladığı *Abu Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* (İstanbul 1931), **Doğu Türkçesi** metinleri için G. Clauson'un *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed*

Mahdi Xan, (London 1960); **Batı Türkçesi** metinleri için M. Canpolat ve Z.Önler'in hazırladıkları, *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfredde* (Ankara 2007), Zafer Önler'in *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ* (Ankara 1990), İlter Uzel'in hazırladığı *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye* (Ankara 1992), Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile, Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* (Ankara 1997) adlı eserlerinden yararlanılmış ve ayrıca *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, VIII c., 2. baskı, (1965-88 Ankara) de esas alınmıştır. **Modern Türk dili** alanı için özellikle **Güney Batı (Oğuz) Türk lehçeleri** alanında **Türkiye Türkçesi** için *Türkçe Sözlük II* c., 9. Baskı (Ankara 1998) ve *Derleme Sözlüğü*, 2. baskı (Ankara 1993), **Gagauz Türkçesi** için G. A. Gaydarci, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan'ın hazırladıkları *Gagausko-Russko-Moldavskiy Slovar* (Moskova 1973), Mihail Ciachir'ın *Pazarların Sabah Evangeliyası* (Chişinau 1910), D. Tanasoglu'nun *Uzun Kervan* adlı romanı (Chisinau 1985), A. Petr Çebotar'ın *Kısa Gagauzca-Rusça Laflık* (Komrat 1992), Maria Stamova'nın *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (yayınlanmamış doktora tezi) (Ankara 1992), **Azerbaycan Türkçesi** için Ä. Ä. Oruçov'un redaktörlüğünü yaptığı *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügäti*, 4. c. (Bakı 1966-1980-1983-1987), M. İ. Hâkimov'un *Halgımızın Deyimləri ve Duyumları* (Bakı 1986), **Türkmen Türkçesi** için M. Y. Hamzayev'in *Türkmen Diliniñ Sözlügi* (Aşgabat 1962), H. Mammedov, *Rusça-Latınca-Türkmençe Anatomiya Sözlügi* (Aşgabat 1998), G. Geldiyew, A. Altyyew'in *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi* (Ankara 2002) adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Bu çalışmaların yanı sıra genel olarak E. R. Tenişev'in *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Leksika* (Moskova 1997), adlı çalışmasından da yararlanılmıştır.

0.3. Metot

Eldeki alışma meroniminin hem semantik hem de leksikolojik yönlerini kapsamaktadır. Dolayısı ile bir ilişki semantik açıdan incelendiğinde “parça-bütün” kavramı, leksikolojik açıdan incelendiğinde de “meronimi” kavramı kullanılmıştır. Bir başka deyişle, anlam bilimi açısından st kavram - alt kavram, parça – bütün gibi konular incelenirken “parça-bütün” ilişkisinden bahsedilir; ancak bu ilişkiyi dildeki kelimelerle ifade eden kavramlardan bahsederken “meronimi” terimi kullanılır. Diğerk yandan parçanın yerine bütün veya bütünün yerine parça kullanımı ise bir söz sanatı olarak değerlendirilmektedir.

Meronimi konusunda teorik çerçevenin ayrıntılı olarak incelenmesi için Batı'da ve Türkiye'de yapılan çalışmalar öncelikle değerlendirilmiştir. Ancak tezin araştırma evrenini tarihsel ve modern Türk dili alanı oluşturmaktadır. Konunun genişliği sebebiyle çalışmanın alanı meronimik ilişkilerin en çok dikkat çektiği bir kavram alanı olan organ adları ile sınırlandırılmıştır. Tezde meronimik ilişkilerin daha rahat görülebilmesi açısından kavrama göre anatomik bir tasnif yapılması uygun görülmüştür. Ancak her bir kavram alanı içinde yer alan terimler arasında alfabetik sıraya dikkat edilmiştir.

Eldeki çalışmada tarihsel ve modern incelemelerde kavramlar kendi dönemleri içinde eş zamanlı olarak değerlendirilmelerinin yanı sıra anlam olayları ve anlam değişimleri söz konusu edildiğinde art zamanlı yöntem de göz önünde tutulmuştur.

Tarihsel Türk dili alanında tespit edilmiş meronimik ilişkiler bugünkü Türk dili alanındaki meronimik ilişkilerin de benzerlik ve farkını sunabilmekte ve bunların kullanım alanları ve anlamları hakkında bilgi verebilmektedir. Meronimik ilişkilerin tespitinden sonra bunların kurdukları semantik diziler araştırılmıştır. Bu çalışmada meronimi kavramının teorisi kurulduktan sonra tamamen uygulamalı metotla teorik bilgiler tarihsel ve modern Türk diline art zamanlı ve eş zamanlı yöntemlerle uygulanmıştır.

Bu çalışma için gerekli olan verileri toplamada konunun teorik kısmını kurmak için yapısal anlam bilimi, sözlüksel anlam bilimi, mantıksal anlam bilimi, felsefi anlam bilimi gibi anlam bilimi alanları üzerine hazırlanmış mevcut kaynaklardan, Türk dili üzerine yapacağımız çalışmalar içinse Türk dilinin tarihsel dönemlerine ait metinlerden ve modern Türk dili dönemine ait metinlerle, yayımlanmış sözlüklerden faydalanılmıştır.

Taranan kaynaklar edebiyat, tarih ve tıp konusunda metinlerdir. Rast geldiğimiz vücut organları arasında dış organ sayısı, iç organlara nazaran çok daha yüksektir. Günlük hayatta görebileceğimiz “kol, el, bacak, ayak, baş, yüz” ve “yüzde bulunan organlar” daha çok karşımıza çıkmaktadır. İç organlar, daha çok özel tıp metinlerinde görülmektedir.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

ADİL	Oruçov, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987): <i>Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti</i> , Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyatı.
SFA-1	Abasıyanık, Sait Faik (1952), <i>Son Kuşlar</i> , Varlık Yayınları.
SFA-2	Abasıyanık, Sait Faik (1987), <i>Lüzumsuz Adam</i> , Bilgi Yayınevi.
ATDS	Altaylı, Seyfettin. (2005): <i>Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü</i> , Ankara, Prestij Matbaası.
BK	Bilge Kağan yazıtı. Tekin, T., (1988): <i>Orhun Yazıtları</i> , Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540.
CC	<i>Codex Cumanicus</i> . Grønbech, K., (1942): <i>Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus</i> , Kopenhagen, Einar Munksgaard.
CH	Uzel, İlter, (1992), <i>Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye</i> , Türk Tarih Kurumu, Ankara.
D	Doğu yüzü.
DD	Türkiye’de halk ağzından söz derleme dergisi. İstanbul 1939-1952. I-VI.
DeyS.	<i>Deyimler Sözlüğü</i> . Aksoy, Ömer, Asım, (1988): <i>Deyimler Sözlüğü</i> , İstanbul, İnkılâp Yayınları.
DK	<i>Dede Korkut</i> . Ergin, Muharrem, (1997): <i>Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile</i> , 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu

- Yayınları:169; Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları:219.
- DLT** *Dīvān Luġāti't-Türk*. Dankoff, R., J. Kelly, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Pres; Atalay, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS** *Derleme Sözlüğü*, (1993): 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DTS** *Drevnetyurkskih Slovar*, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- ED** *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Clauson, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- EUTS** CAFEROĞLU A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul.
- EM** CANPOLAT M., ÖNLER Z., (2007), *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfrede*, TDK Yayınları, Ankara.
- ESl.** *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. Levitskaya, L. S., (Red.) (1989): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvı c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (1997): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i*

mejtyurkskie osnovı na bukvi í , k), Moskva, "Yazıkı Russkoy Kulturi", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (2000): *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi í , k)*, Moskva, İzdatelstvo"İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

- GS** ÇEBOTAR, Petr A., *Kısa Gagauzca-Rusça Laflık*, (1992), Komrat.
- GTA** Stamova, M. (2001), *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses bilgisi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 550s.
- H I, II** *Heilkunde*, etc., para. 21 (3) (d).
- Houts.** Houtsma, M. T. (1894): *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden.
- HDD** Hekimov M. İ. (1986), *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Maarif, Bakı, 392 s.
- HEA-1** Adıvar, Halide Edib (2001), *Akile Hanım Sokağı*, Özgür Yayınları.
- HEA-2** Adıvar, Halide Edib (1997), *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları.
- HEA-3** Adıvar, Halide Edib (2001), *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları.
- HEA-4** Adıvar, Halide Edib (1954), *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, İstanbul.
- HEA-5** Adıvar, Halide Edib (1995), *Handan*, Atlas Kitabevi.
- HEA-6** Adıvar, Halide Edib (1991), *Kenan Çobanları*, Atlas Kitabevi.
- HEA-7** Adıvar, Halide Edib (1991), *Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi.
- HEA-8** Adıvar, Halide Edib (1926 / 1342), *Seviye Talip*, Orhaniye Matbaası.

- HEA-9** Adıvar, Halide Edib (1936), *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları.
- IB** *Irk Bitig*. Tekin, Talat, (1993): *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 133 s.; Tekin, Talat, (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.
- KB** *Kutadgu Bilig*. Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Arat, R., R., (1974): *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 477s.; Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KE** *Kıyasu'l-Enbiya*. Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995): Edited by: H.E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, Leiden-New York-Köln: E.J.Brill; Ata, Aysu, (1997): Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kİ** *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, (1931): Haz. Ahmet Caferoğlu, İstanbul, Evkaf Matbaası.
- KT** Kül Tigin yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540.
- KTS** Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- M I** *Manichaica*. Le Coq, Albert von, (1912): *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- M II** Le Coq, Albert von, (1919): *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- M III** Le Coq, Albert von, (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin.
- ME** *Mukaddimetü'l-Edeb*. Yüce, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.
- MŞ** ÖNLER Z., (1990), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NF** *Nehcü'l-Feradis*. Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:518; Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük*, (1998): Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:518.
- R** Radloff V.V. (1899-1911) *Opıt Slovarya Türskih Nareçiy*, 4 cilt. St. Petersburg.
- PSE** CİACHİR, MİHAİL, (1907), *Pazarların Sabah Evangeliyası*, Chişinau.
- Rach I, II** *Rachmati G. R. Zur Heilkunde der Uiguren. I // SPAW. 1930; II // SPAW. 1932.*

- Sngl** Senglah. Clauson, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.
- T** Tunyukuk yazıtı. Tekin, Talat, (1994): *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.
- TEN** Tenişev, E., R. (1997), *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Türkskih Yazıkov – Leksika*, “Nauka”, Moskova.
- TDS** Hamzayev, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TNAS** Geldiyew G., Altyyew A. (2002), *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- TS** *Türkçe Sözlük*, (1998): II C., 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuh.** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*. Atalay, Besim, (1945): *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TT I** *Türkische Turfan-Texte I*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.
- TT II** *Türkische Turfan-Texte II*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- TT III** *Türkische Turfan-Texte III*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.

- TT IV** *Türkische Turfan-Texte IV.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- TT V** *Türkische Turfan-Texte V.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1931): *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- TT VI** *Türkische Turfan-Texte VI.* Bang, Willi, Annemarie V. Gabain und R. Rahmati (1934): *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- TT VII** *Türkische Turfan-Texte VII.* Arat, R. Rahmati (1937): *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.
- TT VIII** *Türkische Turfan-Texte VIII.* Gabain, Annemarie V. (1954): *Türkische Turfan-Texte. Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.
- TT X** *Türkische Turfan-Texte X.* Gabain, Annemarie V. (1959): *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.
- TTS** *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- THO** THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Vedat Köken, TDK Yay., Ankara.

- U I** *Uigurica*. Müller, F. W. K., (1908): *Uigurica I*, 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U II** Müller, F. W. K., (1910): *Uigurica II*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U III** Müller, F. W. K., (1920): *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U IV** Gabain, A. von (1931): *Uigurica IV*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- UigTot** *Eine Uigurische Totenmesse*. Röhrborn, Klaus, (1971): *Eine Uigurische Totenmesse, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 4, Berliner Turfantexte 11*, Berlin, Akademie Verlag.
- UK** Tanasoglu, D. (1985), *Uzun Kervan*, Roman, Chisinau.
- USp** *Uigurische Sprachdenkmäler*. Radloff, W., (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.
- US** *Uigurische Studien*. Bang, W. Und A. Von Gabain (1930): *Uigurische Studien*, I. Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa, *UJb.*, Bd. X, H.3, s.193-207.

- UW** *Uigurisches Wörterbuch*. Röhrborn, K., (1977-81-88): *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- Zaj.** Zajaczkowski, Ananiasz, (1954): *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-ème partie. Le verbe, Polska Akademia Nauk, Warszawa; Zajaczkowski, Ananiasz, (1958): *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, I-ère partie. Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa.

Diğer Kısaltmalar

Dergi Adı Kısaltmaları

- AoF** *Altorientalische Forschungen*.
- AOH** *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*.
- JSFOu** *Journal de la Société Finno-Ougrienne*.
- UJb** *Ural Altaische Jahrbücher*.
- ZDMG** *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*.

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

- Ar.** Arapça
- As.** Horasan Türkçesi, Asadlı ağzı
- Azb.** Azerbaycan Türkçesi
- Başk.** Başkurt Türkçesi

Batı Tü.	Batı Türkçe
Bud.Tü.ç.	Buddhist Türk çevresi
ÇS	Horasan Türkçesi, Çaram-Sarjam ağzı
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
D 1-2	Horasan Türkçesi, Dara-Gaz ağzı
Do.	Horasan Türkçesi, Douga'ı ağzı
Doğu Tü.	Doğu Türkçe
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EKıp.	Eski Kıpçak Türkçesi
Far.	Farsça
Gag.	Gagauz Türkçesi
Gu.	Horasan Türkçesi, Gujgı ağzı
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Harezm.	Harezm Türkçesi
Harezm ç.	Harezm çevresi
Hal.	Halaç Türkçesi
Horasan	Horasan Türkçesi,
İslamî ç.	İslamî çevre
XO	Horasan Türkçesi, Harw-e 'Olya ağzı
Çağ.	Çağatay Türkçesi

KKalp.	Kara Kalpak Türkçesi
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KökTü.	Kök Türkçe
Krh.	Karahanlı Türkçesi
Krh.-Uyg.	Karahanlı-Uygur Türk Sahası
Ku.	Horasan Türkçesi, Kuçan ağzı
La.	Horasan Türkçesi, Langar ağzı
Ma.	Horasan Türkçesi, Mareşk ağzı
Man.Tü.ç.	Maniheist Türk Çevresi
MKıp.	Memlük Kıpçak Türkçesi
Moğ.	Moğolca
Modern Tü.	Modern Türkçe
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Proto-Tü.	Proto-Türkçe
PK	Horasan Türkçesi, Pır-Komaj ağzı
Ru.	Horasan Türkçesi, Ruh-Abad ağzı
Sal.	Türkmen Türkçesi, Salır ağzı
Skr.	Sanskritçe

SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe(si)
TTü.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

ağ.	Ağız
bkz.	Bakınız
BNk.	Başvuru Noktası
BNs.	Başvuru Nesnesi
Coğ.	Coğrafi
Anat.	Anatomi
dey.	Deyim
f.	Fiil
Harf.	Harfiyen (tercüme)

HE	Hâl eki
İ	İsim
K	Kişi
krş.	Karşılaştırınız
s.	Sıfat
sin.	Sinonim
st.	Standart tür
yy.	Yüzyıl
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
z.	Zarf

Şekiller ve İşaretler

Ø	Sözcüklerin ek (işaretleyici) almamış şekilde olduklarını gösterir.
:	Meronimik ilişkilerini gösterir.
()	Metinlerde yazılmayan ünlü ya da ünsüzü gösterir.
[]	Metinlerde okunmayan eksik parçaları gösterir.
<	Kaynak şekilden önce “bundan gelir” anlamındadır.
>	Kaynak şekilden sonra “buna gider” anlamındadır.
*	Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekli gösterir.

1. Bölüm Meronimi Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

1.1. Meronimi Kavramı

Anlam biliminde “parça-bütün” ilişkisi olarak bilinen kavram, leksikolojide *meronimi* veya *partonomi* olarak bilinmektedir. Meronimi, Yunanca *meros* ‘parça’ ve *onoma* ‘isim’ sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmektedir. “Partonomi” ise *parça* sözcüğünün İngilizce karşılığı olan *part* sözcüğünün kullanılmasıyla meydana gelmiştir. Cruise *meronimi* teriminin yanı sıra aynı kavramı ifade etmek üzere *partonomi* terimini de kullanmaktadır (Cruise 2003: 248). Eldeki çalışmanın söz varlığına da yönelik olması sebebiyle *meronimi* terimi tercih edilmiştir.

Cruse, meronimiyi “X ve Y’yi, sıradan birer isim olarak ele aldığımızda Y’nin X’leri vardır ve X, Y’nin parçasıdır diyebildiğimiz taktirde X, Y’nin bir meronimidir” (1986: 160) şeklinde tanımlamaktadır. Murphy, meronimi tanımını genişleterek “X, Y’nin bir parçasıdır; Y kısmen X’tir; X’ler, Y’lerdir, örneğin: *alüminyum, bisikletin bir parçasıdır, bisiklet kısmen alüminyumdur*” (2003:231) şeklinde bir tanım yapmıştır.

Meronimi bazen *metonimi* ile karıştırılmaktadır. *Metonimi*, bir kavramın ilgili veya bağlantılı olduğu başka bir kavram vasıtasıyla anlatılmasıdır (Erdem 2004:56). Metonimi anlam bilimi içerisinde bir söz sanatıdır, meronimi ise biçimsel ve sözlüksel anlam biliminde kullanılan bir sınıflandırma sistemidir. *Metonimide* bulabileceğimiz asıl kavram ve bağlı kavramlar çoğu kez meronimik ilişkide de bulunmaktadır. Bütün yerine parça, parçanın yerine bütün kullanımı şeklinde bir çeşit metonimi olan *sinekdoka* da metonimi gibi bir söz sanatı olup malzemesini meronimi ilgisi içinde bulunan kavramlardan almaktadır.

Meronimi konusu *mereoloji* içerisinde ele alınmaktadır. Stanislaw Lesniewski tarafından ortaya atılan *mereoloji* alanı mantık, matematik ve metafizik bilimlerine dayanan bir bilim dalıdır. Mereoloji, parça-bütün ilişkileri ile ilgilenir. Dilciler çoğu zaman meronimi yerine *mereolojik ilişki* veya *parça-bütün ilişkisi*, hatta *partonomy* terimlerini de kullanmaktadırlar (Crystal 2003: 289).

Meronimi, hiponimi ile de karıştırılabilmektedir. Meronimi, parça-bütün kavramını belirtirken, hiponimi, bir nesnenin bir üst sınıfa dahil olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, hiponimi, X, Y'nin türüdür, meronimi ise X, Y'nin parçasıdır. Örneğin: *parmak, elin parçasıdır* (meronimi); *köpek bir hayvan türüdür* (hiponimi) (Crystal 2003: 289; Lipka 1990; Cruse 1986). Böylece meronimi ilişkisi söz konusu olduğu zaman bir kavram, başka bir kavramın “parçasıdır”; hiponimi ilişkisi söz konusu olduğunda ise bir kavram başka bir kavramın “türüdür” şeklinde düşünülmüştür: *el, vücudun* bir “parçası”dır, “türü” değildir, dolayısı ile *el, vücudun* meronimidir.

Hiponim ve onun karşıtı *hiperonim* (bazen *subordinate* ve *superordinate*, Türkçede ise *alt kavram* ve *üst kavram* olarak adlandırılmaktadır) genel ve özel leksik terimler arasında kurulan bir ilişkidir. Hiponim olan kavram hiperonim olan kavrama dahil olmaktadır. Örneğin: köpek hiponimi hayvan hiperonimine dahildir; sandalye hiponimi mobilya hiperonimine dahildir. Aynı hiperonimi paylaşan hiponimlere *ko-hiponim* [co-hyponym] denir. Örneğin: *flüt, klarnet, boru* (Crystal 2003: 222).

Meronimi, holoniminin karşıtıdır. Parmak, elin meronimi ise, el, parmağın holonimidir. Meronim – holonim ilişkileri hiyerarşiktir ve bir tür anlam zinciri oluşturmaktadır. Her zincirin başında *global holonim* vardır. Örneğin: turnak, elin

meronimidir – el, tırnağın holonimidir; el, kolun meronimidir – kol, elin holonimidir; kol vücudun meronimidir – vücut, kolun holonimidir: dolayısıyla vücut, bir global holonimdir (Cruse 2003: 248).

1.2. Meronimi ve Parça-Bütün İlişkisi

Eldeki çalışma, meroniminin büyük oranda leksikolojik ancak bir o kadar da semantik yönlerini kapsamaktadır. Dolayısı ile bir ilişki semantik açıdan incelendiğinde “parça-bütün” kavramı, leksikolojik açıdan incelendiğinde de “meronimi” kavramı kullanılmıştır. Bir başka deyişle, anlam bilimi açısından üst kavram - alt kavram, parça – bütün gibi konular incelenirken “parça-bütün” ilişkisinden bahsedilir; ancak bu ilişkiyi dildeki kelimelerle ifade eden kavramlardan bahsederken “meronim” terimi kullanılmıştır. Dolayısıyla, Cruse, meroniminin aynı zamanda “parça-bütün” ilişkisi olarak adlandırıldığını ancak bunun tam olarak doğru sayılamayacağını, meroniminin, iki anlam arasında olan bir ilişki olduğunu, “parça-bütün” ilişkisinin ise iki nesne arasında olan bir ilişki olduğunu, dilcilerin “parça-bütün” ilişkisinde “parça” olarak adlandırdıkları kavramın bazı durumlarda “meronimi” ile ilgili bazen ise ilgisiz olduğunu belirtmektedir (2004: 151).

Bir nesnenin tüm parçaları meronim olarak tasnif edilemez. Yere düşüp kırılan bardağın her bir parçası bir meronim değildir. Bir bütünün bir parçası bir görev üstleniyorsa meronim – holonim ilişkisine girebilir. Bir bütünün bir parçası üstlendiği görevi yerine getiremeyecek duruma gelir veya bütünden ayrılır ise, o bütünün meronimi olmaktan çıkmaktadır. Örneğin, bir arabanın tekerlekleri arabayı taşıdığı sürece arabanın meronimidir, arabadan ayrıldığı taktirde meronim olmaktan çıkar. Holonim (üst terim) ise içermesi gereken meronimleri yitirdiğinde işlevini ya tamamen ya da kısmen yitirebilir: tekerleği olmayan araba işlevini yerine getiremez,

ancak bir parmağı eksik el işlevini kısmen yerine getirir. Böylece meronimik parça-bütün ilişkisinde parça zorunlu olabilir veya olmayabilir. Ayrıca meronimlerin ayrılabilir ve ayrılamaz olma özelliği ve buna bağlı olarak holonim ile bağlılık derecesi de şu şekilde örneklendirilebilir: “sakal”, yüzün ayrılmaz parçası değildir, kolu olmayan kapılar da vardır ancak sapı olmayan kaşık yoktur (Cruse 2003:248).

Birçok bilim adamı, parça-bütün ilişkisinin iyelik kavramının bir alt kavramı olduğuna dikkat çekmektedir. Semantik ve dilbilimsel açıdan parça-bütün ilişkisi iyelikli tamlamalarla en iyi şekilde örneklendirilebilmektedir: *evin kapısı*, *elin parmakları*, *bisikletin tekerleği*. Lyons da meronimi parça-bütün kavramları çerçevesinde incelemektedir (Lyons 1977: 311 - 312).

Parça – bütün ilişkisi, anlam bilimi, felsefe, matematik, bilgisayar dil bilimi gibi kesin mantık savlarına dayalı bilim dallarında çalışanlar tarafından kesin, tam ve bölünmez bir olgu olarak kabul edilmektedir. Mantık bilimi ilişkileri Aristo’dan bu güne kadar Batı kültüründe tam, kesin ve bağımsız birer yapı olarak kabul edilmektedir. Bir şey, bir bütünün bir parçası ise, bu kesin bir yargıdır ve onun daha azı veya daha çoğu olamaz, yani onun dereceleri olamaz. Psikolog ve dilciler ise bu savı tartışmaktadır (Iris 1988: 262). Onlara göre parça-bütün ilişkisinde bulunan kavramlar aynı derecede güçlü bir bağ sergilememektedir: bazıları daha güçlü bazıları ise daha zayıf bir bağ göstermektedirler. Bazı kavramlar ise bulunduğu ortama göre parça-bütün ilişkisinde bulunabilir veya bulunamayabilirler (Iris 1988: 262).

Dil bilimcilerin incelediği başka bir konu ise, parça-bütün ilişkisinin kültürün ne kadar doğal bir parçası olduğudur (Iris 1988: 262). Iris’e göre: yetişkin insanlar, parça-bütün kavramını kolayca algılayarak, çocuklar, bu kavramı bilmemektedir, onun

yerine “bütün-parça” diyebileceğimiz mantıksal bir bağ kurmaktadırlar. Çocuklara, bütünün bir parçası ile ilgili bir soru sorulduğunda, çocuklar, mantıksal bağı parçadan bütününe taşımaktadır: “dişler, ağzın bir parçasıdır” yerine “ağzın dişleri vardır” demektedirler. Bundan yola çıkarak Iris, çocukların düşünce sisteminin mantıksal ve matematiksel temellere değil, fiziksel dünya temellerine dayalı olduğu sonucuna varır. Yetişkin yaşlarda bizim parça-bütün ilişkisi ve mantıksal bağlar ile tanışmış olmamız, günümüz Batı dünyasında bilim ve eğitimin Aristo mantık kuramlarının üzerine oturtulmuş olmasından kaynaklamaktadır (Iris 1988: 262).

Iris, semantik ilişkilerin incelenmesinde üç ana yaklaşım tespit etmektedir:

1. *Model kurma yaklaşımı*. Bu yaklaşımda araştırmacı, kavramsal, semantik ve leksikolojik olgulara temel oluşturması için bir takım ilişkileri bir araya getirerek bir model kurmaktadır.
2. *Psikolojik açıklamalara dayalı yaklaşım*. Bu yaklaşımda, bir ilişki incelemeye alındığında araştırmacı, bu ilişkiyi, psikolojik testlerle desteklemeye çalışmaktadır. Örneğin, araştırmacı, deney sırasında “kapı, evin bir parçası mıdır” ve “kapı kolu, evin bir parçası mıdır” gibi iki parça-bütün ifadesini söyleyip denneğin hangi soruya daha hızlı cevap verdiğini ölçmektedir ve cevap verme hızına göre hangi ilişkinin daha yakın hangisinin ise daha uzak olduğunu tespit etmektedir.
3. *Doğal dil inceleme yaklaşımı*. Bu yaklaşımda araştırmacı, ne bir model ne de bir psikolojik deney kullanmadan, doğal dilde var olan ifadeleri inceleyerek belli sonuçlara varmaktadır.

Iris, üçüncü yöntemi tercih etmektedir. Bunun temelinde yatan varsayım, kişilerin dil icrasında görülen farklılığın, kişilerin bilgi ve dünya görüşlerinde

bulunan temel farklılıkları yansıtmaktadır (Iris 1988: 266). Böylece biz, parça-bütün ilişkisini incelediğimizde, bu ilişkiyi zihninde kurmuş ve dile meronimi olarak aktarmış topluluğun dünyaya bakışını incelemeye fırsat bulmuş oluruz.

Iris'e göre parça-bütün ilişkisinin temelinde, fiziksel dünyadaki nesneler hakkında bilgiler ve varsayımlar bulunmaktadır. Parça-bütün ilişkisini fiziksel nesne açısından incelediğimiz zaman bu ilişki bölünmez ve geçişli olarak karşımıza çıkmaktadır. Parça-bütün ilişkisini nesnel bir tasnif olmaktan çıkarıp leksikolojik bir olgu olan meronimiye aktardığımız zaman, bu ilişki basit ve geçişli olmaktan çıkar, dile özgü bir nitelik olarak çok anlamlılık kazanır (Iris 1988: 284-285).

1.3. Meronimi Kavramının Bölünürlüğü

Aristo felsefesinin mantık temellerinin kültüre bu kadar yerleşik olması, mantıkçıların ve matematikçilerin parça-bütün ilişkisini kesin ve bölünmez bir ilişki olarak kabul etmelerinin bir nedenidir. Ancak psikologlar ve şimdilerde de dilciler bu ilişkinin bu kadar kesin ve bölünmez olmadığını, çevre şartlarına göre değişebileceğini kabul etmektedirler.

Chaffin, meronimi ve hiponimi ilişkilerinin daha basit temel ilişki öğelerinden meydana geldiğini savunmakta ve dolayısıyla meronim ve hiponimlerin bölünebilir olduğu sonucuna varmaktadır. Söz konusu temel ilişki öğeleri, insanın algılama ve dokunma duyularına bağlı fizyolojik deneyimlerdir (Chaffin 1992: 285).

Iris, meronimleri dört ana duyuya bağlamaktadır. Dolayısıyla Iris, meroniminin tek bir ilişki olarak değil, birçok öğeden oluşan ilişki sınıfı olarak incelenmesi gerektiğini savunmaktadır (Iris 1988: 262). Ayrıca Iris'in izlenimlerine göre, mantık bilimciler ve bilgisayar dil bilimciler, meronimi konusunu işlerken meroniminin sadece *bölünmüş bütün* çeşidini incelediklerinden ve bu tür meronimler

her zaman geçişli ve basit olduklarından meronimlerin temel ve bölünmez oldukları kanıtına varmaktadırlar (Iris 1988: 281).

Sonunda Iris parça-bütün ilişkisinin ve meroniminin hem bölünür hem de bölünmez özellikleri gösterdiği sonucuna varmaktadır. Bir yandan meronimi, zaman, mekân, işlevsel, taksonomik ilişkilerin dile yansıması olurken öbür yandan iki nesnenin temel ilişkisi niteliğini göstermektedir (Iris 1988: 281).

1.4. Meronimi Kavramının Geçişliliği

Dil bilimcilerin üzerinde durduğu başka bir konu “parça-bütün” ilişkisinin ve meronimlerin geçişli (transitive) olup olmayışıdır. Bazı araştırmacılar meronimlerin her zaman geçişli olduğuna, bazıları ise bunun çevre şartlarına bağılı olarak değiştiğine kanıt getirmişlerdir. “Parça-bütün” ilişkisinin bölünmez ve geçişli olup olmaması bizi “parça-bütün” ilişkisinin tek değil, anlam açısından birçok bağımlı ve bağımsız türlerinden ibaret olduğu fikrine getirmekte ve bu da bizi bilim adamlarının ortaya koydukları tasniflerin incelemesine yöneltmektedir.

Lyons, meronimlerin ve parça-bütün ilişkilerinin geçişli olup olmadıkları konusuna değinirken, meronimlerin çoğu zaman geçişli, bazen ise geçişsiz olduklarını söylemektedir. Ona göre hiponimler her zaman geçişlidir. Meronimi konusunda ise bu kesinlik söz konusu değildir. Meroniminin geçişli olup olmaması hâlâ bir tartışma konusudur. Ona göre bu belirsizliğin sebebi, meroniminin iki açıdan incelenmesine bağılıdır: 1. meronimi, fiziksel açıdan bütünü ve parçasını belirten bir olgudur; 2. meronimi, bir dilin söz varlığının kavramları arasındaki yapısal bir ilişkidir. İki fiziksel nesne arasında kurulan meronimik ilişki açıkça geçişlidir: *kapı kolu* nesnesi, *kapı* nesnesinin bir parçası ve *kapı* nesnesi *ev* nesnesinin bir parçası ise,

kapı kolu nesnesi, *ev* nesnesinin bir parçasıdır; bu ilişki geçişlidir, çünkü fiziksel dünyada biz bu *kapı kolunun* bu *eve* ait olduğunu görürüz. Bu ilişkiyi fiziksel dünyadan koparıp sadece kelime anlamlarını dikkate aldığımızda, herhangi bir *kapı kolunun* herhangi bir *evin* parçası olduğunu söylememiz mantıksızdır (Lyons 1977: 312).

Yani, fiziksel dünyada bir nesne, başka bir nesnenin parçası ise, bu nesnelerin karşılığı olan kelimelerin her zaman parça-bütün ilişkisine girmeleri söz konusu değildir. (Lyons 1977: 312).

Bu karmaşık açıklamaya karşın Chaffin, meroniminin geçişliliği meselesine daha basit bir açıklama bulmaya çalışarak meronimide geçişliliğin, ele alınacak iki meronimik ilişkinin unsurlarının eşleşmesine bağlı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, unsur eşleşme prensibi, iki önermenin unsurlarının ortak temel ve prensiplere dayanması durumunda, onların birleşmesinden doğan önerme de aynı temel ve prensiplere dayalı olur (Chaffin 1992: 274).

Böylece iki meronimi bir önerme içine girdiklerinde, bu önerme, ancak meronimlerin ikisinin de aynı tip meronim olması durumunda, doğrudur. Bu savı örneklendirmek gerekirse;

(1a) Karbüratör, motorun bir parçasıdır.

(1b) Motor, arabanın bir parçasıdır.

(1c) Karbüratör, arabanın bir parçasıdır.

(2a) Simpson'un başı, Simpson'un bir parçasıdır

(2b) Simpson, felsefe bölümünün bir parçasıdır.

(2c) Simpson'un başı, felsefe bölümünün bir parçasıdır.

Birinci örnekte gördüğümüz gibi hem (1a) hem de (1b) ifadesi parça-bütün meronimik ilişkisinde bulunduğundan dolayı, (1c) ifadesi mantıklı ve doğrudur. İkinci örnekte (2a) ve (2b) meronimik ifadeleri farklı meronimik ilişki türlerine aittir. Bu iki ilişki farklı türden olduğu için (2c) ifadesi mantıksız ve yanlıştır. Chaffin (2a) ilişkisini *parça-nesne*, (2b) ilişkisini ise *grup ve ögesi* olarak tasnif etmektedir. (Chaffin 1992: 274-275).

Iris, meronimlerin geçişliliği konusunda: Lyons'ın meroniminin bazen geçişsiz olduğu savını temel alarak, meroniminin temel bir ilişki olup olmadığını bulmaya çalışmaktadır. Iris'e göre bir ilişki temel ise ve bu ilişki, insan duyu organları ile bire bir bağlantılı ise, bu ilişki geçişlidir (Iris 1988: 262).

Iris'e göre çocuklar, konuşmalarında *parçasıdır* terimini çok az kullanmaktadırlar. Fakat bilimsel metinlerde ve etimolojik sözlüklerde *parçasıdır* terimi oldukça yaygın kullanılmaktadır. Bundan yola çıkarak Iris, konuşmacıların bir fikri ifade ederken parça-bütün ilişkisini sözlerle nasıl ifade ettiklerini inceleyerek bu ilişkinin temel bir ilişki olup olmadığı konusunda daha net bir cevap verebileceğimizi ortaya koymaktadır (Iris 1988: 262-263).

Bilgisayar bilimciler tarafından geliştirilmiş birkaç doğal dil işleme sistem çalışması mevcuttur. Bu çalışmaların tümünde parça-bütün ilişkisi bölünmez ve daima geçişli olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, sistemi daha basit ve kullanışlı hale getirmek için seçilmiştir (Iris 1988: 278).

Felsefe biliminde parça-bütün ilişkisi genel olarak bölünmez ve geçişli kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, felsefe biliminin çevremizdeki fiziksel nesnelerle ve bu nesnelerin karşılığı olan sözcüklerle değil, soyut kavram ve mantıksal kuramlar ile ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Felsefede ele alınan kavramlar kesin ve

bölünmezdir, sözcükler tek ve belirgindir, bir ilişkinin bir tek yorumu vardır, birden fazla yorumu yoktur (Iris 1988: 278).

Iris, meronimlerin geçişli olup olmadığını tespit etmek için kendi tasnifine başvurmuştur. Ona göre, *işlevsel parça* ilişkisinde bulunan meronimler genellikle geçişliliğini korumamaktadırlar (1988: 278). Örneğin:

Yol:kaldırım:kaldırım taşı.

Vücut:el:avuç:parmak:tırnak.

Bu örneklerde *kaldırım taşı*, *yolun* meronimi değildir ve *tırnak*, *avucun* meronimi sayılamaz.

Benzer bir şekilde grup ve öğeleri meronimi türünde geçişlilik sağlanmamaktadır:

(3a) *Simpson'un başı*, *Simpsonun* bir parçasıdır

(3b) *Simpson*, *felsefe bölümünün* bir parçasıdır.

(3c) *Simpsonun başı*, *felsefe bölümünün* bir parçasıdır.

Buna karşılık *grup* ve *alt gruplar* ve *bölünmüş bütün* meronimi sınıflarında geçişliliğin korunduğunu görüyoruz:

Hayvanlar:etobur hayvanlar:aslan (grup ve alt gruplar)

Pasta:pasta dilimi:pasta diliminin dilimi (bölünmüş bütün)

Böylece Iris'e göre dört meronimi sınıfından ikisi geçişli ikisi de geçişsizdir (Iris 1988: 278-279):

Geçişli	Geçişsiz
Bölünmüş bütün	İşlevsel parça
Grup ve öğeleri	Gruplar ve alt gruplar

1.5. Meronimi ve Gramer Birimleri

Meronimiye inceleleyen çalışmalar çoğunlukta isimler üzerinde durmaktadır. Halbuki meronimik ilişkiler isimler dışında, parça-bütün ilişkisine giren fiziksel nesneleri dilde yansıtan başka gramer birimleri arasında da kurulabilmektedir. Örneğin, *altın*, hem nesnedir, hem de bir nesnenin yapılmış olduğu madde adıdır: *bu bir altındır* ve *altın bir yüzük*. Burada *altın* hem isim hem de sıfat olarak kullanılmaktadır (Lyons 1977: 314).

Benzer bir şekilde fiiler arasında da meronimik ilişki kurulabileceğini söyleyebiliriz. Bir işlem, kendi içerisinde birden fazla işlemi alıyorsa, bu alt işlemler, st işlemin meronimi olarak görülebilir, örneğin: *avlamak: ok atmak, ata binmek, avı takip etmek* (Lyons 1977: 315).

1.6. Meronim Tasnifleri

Meronimi üzerinde yapılan çalışmalarda meronim tasniflerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Yaklaşımlarına göre araştırmacılar, birbirinden farklı tasnifler ortaya koymuşlardır.

1.6.1. Iris Tasnifi

Iris, daha kapsamlı bir araştırma ile meronimlerin neden bazen geçişli bazen de geçişsiz olduklarına cevap vermeye çalışmıştır. Ona göre parça-bütün ilişkisi aslında tek ve bölünmez değildir, dört ayrı ilişki grubundan oluşmaktadır:

- İşlevsel parça
- Bölünmüş bütün
- Grup ve ğeleri
- Gruplar ve alt gruplar

Bir grubun içerisindeki ilişkiler her zaman geçişlidir. Bir ilişki, bir grubun dışına çıktığında geçişlilik zinciri bozulmaktadır:

kapı:kapı kolu – işlevsel parça

ev: kapı – grup ve öğeleri

ev:kapı:kapı kolu ilişkisi, içinde 2 ayrı gruptan öge aldığı için *ev:kapı kolu* yanlış ve mantıksız gelmektedir.

Ayrıca Iris, mantıkçı, filozof ve bilgisayar dil bilimcilerinin parça-bütün ilişkisini incelerken sadece “bölünmüş bütün” grubunu inceledikleri için geçişlilik – geçişsizlik meselesi ile karşılaşmamakta ve tüm meronimlerin geçişli oldukları kanısına varmaktadır (1988: 261-287).

İşlevsel Parça: Bu ilişkide, parça, sadece bütünün yapısal bir ögesi olarak görülmez. Parça, bütünün var olma sebebi olan fonksiyonun yerine getirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır ve bu bütün, söz konusu parça eksik olduğunda görevini yerine getirememektedir. Örneğin: *araba : tekerlek; araba : motor*. Bu örnekte *tekerlek* ve *motor*, birer bağımsız nesnedir. İkisi de, *araba* olmadan var olabilir ve işlevlerini yerine getirebilirler. Ancak *araba*, ne *tekerlek* ne de *motor* olmadan işlevini yerine getiremez. Bu ilişki türünde parçalar, bütünden bağımsız varlığını sürdürebilirler. Bütün ise parça olmadan var olamaz.

vücut : kan örneğinde, *kan* olmadan *vücut* görevini yerine getiremez; *can : insan* örneğinde de *can* olmadan, *insan*, insan olmaktan çıkar ve cansız vücut haline dönüşür (Iris 1988: 272).

Bölünmüş Bütün: Bu grupta parçalar, bütünün bölünmesi sonucunda meydana gelmektedir. Örneğin: *pasta : pasta dilimi, ekmek : ekmek dilimi, portakal : portakal dilimi*. Bu ilişki, bütünün bölünebilir olduğunu ve parçaların bütün ile aynı

maddeden oluştuğunu ima etmektedir. Ayrıca, **işlevsel parça** ilişkisinin tersine **bölünmüş bütün** ilişkisinde bütün, parçadan önce var olmaktadır; bütün olmadan parça meydana gelemez.

Bölünmüş bütün ilişkisinde parça, *portakal dilimi* örneğinde olduğu gibi belli bir şekle sahip olabilir veya *pasta dilimi*, *ekmek dilimi* örneklerinde olduğu gibi belli bir şekle sahip olmayabilir.

Grup ve Öğeleri: Bu grupta, bir üst grup ve bu üst gruba ait olup belli bir yapı içinde olmayan öğeler yer almaktadır. Örneğin: *koyun sürüsü* : *koyun*. Bu grupta bütün, parçaları var olduğu sürece vardır. Bütün, parçaların birleşimi ile meydana gelmektedir.

Gruplar ve Alt Gruplar: Bu grupta, kendi içerisinde bir grup olan parça, bütünün oluşturduğu grubu içinde yer almaktadır. Iris bu tür meronimi için şöyle bir örnek vermektedir:

yemek : *meyve, et, sebze*

meyve : *elma, portakal*

et : *dana eti, kuzu eti*

Ancak bu örneklerden gördüğümüz gibi burada Iris, *meronimi*yi *hiponimi* ile karıştırmaktadır. Bu örnek, hiyerarşik bir tasnifin örneğidir.

Bir sınıfa giren bir ilişkiyi incelediğimizde; ortam, şartlar, ve bakış açısı değiştiğinde başka bir sınıfa girebilir. Örneğin, bisikletin parçaları, bisiklet ile *işlevsel parça* türü ilişkisine girerler. Bu bisikleti parçalara ayırıp yere serdiğimiz zaman, bu parçalar *grup ve öğeleri* ilişkisini kurarlar. Irise göre, başka araştırmacılar meroniminin basit bir ilişki değil, kendi içerisinde birçok ayrıntıyı taşıyan karmaşık bir ilişki olduğunu savunmaktadırlar. Halbuki Iris, bu tutarsızlığı, meroniminin farklı

şartlarında farklı özellik göstermesine bağlamaktadır. Ona göre konuşmacı, bir olguyu anlatırken, dikkat etmek istediği özellik ve ayrıntılara göre kullanacağı meronimi sınıfını seçer (Iris 1988: 277).

Iris, ayrıca meronimlerin kullanım sıklığını incelemiştir. Bu incelemeye göre, en sık rastlanan meronim türü işlevsel parçadır:

Silindir, motorun bir parçasıdır

Boynuz, hayvanın bir parçasıdır

Diz, ayağın bir parçasıdır

İşlevsel parça türü meronim ilişkisinde bulunan öğelerin çoğu ayrı ayrı birer nesne iken bazıları ise birbirinden ayrılamaz ve ayrı olamaz:

Alev, ateşin bir parçasıdır

Yeşil, spektrumun bir parçasıdır (Iris 1988: 268).

1.6.2. Chaffin Tasnifi

Chaffin, parça-bütün ilişkisine psikoloji bilimi açısından yaklaşmaktadır. Ona göre meronimler şu gruplara ayrılmaktadır (Chaffin 1992: 263):

- Nesne-parça
- Olay-kahraman
- Grup-öge
- Bütün-kesit
- Süreç-adım
- Alan-mekân
- Nesne-madde

Ayrıca Chaffin, meronimleri gruplara ayırmanın yanı sıra meronimi tasnifine ikinci bir boyut getirerek, meronimlerin taşıyabileceği şu dört unsuru tespit etmiştir (Chaffin 1992: 263-265):

1. Parçanın bütününden ayrılabilir nitelikte olması
2. Parçanın mekân ve zaman açısından bütünden ayrılabilir olması
3. Bütünün parçasını kaybettiği takdirde işlevselliğini kaybetmiş olması
4. Homeomeronimi, yani parça ve bütünün aynı maddeden yapılmış olması veya ortak özellik taşımış olması

Meronimi Unsurları					
Meronimik İlişki	Örnekler	Ayrıla- bilirlik	Zaman- mekân	İşlevsel- lik	Homeo- meronimi
NESNE:PARÇA	<i>el:parmak</i>	+	+	+	-
OLAY:KAHRAMAN	<i>rodeo:cowboy</i>	+	-	+	-
GRUP:ÖĞE	<i>orman:ağaç</i>	+	+	-	-
BÜTÜN:KESİT	<i>pasta:dilim</i>	+	+	-	+
SÜREÇ:ADIM	<i>büyüme:erginlik</i>	-	-	-	-
ALAN:MEKÂN	<i>orman:içindeki açıklık</i>	-	+	-	+
NESNE:MADDE	<i>lens:cam</i>	-	+	-	-

Chaffin'e göre, bir parça-bütün ilişkisi hem aynı grupta bulunmuş oldukları hem de aynı unsur taşımaları durumunda geçişli olabilir. Ayrıca Chaffin, meronimlerin geçişliliğinin bölünmez bir kavram olmadığını, dereceli bir kavram olduğunu iddia etmektedir. Meronimler, aynı grupta oldukları halde geçişlilik

sergileyebilmektedirler. Geçişliliğin derecesi ise bu meronimlerin paylaştığı ortak unsur ile ölçülmektedir. Ortak unsur ne kadar çok ise geçişlilik bağı da o kadar güçlü olmaktadır (Chaffin 1992: 263). Chaffin'in tasnifinden anlaşıldığı üzere meronimi, hem isim hem de fiil olarak karşımıza çıkabilmektedir.

1.6.3. Vossen Tasnifi

Vossen, Eurowordnet çalışmalarında parça ve bütün arasındaki ilişkiyi bilgisayar programlarına tanıtmak için bir tasnif geliştirmiştir. Ona göre meronimik ilişkiler beş ayrı bağı ilişki türüne bölünebilmektedir (Vossen 1998: 105):

- Bütün ve onu oluşturan parçaları: *hand HAS_MERO_PART finger*
- Küme ve küme öğeleri (set and set members): *fleet HAS_MERO_MEMBER ship*
- Nesne ve onun yapılmış olduğu madde: *book HAS_MERO_MADEOF paper*
- Tüm ve onun bir parçası: *bread HAS_MERO_PORTION slice*
- Yer ve onun içindeki bir konum: *desert HAS_MERO_LOCATION oasis.*

Böylece Vossen şu beş ayrı meronim sınıfını tespit etmiştir:

- **parça** (part): *el : parmak*
- **öge** (member): *filo : gemi*
- **madde** (made of): *kitap : kağıt*
- **dilim, kesit** (portion): *ekmek : dilim*
- **yer, mahal** (location): *çöl : vaha*

1.6.4. Iris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Karşılaştırması

Iris, Chaffin ve Vossen tasnifleri, meronimi incelemeleri için önemli bir araç sunmaktadır. Iris tasnifi, *meronimiye* anlam bilimine dayalı olarak *holonimi* ve

meroniminin kullanımı ve maddi dünyada algılanışı açılarından yaklaşan bir tasniftir. Chaffin tasnifi, çok kapsamlı ve gramer biliminin en ince ayrıntısına inen bir tasniftir. Vossen tasnifi ise, bilgisayar dil biliminde kullanılmak üzere pratik ve fazla ayrıntılı olmayan, leksikolojik bir sınıflandırmadır. Eldeki çalışmada bu her üç tasnifin de bir sentezi yapılarak Türk dilinde organ adları için en uygun tasnif elde edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Iris, Chaffin ve Vossen Tasnifleri

Iris	Chaffin	Vossen
İşlevsel Parça	Nesne-Parça	Parça
Bölünmüş Bütün	Bütün-Kesit	Kesit
Grup ve Öğeler	Grup-Öge	Öge
Gruplar ve Alt Gruplar	Nesne-Madde	Madde
	Alan-Mekân	Mahal
	Olay-Kahraman	
	Süreç-Adım	

Bu tasniflerin birçok ortak yönleri olmakla birlikte farklı yönleri de vardır. Ortak yönler Tablo 2’de gösterilmiştir:

Tablo 2: Iris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Ortak Noktaları

Iris	Chaffin	Vossen
İşlevsel Parça	Nesne-Parça	Parça
Bölünmüş Bütün	Bütün-Kesit	Kesit
Grup ve Öğeler	Grup-Öğ	Öğ
	Nesne-Madde	Madde
	Alan-Mekân	Mahal

Böylece, tasniflerin üçünde de var olan üç adet meronimik ilişki dikkati çekmektedir: **Nesne-Parça**, **Bütün-Kesit** ve **Grup-Öğ**. Chaffin ve Vossen tasniflerinde olup, Iris tasnifinde olmayan iki adet meronimik ilişki daha vardır: **Nesne-Madde** ve **Alan-Mekân**.

Ancak, tasniflerin arasında ortak olmayan meronimik ilişkiler de vardır:

Tablo 3: Iris, Chaffin ve Vossen Tasniflerinin Ayrı Maddeleri

Iris	Chaffin	Vossen
Gruplar ve Alt Gruplar	Olay-Kahraman	
	Süreç-Adım	

Iris, meronimi tasnifinde **Gruplar ve Alt Gruplar** ilişkisini ayrı bir sınıfa koymaktadır. Bu ilişkiye giren ögeler, bir üst gruptan ve ona dâhil olan alt gruplardan oluşmaktadır. Örneğin:

- *yemek : meyve, et, sebze*
- *vücut : organlar*
- *vücut : kas, deri, kan*

Bu tür ilişkilere baktığımızda bu ilişkinin aslında *meronimik* değil, *hiponimik* olduğunu görmekteyiz. Yani **Gruplar ve Alt Gruplar** ilişkisi aslında bir tasnif ilişkisidir.

Chaffin tasnifine baktığımızda, Iris ve Vossen tasnifinde yer almayan **Olay-Kahraman** tasnifini görmekteyiz. Bu ilişki organ adlarına uygulandığında, onun aslında vücut organları arasında değil, organ ve bir olgu, durum veya hareket arasında meydana geldiği görülür. Örneğin:

- *yara almak : kan*
- *sakatlık : ayak*
- *körlük : göz*

Bu tür ilişki için bulunan örnek sayısı çok azdır. Tespit edilen örnekler de Chaffin'in ifade ettiği kriterlere uymamaktadır, çünkü bu ilişkide *kahraman*, *olayın* içinde anahtar rolünü oynamaktadır ve kendisi olmadan, olayın meydana gelmesi imkânsızdır.

Chaffin'in tasnifinde yer alan **Süreç-Adım** ilişkisini diğer tasniflerde görmemekteyiz. Chaffin, bu tasnife örnek olarak *büyüme : erginlik* ilişkisini göstermektedir.

Chaffin'in düşündüğü bu ilişki, bir nesnenin veya birtakım nesne ve olayların zaman içerisinde değişime uğrayıp belli bir sürecin adımlarını gösteren bir ilişkidir. Vücut organlarında bu tür ilişkilere az rastlanmaktadır.

1.6.5. Organ Adlarına Yönelik Meronimi Tasnifi

Organ adlarının Türk dilindeki kullanımlarına göre meronimik bir tasnifini yapabilmek için Chaffin ve Vossen'in tasniflerindeki ortak olan meronimik ilişkilerin organ adlarına da uygulanabilecek özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

Örneğin, “parmak”, “el”in meronimidir. Bu meronimik ilişki diğer yandan “parmak”ın “el”in bir parçası olması sebebiyle NESNE : PARÇA ilişkisidir. Benzer şekilde “kalp kapakçığı”, “kalp”in bir meronimidir. Bu meronimik ilişki diğer yandan NESNE : PARÇA ilişkisidir. Bunun gibi “eğe”, “göğüs kafesi”nin bir kesiti olduğundan bu meronimik ilişki BÜTÜN : KESİT ilişkisi olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda “dalak”, “karaciğer”, “mide” ve “bağırsak”ları bir grup olarak ele aldığımızda onların “iç organlar” grubunun meronimi olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür ilişki GRUP : ÖĞE meronimik ilişkisidir. Nesneleri ve onların hangi maddelerden yapılmış olduklarını incelediğimizde holonim olarak “bacak” ve onun meronimleri olarak “deri”, “kas”, “sinir” ve “kemik”i gösterebiliriz. Bu tür ilişki NESNE : MADDE meronimik ilişkisidir. Sonuncu olarak, bir nesnenin nerede yer aldığına baktığımızda ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisini tespit ediyoruz: “yüz” bir holonim ise onun ALAN : MEKÂN ilişkisinde bulunan meronimleri: “ağız”, “göz”, “alın”, “burun”, “yanak” v.b. kavramlar olur.

Bu durumda konu külliyatı kapsamında, eldeki çalışmada yer alan insan organ adlarıyla ilgili terimlerin meronimik ilişkilerine göre tasnifi Tablo 4'te gösterildiği gibidir.

Tablo 4: Vücut Organları Meronimleri Tasnifi

Meronimik İlişkisi	Örnekler
NESNE : PARÇA	<i>*boδ : *balç</i> <i>*balç : *kılk, *saç, *tü:k, *kulyak, *köz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çäñä, *tu:dak, *erin</i> <i>*balç : *béñi</i> <i>*balç : *kulyak; *ayız : *erin</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç : *kılk, *tü:k</i>
GRUP : ÖĞE	<i>*ti:ş' : *azıy</i> <i>*älig, *aδyut : *ärñäk</i> <i>*barñak, *ärñäk : *bogum</i> <i>*gö:küz : *äyägü</i>
NESNE : MADDE	<i>*saç : *kılk</i> <i>*burun : *täri, *siñök, *kemük</i> <i>*tirs(g)äk : *bogum, *siñök, *kemük</i> <i>*a:ya : *täri; *gö:küz : *äyägü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *a:lın, *ka:pak, *yü:z, *bät, *bäñiz, *eiñ ~</i> <i>*äñäk, *ayız, *aburt</i> <i>*balç : *saç</i> <i>*yü:z : *a:lın, *ka:pak, *yañak, *äñäk, *çäñä, *aburt</i> <i>*kol : *omuz' *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärñäk, *parñak, *dırñak; *arka, *sırt : *yagrın</i>

- **NESNE : PARÇA**

İşlevsel açıdan birbirine bağlı olan holonimi ve meronimi gösteren bir ilişkidir. Holoniminin işlevini yerine getirmesi için meronimiye ihtiyacı vardır. Bu ilişkinin **görev yapma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **BÜTÜN : KESİT**

Bu ilişkide meronimi, holonimi ile aynı maddeden olup, holonimin bir kesitidir. Bu ilişkinin **bölümleme** fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **GRUP : ÖĞE**

Bu ilişkide holonimi bir grup olarak alındığında, meronimi bu gruba dâhil olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkinin **toplanma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **NESNE : MADDE**

Bu ilişkide holonimi bir nesne ise meronimi bu nesnenin yapılmış olduğu maddedir. Bu ilişkinin **yapılma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

- **ALAN : MEKÂN**

Bu ilişkide holonimi bir mekân kabul edilirse, meronimi, bu mekânın içinde bulunduğu bir nesne olur. Bu ilişkisinin **yerleşme** fonksiyonu taşıdığı görülür.

1.6.6. Türkiye’de Meronimi Konusu

Bugüne kadar Türkiye’de anlam bilimi üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalar, tarihsel ve modern Türk dili alanını bütünüyle kapsayıcı nitelikte değildir. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (üç cilt bir arada 2. baskı Ankara, 1998) adlı çalışmasının 3. cildinde anlam bilimine genel olarak değinmiştir. Tek başına Türk anlam bilimi üzerine yapılmış bir çalışma yine Doğan Aksan’ın *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (Ankara, 1978) adlı çalışmasıdır. Ancak bu çalışmada meronimiye yer verilmemiştir.

2. Bölüm Türk Dilinde Organ Adları

Genel söz bilimi açısından temel söz varlığının bir dilin çekirdek söz unsurlarını içine aldığı bilinmektedir. Türk dili içerisinde lehçeler arasında organik bağın belirgin olarak ortaya çıkmasını sağlayan bir grup temel söz varlığı da insanoğluna en yakın kelimelerden oluşan organ adlarıdır. Türk dilinde organ adları Türk dilinin yazılı en eski belgelerinden itibaren günümüze kadar çeşitliliğini muhafaza ederek gelmiştir. Genel Türk dilinin söz varlığında yer alan organ adları ve vücut kısımları genel olarak meronimik ilişkiler içerisinde belli bir hiyerarşi ile Türk konuşurunun zihninde yer alır. Türk dilinin tarihsel ve modern lehçeleri arasında farklı anlam ilişkileri dikkati çekmektedir. Türk dili konuşurunun dil davranışı teorisi açısından dil sisteminin tespitinde organ adlarının kaynaklarda geçen şekliyle ele alınması önem kazanmaktadır.

2.1. Baş Kısımındaki Organlar

2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAŞ

‘baş’ Lat. *caput*, İng. *head*.

2.1.1.1. *balç

Proto-Tü. **balç* (Tenişev 1997: 194); Proto-Ogur **balç*; Proto-Oguz **başç*; **KökTü.** viii. yy. *baş/ba:ş* ‘baş, ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler’ (ED 375a), **başlıgıg** *yükündürmiş, tizligig sökürmiş* ‘başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş’ (THO 126); ix. yy. *baş* ‘baş’ (IB 10); **Bud.Tü.ç.** *baş* ‘id.’, *kayu kişi baş* *ağırlıg bolsa* ‘kimin baş ağrısı olsa’ (TT VIII M.26); **Man.Tü.ç.** *baş* ‘id.’, öz **başıya tegdi** ‘kendi başına düştü’ (M I 20, 2-3); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *baş* ‘baş’ **başım kesmesüni keseyin tilim** ‘başım kesilmeden önce dilimi keseyim’ (DLT III 166);

Harezmi ç. xiv. yy. *baş* ‘id.’ (KE II: 80), *baş* ‘id.’ (NF III: 50); **EKıp.** *baş* ‘id.’ (KTS: 24); **MKıp.** xiv. yy. *ba:ş* ‘id.’ (Kİ. 31); **Doğu Tü.** xv. yy. *baş* ‘id.’ (Sngl. 124r.8); **Batı Tü.** xiv. yy. *baş* ‘id.’ (EM: 112), xv. yy. *baş* ‘id.’ (MŞ: 34), *baş* *iy t̃alib bilgil kim baş ağırsı başuñ cümlesine vāḳı ‘olsa* (CH I: 143), *baş* (DK II: 39); xiii. – xix. yy. *baş* ‘1. Başkan, topluluğu yöneten, komutan. 2. (insan ve hayvan sayımında) Tane. 3. Başak. 4. Yara.’ (TTS I 413-414); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *baş* ‘1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3. Başlangıç. 4. Temel, esas. 5. Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet’ (TS: 228-234); **Gag.** *baş* ‘1. Baş 2. Koçan 3. Başkan, amir 4. Başlangıç, bir şeyin başlangıcı 5. Teknenin ön tarafı 6. Tane’ (GS: 75); **Azb.** *baş* ‘1. Baş 2. Zihin, şuur 3. Bir şeyin en yukarı kısmı, tepesi, zirvesi, üstü 4. Bir şeyin kalın, çıkık tepesi 5. Kenar, yan 6. Bir şeyin başlandığı yer, başlangıç 7. Uzunluğu olan bir şeyin son kısmı, ucu, kenarı 8. Bir şeyin en ön tarafı 9. Yukarı taraf, hürmetli 10. Hayvanları saymak için hesap birim 11. Aile reisi 12. Vazifece büyük olan 13. Başkalarından nispeten daha mühim 14. Âlâ, en yüksek, en iyi, en seçme 15. Defa, kere 16. Esas, kök, sebep 17. (eski) Su hacim birimi’ (ADİL I: 212); **Trkm.** *baş* ‘1. İnsanın ya da hayvanın başı, 2. Evcil hayvanın sayım birimi, 3. Bir kişinin tepesi, buyu, 6. Başlangıç, 7. Bir kişinin esası’ (TDS: 79); **Güney-Doğu: *baş**, SUyg. *pas*; **Kuzey-Batı (Kıpçak): Kırg** *baş*; **Kuzey-Doğu (Sibirya): Tuva** *ba:ş*, **Hakas** *pas*, **Yakut** *bas*; **Çuvaş:** *puś* (Tenişev 1997: 194).

1. **balç*'ın Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson bu sözün *baş* ve *ba:ş* yazılışlarının 'baş' anlamında kullanılması durumunun bir yazım hatası olduğunu düşünerek *ba:ş* şeklini 'yara', *baş* şeklini ise 'organ olan baş' anlamında almıştır (ED 375a). Tenişev, sözün Proto-Türkçe **balç* şeklinden geliştiğini belirterek diğer Altay grubu dillerinde meselâ, Moğ. **malja-n* 'kel', Kalmık *malzn* şeklindeki paralelleri tespit etmiş ve 'kel' > 'baş' sözlerindeki anlam kaymalarından söz etmiştir (1997: 194). Doerfer, **balç* sözünü Halaç Türkçesinde *boş* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24).

Sözün taranan kaynaklarda karşılaşılan temel anlamı, 'organ adı olarak baş'tır. Ancak, Tenişev, tüm Türk lehçelerinde bu sözcüğün; 'canlılar için sayı birimi, tepe, üst, başkan, bir şeyin başı' şeklindeki anlamlar ile doğal metaforik gelişmeler gösterdiğini belirtmekte ve Yakut ve Gagauz Türkçelerinde 'yukarı' anlamının yanında 'ileri' anlamında da kullanıldığını vurgulamaktadır (1997: 194).

Eldeki çalışmada taranan metinlerde VIII. yy. da *baş/ba:ş* 'baş, ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafî özellikler'(ED 375a) anlamının da olması daha VIII. yy.da kelimenin oldukça işlek olduğunu göstermektedir. Yine bu dönemde 'lider' anlamında ***başlıg*** (THO 126) sözünün kullanılmış olduğunu görüyoruz. Clauson, Eski Kıpçak Türkçesinde sözün hem kısa hem uzun ünlülü şekillerine dikkat çekmiştir. Benzer durum bugün Türkmen Türkçesinin standart türünde de görülmektedir: *baş* '1. Adamın ya da hayvanın başı, 2. Evcil hayvanın sayım birimi, 3. Bir kişinin tepesi, buyu, 6. Başlangıç, 7. Bir kişinin esası' (TDS: 79), ***ba:ş*** 'yara' (TDS: 80); XIII. yy. ile XIX. yy. arasındaki eserlerin taranmış olduğu *Tarama Sözlüğü*'nde de *baş* sözünün ilgili metinlerde özellikle '1. başkan, topluluğu yöneten,

komutan. 2. (insan ve hayvan sayımında) Tane. 3. Başak. 4. Yara.’ (TTS I 413-414)
anlamalarında görüldüğü belirtilmektedir.

Modern Oğuz sahasında Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde *baş* sözünün temel anlamının ‘organ adı’ olduğu ve zaman içerisinde bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde paralel yan anlamlar kazandığı görülmektedir.

2. **balç* Sözünün Kullanım Alanı

THO 126 **başlıgı** yükündürmiş, tizligig sökürmis ‘başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş’.

TT VIII M.26 kayu kişi **baş** ağırlıg bolsa ‘kimin baş ağrısı olsa’

M I 20, 2-3 öz **başıña** tegdi ‘kendi başına düştü’

DLT III 166 **başım** kesmesüni keseyin tilim ‘başım kesilmeden önce dilimi keseyim’

EM 112 bir kaç gez anuñıla **başı** yusalar **başda** olan kepegi ve çirki giderür

EM 112 bu kitâbı **başdan başa** okımak hâcet olmaya

EM 116 ger anı döğüp bala katup yêseler boyında olan hanâzîr **başını** giderür

MŞ 27 **baş** ağrısına ve kulağ ve bögrek ağrısına [...] müfiddür

MŞ 42 ve yüzi gözi kızıl olmağ ve tamarlar tolu olmağdur ‘ilâcı **baş** tamarından kan almağ ve baldırlarından hacâmat etmek ve tabî‘atı telyin eylemek ve cevâv içmek ve şol kan gâlib olana dëdügümüz gıdaları ve şerbetleri tenâvül etmek

MŞ 128 yan **başında** sızlaya tâ topuğa degin ‘ilâcı budur

CH I: 143 **baş** iy tãlib bilgil kim baş ağrısı başuñ cümlesine vâkı‘ olsa

TTS I 37 İçildi kamusu açıldı gönül

Çok **ağır baş** esridi oldu yenül

TTS I 366 Yolunda yer yüzün düşüp döker yaş

Felek bağrında çıktı yelmeden **baş**

TTS I 369 Derdile rengi saz yüzler için

Başlı bağrile yaşlı gözler için

TTS I 369 Şu denlü döktü epsem kanlı yaşlı

San uç vermişti anın **bağrı başı**

TTS I 443 Kibr ü nahvet, nihâdında **baş kaldırdı** eyitti: Bencileyin cihanda kim var.

TTS I 528 Sünükleri kaç pâre ise beynisin resmince ol **baş sünüğü** deliklerini

TTS II 1146 On on beş miktarı **baş** ve dil getirse zeamete müstahık olup...

TS 228 Sağ elinin çevik bir hareketiyle **başındaki** tülbendi çekip aldı.

TS 228 Gücün, erdemliğin, bilimin, her şeyin **başı** paradır, para.

TS 228 Avucumuzun içinde sakladığımız sigaraların yanmış ucu ile fitillerin **başını** yaktık.

TS 228 Yirmi **baş** koyun. On **baş** sığır. Üç **baş** soğan.

TS 228 Güzel bir sonbahar havasında şair, havuz **başına** uzanır gibi oturmuş, güneşleniyordu.

SFA -1 **Başıyla** beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince yüzünden birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, göz kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-2 **Baş** örtüsü ağzına bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi.

SFA-2 **Başını** da şöyle yastığa doğru şakacıktan eğdim.

SFA-2 Üstü **başı** deri kokardı.

HEA-1 Güzide **başını** kapıdan içeriye sokarak sözlerimizi kesiverdi.

HEA-1 O benim için her zaman **başını** sokabileceğim bir sığınak idi.

HEA-1 **Başı** ellerinin içinde, insanüstü bir acı ile kıvranıyordu.

HEA-2 Ayşe uzakta, bir şey anlamıyormuş gibi **başında** siyah bir örtü, oturuyor.

HEA-3 Yaralı kocaman bir bozkurt arka ayakları üstünde oturuyor; korkunç, uzun **başı** ateşli gözleriyle gözlerimin içine bakıyordu.

HEA-3 Ertesi sabah, Zeynep, hafif bir ateş ve **baş** ağrısıyla uyanmıştı.

HEA-3 **Baş** ucunda doktorun sürahinin üzerine mendil örtterek gölgelendirdiği mum, küçük odanın eşyası de bir ışık hayali gibi uçuyordu.

HEA-4 İşte bu küçük canlı yük çuvalı da bu anda **başını** kaldırdı, etrafını dikkatle süzmeğe başladı.

HEA-4 Onlar da, gözleri fırl fırl etrafı gözetlerken arada bir **başlarını** çevirip, suyun öbür tarafında gözleri kapalı yatan kıza bakıyorlardı.

HEA-4 Ana yolun iki tarafında, **başları** göğe değen dağlar, üstleri iki yeşil duvar gibi çamlarla kaplı; tepeleri süt gibi beyaz bir berraklık içinde...

HEA-5 Yalnız arkasını görebildiğim sarı uzun saçlı bir **baş** şüphesiz benim sabahleyin seyrettiğim gümüşî dumanlara dalmıştı.

HEA-7 **Başım** çok dağınık, artık ne düşündüğümü, ne duyduğumu bilemeyecek bir durumdaydım.

HEA-7 Çoğu zaman Rauf'un dizleri arasına sokuluyor, **başı** onun göğsüne dayalı, büyük nemli gözleri uzaklara daldardı.

HEA-9 Sonra içine gizli bir hayat suyu akıyormuş gibi evvelâ **başı** ve omuzları belli belirsiz, sonra bütün ince vücudu dalgalanmağa, dudaklarından yarım ve çeyrek seslerden yaratılan ağır ve garip bir ahenk akmağa başladı.

HEA-9 Şişman adam gene **başını** kaşdı, gene gözlerini büzdü.

PSE 51-52 Amma sän oruç tutarkan **başını** yala hem yüzünü ika.

PSE 89 Simon Petri Ona dedi: ey Saabi, deil sade ayaklarımı, amma ellerimi hem **başını** da (yika).

PSE 107 Hem askerler gübem-tikenlerden bir fenets yürüp, **başına** koydular hem Ona al-ruba giydirdiler.

PSE 160 Amma sizin **başınızdan** hiçbir saç kaybolmayacak.

PSE 162 Amma bu ayaklarımı gözyaşlarınlan isladı hem **başının** saçlarınlan sildi.

PSE 177 O (karı) sa gelip hem ona **baş** urdu.

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınнар, deri kuşaklan baalı belindän, kara yüksek kalpak **başlarına** kara deridän uzun ayakkabı giysinnär

UK 24 Adeetä dä görä, Kurog koyardı içeri bir odundan adamcık-allaalık yapısı, idolcuk, yurtanın **baş** duvarına, da hepsi ona **baş** iilärdilar.

UK 25 Basar-bek, bir ordu **başı**, atlı gezeräk kurennär içindä askerci sıralamaa insanı, hem görüp, nicä Külen kocasınнан savaşêrlar derileri germäa kurusunнар.

UK 39 **başı baş** kabak, uzun saçları, biräz bozlu, yeşil bir **baş** kabı

UK 54 salt ellär sansın oyneerlar, **başlar**, gözler, gülümseyräk

UK 62 il bölmelerin **başları** ‘ordu bölümlerinin komutanı’

UK 84 tutuşacak onun da **başı**

UK 95 **başaarısı**, osa yürek mi tuttu bunu?

UK 102 iilip **baş**
 UK 103 **baş** sofrada şen
 UK 107 **baş** iiltdiydik
 UK 147 **başını** uzattı
 UK 148 keaykaus suvazleer onu **başını**, öper annısını, aler ellerini da oturder onu
 UK 169 uzun saçları omuzlarında, kıvırcık kalpaklar **başlarında**, bıyıklar üstünden
 kartal gözler bakerlar
 UK 225 kaybedärdi **başını**
 UK 233 **başında** saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, gözleri gülümsek
 UK 240 kaşıyarak başını
 GTA 182 ['ʒelɪn **baş** i:ldɛ:'lɪm 'ɑjɔz i:zʊ'zɑ sa:bɪ'je 'bɪrɪdʒɪc ʒɪnɑhsɪ'zɛ] [se'nɪn
 'krʊtʃɛnɛ **baş** i:l'dɛ:rɪz]
 GTA 191 [kɪʃtʃɑ'zɪm jɪkɑ'sɑnɑ bɛ'ɪm **baş**i'mɪ bɪclɛ'sɛnɛ]
 GTA 193 [kɪʃtʃɑ:'zɪm ɪkɑ'sɑnɑ **baş**tʃɑ:z'mɪ bɪclɛ'sɛnɛ]
 ADİL I: 212 **baş** bädänin tacıdır, gözler onun daş-gaşı
 ADİL I: 212 **başından** ağrı gopur, gözlärimä garanlıg çökür
 ADİL I 212 İri **baş**. Onun **başı** ile bedeni arasında tenasüb yohtur.
 ADİL I 216 Hanpäri gardaşı oğlunun suallarına ağızucu cavab verib, onu **başdan**
 etmək çalışdı
 HDD 75 **Başından** büyük danışanın başı bolalar çeker
 HDD 122 **Baş** hara, daş hara
 HDD 122 **Başın** serinliğı, yüreğın rahatlığıdır
 HDD 122 **Başın** taçı ağıldır
 TDS 79 Akıl yaşda bolmaz, **başda** bolar
 TDS 79 Seresan gep daşa gala, bisersan gep **baş**a bela
 TDS 79 Eysem nème meniñ **başını** ağırdarsın?
 TDS 79 Armanım köp öñki öten vagtuma, **Başım** aylap şikes berdi bagtuma
 TNAS 17 Ağaç **başı** dik, miwesi aşak (agaç barlı bolsa-da, **başı** aşak).
 TNAS 17 Ağaç **başı** yokarda, miwesi aşak.
 TNAS 69 **Başıma** gelenden malıma gelsin
 TNAS 19 Ağır ayak **baş**a deger, yengil ayak daşa deger.
 TNAS 22 Acal geldi cahana, **baş** ağırı - bahana.
 TNAS 31 Allasız **çöp başı** gımıldamaz.
 TNAS 68 **Baş** ağırman, baldır sızlaman bolmaz.
 TNAS 68 **Başarmacak** işiñe urunma.
 TNAS 68 **Baş** bolmasa, göwre ləş.

3. *balç Sözü'nün Türevleri

3.1 *balç'tan İsimler

- **başlıg**

THO 126 **başlıg** yükündürmis, tizligig sökürmis 'başını eğdirmiş, dizini
 çöktürmüş'.

3.2 *balç'tan Fiiller

- **başla-**

TS 239 Şairliğe on sekiz yaşında gazel ve rubaîlerle **başlamıştı**

TS 239 Bundan başka, evlenme hayatı da oldukça başarılı **başladı**

- **başar-**

TNAS 68 **Başarmacak** işiye urunma.

4. Anlam Olayları Bakımından *balç

*balç sözünün tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanıldığı görülmektedir. Clauson, sözün tüm tarihsel dönemlerinde ve tüm Türk lehçelerinde hem asıl hem de metaforik anlamlarda görüldüğünü belirtmektedir. Sözün VIII. yy.da 'ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafi özellikler'(ED 375-376) şeklindeki anlamları metaforik kullanımlardır. Yine bu dönemde 'lider' anlamında kullanılan **başlıq** (THO 126) sözü soyut bir kavramın somutlaştırılması şeklinde bir metafordur. Tenişev de sözün 'hayvan sayımında birim', 'bir şeyin tepesi', 'başkan', 'başlangıç' gibi bir takım metaforik kullanımlarına da dikkat çekerek, Yakut ve Gagauz Türkçelerinde 'yukarı' yön gösterme anlamının yanı sıra 'ileri', Kıpçak ve Güney-Doğu Türk lehçelerinde 'uç, son'; Uygur Türkçesinde ise 'aşağı' anlamlarının olduğu üzerinde durmuştur (1997: 194).

Tarama Sözlüğünde birinci anlam olarak belirtilen 'başkan, topluluğu yöneten, komutan, insan ve hayvan sayımında tane, başak, yara' (TTS I: 413-416); Türkçe Sözlük'te geçen 'bir topluluğu yöneten kimse, başlangıç, temel, esas, arazide en yüksek nokta, bir şeyin genellikle toparlakça ucu, bir şeyin uçlarından biri, kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet' (TS: 228-234); Gagauz sözlüğünde 'koçan, başkan, amir, bir şeyin başlangıcı, teknenin ön tarafı, tane'; Azerbaycan

sözlüğünde ‘zihin, şuur, bir şeyin en yukarı kısmı, zirvesi, bir şeyin kalın, çıkık tepesi, kenar, yan, başlangıç, uzunluğu olan bir şeyin son kısmı, ucu, kenarı, bir şeyin en ön tarafı, yukarı taraf, hürmetli, hayvanları saymak için hesap birimi, aile reisi, vazifece büyük olan, başkalarından daha mühim, en yüksek, en iyi, defa, kere, esas, kök, sebep, (eski) su hacim birimi’; Türkmen sözlüğünde ‘evcil hayvanın sayım birimi, bir kişinin tepesi, boyu, başlangıç, bir kişinin esası’ şeklindeki anlamlar aslında metaforik anlamlardır.

Ancak, **başlıgıg** yükündürmis, **tizligig** sökürmis (THO 126) cümlesi metaforların oluşumunda metonimlerin kullanılması durumuna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu cümlede *Başlıyı/başı olanı eğdir-* bir deyimdir. Bu deyimde baş, insan sözü yerine kullanılmıştır. İnsanla ilgili olan bir kavram ve aynı zamanda insanın bir parçasıdır. İnsan bedeninin bir meronimidir. İnsan veya kişi sözünün metonimi olan bu kavram diğer yandan ‘asi olma’ soyut kavramının somut bir sembolü veya göstergesi olmaktadır. Bu durumda da metafor ortaya çıkmıştır. Bu deyim *kibr ü nahvet, nihâdında baş kaldırdı* eyitti: *bencileyin cihanda kim var* (TTS I 443) örneğinde de benzer bir metaforik eğilimle kullanılmıştır. *Onlar da, gözleri fırl fırl etrafı gözetlerken arada bir başlarını* çevirip, *suyun öbür tarafında gözleri kapalı yatan kıza bakıyorlardı* (HEA-4); *O benim için her zaman başımı* sokabileceğim bir sığınak idi (HEA-1); *Bu akşam gözleri âdeta görmeden Rabia’ya bakarken birdenbire, dört sene evvel piyanoya ancak yetişen başın*, şimdi piyanonun üstünden odayı seyrettiğinin farkına vardı, ve beklemediği bir hakikat keşfetmiş gibi heyecanlandı, parmakları kaldı (HEA-9), *Güzide başını* kapıdan içeriye sokarak sözlerimizi kesiverdi (HEA-1), *Yalnız arkasını görebildiğim sarı uzun saçlı bir baş* şüphesiz benim sabahleyin seyrettiğim gümüşî dumanlara dalmıştı (HEA-5), **Baş**

başa önemli bir müzakerede idiler (HEA-8), Çok **ağır baş** esridi (TTS I 37) cümlelerinde **baş** sözü, doğrudan doğruya “insan” kavramının yerine kullanıldığından, metonimdir. *Başına gel-* (HEA-2, TNAS 69) deyiminde de insanın karşılaştığı olay ve durumlar kastedildiğinden **baş** sözü doğrudan insan yerine kullanılmış olmakta ve metonimi ortaya çıkmaktadır.

Temelinde zihni bir benzetme olduğu anlaşılan *başdan başa* (EM 112), *başından ayağına kadar* (HEA-2), *her şeyin başı* (TS 228) deyimlerinde bir şeyin başlangıcı ve sonu kast edildiğinden metafor yapılmıştır. **Başlı** *bağır* (TTS I 369) ifadesinde **baş** ‘yara’ anlamında kullanıldığından bir benzetme görüldüğünden metafordur. *Fitillerin başı* (TS 228), *yirmi baş koyun*, *on baş sığır*, *üç baş soğan* (TS 228), *başları göğe değen dağlar* (HEA-4), *ordu başı* (UK 25), *agaç başı* (TNAS 17), *çöp başı* (TNAS 31), *havuz başı* (TS 228) örneklerinde de temel anlamı itibarıyla canlıya veya insana mahsus olan bir özellik cansız nesneler veya bitkiler için kullanıldığında metafor ortaya çıkar.

Baş vur- (PSE 177) deyiminde insanın somut ya da soyut olarak bir şeye veya bir yere yönelmesi veya gitmesi bunun neticesinde müracaat etmesi anlatılmaktadır. Bu durumda da bir insanın bir parçasının insan kavramının bütününe yerine kullanılmış olduğu görülür. Bu durumda da **baş** sözü metonimdir. Bu deyimde metafor olan aslında *vurmak* fiilidir. Aynı durum *başdan et-* deyimi için de geçerlidir. Bu deyimler metaforların oluşumunda metonimlerin nasıl kullanıldığına birer örnek teşkil etmektedir.

5. Meronim Olarak **balç*

Clauson, bazı metinlerde *baş* ve *ba:ş* yazılışlarının ‘baş’ anlamında kullanılması durumunun bir yazım hatası olduğunu düşünmekte ve *ba:ş* şeklini ‘yara’, *baş* şeklini

ise organ olan baş'ın karşılığı olarak görmektedir (ED 375a). **balç* sözü, kısa ünlülü şekliyle, **boδ* 'beden', teriminin nesne-parça ilgisi sergileyen meronimidir. **sı:n*, **kebde* terimlerinin meronimi değildir. Diğer yandan, taranan metinlerde görülen **béñi*, **kıl*, **saç*, **tü:k*, **a:ln*, **ka:mpak*, **kulyak*, **yü:z*, **bät*, **bäñiz*, **görs>göz*, **ka:ş*, **kirpik*, *burun*, **eiñ ~ *eñek*, **yayñak*, **çäñä*, **ayız*, **aburt*, **tu:dak*, **erin* terimleri **balç* sözünün meronimleridir. Bunların arasında **kıl*, **saç*, **tü:k*, **kulyak*, **görs>göz*, **ka:ş*, **kirpik*, *burun*, **çäñä*, **tu:dak*, **erin* terimleri **balç* sözünün nesne-parça ilişkisi sergileyen meronimlerdir. **a:ln*, **ka:mpak*, **yü:z*, **bät*, **bäñiz*, **eiñ ~ *eñek*, **yayñak*, **ayız*, **aburt* terimleri ise **balç* sözünün alan-mekân ilgisi içerisinde olan meronimleridir. **tări* ve **siyök* terimleri, **balç* sözünün NESNE : MADDE ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> : <i>*balç</i> <i>*balç</i> : <i>*kıl</i> , <i>*saç</i> , <i>*tü:k</i> , <i>*kulyak</i> , <i>*görs>göz</i> , <i>*ka:ş</i> , <i>*kirpik</i> , <i>burun</i> , <i>*çäñä</i> , <i>*tu:dak</i> , <i>*erin</i>
NESNE : MADDE	<i>*balç</i> : <i>*tări</i> , <i>*siyök</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç</i> : <i>*a:ln</i> , <i>*ka:mpak</i> , <i>*yü:z</i> , <i>*bät</i> , <i>*bäñiz</i> , <i>*eiñ ~ *eñek</i> , <i>*yayñak</i> , <i>*ayız</i> , <i>*aburt</i> <i>*balç</i> : <i>*béñi</i>

2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEYİN

'beyin' Lat. *cerebrum*, İng. *brain*.

2.1.2.1. **béñi*

Proto-Tü. **béñi* (Tenişev 1997: 195); Proto-Ogur **béñi*, Proto-Oguz **béñi*; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** *miyi*, *mei-si* (3. kişi iyelik), *meñi-si* (TT II 8, TT III 50, U II 10-

29, 28-2, III 43-13, TT IV 12-60, TT I 21-2); **Man.Tü.ç.:** ... ; **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *méji* Krh. *minyi* ‘beyin’ (DLT IV: 413), *mejesi tolu* ‘beyni dolu, zeki’ (KB 57) *ukuş orni üstün mejede turur* ‘akıllı yeri üstte, beyindedir’ (KB I836); **Harezmi ç.** xii. yy. *miyi* (ME 236), xiv. yy. *dimāğ* <Ar. (NF III: 109), *mey(i)n* (KE II: 439), *mini* (KE II: 441); **EKıp.** xiii-xiv. yy. *meñ* (CC I), *bayni* (KTS: 29), *dimağ* <Ar. (KTS: 62), *meñ* ‘beyin, dimağ’ (KTS: 180), *mey*, *meyin*, *meyni* ‘beyin’ (KTS: 183), *töbe* ‘beyin’ (KTS: 281); **Doğu Tü.:** xv. yy. *meyin/meyn* ‘beyin’ (Sngl 319r29); **Batı Tü.** xiv. yy. *beyni* (EM: 115), xv. yy. *dimāğ* (MŞ: 21), *dimāğ* (CH I: 153); *beyni*, *beynisi* ‘beyin, beyin’ (TTS I 528), **Modern Tü.: Güney-batı (Oğuz): TTü.** (st.) *beyin* ‘1. Kafatasının üst bölümünde beyin zarı ile örtülü, iki yarım yuvar biçiminde sinir kütlesinden oluşan, duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu organ, dimağ (TS: 281). Mecazi anlamlar da beyin fonksiyonu ile ilgili: 2. Muhakeme, usa vurma. 3. Bir şeyi yönetmede önemli görevi olan kimse. 4. Akıl, anlayış. 5. Bilgisi, eğitimi, düşüncesi yüksek düzeyde olan kimse’ (TS 281); *emik* ‘insan beyin; yeni doğan çocukların başındaki bingıldak; boğaz, hançere; alın’ (-Brd.; -Dz.; -İz.; -Mn.; -Mğ.) (DS V: 1735), *imik*, *imirtlek*, *imük*, *inük* ‘beyin’ (-Uş.; -İsp.; -Ay.; -İz.) (DS VII: 2536); **Gag.** *imik* ‘beyin, beyin ile ilgili’ (GS 202); **Azb.** *beyin* ‘1. Merkezi sinir sisteminin en mühim uzvu 2. Akıl, şuur, zeka, baş’ (ADİL I: 226), *dimağ* ‘beyin’ (ATS: 286); **Trkm.** *beyni* ‘1. Beyin 2. Düşünce, akıl’(TDS: 85); **Güney-Doğu: YUyg.** *miyä*, **Özb.** *miya*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kırg *me*: Karaçay-Malkar *mıy*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *me*., Tuva *me*., Hakas *mi*., Yakut *meyii*; **Çuvaş:** *mime*, *vime*, *nime*, *mine*, *mimě* (Tenişev 1997: 195)

1. *béñi Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözcüğün orijinal şeklinin *béñi olduğunu düşünmektedir (ED 348). Tenişev, bu sözün *beyñ şeklinde düşünerek; Eski Uygur Türkçesinden günümüze kadar ‘beyin’ anlamının yanı sıra ‘akıl, aklın bulunduğu yer’ (KB *meñisi tolu* ‘akıllı’, *ukuş orni üstün meñädä turur* - DTS 341 – ‘aklın mekânı yukarda, beyinde’ (TTü., Azb., Trkm., Karaim, Malkar, Kumuk, Tat., Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz., Kır., Özb., Harezmi, Uyg., Tuv., Yak., Çuv.), ‘tepe, başın tepesi’ (Kumuk, Başk., Yak.) anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1997: 195). Tenişev, Altay dil grubunda *béñi kavramına paralel olarak şu şekillere dikkat çekmiştir: *mañ-lai ‘alın, ok ucu’, Buryat *magnai*, *manlai* ‘alın, yüz; öncü, lider’, Kalmık *mañnä* ‘alın; öndeki’. Diğer yandan, aynı zamanda *beyñ şeklinin Moğol, Türk ve diğer Altay dillerindeki “gönül” ve “göğüs” kavramlarını karşılayan terimler ile de bağlantısının kurulabileceğini belirtmiştir. Tenişev, bu tespitlere dayanarak, Proto-Altay dilinde bu terimin birincil anlamının ‘duygu ve akıl barındıran organ’ olduğunun görüldüğünü ve buna bağlı olarak ayrı ayrı dillerde, bu soyut organın somutlaştırmasının o dili konuşan toplumun dünya bakışına göre gerçekleştirildiğini belirtmiştir (1997: 195-196). Bu durumda Avrupa’da Rönesans çağına kadar “akıl”ın, “kalp”te olduğu inancı hakimken Türk-Moğol dünyasında erken çağlarda duygunun beyinde yer aldığına inanıldığını tahmin etmek mümkündür.

2. *béñi Kullanım Alanı

KB I 836 *meñesi tolu* ‘beyni dolu, zeki’

KB 57 *ukuş orni üstün meñede turur* ‘akıl yeri üstte, beyindedir’.

MŞ 21 *gögüsi ıaracuk ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şış ve ma‘desi za‘ıf ya gözi ya dimāğı za‘ıf*

DTS 341 *ukuş orni üstün meñädä turur*

TT III *meñike* ilişmişke

U II *meñi* teginmek emgek teginmek

TTS I 528 Yarın kıyamet güneşi ıssısında başlarda **beyni** çokraduğu vaktin seni Arş gölgesinde gölgelendürem

TTS I 528 Sünükleri kaç pâre ise **beynisin** resmince ol **baş sünüğü** deliklerini ...

TTS I 529 Dostlar muradınca **beynisin** çıkar

TTS I 529 Vezire şah eydür ki ey beynisüz

Ne düzen ola ki deyim anı düz.

TS 255 Türkiye'nin yetiştirdiği en değerli beyinlerden biridir (H. Taner)

ADİL I: 226 onun **beyni** yoğdur, danışığını bilmir

TDS 85 özi yaş, **beynisi** boş

TDS 85 **Kelle beynisi** akıl organıdır, diyip, beyik Rus alımı İ. P. Pavlov subut etdi.

TDS 85 Ol gızgalañ arasında **beynisine** giren dürli oyları durlap geçirip bilmedi.

TNAS 12 Aç garın, boş **beyni**.

HEA-2 İki doktor çok uzun ve fennî bir münakaşadan sonra **beyninden** kurşun çıkarılırken ölen Peyami'nin Ateşten Gömleğine çetin ve lâtince bir isim koydular.

HEA-3 Bende **beynim** ve varlığımla ilgili olmayan yeni bir duygu türemiş, beni çürümüş bir organ gibi bütün geçmişimle fırlatmış.

HEA-5 İşte onun için yolları üstünde **beynimin** parçalanacağını bilsem gözlerimde bir korku gölgesi göstermezdim.

HEA-7 Kendimi insanların tahlil edilecek gizli bir acısı karşısında bulursam daima böyle, kanımda, **beynimde** hareketli, sağlam bir dolaşma duyardım.

HEA-7 Rauf'la ikimiz de bu sesi işitir işitmez kan **beynimize** toplanmıştı.

HEA-7 Bütün bu büyüklerin patırtılı kavgaları o küçük duygulu **beyninde**, kim bilir, nasıl bir biçim almıştı acaba?

HEA-9 Beklediği ve asıl korktuğu darbe nihayet **beynine** inmişti.

HEA-9 İncir çekirdeği kadar dar **beyninde** karmakarışık duran peygamber, meleklerden sonra şimdiye kadar âdeta tapınırcasına hürmet ettiği, sütoğlunun dostu bir Vehbi Dede vardı.

3. Anlam Olayları Bakımından **béñi*

Sözün temel anlamı 'organ adı olarak beyin'dir. Ancak fonksiyonlarına işaret eden göndermeler yan anlam olmaktadır. Dolayısıyla fonksiyonlarına ilişkin yapılan göndermeler yerine göre metaforik veya metonimik olarak değerlendirilir. **béñi*, 'akıl' kavramı ile de ilişkili olmaktadır. Bu durumda sözün bir çok anlamlılık kazanırken tarihsel açıdan bir anlam genişlemesine de uğradığını söylemek mümkündür.

BEYİN kavramı, Eski Uygur döneminden beri tarihsel metinlerde karşımıza çıkmaktadır:

- akıl, aklın bulunduğu yer

KB *mejisi dolu* ‘akıllı’
DTS 341 *uquş orni üstün mejädä* turur

Bu anlamlar arasında ‘akıl, aklın bulunduğu yer’ anlamı göz önüne alındığında, ‘baş’ ve ‘başın üst kısmı’ anlamında ALAN : MEKÂN ilgisinin görüldüğü bir metonim ortaya çıkmıştır. “Beyin” kavramı, metafor yoluyla ‘akıl’ anlamında da kullanılmaktadır. Eski Türk ve Moğol dünya görüşü açısından, eski dönemlerde aklın yanı sıra duyguların da beyinde meydana geldiği var sayılabilir.

4. Meronim Olarak *béñi

Anatomik olarak *beyin*, *başın* ve *kafatasının* (Trkm.T. *kelleçanak*) meronimidir. Metinlerimizdeki anlamları ile *béñi sözü, nesne – parça ilgisi kapsamında *boδ ve *balç sözlerinin meronimidir. *balç sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içerisinde meronimidir:

NESNE : PARÇA	*boδ : *balç : *béñi
ALAN : MEKÂN	*balç: *béñi

*béñi sözü, metinlerimizde BEDEN kavramı için kullanılan *boδ, *sı:n, *kebde terimleri içerisinde ancak *boδ sözü ile ilişkilidir. *boδ : *balç : *béñi şeklinde bir NESNE : PARÇA ilgisi aynı zamanda geçişliliği de göstermektedir.

“Beyin” kavramının Türkiye Türkçesinde modern çağda tıp alanında kullanılan ancak korpus kapsamındaki metinlerimizde rastlanmayan şu meronimleri vardır:

beyin karıncıkları ‘İçinde beyin-omurilik sıvısı bulunan, kafa içinin dört boşluğundan her biri’ (TS: 281); **beyin omurilik sıvısı** ‘Örümceksi zarla ince zar

arasındaki boşlukta bulunan beyinle omuriliği çepeçevre saran sıvı' (TS: 281); **beyin orağı** 'Beynin iki lobu arasındaki zar' (TS: 282); **beyin üçgeni** 'Beynin alt tarafındaki üç kıvrımlı yuvarlak çıkıntı' (TS: 282); **beyin zarı** 'Beyni üst üste saran zar, korteks' (TS: 282); **beyin zarları** 'Beyni üst üste saran üç zar' (TS: 282); **beyincik** *Lat. cerebellum, İng. cerebellum*. 'Kafatasının art bölümünde ve beynin altında, hareket dengesi merkezi olan organ, dimağçe' (TS: 281).

2.1.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SAÇ

'saç' *Lat. capillus, İng. hair*. 'kıl' *Lat. pilus, İng. hair*.

2.1.3.1. *kıl

Proto-Tü. *kıl (Tenişev 1997: 196); Proto-Ogur *kıl; Proto-Oguz *kıl; **KökTü.** viii. yy. -; ix. yy. -; **Bud.Tü.ç. kılça** *egsümez tegşilmez* 'kıl [kalınlığı] kadar bile değişmez' (TT VI 205-6); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *kıl kudruğ* 'kuyruğu kıl olan' (DLT I 337); **EKıp.** *deri* (KTS: 59); **MKıp.** xiv. yy. *kıl kuyruk* 'kuyruğu kıl olan' (Kİ 74); **Doğu Tü.** xv. yy. *kıl* (Sngl. 198v. 11); **Batı Tü.** xv. yy. *kıl* (CH I: 159), *ğıl* (DK II: 179); xiii. – xix. yy. *kıl* 'saz teli' (TTS IV: 2478); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kıl* '1. Bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı. Ancak bu kelime insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanılmaktadır: 2. Keçi tüyü. 5. Bitkilerde görülen, genellikle silindirimsi, içi boş, çok ince uzantı' (TS: 1288); **Gag.** *kıl* 'kıl, saç' (GS 307); **Azb.** *ğıl* 'tüy' (ATS: 510), *ğıl* 'bazı hayvanların ve insanların bedeninde çıkan sert, kalın tüy' (ADİL I: 511); **Trkm.** *saç, tüy, ğıl* (RLT: 66), *ğıl* 'adamı ve memeli hayvanların bedenlerinden olan incecik tüy' (TDS 224); **Güney-Doğu:** *kil; **Kuzey-Batı**

(Kıpçak): Kırgı *kıl*; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay *kıl*, Tuva *kıl*, Hakas *hıl*, Yakut *kıl*;
Çuvaş: *hěłěh* (Tenişev 1997: 196)

1. **kıl* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *kıl* şeklinde almaktadır (ED 614b). Tenişev, bu sözün Moğ. **kil-ga-sun*, Orta-Moğ. *kilhasun*, Buryat *hilgaahan*, Kalmık *gilğasn*, Proto-Altay öncesi **k'il*- 'kıl' şeklindeki varyantlarını belirtmiştir (1997: 197).

Tarihsel Türk lehçelerinde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır (Tenişev 1997: 197): 1) Kuyruktaki kıllar. 'at kuyruğu'(Orta-Uyg.); 'at kılı; çalgı teli' (Kıp.); 'kıl, sakaldaki kıl, sert kıllar' (TTü. Azb. Trkm. Tat.); 'hayvan kılları' Gag.; 2) 'Herhangi bir tür kıl (insan dâhil olmak üzere)' (Krh-Uyg. Çağ. Harezmi, Orta-Kıp.); 'en, genişlik ölçüsü olarak kıl' (TTü. Trkm.); 'yok, kıldan ince' (KB - Krh-Uyg.), *gıl gädär* 'çok az' (Azb.); 3) 'Vücuttaki kıllar' (TTü. Gag. Trkm.)

Yukarıda verilen anlamlara göre, **kıl* için asıl olan anlam 'tek bir kıl'dır ve benzetme yoluyla incelik sıfatı içeren sözler için bir metonim olur. 'At kılı' anlamı öncelikle orta çağ Moğol kültür etkisi altında bulunan bölgelerde rastlanmaktadır.

2. **kıl* Kullanım Alanı

TT VI 205-6 *kılça* *egsümez tegşilmez* 'kıl [kalınlığı] kadar bile değişmez'

TTS IV 2479 Çok kişi üzdü kupuzunun *kılın*

Söylemedi kimse Gülşehri dilin

TS 1288 Sana kız mı verirler / *Kıl* şalvar giymeyince

TS 1288 Hikmet Bey yaman adam, dikkat ettim, hiç istifini bozmadı, *kılı* kıpırdamadı

TS 1288 Senin gibi *kılı* kırk yaran bir kıza name beğendirme başarısından dolayı sevgiliniz beyefendiyi kutlarım

SFA-2 Kalın adaleli, *kılları* birbirine karışmış, bir karaltının arasından donuk beyaz derisi bakan, karınca üşüşmüş mermer gibi bacağını, pantolonunu sıyrıp gösterecekti.

SFA-2 Bir göl kenarı görüyor rüyasında; bazı evler, sessiz akşamlar, *kıllı* adamlar, sıcak gözler, üşütücü, kavurucu bir mavilik..

SFA-2 Şöyle *kıl* kırpıncaya bir beyazlık, bir morluk görür gibi oldum.

HEA-2 Açık, **kıllı** esmer göğsü kan içinde bir hamal onun yanına düşmüştü.

HEA-3 **Kıllı**, kalın siyah kaşları altında içinden ağlayan yeşil gözleri vardı. Nasırlı işçi elleri titreyerek omzundaki göğsündeki yaralarını gösterdi. Sonra içli içli yüzümüze baktı.

HEA-4 Kaleye sığınmak suretiyle alan insanlar darağacına bile **kılları** kıpırdamadan çıkarlar, onları öldürürsünüz, fakat korkutamazsınız... Onların maddî vasıtalarla fethedilmez bir müdafaa sistemleri vardır.

HEA-9 Şakaktan şakağa giden çatık siyah bir **kıl** yolu.

HEA-9 Kirpi **kılları** gibi ayakta duran iki kalın kaş, içeriye çökmüş, kömür gibi siyah, kor gibi yakıcı, burgu gibi keskin iki ufak göz. Burun uzun ve tilki vari. Kara sakal hayli kırlaşmış. Boyu kısa, vücudu cılızdır. Fakat beyaz sarıgın kallâviliği, geniş yenli lâtanın içinde ağır ağır, sallana sallana yürüyüşü ona hususî bir heybet verir.

HEA-9 Kısa parmaklı, geniş, **kıllı** ve korkunç iki el.

ADİL 511 Geçî **gılı**. At **gılı**. Garatoyug tutmag üçün at **gılından** cälâ hörüp bağda, ağaclar altında çoh hâzâl olan yerdä gururdug.

TDS 224 Artıgıñ murtı tovlama gelipdir, yalañaç eñeğine bolsa iymeşik gara **gıllar** örüpdür. Onuñ kakasınıñ çişen, ıslanan gövresi, pakgaran yüzünde dürterişip galan **gılları** mätzleşik gözleriñ önünde oynadı.

TNAS 69 Başı bir **gıllı** yüz.

3. Anlam Olayları Bakımından **kıl*

**kıl* sözünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Ancak bu kelime insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanılmaktadır (TS: 1288). Tarama Sözlüğünde *kıl* sözünün ‘saz teli’ (TTS IV: 2478) anlamı da vardır. Burada saz telinin yapıldığı madde ilgisi içinde metonimi ortaya çıkmaktadır. Bu söz ‘saç’ anlamında kullanıldığında ise bütün yerine parça kullanımı gerçekleştiğinden ayrıca snekdoka ortaya çıkmaktadır. DLT’te *sırt* sözünün de ‘kıl, kalın kıl’ (DLT I: 342) anlamında kullanılması, iki sözün anlam çerçevelerindeki kesişmeler, bu iki sözün yer yer yakın anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir.

4. Meronim Olarak **kıl*

Anatomik açıdan **kıl*, derinin üzerinde birçok yerde rastlanmaktadır. **kıl* ve **tü:k* sözleri **saç* ve **ka:ş* sözlerinin meronimleridir. Duruma göre birkaç açıdan meronimik ilişki görülür. Öncelikle **kıl* ve **tü:k* sözleri **saç* ve **ka:ş* sözlerinin

NESNE : PARÇA ilişkisi içerisinde meronimi olabilirler. Ama aynı zamanda **kılk* ve **tü:k* bütünden ayrılabilirler de. Bu açıdan da BÜTÜN : KESİT ilişkisi görülür. Diğer yandan **kılk*, **saç* ve **ka:ş* sözleri ile bir grup öge ilişkisi sergiler. **kılk* ve **tü:k* sözleri **ka:ş* sözü ile bir GRUP : ÖGE ilişkisi sergilemektedir.

NESNE : PARÇA	* <i>saç</i> : * <i>kılk</i> , * <i>tü:k</i> * <i>ka:ş</i> : * <i>kılk</i> , * <i>tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	* <i>saç</i> : * <i>kılk</i> , * <i>tü:k</i> * <i>ka:ş</i> : * <i>kılk</i> , * <i>tü:k</i>
GRUP : ÖGE	* <i>saç</i> : * <i>kılk</i> * <i>ka:ş</i> : * <i>kılk</i> , * <i>tü:k</i>

EKpç. *kıl kuyruk* ‘kuyruğu kıl olan’ (Kİ 74), *kıl kudruğ* ‘kuyruğu kıl olan’ (DLT I 337) gibi kullanımlarda da NESNE : MADDE ilişkisi içinde bir meronim ortaya çıkar.

2.1.3.2. **saç*

Proto-Tü. **saç* (Tenişev 1997: 196); Proto-Ogur **saç*; Proto-Oguz **saç*; **KökTü.** viii. yy. *saç* (BK 12), *bunça budun saçın kulkakın [...b]ıcdı* ‘bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı’ (THO 194); **Bud.Tü.ç.** *saç* (U II 25,15); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *saç* ‘saç’ (DLT I: 321), *ürün boldı erse kara saç sakal* ‘kara saç sakal beyaz olduğunda’ (KB. 1103:XIII); **Harezmi ç.** xiv. yy. *saç* (KE II: 529), *saç* (NF III: 355); **EKıp.** *saç* (KTS: 221); **MKıp.** xiv. yy. *sa:ç* (Kİ 56); **Doğu Tü.** xv. yy. *sac* (Sngl. 229v. 18); **Batı Tü.** xiv. yy. *sac*, *saç* (EM: 173), xv. yy. *saç* (MŞ: 30), *saç* (*saç*) (DK II: 254), xiii. – xix. yy. *saç* (TTS V 3214-3215); **Modern Tü.** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *saç* ‘baş derisini kaplayan kıllar’ (TS 1878); **Gag.** *saç* ‘saç, hayvanın postu’ (GS: 404); **Azb.** *saç* ‘saç’ (ATS: 1004), *saç* ‘insanın başında biten tüyler’ (ADİL IV: 37); **Trkm.** *saç* (RLT: 66), *saç* ‘insanın kafasında

biten t  y' (TDS: 587); **Güney-Doğu:** YUyg.     ,   zb. so ; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. sa ,     , kak, Kumuk     , Karaçay-Malkar      'sa ' (Ba       *Kadınhanı - Kn.) (DS III: 1031), Tat.     , Başk. s  s, Kaz.     , Kırg     ; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay     , Tuva   a: , Hakas sas, Yakut as; **Çuvaş:** s'  s' (Tenişev 1997: 197)

1. *sa  Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü sa  şeklinde almaktadır (ED 794a). Asıl anlam 'baştaki sa , sa  şekli', *k  k terimine karşın *sa , tek bir k   değil, tüm sa lar anlamına gelmektedir. Tenişev, Altay dillerinde   u paralelleri tespit etmiştir: Moğ. san ig '  akaklardaki sa lar', Orta-Moğ. san ig 'k  ırc  k sa lar'; Kalmık san ig 'alnın üzerindeki kısa sa lar' (1997: 197).

2. *sa  Kullanım Alanı

THO 194 bunça budun **sa  n** k  k  n [...b]  cd   'bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı'.

EM 173 y  sem n yağına   atalar dağı **  a a** sa ala d  rteler d  k  lmekden sa laya

M   30 **  a a** ve sa ala d  rtseler uzadur   ay   sürer

TTS V 3215 Ey dili bülbül yüzü g  l h  lk   hoş

Sa  lu yıldız doğsa hükmün dinle u 

TTS V 3215 Görüp eyleme **saçlı** yıldız hay  l

Eder Z  hre raks elde bir destim  l

TS 1878 Muntazam taranmış, noksansız, sarı, genç **sa lar**...

TS 1878 Eğer bu patırtıdan, ikinci uykusu başına sı ırayan imam aşağı ko masa, iki kadın, avluda **sa  sa a** ba  başa d  v    ceklerdi

SFA-1 **Saçı** dökülmüş kafasından, alel  de boyu posundan umulmayan bir ustalıkla çalışıyordu.

SFA-2 **Saçları** arkadan sımsıkı bağlanmış şimdi alnı da g  z  km  yen bir genç kadın yemek bittikten sonra sessizce bir kaç defa girip çıkararak her şeyi topladı.

SFA-2 Siyah, simsiyah **saçları** ne keskin hatlarla o alnı keser, biçer, oraya bir güzellik, bir insanlık mimarisi kurardı.

SFA-2 Yağlı **saçları**, çok beyaz, geniş alnının üstüne haşarı bir çocuğunki gibi dökülmüş.

SFA-2 Birinin kırçıl **saçları** gözüküyor, ötekinin çıplak, esmer, narin tüysüz baldırlarından tahmin ettiği kapkara, uzun **sa lar** gözükmüyordu.

HEA-1 **Saçlı** sakallı, kelli felli efendiler arasından geçen kadınlar da hiç birbirine benzemez.

HEA-1 Sarı **saçları** kısa kesilmiş, dümdüz arkaya taranmış, alnı geniş, gözleri sarı elâ, teni bembeyaz fakat sıhhatli, ağız, burun muntazam...

HEA-3 Yoksa gerçekte **saçları** sonbahar güneşinde pırıldayan altın ekinler gibidir.

HEA-3 Alnına düşen kar gibi beyaz **saçların** altında ince kaşları, yaşayan gözleri, azıcık alaycı ve çok ince, çok fedakâr dudaklarıyla onu ünlü resimlerde, klasik kitaplarda tanıdım.

HEA-4 Tarık hemen bu **saçları** çekmek istedi, fakat herifin gözleri onu durdurdu.

HEA-5 Bak ellerim, ne kadar zayıf, bak **saçlarım** nasıl sarı.

HEA-5 **Saçının** her telinin teması ile kendimden geçtiğim bu güzel başa bir şey vurarak onu ebedî bir budala halinde bırakmak arzusu ile kuduruyorum.

HEA-6 Yanaklarımı **saçlarımı** oranın tatlı havası okşuyor, Şeria'nın yeşil sularını içerken meleşen koyunların çingirakları beni çağırıyor.

HEA-6 Beyaz **saçları** uzun, tepesi sivri siyah kalpağının yanlarından boynuna düşüyor. Kulaklarında tek siyah inciden küpeler var. Teni, yaşına göre, bir çocuk gibi pembe ve tazedir, yanak kemikleri çıkıktır.

HEA-6 Pembe yüzlü, beyaz **saçlı**, gövdesi heybetli denilecek kadar iri bir ihtiyar.

HEA-6 Kır **saçları** darmadağın, gözlerinde kendi kendini yiyen, hep içi rahatsız insanların tuhaf ateşi var..

HEA-7 **Saçları**, mutlak gözleri dinlendirecek biçimde koyuca bir küme teşkil etsin, bütün davranışı, duruşu sade olsun, gözleri güleç, ağzı şefkatli, elleri yumuşak olsun.

HEA-8 Siyah, gür **saçları** kalın bir örgü ile ensesinde toplanmış.

HEA-8 Senin de benim gibi bu kabarık **saçları** sevmediğine sevîndim.

HEA-8 Şakaklarını gererek örülen sıkı, uzun **saçlarını**, bir gün, özel bir iltifat olarak, çekmişim.

HEA-8 Orta yerden ayrılan siyah **saçlar** bu uzun, ince vücudun üstündeki ufak, esmer başı, uzun yüzündeki düzgün hatları koyu gölgelerle canlandırıyor, **saçlarının** iki yanında iki altın renkli gül, bu göz aldatan tabloyu tamamlıyordu.

HEA-8 Belki zaman, beki beyaz **saçlar**, bir gün bana bu deliliği unutturacak.

HEA-9 Kiminin **saçı** uzun, kimi hep frenkçe konuşur...

HEA-9 Eğer, bu patırtıdan, ikinci uykusu başına sıçrayan imam aşağı koşmasa, iki kadın, avluda **saç saça**, baş başa dövüşeceklerdi.

HEA-9 Kır **saçlı**, genç yüzlü bir kadın teklifsizce kapıyı itti, içeri girdi.

PSE 160 Amma sizin başınızdan hiçbir **saç** kaybolmayacak.

PSE 162 Amma bu ayaklarımı gözyaşlarınla ısladı hem başının **saçlarını** sildi.

UK 30 artık **saçlar** da varıncak alaycılarda taranma-düzünmâ her sensele adeetiyçâ

UK 39 başı baş kabak, uzun **saçları**, birâz bozlu, yeşil bir baş kabı

UK 81 angısı çıkardı mavi gözlerinnân, yakardı kara **saçlarınan**

UK 144 kula **saçlı**, beyaz tenni, gözleri mavi

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-kaşlarını güzerlâr, **saçlarını** daaderlar-tareerlar arkalarına, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 149 o öper onu **saçları**, ilişer dudaklarınan yanaana

UK 154 Aynâ da başladı yerleştirmää **saçlarını**, düzünmää

UK 169 uzun **saçları** omuzlarında, kıvırcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden kartal gözler bakerlar

UK 179 sendeki gözler bende de olsa! Kaşlar, **saçlar** - bende olsalar! Sendeki yanaklar!

UK 200 **saçları** taranmış arkalarına

UK 205 uzun **saçlı** oolunnan

UK 233 başında **saçlar** kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, gözleri gülümsek
ADİL II: 127 gara **saçları**, eşglä dolu uzun kirpikli gözläri, äräbi burnu, hamısından
artıg gözäl balca ağzı, gırmızı dodagları mänim hoşuma geldi
TDS 587 Ayal doganı duyphalının üstünd oturıp, **saçını** darayar
TDS 587 Gızıñ örme gara **saçları** Begenci gozgalana saldı
TNAS 25 Ak **saç** adamı garıtmaz.
TNAS 68 Baş görki **saç**, agız görki diş.
TNAS 113 Diliñ hapa bolsa, depe **saçın** dim-dik.
TNAS 120 Dost öyünde dırnak alma, duşman öyünde - **saç**.
TNAS 295 **Saç** agarmak ata mirası, sakgal agarmak ayal belası.
TNAS 295 **Saçı** uzınıñ aklı gısga.
TNAS 295 **Saçı** uzınıñ yüregi yuka.

3. Anlam Olayları Bakımından *saç

Eski Türkçeden günümüze bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde *saç* sözü ‘baş derisini kaplayan kıllar’ anlamında kullanılmıştır. Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır: 1) ‘İnsan başındaki saç, saç şekli’; 2) ‘Kürk’ (*şasıy*) ‘kürkü tüylü olan (tilki)’ (Karaim); 3) ‘Saç örgüsü’ (Azb. Hal. Trkm. Tuv.) (Tenişev 1997: 197). Görüldüğü gibi bu söz tüm çağdaş Türk lehçelerinde mevcuttur, genel olarak insanın başındaki saç için kullanılmakla beraber (Caluson: 794), Karaim Türkçesinde tilki kürkü için de kullanıldığı görülür. Ancak Eski Türkçeden günümüze taranan metinlerden de anlaşıldığı üzere insan için kullanımı temel anlam hükmündedir. Bu sözün hayvan için kullanımı metaforik olmaktadır.

5. Meronim Olarak *saç

Anatomik açısından **saç*, **balç* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. **kıl*, **tü:k* kavramları, **saç* kavramının oluşturu parçalarıdır. Bu sebeple nesne : parça ilişkisi içinde meronimleridir. Fakat aynı zamanda ayrılabilen unsurlarıdır da. Bu sebeple, bu iki kavramın *saç* kavramının BÜTÜN : KESİT ilişkisindeki meronimleri olduğunu da söylemek mümkündür. Diğer yandan **kıl* ve **tü:k* sözleri, **saç* kavramı ile bir GRUP : ÖĞE ilişkisi de sergiler. Saçın ana

maddesinin “kıl” olduğu düşünüldüğünde bir NESNE : MADDE ilişkisinden de söz etmek mümkündür. Baş kavramının bir sathını oluşturması sebebiyle de baş kavramı ile ALAN : MEKÂN ilişkisi açısından da **balç* sözünün meronimi olduğu görülür:

NESNE : PARÇA	<i>*balç : *saç : *kıl, *tü:k</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç : *kıl, *tü:k</i>
GRUP : ÖĞE	<i>*saç : *kıl, *tü:k</i>
NESNE : MADDE	<i>*saç : *kıl</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *saç</i>

2.1.3.3. **tü:k*

Proto-Tü. **tü:k* (Tenişev 1997: 197); Proto-Ogur **tü:k*; Proto-Oguz **tü:k*; **KökTü.** ix. yy. *tü* ‘tüy’ (IB 3); **Bud.Tü.ç.** *tü*: ‘bedendeki tüyler’ (U II 17-18, TT X 436-7, Suv 348,2, TT V 12, 117, TT VII 23, 3-4), *tük* ‘vücuttaki tüyler’ (U III 38, 33-4); **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *tü* ‘vücuttaki saç, tüy, tüy rengi’ (DLT I 406-22, DLT III 207-1, 207-3, 207-5, KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tüy, tü, tüg, tüs* (KE II: 662), *tüg* (NF III: 440); **Doğu Tü.:** xv. yy. *tük* ‘vücuttaki saçlar’ (Sngl 183 r4), *tüy, tüg* ‘vücuttaki tüyler’ (Sngl 188 r15); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *tü* ‘tüy, kıl, yün’ (TTS V: 3865); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *tüy* ‘1. İnsan ve hayvan derisi üzerinde bulunan ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar 2. Kuşların gövdesini örten ince ve tel gibi uzantıların her biri veya tamamı 3. Bazı bitki ve meyvelerle bazı dokumalar üzerinde görülen ince, kısa, yumuşak ve sık uzantılar’ (TS 2269); **Gag.** *tüü* ‘kuş tüyü, yün, tüy, taç tanesi, hayvanın postu’ (GS: 481); **Azb.** *tük* ‘1. İnsan ve hayvan derisinin üstünde çıkan kıllar 2. Hayvan yünü, kılı 3. Kuşların tüyleri 4. Bazı meyvelerin veya yaprakların üzerinde veya altında olan kıllar 5. Herhangi bir

mekânizmada veya cihazda ince sap, yay' (ADİL IV: 216); **Trkm.** *tüy* '1. Adamların ve kebir havanın bedeninde çıkan kıl 2. Saç' (TDS: 663); **Güney-Doğu:** YUyg. *tük* 'saçtaki kıllar, tüy', Özb. *tuk* 'vücuttaki saçlar, tüy'; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tik* 'kuş tüyü', Kumuk *tük* 'hayvandaki yün, kürk', *tük* 'vücuttaki tüy', Karaçay-Malkar *tük* 'saç, yün, kuş tüyü', Tat. *t'uk* 'yün, tüy', *tök* 'yün, saçtaki tüy, kuşların küçük tüyleri', Başk. *tök* 'vücuttaki tüy, yün', Kaz. *tük* 'vücuttaki saç, hayvan tüyü', Kırg *tük* 'insan vücudundaki saç; hayvan vücudundaki kısa tüy', Nogay *tük* 'vücuttaki tüy, yün, kuş tüyü', Karakalpak *tük* 'saç, tüy, kuş tüyü'; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tük* 'vücuttaki saç, yün, kuşların küçük tüyleri', Tuva *dük* 'baştaki, yüzdeki, vücuttaki saç, buğday kepeği', Hakas *tük* 'saç, yün, kuş tüyü', Yakut *tü:* 'kuş tüyü, hayvan yünü, insandaki saç ve tüy, bitki tüyü', Tofa *dük*; **Çuvaş:** *ték* 'kuş tüyü, insan vücudundaki saç' (Tenişev 1997: 197-198)

1. *tü:k Etimolojik Değerlendirmesi

Räsänen ve Clauson, son hecedeki -y ve -k seslerin ek olduğuna inanmaktadırlar. Buna karşılık, Tenişev, -y ve -k son seslerinin modern Türk lehçelerinde var olduğunu göstermektedir (1997: 198). Doerfer, *tü:k sözünü Halaç Türkçesinde *tük* şeklinde tespit etmiştir. Ona göre *tük* sözü, *tü:*'nün küçültmesidir ve yalnızca vücuttaki tüyler için kullanılmaktadır (1970: 25). Moğolcada **tuykikta* 'deri, kürk' anlamında kullanılmaktadır (Tenişev 1997: 198). Eski Uygur Türkçesinde 'tüy, bedendeki, vücuttaki tüyler', Karahanlı, Çağatay ve Harezmi Türkçelerinde de 'vücuttaki saç, tüy, tüy rengi' anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Harezmi Türkçesinde *tüy* sözünün 'kürk' anlamında kullanımına da rastlanmaktadır. Buna yakın olan bir başka terim **yün* ise sadece hayvan için geçerlidir.

2. *tü:k Kullanım Alanı

TTS V 3866 Pes eyerin ve örtüsün aldılar değme **tüsünden** ter damar idi

TTS V 3866 Dua eyle bizim Tanrı'na nedür rengi, **tüsü**

TTS V 3867 Derisi, **tüglü** hınzir tüğü gibi

TS 2269 İnce güzel kaşlarının ortasında iki **tüyü** her zamanki gibi tersine dönmüş.

SFA-1 Daha dün dudaklarını, **tüylü** kollarını; ağzının, kirli dirseğini; şeftali, kaşar peyniri, ekmek, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm.

SFA-1 Fukara görmez mi **tüyleri** diken diken olurdu.

HEA-3 Omzundan boz **tüyleri** üzerine akan kanlar, garip, soluk lekelerle sarı ayın sarı ışığında dalgalanıyordu.

HEA-4 **Tüy** gibi hafif, diyerek, birdenbire Hanife'yi kayığın içine atıverdi.

HEA-4 Mürsel'in yüzünde **tüyleri** ürpertecek sırtlanvari bir sırtıma, kısılan dişleri arasından en galiz küfürler boşanıyor...

HEA-4 Bazen yine vâdilere iniyor, başlarının üstünde altın ve siyah renkli **tüyleri**, uzun bacakları ve kırmızı gagalarıyla göllerin üstünde uçuşan kuş sürüleri görüyorlardı.

HEA-9 Tezgâhın üstündeki teneke kutuyu ayna gibi karsısına almış, dilile üst dudağını şişirmiş, üst dudağının **tüylerini** muhayyel bir cımbızla yoluyordu.

HEA-9 Kalın **tüylü** kaşlarının arasındaki derin çizgi yaştan ziyade sahibinin şiddetini ifade ediyordu. Gözler gök elâ, uzun burunun yukarısı muntazam, fakat aşağı doğru ' çarpılarak yüzüne bir kartal. heybeti veriyordu. Bu yüz bazen çok haşın, ve dürüst, bazen de mülâyim, dost hattâ rakik bile görünürdü.

HEA-9 Karsısındaki sedirlerde nişanları ve elmaslar ile, ellerinde kocaman **tüy** yelpazeler ile vükelâ karıları, biraz resmi, biraz sinirli dizilmişlerdi.

GTA 236 [bɪ'ɾɪ tɯ'ɪl'e'ɾi 'ʒenɛ dɔ'it'sin sɪlc'sin tɔpɫɔ'sin]

ADİL IV 216 Gurt tükünü dâyişâr, hasiyyâtini dâyişmâz.

ADİL IV 216 Üzündâki seyrâk tüklâr biz biz durmuşdu.

ADİL IV 216 Gulunun başının tüklârî, gaşları vâ kirpiklârî hına rängindâ idi.

ADİL IV 216 Keçi tükündân tohunmuş örkân

ADİL IV 216 [Martı guşları] öz tüklârini tumarlayırdılar.

ADİL IV 217 Tük gâdâr gorhmamak.

ADİL IV 217 İndi dâ bu hadisâ yadıma düşândâ tüklârim biz-biz durur.

TDS 663 Onuñ tüyi ösgün gara telpeği elmıdama başındadı.

TDS 663 Kel ağa, başıña tüy çıkarmıka?!

TDS 663 Soñkı yılñ içinde onuñ kellesinde gara tüy azaldı.

TDS 663 Onuñ tüyi eyemenmân, mertlik bilen beren coğabına geñ galıp tısgindi.

3. Anlam Olayları Bakımından *tü:k

*tü:k sözünün temel anlamı 'vücuttaki kıl, tüyler' ve 'hayvan derisindeki kıllar'

olmalıdır. *kılk ve *tü:k sözlerinin anlamları arasında benzerlik ve örtüşmeler

görülür. Bu iki sözün yakın anlamlı duruma gelmiş olmasına rağmen *kılk sözünün

insandan çok hayvan ve bitki için kullanıldığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak *tü:k

Anatomik açılarından *tü:k sözü, *târi, *balç, *saç, *yü:z ve *ka:ş sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimidir. Ama aynı zamanda *tü:k bütünden ayrılabilir de. Bu açıdan da *saç ve *ka:ş sözleri ile BÜTÜN : KESİT ilişkisi görülür. Diğer yandan *tü:k sözü *saç ve *ka:ş sözleri ile bir grup öge ilişkisi de sergiler.

NESNE : PARÇA	*târi : *tü:k *balç : *saç : *tü:k *yü:z : *tü:k *ka:ş : *tü:k
BÜTÜN : KESİT	*saç : *tü:k *ka:ş : *tü:k
GRUP : ÖĞE	*saç : *tü:k *ka:ş : *tü:k

2.1.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ALIN

‘alın’ Lat. *frons*, İng. *forehead*.

2.1.4.1. *a:ln

Proto-Tü. *a:ln (Tenişev 1997: 198); Proto-Ogur *a:ln; Proto-Oguz *a:ln; **Bud.Tü.ç.** alın ‘alın’ (TT I 103-110, V 6, VII 19); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** alın ‘alın’ (DLT I: 78); **Harezmi ç.** xiv. yy. al(ı)n (KE II: 21), al(ı)n (NF III: 14); **Batı Tü.** alın (DK II: 12); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** alın ‘1. Yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü 2. Bazı şeylerin önü, ön yüzü 3. Karşı 4. (*madencilik*) Bir ocakta her türlü ayak, galeri, baca, kuyu ve yolun ilerletilmekte olan yüzeyi’ (TS 82), arın,

arıñ ‘alın’ (Burhaniye *Dinar -Af.) (DS I:320), *şafak* ‘alın’ (-Çr.; -Yz.) (DS X: 3733); **Gag.** *annı* ‘alın’ (GS: 50); **Azb.** *alın* ‘1. Kaşların yukarısındaki başın üst ön tarafı 2. Bir şeyin ön tarafı’ (ADİL I: 91); **Trkm.** *mañlay* (RLT: 102), *mañlay* ‘1. Kelle kemiğin yüz tarafındaki gözden yukarı bölgesi, alın 1. Bir kişinin ön tarafı, bir kişinin karşısı, yüz tarafı 3. Baht, ikbal’ (TDS: 428), *a:lın* ‘1. İnsanın ve hayvanın baş kemiğinin yüz tarafı, ön tarafı, 2. Bir şeyin karşısı, ön tarafı’ (TDS: 41); **Güney-Doğu:** YUyg. *alın* ‘ön’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *alın* ‘ön’, Tat. *alın*, *alnı* ‘ön’, Karaçay-Malkar *mangalay*, *mangılay*, *mañlay*, *mannay* ‘alın’ (Karaçay -To.) (DS IX: 3121); **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *alın* ‘ön’, Tuva *alın* ‘yüz’, Hakas *alnı* ‘ön’, Tofa *alın* ‘yüz’; **Çuvaş:** *um* ‘ön’ (Tenişev 1997: 198-199).

1. *a:lın Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, etimolojisinin yanlışlıkla **al-* ‘aşağı’ (ED 147) ile karıştırılabildiğini belirterek, sözün **a:l* ‘ön’ sözcüğünden, Kıpçak ve Karluk grubunda kullanılan *-t* eki ile türetilmiş olabileceğini öne sürmüş ve **a:lın* sözünün temel anlamının ‘alın’ olmakla beraber ‘yüz’, ‘ön’, ‘dağ yamacı’ gibi anlamlarda da kullanıldığını ifade etmiştir (1997: 199).

Moğolcada **mañ-lai* sözü ‘alın, ok ucu, başkan, ön, baş’ anlamlarında kullanılmaktadır. *mañlay* sözü, Türkmen Türkçesinde de ‘alın’ (TDS 428) anlamında kullanılmaktadır.

2. *a:lın Kullanım Alanı

MŞ 23 eger burunı çok kıanasa yüzün ve elin ayağın kıatı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve **alnına** tâze kıyâr kıabın ve nîlüfer yaprağın ve kıarpuz uralar

TT I 103 Dört küpe, **alın** bağı, saç bağı, altunlu kadife kaftan...

TT I 110 ... İşbu al, **alnı** çakal iki kıç ayakları sekili at benim idi

TT I 110 **Alnı** depeli iki kıçları sekili, enenmiş, sarı ile doru mâbeyninde renkli atı

TS 82 Bütün savaşlardan **alınının** akıyla çıkmış bir denizci. Hiç yenik düşmemiş
TS 82 **Alınının** ne kara yazısı varmış

SFA-1 Saçı dökülmüş elli yaşındaki insan kafası bu adalenin kudreti, çalışma denilen şeyin sevgisi ile yaş denilen insan uydurması bir anlayışı bir hamlede silivermişti. Sanki şimdi o hattâ saç dökülmüş kafası, geniş, çizgili **alnı**, tıraşı uzamış, rengi az buçuk atmış yüzüyle bile yaş mefhumunu insanlığından ceketini, gömleğini sıyırdığı gibi sıyırmıştı.

SFA-2 Baş örtüsü ağzına bağlı bembeyaz **alınlı**, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi. Evvelâ öyle, uzun uzun bakakaldı. Sonra baş örtüsünü ağzından çekti. Geri geri çekildi.

SFA-2 O zamanlar ben pek gençtim, biraz aşırı gittim. Fakat **alınım** pâktır. Yedimse kendi paramı yedim.

SFA-2 Saçları arkadan sımsıkı bağlanmış şimdi **alnı** da gözükmeyen bir genç kadın yemek bittikten sonra sessizce bir kaç defa girip çıkarak her şeyi topladı. Bir yükün kapağını açtı.

HEA-2 Terli bir **alnı** siler gibi itina ile kuru **alınını** sildi.

HEA-2 Aç kollarını Ayşe, **alınındaki** kırımızı yarayı kaldırdı.

HEA-2 **Alınını** sildi, gözlerinde nâmütenahî bir yorgunluk ve ıstırap vardı.

HEA-3 Nihayet sırmalı çevresiyle, **alınında** dizilen terleri sildi. Gözleri eski kuru parlaklığı aldı. Eski ılımlı sesiyle hikâyesini bitiverdi.

HEA-3 Hikâyesini anlatmaya başladığı zaman gözünde, **alınında** insanı şaşırtacak bir şey söyleyeceklerin açık memnunluğu vardı.

HEA-3 Hiç aşağı bakmamayı daha uygun buldum; ama **alınında**, ellerimde soğuk terler akmaya elverişli bir serinlik belirdi.

HEA-4 Kızın kalbi gümbür gümbür atıyor, perdenin üstünden dönen hâyat girdabının tam ortasında Hanife bütün varlığı ile dönüyor, perdenin altındaki tercüme yazılar insanın **alnı** yazısı!

HEA-4 Evet, bu **alnı** yazısı, insan eli bozamaz...
salardı.

HEA-5 Çehresi, kulaklarından inen, **alınından** ayrılmış saç dalgaları ile çerçevelemiş, büyük gözlü bir kadındı.

HEA-5 Onları perişan saçlarımla, toplayıp **alınım**la secde ediyorum.

HEA-6 Size bugün ne oldu? Hepinizin kaşları çatık **alınıız** bulutlu, gözlerinizden kızgınlık, öfke akıyor?

HEA-6 Efendimin **alınındaki** karanlığı, gözlerindeki gölgeyi, içindeki gamı şimdi anladım.

HEA-8 **Alın** yazısı bana neler, ne istekler, ne gençlikler feda ettirmişti.

HEA-8 -Eğer seni bir kardeş gibi sevmesem **alınına** bir tabanca sıkardım.

HEA-9 Gitmeden Hilmiyi **alınından** öpmek, nasihat vermek, helâllaşmak istiyordu.

HEA-9 Zayıf parmakları tekrar genç **alınının** görünmez yazıları üstünde dolaştı.

HEA-9 Biraz evvel uyuyan sular gibi dümdüz olan **alınında** düşünce çizgileri vardı.

UK 148 keaykaus suvazleer onu başını, öper **annısını**, aler ellerini da oturder onu

ADİL I 91 Geniş **alnı**. Dar **alnı**.

ADİL II 28 **alının** damarları görünür

TDS 41 Azadı yanına çağırdı, başını sıpaladı, gucağına aldı da, **alından** öpdü.

TDS 41 Gözlâp yören zadıñ **alınında** yatr.

3. Anlam Olayları Bakımından *a:lın

Tarihsel ve modern Türk dilinde *alın*, yüz ve başın bir parçasını anlatmak üzere anatomik anlamda kullanılmaktadır. *a:lın sözünün temel anlamı insanla ilgili olarak yüzün kaşların üzerindeki kısmı'dır. *a:lın sözünün cansız nesnelerde satıh göstermek üzere 'ön taraf' anlamında kullanılması bir metafor ortaya çıkarmaktadır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *alın yazısı* 'kader' ifadesinde *alın* sözü, Tanrı'nın insan kaderini açıklamak için kullandığı saya olarak düşünülmektedir. *a:lın, insan vücudunun ön ve daima açık ve düz olduğu için bu ifade kullanılıyor olabilir. Türkmen Türkçesinde *mañlay* sözü a:lın sözünden daha yüksek bir kullanım sıklığına sahiptir.

4. Meronim Olarak *a:lın

Anatomik olarak baktığımızda *a:lın sözü, *yü:z ve *balç kavramlarının meronimidir. *a:lın kavramının temel maddesi deridir. Dolayısıyla, *tări ve *siñök sözleri, NESNE : MADDE ilişkisi açısından *a:lın sözünün meronimidir. *a:lın sözü diğer yandan *balç ve *yü:z sözlerinin ALAN : MEKÂN ilişkisi açısından meronimidir.

NESNE : MADDE	*a:lın: *siñök, *tări
ALAN : MEKÂN	*balç: *a:lın *yü:z: *a:lın

2.1.4.2. *ka:pak

Proto-Tü. *ka:pak (Tenişev 1997: 194); Proto-Ogur *ka:pak; Proto-Oguz *ka:pak;
Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *gabak* (DS VI 1882), *gabağ* (DS VI 1882, DSf.); *gavah* (DS VI 1937) 'ön'; *ğabağ* 'alın, kafata, yüz; ön' (DD 2, 804, DS VIII

2578, DSf.), *kavah* ‘ön’ (DS VIII 2686); **Gag.** *kabak* ‘1. Kabak 2. (mec.) Boş kafa 3. (mec.) Çıplak’ (GS: 224); **Azb.** *gabag* ‘ön; şiirsel: yüz’, *gavah* ‘alın, yüz’ (ATS: 104), *gabag* ‘1. Evvel, ileri 2. Evvelki, geçmiş 3. Bir şeyin ileri tarafı, ön tarafı 4. Karşısında, önünde 5. İleri 6. Ön taraf, ileri taraf, karşı taraf 7. Yüz, sıfat, beniz’ (ADİL I: 381); **Trkm.** *ga:bak* ‘göz kapağı’ (TDS 127); **Güney-Doğu:** Özb. *ķavaķ* ‘göz kapağı’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *göz kabayı* ‘göz kapağı’, Tat. *kabak(küz kabağı)* ‘göz kapağı’, Başk. *kabak* ‘göz kapağı; uçurum’, Kaz. *kabak* ‘alının altı; göz kapağı, kıyı’, Kırg *kabak* ‘göz kapağı, uçurum’, Nogay *kabak* ‘göz kapağı’, Karakalpak *kabak* ‘göz kapağı; açıklık’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kabak*, *kamak* ‘kaş’, Tuva *havah* ‘alın’, Hakas *hamah* ‘alın’, Yakut *habağ-al* ‘sobanın ön üst tarafı’, Tofa *kabak* ‘kaş’ (Tenişev 1997: 199)

1. **ka:pak* Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer’e göre *kapak* ‘göz kapağı’ ve *kapak* ‘kapak’ eşittir ve ALIN olan *kapak* ile aynı sıradadır. Ancak Doerfer, Azerbaycan Türkçesinde *gabag* ‘ön, alın’ ve *gapag* ‘göz kapağı’ şeklindeki fonetik farka yorum getirmemektedir. Fonetik rekonstrüksiyon kelimenin **ka:pak* ve **ka(a:)mak* şeklinde iki yapısını sunmaktadır (Tenişev 1997: 200). Söz ortasındaki -*p*- sesi ile ilgili olarak, Oğuz Türkçesinden Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde *p* > *v* dönüşümü açısından uzun ünlüden sonra ünsüzün tonlulaşmadığı görülür. Yakut Türkçesinde, çok heceli kelimelerde kısalma görülmektedir. Söz ortasındaki -*b*- sesine veya uzunluğa ise Özbek Türkçesinde rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu sözcüğü, **kap-* ‘kapamak’ fiilinin kısa ünlüler ile yapılan, ‘göz kapağı’ anlamına gelen türevlerinden ayırt etmek gerekir: Azb. *gapag*.

Altay dil grubunda **ka:pak* kavramına paralel olarak şu şekillere rastlanmaktadır: Moğ. **kabar/kamar, habar, kabar* ‘burun’, Buryat *hamar*; Kalmık *hamr*, Evenk *keva* ‘yüz’; Udmurt *keaemıkta* ‘şakak’; Japon **kam-/kab-*, Eski-Japon *kabu* ‘baş’. Tenişev, Altay dillerinde bu terimin temel anlamının ‘alın’ olduğunu düşünmektedir. Bu anlamdan ikincil olarak ‘baş’, ‘şakak’, ‘baş tepesi’, ‘burun’ (*alın* > *yüz* > *hayvan yüzü* > *burun*) anlamlarının çıkması doğaldır (1997: 200).

Tenişev, Türk lehçelerinde sözün şu anlamlarının görüldüğünü belirtmektedir: ‘alın’ (Anad. Azb. Hakas. Tuv.); ‘kafatası’ (Anad.); ‘alın altı’ (Kaz.); ‘yüz’. (Anad. Azb. Trkm. Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Özb. Uyg.); ‘ön taraf’. (Anad. Azb.); ‘ön’. (Anad.); ‘yüz yüze’. (Azb.); ‘karşı karşıya’. (Anad.); ‘kenar, nehir veya deniz kıyısı’(Kaz.); ‘Uçurum’. (Bashkurt); ‘korniş’. (Kaz. Tuv.); ‘dağ yamacı’ (Tat.); ‘tepe’. (Tuv.); ‘uçurum’. (Karakalpak) ‘kır’; *al* ‘ön; alın’; *yüz* > *sü:s* ‘alın’ (Yak.). Aynı şekilde ‘alın’ > ‘kaş’ geçişi de doğaldır (1997: 200).

2. **ka:pak* Kullanım Alanı

ADİL I 381 Üç gün bundan **gabag** gälmişäm.

ADİL I 381 **Gabag** zaman.

ADİL I 381 **Gabaglar** bura ağaçlıg idi.

ADİL I 381 Binanın **gabağı** bağa çıhır.

ADİL I 381 Paltarımın **gabağı** batmışdır.

ADİL I 381 Arabanın **gabag** çarhı.

ADİL I 381 Kitabın **gabag** sähifäläri düşmüşdür.

ADİL I 381 Şagird müällimin **gabağında** durub suallara cavab verirdi

ADİL I 381 Büllur buhag, lalä yanag, ay **gabag**

Şahmar zülfü pärişanlar dolanır.

ADİL I 421 Sandıg **gapağı**. Gutu **gapağı**. Çaynikin **gapağı**.

ADİL I 421 Göz **gapağı**. Diz **gapağı**. Goca **göz gapaglarını** ağır ağır galdırdı.

TDS 127 Trahoma keseli ilkibada peyda bolanda, **gabağıñ** iç gatı bolan nemli perdede üytgeşiklikler yüze çıkıyar.

TDS 127 Ol **gabaklarını** galdırman, kirpiklerini gırpman, uzak bir yere garayardı.

TDS 142 Garrınıñ gatañsı barmakları gaynap duran gazanıñ **gapağını** galdıranda, çekdirmäniñ ısı tamıñ içini tutdı.

3. Anlam Olayları Bakımından *ka:pak

Azerbaycan Türkçesinde *gabag* ‘ön, alın, yüz’ (ADİL I 381) ve *gapag* ‘göz kapağı’ (ADİL I 421) sözlerindeki fonetik farklılık dikkat çekicidir. *Büllur buhag, lalä yanag, ay gabag* (ADİL I 381) örneğinde *ay gabag* ‘ay yüzlü’ ifadesinde de *gabag* ‘yüz’ anlamındadır. Bu durumda *gabag* sözünün ‘alın’ anlamından ‘yüz’ anlamına doğru bir anlam genişlemesine uğradığını söylemek mümkündür. *Gabag* sözünün cansız nesnelerin ön taraflarını ifade etmek üzere kullanımı da benzetme temelli bir anlam olayı gerçekleştiğinden, metafor ortaya çıkarmaktadır. *Gabak* ‘göz kapağı’ (TDS 127) ve *gapak* ‘kapak’ (TDS 142) ayrımı Türkmen Türkçesinde de görülür. Ancak burada /b/’li kullanım göz kapağını anlatmaktadır. Bu durumda sözün Türkmen Türkçesinde bir anlam değişmesine veya yerine göre anlam daralmasına uğradığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak *ka:pak

Anatomik olarak baktığımızda *ka:pak, sözü ‘alın’ anlamı itibarıyla, *balç ve *yü:z sözlerinin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimi olmaktadır. Bu anlamda *ka:pak sözünün temel maddesi deri ve kemik olduğundan NESNE : MADDE ilişkisi içerisinde *sişök ve *târi sözlerinin holonimi olmaktadır. *ka:pak, sözü ‘göz kapağı’ anlamı itibarıyla, *köz sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimidir.

NESNE : MADDE	*ka:pak ‘alın’ : *sişök, *târi
ALAN : MEKÂN	*balç : *ka:pak ‘alın’ *yü:z : *ka:pak ‘alın’
NESNE : PARÇA	*köz : *ka:pak ‘göz kapağı’

2.1.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KULAK

‘kulak’ Lat. *auris*, İng. *ear*.

2.1.5.1. *kulyak

Proto-Tü. **kulyak* (Tenişev 1997: 204); Proto-Ogur **kulyak*; Proto-Oğuz **kulyak*; **KökTü.** viii. yy. *közin körmädük kulkakın äsidmädük* ‘gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği’ (THO 198); **Bud.Tü.ç.** *kulkak* (TT II, III, VI, VIII, IX vd.); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *ķulaķ* ‘kulak’ (DLT I: 383); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ķulaķ* (KE II: 398), *ķulaķ* (NF III: 267); **EKıp.** *ķulaġ, ķulaķ* ‘kulak’ (KTS: 45); **Batı Tü.** xiv. yy. *ķulaķ* (EM: 156);, xv. yy. *ķulaķ* (MŞ: 34), *ķulaķ* *bilgil iy t̡alib her ķaķan kim ķulaķa sovuķdan bir maraz ħādiş olsa* (CH I: 148), *ķulaķ* (DK II: 193), xiii. – xix. yy. *ķulaĥ* ‘kulak’ (TTS IV: 2715), *ķulaĥ* ‘kulak’ (YTS: 147); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kulak* ‘1. Başın her iki yanında bulunan işitme organı 2. (anat.) Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü 3. Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri 4. (müz.) Telli çalgılarda tel germeye yarayan burgu 5. Sabanın toprağa giren kısmının iki yanında bulunan ve toprağı yollara dökmeye yarayan parça 6. (coğ.) Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri 7. (mec.) Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği’ (TS 1399); **Gag.** *kulak* ‘1. Kulak organı 2. İğnenin kulağı 3. Balığın solungaçları’ (GS: 293); **Azb.** *ġulaġ* ‘kulak’ (ATS: 569), *adil* ‘1. İnsanın ve hayvanların işitme organı 2. Kulakları örtmek için şapkanın yanlarından sallanan kısımları 3. Bir şeyin yanı, kenarı, ucu 4. Arabada okların tekerden kenara çıkmış ucu’ (ADİL I: 567); **Trkm.** *gulak* (RLT:

203), *gulak* ‘1. Ses işitme organı 2. Saz tellerin sapının ucundaki takıldığı yer 3. Ayak basmak için pilin gadalına berkdiliyen demir 4. Kazanın dış yüzeyindeki el tutacağı 5. Yayda okun yerleştirme yeri 6. Su yakan yabın gapdala sobulan erinin sakası’ (TDS: 203); **Güney-Doğu:** YUyg. *kulak*, Özb. *kulok*, SUyg. *kulak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *kulak*, Karaçay-Malkar *kulak*, Tat. *kulak*, Başk. *kulak*, Kaz. *kulak*, Kırğ *kulak*, Karakalpak *kulak*, Nogay *kulak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kulak*, Tuva *kulak*, Hakas *hulah*, Yakut *kulga:h*; **Çuvaş:** *hălhă* (Tenişev 1997: 204-205)

1. **kulyak* Etimolojik Değerlendirmesi

Németh’e göre, **kulyak* organ adı fiilden türemiştir (Tenişev 1997: 205). Doerfer, **kulyak* sözünü Halaç Türkçesinde *kulak* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24). Tenişev, Altay dillerinde: **k’uyl-ğa* ‘kulak, duymak’; Mançu *ulhi-* < *(*h*)*ul-ki-* ‘anlamak’ **holi-pun* > **hoypun* ‘kulak küpesi’; Moğ. **kuli-gu* ‘iç kulak’; Kalmık *hulha*, *hulhi*; Buryat *holhi*, *hulhi*; Proto-Türkçe **kul-ga-k*; şeklindeki paralelleri vermiştir (1997: 205).

2. **kulyak* Kullanım Alanı

THO 194 bunça budun saçın **kulkakın** [...b] ıcdı ‘bunca halk saçlarını, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı’.

THO 198 közin körmädük **kulkakın** aşidmädük ‘gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği’

EM 156 ve eger şuyından **kulaga** tamzursalar yeli varısa sürer

EM 156 ..yumurda şarusıyıla **kulaga** kıysalar ağrısın giderür

MŞ 27 baş ağrısına ve **kulağ** ve bögrek ağrısına [...] müfiddür

TTS IV 2715 Dedi tutun yâ müsülmanlar sözüne siz **kulağ**

Kim ne buyurdu Resûlullah tutunuz siz **kulağ**

TTS IV 2715 Gelin dinleyin yarenler

Kulak asın bu destana

TTS IV 2720 **Kulak** urdum dinledim

TS 1399 **Kulaklarımın** uğultusu içinde, söylediği lakırtıların hiçbirini duymuyordum.

TS 1399 Elleriyle **kulaklarını** tıkayıp yatağının yanında tortop oldu.

SFA-1 Sen denizdeki ipe **gözkulak** ol, sağa sola oynamasın. On dakika, kalmaz karşı adadayız.

SFA-2 Kocaman hayvan otomobilin bu ufacık kuyruğunu; onun isterik, tehditkâr sallanışını pek severim. 'İşkembecinin karşısında yağmurun altında durur, şapkamı **kulaklarım**a geçirir, sanki uzak bir kadınsız memleketten buralara düşmüşüm de beraber geceyi geçirecek, derdimi paylaşacak bir kadın arıyormuşum gibi kocamanlaştığını tahmin ettiğim fena gözlerimle gelen geçene bakar dururum... SFA-2 Küçük bir iradım var, eski zamanda ana oğul bize yetiyordu, şimdi devede **kulak** oldu.

HEA-1 Kadının hassas **kulakları** bunu işitmiş, birden başını çevirerek ona bakmıştı.

HEA-1 Münir'in **kulakları** onda, fakat gözleri, saçları altın gibi parıldaayan güzel Şehnaz'ın gözlerinde.

HEA-2 Ağzı **kulaklarına** kadar açık, öyle muzaffer sırtıyor ki, zavallı uşak Ermeni'yi hattâ bize isyan ederken severdim fakat İngiliz'e uşaklık ederken küçük bir şey!

HEA-2 Mehmet çavuşun **kulakları** kabardı; bütün küçük halk birbirlerine bakıyor ve kapıya geliyorlar.

HEA-3 Zeynep elleriyle **kulaklarını** tıkayıp yatağının dibinde tortop oldu.

HEA-3 Çekik kara gözlü, yumuşak **kulaklı** başını ellerimin içine aldım.

HEA-4 Hanife kendisi hakkında verilen hükümleri, söylenen sözleri ezber den bildiği için, pek **kulak** vermedi.

HEA-4 Bugünlerde Satı Nine'nin dişsiz, çukur ağzının hırıltılarına hiç **kulak** asmiyordu.

PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, parmaklarını onun **kulaklarına** koydu, hem tükürüp onun dilinâ deydi. ... Hem o saat onun **kulakları** açıldı, hem dilinin bağı çözüldü, hem doru lafetti.

PSE 81 Kimin **kulakları** varsa işitmeye, işitsinlər.

PSE 92 Hem ştâ İsuslan barabar bulunanlardan biri elini uzadıp, kalıcını hem urup arhiyerin izmekârına, onun **kulaanı** kesti.

PSE 146 Zerâ ştâ açan Senin selâmının sesi benim **kulaklarım**a geldi, karnımda olan çocuk sevinmeklân sıçıradı.

PSE 150 Ozaman doorular yalabıyecekler , güneş gibi onların Bubaların Padişahlında, kimin **kulakları** var işitmeye, işitsi.

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer **kulaana**, parmaklarına, bornusuna

UK 168 kesmişler bir **kulaanı**

GTA 188 ['kɔku nɔ sɔ'nɔ ble'zɪc ɣ'zɪc cɣ'pɛ: tɣɾ'ly bɣɾ'ly ɪʃ'leɣ ko'ɪ kula:'nɔ]

ADİL I 567 Nāvāsi onun ... burnundan, **gulağından** yapışır, boğazının altını gıdığlayır.

ADİL I 567 Mämmäd bāy dinmirdi, düşüncä içindä gälīb köprünün **gulağında** oturdu.

ADİL I 567 Kişi çöräkdän bir **gulag** goparıb e'tinasız vâ hâtta acıglı bir hâräkätlä yerä atdı.

ADİL I 567 Här nä varsa, bir **gulag** getir, iştahadan yaman käsilmişäm.

ADİL I 567 Arvadlar gâzeti o gädär dartışdırdılar ki, bir **gulağı** gırıldı.

ADİL I 567 Papağın **gulağlarını** salmag.
ADİL I 567 Günâşın **gulağı** batdımı, kimsä bu mä'dänin yanından keçäbilmäzdi.
ADİL I 567 Arabanın **gulağı** sındı.
TDS 203 **Gulağıñ** garnı bolmaz, siñeğıñ erni.
TDS 203 **Gulak** eşidenini göz görmesin.
TDS 203 Tamdıranıñ **gulağı**.
TDS 203 Gıcağıñ üç **gulağı** bar.
TDS 203 Piliñ **gulağını** gaydıp govşamaz yalı etdim.
TDS 203 Gara gazanıñ dört **gulağı** boylar.
TDS 203 Annagulı tüpeñiñ **gulağına** barmağını yetirip baryardı.
TDS 203 Yabiñ **gulağına** bövet basmak.
TNAS 12 Aç garnum, dınç bulagum (Aç başum, dınç **gulagum**. Aç başım, dınç başım).
TNAS 20 Ağız ağızdan yelli, **gulag**-gulagtan eşitgir.
TNAS 20 Ağız bir, **gulag** iki, bir geple, iki dingle.
TNAS 25 Akmam **gulaga** guysang, akıp gider (akmak **gulaga** aydan sözüng akıp gider).
TNAS 45 At arrığı siyek (süyek, sün) bolar, yar arrığı-**gulag**.
TNAS 53 Ayal gözü bilin eşider, **gulagı** bilin görer.
TNAS 69 Badga kaçan eşeğin tutulgası - **gulak**, guyruk.
TNAS 96 Çaman ata müneniñ ayagı dınmaz, yaman ayal alanıñ **gulagı** dınmaz.
TNAS 103 Damak diyse, hopur hopur, iş diyse **gulak** yapır.
TNAS 105 Daşdan ayal alanıñ ulagı dınmaz,
Yakından ayal alanıñ **gulagı** dınmaz.
TNAS 113 Dil gıybatda, **gulak** tamda.
TNAS 133 Ekine öwerenen eşek **gulak**-burnundan daynar.
TNAS 165 Gazançınıñ hakı bar, kandan **gulak** çıkarsa.
TNAS 183 Göz özünki, **gulak** özgäniñki.
TNAS 184 **Gulakdan** giren yaman söz, yürege yetip buz bolar.
TNAS 184 **Gulak** eşidenin göz görmesin, göz gören - başa gelmesin.
TNAS 203 Haywan agzından semrär, adam - **gulagından**.

3. Anlam Olayları Bakımından **kulyak*

Tarihsel ve modern Türk dilinde **kulyak* sözünün anlamının değişmeden günümüze kadar geldiğini görüyoruz. İşitme duyu organını ifade etmek için tüm Türk lehçelerinde **kulyak* > *kulak* sözünün kullanıldığı görülmektedir (Tenişev 1997: 205). Bu sözün işitme organını ifade etmek üzere kullanımı onun temel anlamıdır. Bunun dışındaki bütün anlamlar mecazi olmaktadır. Özellikle nesneler için 'yan taraf' anlamında kullanılması, bir nesnenin yan tarafını anlatması, benzetme temelli bir anlam olayı olduğundan metafor ortaya çıkarmaktadır. Ancak bazı metaforik

deyimler metonimler vasıtasıyla da kurulabilmektedir. *Kulak / gulag as-* deyiminde *kulak / gulag* sözü işitme ile ilgili bir kavram olması sebebiyle metonimdir. Ancak *as-* fiili metaforiktir. Dolayısıyla bütün bir deyim de metaforik olmaktadır. Benzer bir şekilde, *kulak* organının işitme fonksiyonu taşıması ile ilgili birçok metaforik kullanım da vardır: *kulak vermek, kulaktan kulağa, göz kulak olmak, devenin kulağı*.

4. Meronim Olarak **kulyak*

Anatomik açıdan baktığımızda **kulyak*, **balç* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi açısından meronimidir. Konu külliyatı kapsamındaki metinlerimizde **kulyak* sözü **täri* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi açısından holonimi de olmaktadır.

NESNE : PARÇA	* <i>balç</i> : * <i>kulyak</i>
NESNE : MADDE	* <i>kulyak</i> : * <i>täri</i>

Türkiye Türkçesinde *kulak* sözünün meronimleri arasında şunları sıralayabiliriz: *iç kulak* ‘Kulağın işitme sinirlerinin bulunduğu bölümü, dolambaç’ (TS: 1042), *kesecik* ‘Kulağın dolambacında bulunan ve lenf ile dolu olan küçük zarsı organ’ (TS: 1278), *kulak altı bezi* ‘Kulağın yakınında bulunan tükürük bezlerinin en büyüğü’ (TS: 1400), *kulak zarı, kulak davulu* ‘Dış kulakla orta kulağı birbirine bağlayan zar, kulak davulu’ (TS: 1400-1401), *kulak kepçesi* ‘Kulağın sesi toplayarak orta kulağa göndermeye yarayan, yarım daire biçimindeki bölümü, sayvan’ (TS: 1400), *kulak memesi* ‘Kulağın yumuşak ve kıkırdaksız olan alt ucu’ (TS: 1401), *mercimek kemiği* ‘Orta kulakta örs ve üzengi kemiği arasında bulunan küçük kemik’ (TS: 1537), *orta kulak* ‘Kulak zarı, çekiç, örs, üzengi kemiklerinin bulunduğu, dış kulakla iç kulak arasındaki bölüm’ (TS: 1699), *orta kulak boşluğu* ‘Dış kulakla iç

kulak arasındaki boşluk' (TS: 1699), *örs kemiği* 'Orta kulakta çekiç kemiğiyle üzengi kemiği arasında, örse benzeyen kemik' (TS: 1738). Bunların içerisinde iç kulak, orta kulak ifadeleri kulak holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimleridir. *Kesecik* sözü, başka bir kavram alanından bir sözün meronimi olmasına rağmen bir organın bir parçasının meronimi olarak kullanılması benzetmeye dayalı bir anlam olayı olan metaforu ortaya çıkarmıştır. *Kulak kepçesi* ifadesinde kulak sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimi görülür. Ancak kepçe sözü yine farklı bir kavram alanının bir meronimi olduğundan burada da bir metafor ortaya çıkmaktadır. Çünkü benzetmeye dayalı bir adlandırma yapılmıştır.

2.1.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Yüz

'yüz' Lat. *facies*, İng. *face*.

2.1.6.1. *yü:z

Proto-Tü. *yü:z; Proto-Ogur *yü:z; Proto-Oguz *yü:z; **KökTü.** viii. yy. *yüziçe*: *başına bir tegmedi*: 'yüzüne başına bir tane [ok] bile değmedi' (KT E 33); **Bud.Tü.ç.** *bet* 'yüz' (TT VII 41,2-5); **Man.Tü.ç.** *yüzünüzen* 'yüz' (M I 10,9); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** yüz 'yüz' (DLT III: 143); **Harezmi ç.** xiv. yy. *meḡ(i)z* (KE II: 434), *yüz* (KE II: 751), *yüz* (NF III: 492); **MKıp.** xiv. yy. *yüz* 'yüz' (Kİ 93); **Doğu Tü.**: xv. yy. *yüz* 'yüz' (Sngl. 343r. 5); **Batı Tü.** xiv. yy. *yüz* (EM: 199), xv. yy. *yüz* (MŞ: 18), *yüz* (DK II: 343); xiii. – xix. yy. *yüz* '1. Karşı, nezd, yan 2. Cihet, yön, taraf' (TTS VI 4778), *beḡiz* 'yüz; renk' (YTS: 30); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *yüz* '1. Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat 2. Yüzey 3. Kesici araçlarda ağız 4. Bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü 5. Yorgana ve yastığa geçirilen kılıf 6. Bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş 7. Birinin görülegelen veya umulan hoşgörülüğüne

güvenilerek gösterilen cüret 8. Nedeniyle, sebebiyle 9. Yan, taraf 10. Bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin her biri 11. (*mec.*) Utanma' (TS 2486), *üz* 'yüz' (Koyundere *Ahıska -Kr.; *Erciş -Vn.) (DS XI: 4084); **Gag.** *üz* '1. Yüz 2. Yüzey 3. Surat, edep, şeref' (GS: 488-489); **Azb.** *beniz* (ADİL I: 249), *üz* 'yüz' (ATS: 1185), *üz* '1. İnsan başının ön kısmı, 2. Dokuma şeylerin üst tarafı (astar karşılığı), 3. Bir şeyin ön tarafı, ileri tarafı, önü, 4. Geometrik şeklin başka bir yüzeyle köşe teşkil eden düz yüzü, 5. Bir şeyin geçirilmiş, aktarılmış, yazılmış nüshası, 6. Su vb. sıvıların yüzeyi, üst tarafı, üstü 7. Göğün bizim gördüğümüz tarafı, 8. "Taraf", "semt", "yan" anlamında (o, bu, beri, o biri vb. sözlerden sonra kullanılır) 9. *mec.* 'Haya, utanma' (ADİL IV: 241-242); **Trkm.** *yüz* (RLT: 102), *yüz* '1. İnsan başının ön tarafı 2. Bir şeyin üst tarafı, üstü, yukarısı 3. Dışarıya görülen taraf 4. Üst taraf' (TDS: 352); **Güney-Doğu:** YUyg. *yüz*, Özb. *yüz*, SUyg. *yüz*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *yüz*, Kumuk *yüz*, Tat. *yöz*, Kaz. *jüz*, Kırg *jüz*, Nogay *yüz*, Karakalpak *jüz*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *d'üz*, Tuva *çüz*, Hakas *çüs*, Yakut *sü:s* 'alın'; **Çuvaş:** *s'ăvar* 'ağız' (Tenişev 1997: 206)

1. *yü:z Etimolojik Değerlendirmesi

Bu sözün Yakut ve Türkmen Türkçelerindeki şekli ünlü uzunluğuna işaret etmektedir. Türkmen Türkçesinde baştaki *y-* ve sondaki *üy* çatışması nedeniyle uzunluk kısalmıştır. Tenişev, Çuvaş Türkçesinde yakın şekil olarak *ner* 'dış görünüş, güzellik' sözüne işaret etmiş ve Altay dillerinde Moğ. *niğur* 'yüz, yüzey', Kore *niri* 'benzer', Japon *niru* 'benzemek'; Moğ. *düri* 'görünüş, şekil, forma', Japon **tura* 'yüz' şekillerinin paralel olabileceğini belirtmiştir (1997: 206-207). Eski çağda nadiren rastlanan ancak orta çağlarda sık görülen *bet* sözü de dikkate değerdir. *Bet*, anatomik olarak yüz ve metaforik olarak 'yanak', 'su yüzü', 'kuzey', 'güney', bazen

‘kuzeybatı’ ve ‘güneybatı’ anlamlarına da gelerek, Osmanlıcada varlığını sürdürmüştür (ED 296).

2. *yü:z Kullanım Alanı

DLT III 143 **yüzge** körme erdem tile ‘yüze bakma, erdem ara’

EM 199 ve artuğ yëseler **yüzüğ** rengini harâb eder

MŞ 18 **yüzün** ve elin ve ayağın şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunı çok kanasa **yüzün** ve elin ayağın katı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kabın ve nilûfer yaprağın ve kırpuz uralar

MŞ 42 ve **yüzi** gözi kızıl olmak ve tamarlar tolu olmakdur ‘ilâcı baş tamarından kan almak ve baldırlarından hacâmat etmek ve tabî‘ atı telyîn eylemek ve cevâv içmek ve şol kan gâlib olana dedüğümüz gıdaları ve şerbetleri tenâvül etmek

TTS VI 4778 Pes kaçan İbrahim’i âdemîler **yüzüne** getirdiler eyittiler

TTS VI 4779 Hacı Ahmet bin Ahmet **yüzüne** şahadet idüp eyttiler ki....

TTS VI 4779 Kamus hususunda olan Ahmet Begin hücceti benim **yüzüme** oldu

TTS VI 4779 Ey can bilir misin ki söz ne **yüze** varur

TTS VI 4779 İstedin ki biz **yüzden** dahi fikir ve re’y uram

TTS VI 4779 Özünü konduğun **yüzden** tiz aşur

Oturma yol yeri yolda yaraşur

TS 2486 Bir güzel çocuk **yüzüyle** gülümsüyor

TS 2486 Bu **yüzden** Fuat Köprülü ile çatışmaya başlamışlardı gazetelerde

SFA-1 Adam hesabına fazla şeyler yüklemeyen elbisesine bakıp temiz bir adam olduğunu, güler **yüzüne** bakıp iyi adam olduğunu tahmin etmek güç değildir.

SFA-1 Belli belirsiz bir gülüşün anadan doğma **yüzüne** serpildiği bu adamın bütün düşüncelerinin dönüp dolaşıp yanındaki paket üzerine konduğunu görüyoruz.

SFA-1 Başıyla beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince **yüzünden** birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, göz kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-1 Çalıştıkça **yüzü** değişti, pazuları şişti, buz gibi kış gününde terliyordu.

SFA-1 **Yüzüne** baktım: **Yüzü** kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. Burun kanatları birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince boynu, yırtık kasketi, uzun, kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Gözüme iki kara göz, kapkara parlayan bir **yüz** delicesine bakıyordu.

SFA-2 Zaten **yüzünde**, her zaman hafif bir gülümseme hiç eksik olmaz.

HEA-1 Ayakları çıplak, pantolon ve gömlekleri parça parça, **yüz** göz toz içinde, sümüklü çocuklar, gömlekleri ütülü, pabuçları pırıl pırıl, saçları dikkatle fırçalanmış, hatta briyantınle biçimlendirilmiş çocuklar mutlak bir eşitlik içinde orada oynar, dolaşırlar.

HEA-1 **Yüzünü** görmüyorlar, eğer gözleri kafasının içini görebilse, orada bir sis yığını fark edecekler.

HEA-2 **Yüzünün** nasıl sarardığını, gözlerinin nasıl içinden yandığını, bu sert ve sakın asker vücudunun içinde nasıl bir volkan kaynadığını düşünüyorum.

HEA-3 Gece, yatağımın üstünde, iki sarı ateşten göz **yüzümü** yaktı; uyandım.

HEA-3 Zeynep’in beyaz **yüzünde** tıpkı ay ışığındaki büyüğü şeffaflık ve nur vardı.

HEA-5 **Yüzünden** tülünü kaldırarak banyonun yanına çöktü, çehresi mütebessim ve pembe, gözleri Nâzımla meşgul, sanki aramızda bir şey geçmemiş.

HEA-6 Bütün **yüz**, deli bir sanatçının elinden çıkan bir maskeye benziyor.

HEA-7 Bu güzel **yüzlü** ihtiyarda o kadar ruhuma tanıdık gelen, hissimi okşayan bir benzerlik gördüm ki, yıllarca tanıyormuşum gibi selâm verdim. Raik yavaş yavaş başını kaldırıyordu.

HEA-8 Orta boylu, güçlü yapılı; ışıktaki büyük **yüzü** de, başörtüsü kadar **yüz** etlerim uzak, beyaz bir düzlük gibi görünüyordu.

HEA-9 O beyaz **yüzde** kalbe çarpıntı veren ince, pembe dudaklar, şimdi vırıltıyı, dırıltıyı yüksek sanatlar derecesine çıkaran eski bir ağız...

PSE 2 Ondansora (bitkidä) göründü öbürlerin onikisinä sofrada oturaklara hem onların **yüzlerinä** urdu onların inamasızlığı için hem yürek çetinnii için.

PSE 3 Korktular hem **yüzlerini** yerä yattılar.

PSE 49 Vu oolu ona dedi: ey buba! genä hem senin **yüzünde** günahişledim.

PSE 51-52 Amma sän oruç tutarkan başını yala hem **yüzünü** ika.

PSE 66 Ve çıktı ölü ayakları hem elleri sargırlan balı olarak, hem **yüzü** basmaylan (makramaylan) sarılmışdı.

PSE 142 Ve uçenikleri işidincä **yüzüstünä** düştülär hem pek korktular.

UK 258 bakmadılar **üzüne**

GTA 181 [se'nın **jyzyn'den** 'otmα be'nı]

ADİL IV 242 gızın yumru, gözel **yüzü** vâ yanagları açığ särin havada kızarmışdı

ADİL IV 242 **Üzünün** ifadesi.

ADİL IV 430 Bir äli ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri äli ilä anasının **üzünü**, çenesini älläyirdi.

TDS 352 Begenciñ güne yanan **yüzi** gızgıltı goñras bolup görünyer

TDS 352 Göğüñ **yüzi** çuyşe yalı dırlandı

TDS 352 Halının **yüzi** çañcarıptır.

TNAS 13 Açık yüz - aşından datlı.

TNAS 21 Agzı gızanda gepläning sowanda **yüzi** gızarar.

TNAS 30 Aldap alım gızını, babalı görsün **yüzünü**.

TNAS 38 Ar **yüzden**, gazar gözden görüner.

TNAS 38 Asmana tüy kür señ, **yüzüğe** düşer.

TNAS 39 Asıl töre sözüñe gözler, alagan töre **yüzüğe** gözler.

TNAS 63 Bahılıñ **yüzünü** görme.

TNAS 75 Beg berse, betine (**yüzüne**) bakma (Beryän adamıñ betine garamazlar. Beg berse, dişine bakma).

TNAS 99 Çorbanıñ **yüzi** yagşı, palawın - düybi.

TNAS 103 Dag görki daş, **yüz** görki gaş / (... **yüz** görki gaş, ağız görki diş).

TNAS 120 Dostuñ aybını **yüzüne** ayt.

TNAS 121 Dost **yüzünden** binler, duşman - ızından.

TNAS 124 Dul **yüzün** şeytan yalar.

TNAS 147 Är gezse gözi açılar, ayal gezse-**yüzi**.

TNAS 178 Göge tükürsen, **yüzüne** düşer.

TNAS 179 Görk **yüzden**, mähir gözden.

TNAS 181 Göz bolmasa, **yüz** döner.

TNAS 329 Tükürsen - **yüzüm**, çıkarsa - gözüm.

TNAS 381 **Yüz** bolmasa - göz döner.

TNAS 382 **Yüz** güblük tetärik - baş günlük ömre.

TNAS 382 **Yüzüne** yaldır-yuldir, sırtına barmak ildir.
TNAS 382 **Yüz yüzden** utanır.
TNAS 383 **Yüz-yüze** düşer, mähir - göze.

3. Anlam Olayları Bakımından *yü:z

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde bu sözün şu anlamları karşımıza çıkmaktadır: ‘dış görünüş’; ‘yüzey’; ‘yön gösterme anlamları’. Tenişev, Yakut ve Çuvaş Türkçelerindeki anlamlar, ‘vücut organı olarak yüz’ anlamından türediği ve bu anlamın, diğer anlamlardan daha arkaik olduğunu gösterdiği görüşündedir (1997: 206). *yü:z şekli, tüm tarihsel ve modern Türk lehçelerinde olağan ses değişiklikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bazı modern lehçelerde yüz, daha geniş anlam yelpazesine sahiptir (ED 983).

Yüz, insanın kimliği niteliğinde olan ve bir insanı başka insandan en belirgin niteliğinde ayıran organ olduğu için metaforik kullanımı çok yaygındır: *iki yüzlü, suratsız, yüz değeri, yüz akı, yüz akı ile çıkmak* ‘bir işi kendi saygınlığını yitirmeden, eksiksiz ve başarılı olarak yapıp bitirmek’, *yüz çevirmek* ‘gösterdiği ilgiyi kesmek’, *yüz göstermek* ‘ortaya çıkmak’, *yüz vermemek* ‘ilgi, yakınlık göstermemek; önemsememek’, *yüz yüze otur-* (Gag.) ‘karşı karşıya oturmak’

*Yü:z kelimesinin temel anlamının ‘başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat’ olduğu anlaşılmaktadır. Yüzün anatomik anlamı dışında çok sayıda anlamı bulunmaktadır: ‘yüzey’, ‘kesici araçlarda ağız’, ‘bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü’, ‘yorgana ve yastığa geçirilen kılıf’, ‘bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş’, ‘birinin görüle gelen veya umulan hoşgörülüğüne güvenilerek gösterilen cüret’, ‘nedeniyle’, ‘yan, taraf’, ‘bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin her biri’, ‘utanma’ anlamları metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak *yü:z

Anatomik açıdan baktığımızda *yü:z, *balç sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. *yü:z sözünün meronimleri arasında şu organları sayabiliriz: *a:lın, *ka:pak, *bât, *bâñiz, *köz, *ka:ş, *kirpik, *burun*, *âñäk, *yañak, *ağız*, *aburt, *çäñä, *tu:dak, *erin. Bu terimler içerisinde *a:lın, *ka:pak, *yañak, *eiñ, *âñäk, *çäñä, *aburt sözleri *yü:z sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleridir. *bât, *bâñiz, *târi sözleri, *yü:z sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir. *göz*, *ka:ş, *kirpik, *burun*, *ağız*, *çäñä, *tu:dak, *erin sözleri *yü:z sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan meronimlerin geçişliliği de göz önüne alındığında NESNE : PARÇA ilişkisi açısından *yü:z : *göz* : *kirpik* gibi bir holonim : meronim hiyerarşisi görülür. Benzer şekilde *yü:z : *ağız* : *tu:dak, *erin şeklinde bir sıralama da mümkündür.

NESNE : PARÇA	*yü:z : <i>göz</i> , *ka:ş, *kirpik, <i>burun</i> , <i>ağız</i> , *çäñä, *tu:dak, *erin
NESNE : MADDE	*yü:z : *bât, *bâñiz, *târi
ALAN : MEKÂN	*balç : *yü:z *yü:z : *a:lın, *ka:pak, *yañak, *eiñ, *âñäk, *çäñä, *aburt

2.1.6.2. *bât

Proto-Tü. *bât (Tenişev 1997: 207); Proto-Ogur *bât; Proto-Oğuz *bât; **KökTü.** viii. yy. ; **Bud.Tü.ç.** bet ‘yüz’ (TT VII 41); **Doğu Tü.:** xv. yy. bet ‘yüz ve yanak’ (Sngl. 119 v 19); **Modern Tü.:** Güney-Batı (Oğuz): **TTü.** bet beniz ‘yüz rengi’ (TS 2009: 252); **Azb.** bät-bäniz ‘yüz rengi’ (ADİL I 258), *beñne* ‘beniz, yüz’ (Kuvvetli, Yenice

*Ödemiş -İz.) (DS II: 629), *betin* ‘beniz’ (Süccüllü *Yalvaç -İsp.) (DS II: 646), *beyiz* ‘beniz’ (*Bartın -Zn.) (DS II: 648); **Güney-Doğu:** Özb. *bet* ‘yüz, yanak; taraf, sayfa’, *bet* ‘yüz’ (ED 296b), SUyg. *bät* ‘yüz, sayfa’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *bet* ‘yüz; gurur; taraf, sayfa; dağ yamacı’, Karaçay-Malkar *bet* ‘yüz; gurur; taraf, sayfa; yokuş’, Tat. *bit* ‘yüz, yanak; gurur; sayfa’, Başk. *bit* ‘yüz, yanak; gurur; sayfa’, Kaz. *bet* ‘yüz, yanak; gurur; taraf, yüzey, sayfa; yön’, *bet* ‘yüz’ (ED 296b), Kırg *bet* ‘yanak; yüz; gurur; hayvan yüzü; yüzey; sayfa; taraf’, *bet* ‘yüz’ (ED 296b), Nogay *bet* ‘yüz, yanak; gurur; taraf, sayfa’, Karakalpak *bet* ‘yüz, hayvan yüzü’, *bet* ‘yüz, yanak; gurur; taraf, sayfa’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *bet* ‘yüz’, Tuva *beti* ‘bu taraf (hitap)’, Yakut *beteh* ‘buraya, yakın, bu tarafta’; **Çuvaş:** *pit* ‘yüz, ön taraf’ (Tenişev 1997: 207);

1. *bät Etimolojik Değerlendirmesi

Ramstedt, Türkçedeki şekli Kalmık *met*, *möt* ‘sanki’ kelimeleri ile karşılaştırmaktadır (KWb 262). Altay dilleri sözlüğünde bu karşılaştırma korunmuş ve genişletilmiştir: Proto-Türkçe *bät, Moğol *metü ‘sanki, gibi’; Orta-Moğ. *metü* ‘sanki, benzeyen’, Kalmık *met*, *möt* ‘sanki’ (KWb 262); Buryat *bété*, *mété* ‘sanki, gibi’, *béter* ‘benzeyen, sanki’ (Tenişev 1997: 207-208).

2. *bät Kullanım Alanı

TS 252 Ucuzluklarına hayret ettiğimiz her çeşit satıcılar, o **bet** bereket nereye kaybolmuş?

TS 252 ... haykırıyordu. Müşterim bu sesi duyunca arabayı durdurdu. **Beti** benzi kalmadı. Eli ayağı titrmeeye başladı.

TS 252 Baksana, **beti** benzi kül kesildi.

HEA-6 Ya bu sefer gerçekten ölüyorsa... **Beti benzi** uçmuş, balmumu sarısı gibi... gözler yine cin gibi...

HEA-9 İki beyaz mum alevi arasında; beyaz örtüsünün çerçevesinde uzun, ince bir kız çocuğu yüzü. Bal rengi gözlerinin içinde yeşil ışıltılar. Büyücek pembe dudaklardan gizli bir sıtma **beti** gibi atan bir ses...

ADİL I 258 Şiddətli ıldırımdan Günəş bağırđı. O birilərində də **bāt-bāniz** galmadı.
ADİL I 258 Üçgünlük dāniz sāfəri çohu gāmiyə minmāmiş āsgārdā **bāt-bāniz** goymamışdı.

ADİL I 258 Yoldaşım bunların sāsinı eşitcāk, **bāt-bānizdān** olub özünü itirdi.

TNAS 75 Beg berse, **betine** (yüzüne) bakma (Beryān adamıñ **betine** garamazlar. Beg berse, dişine bakma).

3. Anlam Olayları Bakımından **bāt*

**bāt* sözü temelde insan için kullanılan bir sözdür. Bu sözün Türkiye Türkçesindeki temel anlamı ‘yüz rengi’dir. Bu sözün Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde *beniz* sözü ile ikileme şeklinde kullanımı yaygındır. Bu durumda *yüz* sözü için kullanıldığı taktirde bütünü ifade etmek için parça kullanılmış olacağından bir metonim türü olan sinekdoka ortaya çıkmış olur. Ancak bu sözün Türkiye Türkçesi dışındaki diğer Türk lehçelerinde ‘insan yüzü, yanak’ anlamının yanı sıra, ‘hayvan yüzü’ ve ayrıca ‘gurur’ ve ‘sayfa’, ‘taraf, yön’ anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda sözün metaforik yan anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma geldiği söylenebilir. Bu sözün ‘gurur, sayfa, taraf, yön’ anlamındaki kullanımları modern Oğuz lehçelerinde yoktur. Bu anlamlar benzetme temeline dayalı metaforik anlamlardır. Ancak Kuzeybatı Türk Lehçelerinde kısmen **bāt* sözünün ‘hayvan yüzü’, **yü:z* teriminin ise ‘insan yüzü’ anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

4. Meronim Olarak **bāt*

Anatomik açıdan baktığımızda **bāt* sözü ‘yüz’ anlamıyla, **balç* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. **bāt* ‘yüz rengi’ anlamında **yü:z* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimidir. ‘yüz’ anlamındaki **bāt* sözünün **a:lın*, **ka:pak*, **āñāk*, **yañak* meronimleri ALAN : MEKÂN ilişkisini göstermektedir.

NESNE : MADDE	*yü:z : *bät ‘yüz rengi’, *bähiz, *täri
ALAN : MEKÂN	*balç : *bät ‘yüz’ *bät ‘yüz’ : *a:ln, *ka:pak, *ähäk, *yanak,

2.1.6.3. *bähiz

Proto-Tü. *bähiz (Tenişev 1997: 208); Proto-Ogur *bähiz; Proto-Oguz *bähiz; **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *meñiz* ‘yüz rengi’ (DLT , KB); **EKıp.** xiii-xiv. yy. *mejiz* ‘yüz’ (CC); **Doğru Tü.**: xv. yy. *beñiz* ‘renk, ten’, *meñiz* ‘ten, dış görünüşü’ (Sngl 150 r25, 321 v8); **Batu Tü.** xiv. yy. *beñ(i)z* (EM: 114), xv. yy. *beñiz* (MŞ: 10), *beñiz* (DK II: 43); xiii. – xix. yy. *beñiz* ‘dış görünüşü’ (TTS II 128, III 83, IV 94), *beñiz* ‘1. Renk 2. Çehre, yüz’ (TTS I: 508); **Modern Tü.: Güney-batı (Oğuz): TTü.** *beniz* ‘1. Yüz 2. Yüz rengi’ (TS 267), *benze-* ‘benzemek’; **Gag.** *beniz* ‘1. Yüz 2. Yüz rengi’ (GS: 80), *benze-* ‘benzemek’; **Azb.** *bäniz* ‘yüz rengi’, *bänzä-* ‘benzemek’, *bäniz* ‘yüz, çehre, sıfat’ (ADİL I 248); **Trkm.** *meñiz* ‘adamın yüzü, yüz görünüşü, keşbi’ (TDS 438), *meñze-* ‘benzemek’, *beñne* ‘beniz, yüz’ (Kuvvetli, Yenice *Ödemiş -İz.) (DS II: 629), *betin* ‘beniz’ (Süçüllü *Yalvaç -İsp.) (DS II: 646), *beyiz* ‘beniz’ (*Bartın -Zn.) (DS II: 648); **Güney-Doğru:** YUyg. *mähiz* ‘yanak, yüz’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *beñz* ‘yüz, dış görünüşü’, *benza-*, *beñze-* ‘benzemek’, Kaz. *meñzew* ‘uygun görmek’, Karakalpak *megze-* ‘benzemek’; **Kuzey-Doğru (Sibirya):** Hakas *mi:s* ‘yüz’; **Çuvaş:** **pan* > **bañ* ‘yüz, yanak, yüzey tarafı’, *min* ‘yanak kırmızılığı’ (Tenişev 1997: 208)

1. *bāñiz Etimolojik Değerlendirmesi

Radloff, bu sözün *beñ kelimesinden türediğini iddia etmektedir. Tenişev, bu görüşe katılmayarak *bāñiz teriminin Altay dillerinden tespit ettiği şu paralel kullanımlara işaret etmiştir: Proto-Türkçe *beñi-z*; Moğ. **men-dü* ‘güçlü, kuvvetli, sağlam’, Kore *möm* ‘kendi, vücut’; Japon **mu-i* ‘vücut, öz’ (1997: 208-209).

2. *bāñiz Kullanım Alanı

MŞ 30 idrâr-ı bevl éder göksi ve cigeri ve talagı ve bögreği arıdur **beñzi** hoş eyler
MŞ 10 şovuk havâ bedeni diñredür ve hazmı eyü be **beñzi** kızıl eyler
MŞ 10 kan galebesi ‘ alâmeti uyku çok gelmek ve çok ésnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yârı tatlu olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve **beñiz** ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek
MŞ 13 uykusı yavuzdur **beñzi** şarardur talagı büyüdür
MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve **beñiz** ve gevde alaca olmak.

TTS I: 508 Yüzüñ **beñzi** kalmadı her-demleyin
Gülef big’ idi oldu çiğdemleyin

TTS I: 508 Senin aşkın ile oynar denizler
Senin havfinde zer olur beñizler

TTS I: 508 Gökte güneşin **beñzi** soldu

TTS I: 508 El-ımtika’ : Levn mütegayyir olmak mânasınadır ki **beñiz** geçmek tâbir olunur

TS 267 **Benzi** limon gibi sararmaya, gözleri ateş gibi parlamaya başladı

TS 267 Necdet'in **benzi** atıyor, kesik kesik soluyordu

TS 267 Yirmi dört saat evvel Allah'tan ziyade Abdülhamit'ten korkan kâtiplerin henüz **benizlerine** kan gelmemişti

TS 267 O böyle söylerken yanında bulunanların **benzi** sararırdı

TS 267 ... haykırıyordu. Müşterim bu sesi duyunca arabayı durdurdu. Beti **benzi** kalmadı. Eli ayağı titrmeeye başladı.

TS 267 Baksana, beti **benzi** kül kesildi.

SFA-1 Yüzü değişti. Uçuk sarı **benzi** hafifçe kızardı.

HEA-5 Neriman bile bu **benzi** tamamen ihata eden şeyi sezdi.

HEA-6 Ya bu sefer gerçekten ölüyorsa... **Beti benzi** uçmuş, balmumu sarısı gibi... gözler yine cin gibi...

ADİL I 249 uşağın azarlı ve **benizi** solgun idi.

ADİL I 249 zâ’fâran tāk **bānzimi** döndardı ol birāhm yar

ADIL I 249 Toğrulunun gara vā böyükçā közləri yıldırımlar çahır, geniş vā gırmızı **bānizindān** gāzāb alovları garsırdı

TDS 438 Munuñ boşlundan bir zat añlan Baharıñ **meñzi** gızardı

TDS 438 Gızga hata göz gezdirip başlandan, Orayanı **meñzi** soldı desense

TDS 438 Galkın, gözün görkez, hindi zenanı, Gül **meñzi** saralan arap cenanı

3. *bāñiz Sözü'nün Türevleri

3.1 *bāñiz'den Fiiller

- benze- / menze- / meñze-

4. Anlam Olayları Bakımından *bāñiz

Türk lehçelerinde görülen ‘dış görünüş’ > ‘yüz rengi’ şeklindeki eğilim bir anlam kayması görülür. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde *bāt ve *bāñiz sözleri ikileme şeklinde kullanılmaktadır. Bu durumda bu iki sözün bu lehçelerde eş anlamlı hale gelmiş olduğunu söylemek mümkündür.

5. Meronim Olarak *bāñiz

*Bāñiz sözü ‘yüz rengi’ anlamında, *yü:z sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren bir meronimidir. Ancak doğrudan ‘yüz’ anlamında kullanıldığında ALAN : MEKÂN ilişkisi sergiler.

NESNE : MADDE	*yü:z : *bāñiz ‘yüz rengi’, *bāt, ‘yüz rengi’, *tāri
ALAN : MEKÂN	*balç : *bāñiz *bāñiz ‘yüz’ : *a:lın, *ka:pak, *eiñ, *āñāk, *yañak,

2.1.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Göz

‘göz’ Lat. *oculus* İng. *eye*.

2.1.7.1. *körs > *köz

Proto-Tü. *körs (Tenișev 1997: 209); Proto-Ogur *kör; Proto-Oguz *köz; **KökTü.** viii. yy. körür **közim** körmäztäg ‘gözüm görmez gibi’ (THO 158); **Bud.Tü.ç.** köz (TT III vd.); **Man.Tü.ç.** közi karam ‘kara gözlüm’ (M II 9,19); **İslamî ç.:** xi. yy.

Krh. *enüç* ‘göze inen perde’ (DLT I: 52), *kapak* ‘göz kapağı’ (DLT I: 382), *karak* ‘göz bebeği’ (DLT I: 382), *köz* ‘göz’ (DLT IV: 369), *körürmen közin* (KB 926); **Harezmi** ç. xiv. yy. *köz* ‘göz; nazar’ (KE II: 394), *köz* (NF III: 264); **MKıp.** xiv. yy. *köz* (Kİ 81); **Doğu Tü.** xv. yy. *göz* (Sngl. 306r. 29); **Batı Tü.** xiv. yy. *göz* (EM: 135), xv. yy. *göz* (MŞ: 10), *göz* (CH I: 155), *göz* (DK II: 127); xiii. – xix. yy. *göz* ‘1. Uç, taraf 2. Göz’ (TTS III 1807), *göz* (YTS: 99); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *göz* ‘1. Görme organı 2. Bazı deyimlerde, görme ve bakma 3. Oda 4. Bakış, görüş 5. Suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak 6. Delik, boşluk 7. Çekmece 8. Terazi kefesi 9. Nazar 10. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı 11. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri 12. Bölüm, hane 13. Bazı yaraların uç bölümü’ (TS 890), *gozböbeği* ‘gözbebeği’ (Tekeler *Silifke -İç.) (DS VI: 2113); **Gag.** *göz* ‘1. Göz 2. Pencerenin gözü 3. Kapı gözü 4. Ambardaki bölüm, göz’ (GS: 116); **Azb.** *göz* ‘göz’ (ATS: 554), *göz* ‘1. İnsan ve hayvanda görme organı 2. Görme kabiliyeti, görme 3. Gözümde (gözünde) şeklinde - nazarımda (nazarında), bana göre (ona göre), benim fikrimce (onun fikrinde) 4. Nezaret, bakım 5. Her hangi bir şeyde hurda delik deşik, 6. Suyun çıktığı yer, kaynak, 7. Küçük pencere, 8. Yaranın, şişin irin akan yeri, 9. Kısımlara ayrılmış bir şeyin ayrı-ayrı bölmeleri, 10. Tüfekte lülenin her biri, 11. Terazi, kefelerinin her biri, 12. Sıra sayıları ile birlikte evde, menzilde kaç oda ya da pencere olduğunu gösterir, 13. Alev anlamında, 14. Köprünün bir parçası’ (ADİL III: 174); **Trkm.** *göz* (RLT: 70), *bebenek* ‘gözbebeği’ (RLT: 217), *göz* ‘1. Görme organı 2. Ağacın dalının çıktığı yer 3. İğne gözü 4. Tüpenin ok salınan eri bilen birlikde nili 5. Soyun çıkan yeri, çeşmenin gözü 6. pencerenin gözü 7. Ambarın gözü’ (TDS: 188), *garak* ‘göz’ (TDS 146); **Güney-Doğu:** YUyg. *köz*, Özb. *kuz*, SUyg. *köz*, *küz*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *koz*, *kez*, Kumuk *göz*, Başk. *küδ*, Kaz. *köz*, Kırğ *köz*,

Nogay *köz*, Karakalpak *köz*, Karaçay-Malkar *ginci* ‘gözbebeği’ (Kadıçiftliği –İst.) (DS VI: 2079); **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Altay *köz*, Tuva *kös*; **Çuvaş**: *kus*’ (Tenişev 1997: 209).

1. *köz Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, *köz sözünü Halaç Türkçesinde *köz* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24). Tenişev, son sesin değişmesi durumunun genel Çuvaş ve diğer Türk lehçelerinde ses yapısına uygun olduğu ve sözün, Eski Türkçede *kör-* fillinden -s isim yapım eki ile oluşturulduğunun düşünülebileceğini belirtmiştir (1997: 210). Bu terim, Türk lehçelerinde GÖZ için birincil bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır, fakat Sibirya Türk lehçelerinde *köz yerine yer yer ‘gözbebeği’ anlamında olan *karak terimi kullanıldığını görüyoruz.

2. *köz Kullanım Alanı

THO 158 körür **közim** körmäztäg ‘gözüm görmez gibi’

THO 158 **közdä** yaş käläsär, ätida(?) köñültä sıgıt käläsär ‘gözlerimde yaş akarken, yüreğimden pek çok feryat gelirken(?)’

THO 158 bağlarım budunım **közi** qaşı yablak boldaçı tip sakındım ‘beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzüldüm’.

THO 198 **közin** körmädük kulkakın äsidmädük ‘gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği’

DLT I 55 ağız yese **köz** uyadhur ‘ağız yese göz utanır’

EM 135 ve **gözler** ve yañaqlar kızıl olmağ

MŞ 21 gögüsi taracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma‘ desi za‘ if ya **gözi** ya dimäği za‘ if

MŞ 37 turpuñ şuyı **göze** cilä vërür ve äkreş şokdıgına müfiddür ve eydürler ki anuñ şuyı ‘akrebi öldürür

MŞ 42 ve yüzi **gözi** kızıl olmağ ve tamarlar tolu olmağdur ‘ilacı baş tamarından kan almağ ve baldırlarından hacamat etmek ve tabi‘ atı telyin eylemek ve cevav içmek ve şol kan gâlib olana dedüğümüz gıdaları ve şerbetleri tenävül etmek

MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmağ ve **gözleri** kızarmağ ve beniz ve gevde alaca olmağ

TTS III 1807 İbrenin ucu mıknaşın şimâl **gözü** ile suvarılmıştır

TTS III 1809 Lehaz: **Göz** bucağı ve **göz** ucuyle bakan

TTS III 1811 On ün kişi **göz** deliğine irdi, sığdı.

TTS III 1811 Karındaşlık şefkati depreşti eyitti: Karındaşım benim için **gözden** çıktı bâri sevâhile ileteyim, bâşed ki melike duasıyla gözleri rûşence ola deyip...

TS 890 Şu fakir mahallede bir **göz** evim olsaydı / Nasıl sevinç içinde çıkardım şu yokuşu

TS 890 Asıl felaket bu pınara sırt çevirmek, bu pınarın **gözlerine** taş tıkamak değil de ne olurdu?

TS 890 Köprünün **gözleri** karış karış kazılmıştır

TS 890 İnsanı **gözle** yiyip bitirirler

SFA-1 Başıyla beraber eli de aynı zamanda paketti yeniden hissedince yüzünden birdenbire uçup giden doğuştan gülüş de yerine, **göz** kırpıncaya dek yerleşti.

SFA-2 **Gözüm** kimseyi görmüyor, kimsenin kapımı çalınmasını istemiyorum.

SFA-2 Osman ağanın mavi **gözlerine** güneş ışığı gibi bir ışık gönderiyordu. Penbe yüzündeki buruşukları sayayım derken kahveci çayları getirdi.

SFA-2 Baş örtüsü ağzına bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah **gözlü** bir kadın hayretle büyüyen **gözlerle** karşımızda, idi.

HEA-1 Orta boylu, esmer ve elma yanaklı, kara **gözleri** pırıl pırıl, elleri - hep iş görmekten olacak - sert ve pürtük pürtük.

HEA-2 Fakat o katı elleri ile benim pomat kokan yüzüklü elimi öyle bir sıktı ki, ister istemez bu vilâyetli yeğenin yüzüne **gözlerimi** açarak bakmağa mecbur oldum.

HEA-3 İkisi ikişer, üçer yaşında, tıpkı birer maymun yavrusu halini almış; çapaklı, hasta **gözlerle** annelerinin ayakları üzerinde bakınıyorlardı.

HEA-3 Yüzü buruşmadan, gerilmeden mil yonlarca yaşa girmişti. Siyah **gözleri**, siyah birer kaynar su membaı gibiydi. Yanakları kuruydu, fakat **gözleri** tamamıyla siyah yaştı. Nereye bakıyordu, bilmiyorlardı. Fakat bu siyah yaşlar ortasında Aydın vardı.

HEA-4 Yüzü **gözü** tanınmayacak halde idi, fakat bir şey olmamış gibi hareket ediyordu.

HEA-5 Saffet. şişman, güzel vücuduyla, solgun mavi **gözleri**; renksiz dudakları ile katiyyen senin sevebileceğin bir kız değil.

HEA-5 En evvel kalbimdeki soğuk, korkak ihtirazı izale eden şey amcamın bütün **gözlerini** aydınlatan tebessümü oldu ve hemen onun müşfik kalbinde kendime bir yer yaptığımı duydum.

HEA-6 Efendimize diyarımızın balından armağan getirdik. Lütfen efendimin **gözünde** rağbet bulsun.

HEA-7 **Gözlerim** sandala hafif hafif vurup oynaşan su dalgalarına, daldı.

HEA-7 **Gözleri** yaşla dolu olduğu halde boynuma atılarak alnımdan öptü.

HEA-8 Ben Macide'nin arkasında, ayakta durduğum için, hiç bir duruşunu **gözden** kaçırmıyordum.

HEA-8 Onun, sesinin son perdesiyle renkli, **göz** kamaştırıcı ışıklarla yıkadığı sersemlemiş ruhlarımız, birdenbire boş ve karanlık bir şeye çarparken **gözlerimi** kaldırdım; onun ses ilâhını saklamış kamelya yüzüne ruhumdan, çılgın ibadet öpücüğü gönderdim.

HEA-9 İri kestane renginde **gözlerine** bir çocuk bakışı vermek için bir düziye **göz** kapaklarını yukarı kaldırıyor. İtina ile yolunan siyah kaşlar iki ince hilâl gibi..

HEA-9 Piyanist ellerini sallayarak konuşuyor, sesini yükseltiyor, **gözleri** arayıcı birer ışık gibi Dedenin yüzünde dolaşıyordu.

PSE 4 Ama onların **gözler** tutulmuşlular, ki onu tanımadılar.

PSE 5 Ozaman onların **gözleri** açıldılar hem onlar onu tandılar.

PSE 18 Ştā sizā derim ki: **gözlerinizi** kaldırınız hem tarlalara bakınız.
PSE 20 Ozaman sorarlardı onu: nicā **gözlerin** açıldılar. O, cevap verip dedi ki, bir adam denilen İsus çamur yaptı, **gözlerimi** yaladı.
PSE 25 Eer senin **gözü**n fenaysa, senin bütün güüdān karanlık olur.
PSE 84 Onların **gözlerini** körledi hem onların yüreklerini katılattı, ki **gözlerinlān** görmesinler hem yüreklerinlān anlamasınlar.
PSE 66 İsus sa **gözlerini** yukarı kaldırıp dedi: Ey Buba! şükür sana ederim, zerā işittin Beni.
PSE 91 Hem gelin genā onları uykuda boldu, zerā **gözleri** aırlaşmıştı.
PSE 138 Zerā benim **gözlerim** gördülār Senin kurtuluşunu.
PSE 142 Onlar da **gözlerini** kaldırdıklarında, kimseyi görmediler İsusdan başka.
PSE 162 Amma bu ayaklarını **gözyaşlarınlan** isladı hem başının saçlarınlan sildi.
UK 25 düzülū **gözlārlān**, aazlan hem boynuzculan, nice kuzu kafası
UK 25 o **göz** kayarsa
UK 37 türlü şafklar şıladılar **göz** ardlarında, kafası uuldadı bir çirkin boran gibi
UK 40 çemrek hem açık **göz**
UK 41 başka kerā dā taze mayızlan yapıştırdım **gözlerini**
UK 50 han - salt **göz** hem ürek
UK 52 bu **gözler** ama bana uymaz
UK 53 büüldüp kıynaşça **gözlerini**
UK 54 salt ellār sansın oyneerlar, başlar, **gözler**, gülümseyrāk
UK 76 ama **gözleri** yaş yerdā
UK 81 angısı çıkardı mavi **gözlerinnān**, yakardı kara saçlarınnan
UK 108 güzel **gözlerini**
UK 108 **gözlerini** tırmalasın
UK 81 angısı çıkardı mavi **gözlerinnān**, yakardı kara saçlarınnan
UK 125 yaşlar dolu **gözlerindā**
UK 140 Kaykauz bakardı onun üzüne, **gözlerine**, yaşlarna, dudaklarına, yanaklarına
UK 144 kula saçlı, beyaz tenni, **gözleri** mavi
UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, **gözlerini**-kaşlarını güzerlār, saçlarını daaderlar-tareerlar arkalarına, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik
UK 169 uzun saçları omuzlarında, kıvırcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden kartal **gözler** bakerlar
UK 169 güzel tenni, mavi **gözlü** ataman Gandi
UK 177 Lanka da sevdalı baktı oğlanın dooru **gözlerine**
UK 179 çökerek dizce ikonanın önünde çeketti Lānka duvasını yaşları **gözlerinde**
UK 179 sendeki **gözler** bende de olsa! Kaşlar, saçlar - bende olsalar! Sendeki yanaklar!
UK 184 baker Hoborun **gözüne**
UK 187 te burada duracan da **göz** ayırtmaycan hanumdan
UK 199 Lanka açıldı **gözleri** birden
UK 202 yaşlan doldu **gözleri**
UK 205 keskinnetmiş mavi **gözlerini**, sıkılmış al dudaklarını
UK 215 yumardı **gözlerini**
UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak omuzları kızıl, **gözleri** gülümsek
UK 240 **gözleri** yanarak
UK 247 Tatar büyük **gözlerlen** bakarak aaç-aaç yedi
UK 258 Zananın sa ardına hep **gözledārdı**

UK 262 şafk ürer Todurun **gözlerne**
 UK 268 çocuk baker kızın **gözlerne**, dudaklarına
 GTA 130 [ben du:'dum beʃ ʒæz'de]
 GTA 136 [kɑrɑ'ʒæz kɑrɑʒæz kɑrɑʒɑ'iz msen'ne:]
 GTA 148 [dɑ bɪx ʒæ'zy 'jɔ] [bɪx ʒ'æzɫɑktu:]
 GTA 149 ['de:rɪm je buɫdu'le: tɾɑ'hɔm ʒæzle:m'de de ʊrdʊ'ɫɑ: ʒe'rɪ]
 GTA 176 ['nɑ:nɪ ʒæ'zym ʒæ'ry:sɛ'ɪdɪ] [de:x]
 GTA 188 [tø'ɪ'le bɪx cy'tʃyc bɪx ʒæz'dʒa:z]
 GTA 236 [ɑme be'nım vɑx bɪx ʒæ'zym tepem'de]
 GTA 236 [ɔ ʒelɪn'neɣ ø'ɪ'le kɔr'ce:rɫɑ: ɑnɪ hɪʃsɑ'ba:dɑnɑ ʒæzle:'nɪ 'kɪpmɛ:rle:
 hep ɪʃ ʒɑ'pɛ:rɫɑx]
 GTA 236 [ɔ'nun vɑx ʒæ'zy tepesɪn'de de ɔ ʒæ're:x 'hepsɪnɪ]
 GTA 249 [jɑ'sɪ ʒɑ'sɪ la: je'de:rdɪleɣ][kɑrɑ'ʒæ y 'bɪrɑz]
 ADİL I: 212 baş bädänin tacıdır, **gözler** onun daş-gaşı
 ADİL I: 212 başımdan ağırı gopur, **gözlärimä** garanlıg çökür
 ADİL I: 539 [Telli] sol bileyni **gözlärinin** üstünä goymuş, bütün golu açıgda
 galmışdı
 ADİL II: 127 gara saçları, äşglä dolu uzun kirpikli **gözläri**, äräbi burnu, hamısından
 artıg gözäl balca ağzı, gırmızı dodagları mänim hoşuma geldi
 ADİL III: 72 gızarmış yanagları, uzun kirpikleri, iri **gözlärinin** süzgün bahışi ona
 mälähät verirdi
 ADİL III 174 **Göz** var görmek üçün. Humar-humar bahmag **göz** gaydasıdır.
 TDS 188 **Gözün** agırsa, elini çek, için agırsa – damagını
 TDS 188 **Gözün** şar şekilli alma menzeş forması bar.
 TDS 188 Ol ıssı günden, ağır zähmetden son, **gözünü** mavı asmanda dikip pikir
 edyardı.
 TDS 188 İnñäniñ **gözi** dövlüpdır.
 TDS 146 Bermeseñ-de çıkararı **garagı**.
 TDS 146 Kör ol! Garagın çıksın!
 TNAS 12 Aç **göz** ayt (gurbanlık) bayramında öler.
 TNAS 12 Aç **göze** ukı gelmez.
 TNAS 12 Aç **göz** iyemez, özgä-de bermez, comart iyer, özgä-de berer.
 TNAS 12 Aç **gözün** garnı doysa-da, **gözi** doymaz.
 TNAS 14 Açılan ten (etek) yapılar, göreniñ **gözünden** gitmez.
 TNAS 16 Adamınıñ aslı birdir, bir-birinden parhıya,
 Birin başıng agırdır, biri **gözde** totıya.
 Suw içinde gammış köpdür, barışınıñ adı bir,
 Birisinden gant alarlar, birisinden borıya.
 TNAS 18 Agamıñ ala **gözi**, yeññemiñ sowuk sözi.
 TNAS 20 Ağız iyer - **göz** utanar.
 TNAS 20 Ağız - **gözi** yumsa bolar, durmaz burnı nätse bolar.
 TNAS 21 Agzımda - aşım **gözümde** - yaşım.
 TNAS 25 Akmak pälinden mırat **gözler**, segparaz - it yalagından.
 TNAS 28 Akıl - sizde, mähir - **gözde**.

- TNAS 31 Alnındaki altı ay **gözler**.
TNAS 35 Arafat dagına çıkanda her kim öz köwmünü **gözler**.
TNAS 37 Arslan güy jünden düşse (gaçsa), garınja gözüün oyar.
TNAS 38 Ar yüzden, gazar **gözden** görüner.
TNAS 39 Asıl töre sözüne **gözler**, alagan töre yüzüne **gözler**.
TNAS 42 At ahsar ayagını gözler, düye bozlar köşegini gözler.
TNAS 42 Atalar sözi - akılığ gözi.
TNAS 43 Ata malına **göz** diken nowasız galar.
TNAS 44 Atağ yüki azıg bolsa-da, aç **göze** az görner.
TNAS 46 At aylığını gorar, düye-yıllığını (at basjak yerini **gözler**, düye menzilini).
TNAS 47 At münen alısı **gözler**.
TNAS 53 Ayal **gözü** bilin eşider, gulagı bilin görer.
TNAS 62 Bagt **gözlesin**, bazara bar.
TNAS 64 Balığın özi suwda bolsa-da, **gözi** gırda.
TNAS 67 Başa gelen mala gelsin, **göz** gören başa gelmesin.
TNAS 67 Başa gelenini **göz** görer.
TNAS 73 Baytal ölse, gulan yaş, gulan ölse, **gözün** yaş.
TNAS 75 Bela basan yterinde, **göz** bilen gaşın arasında.
TNAS 78 Bialaç ölüm yok, megerem **göz** bolmasa.
TNAS 81 Bir başa bir **göz** besdir.
TNAS 84 Bir **göz** aglasa, beyleki **göz** gülmez.
TNAS 84 Bir **göz** beyleki **gözi** görmez.
TNAS 84 Bir **gözi** aya bakar, bir **gözi** şetdalı kakar.
TNAS 84 Bir **gözümde** yuwaz aylansın,
Bir **gözüm** dünyanı görsün.
TNAS 98 Çemçe bilen aş berip, sapı bilen **göz** çıkarma.
TNAS 103 Dalnan (göwni yyetmeyän) dal uçar, iki **gözi** kör uçar.
TNAS 108 Değ etmän, düş etmez, **göz** etmän, gaş etmez.
TNAS 113 Dile diş gala, **göze** - gaş / (Dil goragı diş, **göz** goragı gaş).
TNAS 115 Dişin ağırsa diliği çek, **gözün** ağırsa eliği çek.
TNAS 117 Doğru gelen keyiğin iki **gözünden** başga aybı yok.
TNAS 119 Doğuz **gözi** yıldız görmez.
TNAS 121 Dostuğ **gözünde** bolandan, könlüne bol.
TNAS 121 Doyan mihmanın **gözi** yolda.
TNAS 124 Dul **gözi** bilen heley (ayal) alma, pıyada **gözi** bilen - at.
TNAS 124 Durna gırda-da bolsa, **gözi** yerde.
TNAS 128 Düye gırda bolsa-da, **gözi** şorda bolarmış.
TNAS 135 Elimin eti - **gözümün** köki.
TNAS 136 El mizan, **göz** terezi.
TNAS 139 Erkeğin **gözi** hatında bolar, hatının **gözi** - altında.
TNAS 147 Är gezse **gözi** açılar, ayal gezse-yüzi.
TNAS 179 Görki **göz** biler, akılı köñül.
TNAS 179 Görk yüzden, **mahir** gözden.
TNAS 181 **Göz** ağırsı - et ağırsı,
Diş aşırısı - süñk ağırsı.
TNAS 181 **Göz** bolmasa, yüz döner.
TNAS 181 **Göze** bela gülden geler, başa bela - dilden.
TNAS 183 **Göz** özünki, gulak özgäniñki.

TNAS 183 **Gözün** agırsa - eliñi çek, işiñ agırsa - damagıñı.
TNAS 183 **Göz** yaraşığı gaş,
Agız yaraşığı diş.
TNAS 183 **Gözyaş** - gama yoldaş.
TNAS 183 **Göz** yetmeze - söz yeter.
TNAS 184 Gulak eşidenin **göz** görmesin, **göz** gören - başa gelmesin.
TNAS 243 Körün **gözi** - iki eli.
TNAS 334 Utanç **gözde**, görk agızda.
TNAS 381 Yüz bolmasa - **göz** döner.
TNAS 383 Yüz-yüze düşer, mähir - **göze**.

3. *köz Sözü'nün Türevleri

3.1 *köz'den İsimler

- göz yaşı

PSE 162 Amma bu ayaklarımı **gözyaşlarınlan** isladı hem başının saçlarınlan sildi.
TNAS 183 **Gözyaş** - gama yoldaş.

4. Anlam Olayları Bakımından *köz

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde şu anlamlar karşımıza çıkmaktadır:

- 1) 'Görme, bakış'. Tüm Türk lehçelerinde *köz sözü 'görme' ve 'bakış' soyut anlamlarında kullanılmaktadır.
- 2) 'Delik, boşluk'. Metafor yoluyla *köz, 'büyük bir nesne üzerinde küçük bir detay, özellikle delik veya açık' anlamında da kullanılmaktadır: *iğnenin gözü*, 'bölüm', 'ağacın tomurcuk veren yerleri'.
- 3) 'Kaynak'. Özel bir metafor olarak incelenebilir. Bu anlama, İran kültür bölgelerinde rastlanmaktadır: Tajik *çaşma*, Far. *çaşm*. Tenişev, Farsça metaforik kullanımın da aynı zamanda Arapçanın etkisiyle meydana gelmiş ihtimali olduğundan söz etmektedir (Tenişev 1997: 210).

Birçok Türk lehçesinde **göz** kelimesi, 'kaynak, çeşme' anlamında kullanılmaktadır. Clauson'a göre bu olgu, Arapçanın *al-'ayn* kelimesinin bire bir

tercümesinden kaynaklanmaktadır (ED 756). Arapça *al-'ayn*, hem ‘göz’, hem de ‘kaynak’ anlamına gelmektedir. ‘Suyun topraktan kaynadığı yer’, ‘kaynak’, ‘delik, boşluk’, ‘çekmece’, ‘bölüm, hane’ anlamları da temel anlam ile bağlantılı metaforik anlamlardır.

Türkiye Türkçesinde ‘görme ve bakma’ ile ilgili bir çok metaforik deyim rastlanır (TS: 882-890): *göz kulak olmak* ‘dikkat etmek’, *göz açamamak* ‘yoğun işler yüzünden bir şeyle ilgilenme imkanı bulamamak’, *göz açıp kapayıncaya kadar* ‘çok kısa bir zamanda’, *göz kulak olmak* ‘gözetmek, korumak, bakmak; görme, işitme yoluyla bilgi edinmeye çalışmak’, *göz kuyruğuyla bakmak* ‘göz ucuyla bakmak’, *göz sürmek* ‘iyice tanımak, bilmek veya dikkat çekmek amacıyla hafif kısıp gözle incelemek, bakmak’, *göz yummak* ‘kusurları görmemezlikten gelmek, hoş görmek, bağışlamak; umudunu kesmek, umutsuzluğa düşmek’, *göze girmek* ‘davranış ve yetenekleriyle ilgi ve önem kazanmak’, ... Benzer deyimler Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de vardır.

Gagauz Türkçesinde de göz ile ilgili metaforik deyimler oldukça fazladır: *gözleri yaneer* ‘canlı, enerji dolu’, *pencerenin gözü* ‘pencerenin bölümlerinden biri’, *çekmecenin gözü*, *açıkgözlü*, *pınarın gözü*.

5. Meronim Olarak *köz

*köz sözü, *balç ve *yü:z sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Göz sözünün meronimleri arasında incelediğimiz organlardan *ka:pak, *kirpik sözleri de yine NESNE : PARÇA ilişkisini gösterirler. Taradığımız metinlerde rastladığımız *karak* / *garak* sözü ‘göz bebeği’ni ifade eden bir sözdür. Bu nedenle

**karak* sözünün de göz sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür.

NESNE : PARÇA	<i>*balç</i> : <i>*köz</i> <i>*yü:z</i> : <i>*köz</i> <i>*köz</i> : <i>*ka:pak</i> ‘göz kapağı’, <i>kirpik</i> , <i>*karak</i> ‘göz bebeği’
---------------	---

Göz karartısı (Gag.) ‘gözbebeği’, *göz akı* ‘göz yuvarının dışını saran, katılgan dokudan oluşmuş, dayanıklı beyaz çeper, sert tabaka’ (TS: 890), *göz etçiği*, *göz memesi* ‘gözün iç açısındaki kırmızı çıkıntı’ (TS: 891, 893), *göz merceği* ‘gözün ön tarafında bulunan ve dışarıdaki cisimlerin görüntüsünün ağ tabaka üzerine düşmesini sağlayan mercek biçiminde saydam organ’ (TS: 893), *gözyaşı bezleri*, *gözyaşı bezeleri* ‘gözyaşı ve göz kapağında bulunan bezler’ (TS: 894), *göz yuvarı* ‘kafatasında bir çukur içine yerleşmiş bulunan gözün yuvarlak bölümü’ (TS: 894), *göz yuvası* ‘göz yuvarlarının içinde bulundukları kemik oyuklardan her biri, gözevi’ (TS: 894), *ön oda* ‘gözde saydam tabaka ile iris arasında kalan boşluk’ (TS: 1733), *saydam tabaka* ‘gözün ön bölümünde bulunan, ışığı geçiren küresel zar, kornea’ (TS: 1921) ifadeleri de göz sözünün meronimleridir.

2.1.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KAŞ

‘*kaş*’ Lat. *supercilium*, İng. *brow*.

2.1.8.1. **ka:ş*

Proto-Tü. **ka:ş* (Tenişev 1997: 211); Proto-Ogur **ka:ş*; Proto-Oguz **ka:ş*; **KökTü.** viii. yy. *bāglārım budunım közi qaşı yablak boldaıy tip sakındım* ‘beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzüldüm’ (THO 158); **Bud.Tü.ç.** *kaş* ‘kaş’

(TT X 48); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *kaş* ‘gözün üstündeki kaş’ (DLT III: 152); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kaş* (KE II: 302); **EKıp.** *kaş* ‘kaş’ (KTS: 130), *meş* ‘kaş’ (KTS: 180); **Batı Tü.** xv. yy. *kaş* (CH I: 158); xiii. – xix. yy. *kaş* ‘1. Eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yüksekliktir 2. Kavun ve karpuz dilimi 3. Damın saçağı 4. Ufuk’ (TTS IV: 2327); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kaş* ‘1. Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar 2. Kemerli ve çıkıntılı şey veya yer 3. Sarp kayalık, uçurum 4. Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm 5. (*halk*) Duvar, bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set’ (TS 1228), *dımız* ‘kaşın üst köşesi’ (Gözlü, Saiteli -Kn.) (DS IV: 1461), *çatmık* ‘kaş’ (-İst.) (DS III: 1092); **Gag.** *kaş* ‘kaş’ (GS: 259); **Azb.** *gaş* ‘kaş, bir şeyi ön çıkıntısı, eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm, dağ zinciri’ (ATS: 468), *gaş* ‘1. İnsanın gözleri üstünde uzanan tüylerden ibaret hat 2. Yüzüğe takılan kıymetli taş, 3. Mücevherde, yan tarafta ve ön taraftaki çıkık dik, 4. Dağın, derenin, tepenin ön tarafı, tepeden aşağı yeri’ (ADİL I: 456); **Trkm.** *gaş* (RLT: 28), *gaş* ‘1. Gözün üstündeki kara tüy 2. Eyerin ön tarafında duran yüksek yeri’ (TDS: 158); **Güney-Doğu: Özb.** *koş*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *kaş*, Tat. *kaş*, Başk. *kaş*, Kaz. *kas*, Kırg *kaş*, Nogay *kaş*, Karakalpak *kaş*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kaş*, Şor *ka:ş*, Hakas *has*, Yakut *ha:s*, Tofa *haş*; **Çuvaş:** *huş* (Tenişev 1997: 212)

1. *ka:ş Etimolojik Değerlendirmesi

Bu söz Eski Türkçe döneminden beri aynı şekliyle kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde ünlünün uzun olması dikkat çekicidir. Doerfer, *ka:ş sözünü Halaç Türkçesinde *kaş* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24). Tenişev, bu sözün Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Evenk *gula* ‘yöküş’, Udmurt *gula* ‘kaya’, *guluge* ‘bıyık, sakal’, Mançu *gulaku* ‘uçurum’ (1997: 212).

2. *ka:ş Kullanım Alanı

THO 158 bağlărım budunım közi **qaşı** yablak boldaçy tip sakındım ‘beylerimin ve halkımın gözleri kaşları bozulacak deyip üzıldüm’.

MŞ 142 **kaş** ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak

TTS IV 2328 Çü dağlar **kaşlarında** göz belürdü
Sanasın yer yüzünde güz belürdü

TTS IV 2328 Bu özrü işidiceğiz şah-ı Çin
Kabul etmedi **kaşa** bıraktı çin

TTS IV 2328 Er gördün kuşan, ev gördün **kaşan**

TTS IV 2329 Haramdır yemek ol kişinin aşın
Ki sofra bigi karşı büze **kaşın**

TTS IV 2329 Gece saçın çözüp burtardı **kaşın**
Gözün gün yumdu vü dün açtı başın

TS 1228 Alnında boncuk boncuk terler birikmişti, **kaşlarının** üstüne doğru sızıyordu

TS 1228 Altın yüzük yaptırdım / **Kaşı** sensin sevdiğim

TS 1228 Babam **kaşları** çatılmış, başını sallayarak izliyor bizi

SFA-1 Yüzü birdenbire değişiverdi. Zeki, yalancı, çapkın bir ışık dolduruyordu **kaşını** gözünü.

SFA-2 Akşam olunca kalın sesli bir kadının gramofonda söylediği “Bir ihtimal daha var” şarkısını, Alageyik sokağının başındaki kahveci ile beraber mırıldanan “6” numaranın Aysel’in korkunç **kaşları**, yanan gözleri bir dakika insan oğlunun kitaplara, konferanslara, mekteplere, gazetelere, siyasî müzakerelere, her şeye girmiş halini düşündürür, yine unuttururlar.

HEA-1 Bıyıklar tıraşlı, dudaklar yalnız uykuya dalarken gevşeyen iki ince ve kısık renksiz hat, burun koskoca ve uzun, **kaşlar** ipince, kafa kocaman, alın geniş.... İnsanda saygı ve biraz çekinmek duygusu yaratan bir baş!

HEA-1 Gözlerine baktım. O siyah, parlak ışıklar, fırça gibi sık **kaşlarının** altında birer siyah alev gibi parlıyordu. Şaşırdım.

HEA-2 Yanından ince **kaşları** altında o siyah kirpik çerçevesine ve biraz uzunca boynuna bakıyordum.

HEA-2 Beyaz hemşire gömleği kan içinde, sağa dönmüş yatıyor, sol **kaşının** üstünde çirkin kocaman bir yara var, saçlarının dibinden başlıyor, **kaşını** ikiye bölüyor.

HEA-3 O keskin ışık içinde, siyah, kalın **kaşları**, mert Anadolu yüzünü ilk defa görür gibi baktım.

HEA-4 İlkönce fırl fırl dönen tek gözü, çalı gibi korkunç **kaşları**, galiz küfürleriyle Hanife’yi ne kadar ürkütmüştü.

HEA-4 Dudakların kenarındaki tebessüm kıvrıntıları, o tuhaf **kaşlar**, o küçük burun, o nadide bir çiçek rengini andıran ten...

HEA-5 Bir şey hatırlamak istediği zamanlardaki gibi **kaşlar** çatıldı, bütün çehresi takallüs etti, elleri ile şakaklarını tuttu, odada dolaşmağa başladı.

HEA-5 Sister Canet kalın, kıllı **kaşları** altında küçük gözleri kapalı; dalgın, şişman çenesi nefes almak için açılıp kapanan dudakları ile oynuyor.

HEA-6 Size bugün ne oldu? Hepinizin **kaşları** çatık alnınız bulutlu, gözlerinizden kızgınlık, öfke akıyor?

HEA-6 Alnı yüksek ve beyaz, birbirine paralel iki kalkık ince **kaşı**, kirpikler ve .şiş kapakları altında ışıldayan korkunç gözleri var.

HEA-7 **Kaşlarının** ortasında, dudaklarının yanlarında büyük çizgiler vardı. Gözleri, dudakları, bütün yüzü ile olduğundan fazla solmuştu.

HEA-7 Dudakları kısılmış, **kaşlarını** çatmış, bütün güzel yüzü, hayatınca kim bilir ne kadar önemli olan bu meselenin çözümü ile adeta gerilmiş, belki esas ruhunda çizilen derin çizgileriyle dolmuştu. Gözleri koyu, ateşli, fakat hareketsizdi.

HEA-8 Yalnız Karlman'da kabarık saçlarıyla, korselerinden fırlayan iri göğüsleriyle, parlak kırmızı yanaklarıyla dolaşan satıcı kızlar, **kaşlarının** arasındaki, artık öğrenmeye başladığım, o soruşturan ve duraksamalı çizgiyi meydana çıkardı.

HEA-9 Erkekler kendisine pek yüz vermişlerdi. Ne de olsa semtlerinde yetişmiş bir gencin, yüzüne lâdenden ben koyup **kaşına** rastık, gözüne sürme çekip kırıltması cinsi haysiyetlerine dokunuyordu.

HEA-9 Fakat onun en çok gözünü alan şey; biri ötekinden daha yüksek duran kalkık, çekik, kumral **kaşlarıydı**.

HEA-9 Selim paşa, omuzları biraz düşük, **kaşları** çatık içeri girdi. Koltuktaki adama soğuk bir selâm verdi.

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-**kaşlarını** güzerlär, saçlarını daaderlar-tareerlar arkalarına, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 179 sendeki gözler bende de olsa! **Kaşlar**, saçlar - bende olsalar! Sendeki yanaklar!

ADİL I 456 Ey könül, gedrini bil ohlarının sinemde; Edib ol **gaşı** keman bunları en'am sene.

ADİL I 456 Kicikbüyümi tay-tuşu ilä bärabär gälin hamamına apardılar, sonra **gaş** alma vâhına goyma oldu.

ADİL I 456-457 Tâpânin lâtif otlarla döşänmiş seyräk ağaçlı **gaşı** ilä yeriir(dim).

TDS 158 Aysoltanın gıyma gara **gaşları** biraz yazılıpdır

TDS 158 Ayna eceliginiñ yüzüne çinerilende, onun yazılıp yatan gara **gaşları** biraz yazılıpdır

TDS 158 Ayna eceliginiñ yüzüne çinerlende, onun yazılıp yatan gara **gaşları** hırsızandı

TDS 158 Aysoltanın gıyma gara **gaşları** biraz yazılıpdır

TNAS 20 Ağız yaraşığı diş, Göz yaraşığı **gaş**.

TNAS 30 Alçak aş iyer, bodul - **kaş** (Töwekgel tagam iyer, bodul - poh).

TNAS 46 At çapanından geçdik, eyeriñ **gaşına** bak yapış.

TNAS 75 Bela basan yteriñde, göz bilen **gaşıñ** arasında.

TNAS 106 Dayhan bolsañ başında bol, çarwa bolsañ - **gaşında**.

TNAS 103 Dag görki daş, yüz görki **gaş** / (... yüz görki gaş, ağız görki diş).

TNAS 108 Deñ etmän, düş etmez, göz etmän, **gaş** etmez.

TNAS 113 Dile diş gala, göze - **gaş** / (Dil goragı diş, göz goragı **gaş**).

TNAS 183 Göz yaraşığı **gaş**, Ağız yaraşığı diş.

TNAS 307 Suw akar daş galar, sürme gider **gaş** galar.

3. Anlam Olayları Bakımından *ka:ş

Kaşın şekline bağlı olarak birkaç metaforik anlamı görüyoruz: 1. 'kaş' > 'yay şeklinde nesne', özellikle eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm, 2. 'kaş' > 'bir

şeyin çıkıntılı kenarı’. Tarihsel ve modern Türk dilinde *kaş* günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Türkiye Türkçesinde *kaş göz etmek* ‘kaş, göz işaretleriyle bir şey anlatmaya çalışmak’, *kaşla göz arası* ‘kimsenin sezmesini imkân vermeyecek kadar kısa bir zaman içinde, çok çabuk’ gibi bir çok metaforik deyim kullanılmaktadır. Gagauz Türkçesinde de *dürük kaşlı Gag.* ‘kaşları çatık olan’ anlamında metonimik bir deyimdir.

4. Meronim Olarak *ka:ş

Anatomik açıdan *ka:ş, *yü:z ve *balç sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimdir. *ka:ş sözünün meronimleri de *kıl ve *tü:k sözleridir. *kıl ve *tü:k sözleri *ka:ş sözünün NESNE : MADDE ve ayrıca GRUP : ÖGE ilişkilerini gösteren meronimleridir. Diğer yandan *kıl ve *tü:k sözleri ayrıldıklarında da özelliklerini yitirmemeleri göz önüne alındığında *ka:ş sözünün BÜTÜN : KESİT ilişkisi gösteren meronimdir.

NESNE : PARÇA	*yü:z : *ka:ş *balç : *ka:ş
NESNE : MADDE	*ka:ş : *kıl, *tü:k
GRUP : ÖGE	*ka:ş : *kıl, *tü:k
BÜTÜN : KESİT	*ka:ş : *kıl, *tü:k

2.1.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Kırpık

‘kırpık’ Lat. *palpebra*, İng. *eyelash*.

2.1.9.1. *kirpik

Proto-Tü. *kirpik (Teniřev 1997: 213); Proto-Ogur *kirpik; Proto-Oguz *kirpik; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** kaşı **kirpiki** kök *arjawrt öñlög* ‘kaşı kirpiğı turkuaz renginde’ (U IV 30,49); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** kirpik ‘kirpik’ (DLT I 468); **Harezmi** ç. xiv. yy. *kirpük* (KE II: 363), *kirpük* (NF III: 251); **EKıp.** *kerpik* (KTS: 140), *kirfik* ‘göz kapağı, kirpik’ (KTS: 149); **MKıp.** xiv. yy. *kirpik* (Kİ 80: xv); **Doğu Tü.** xv. yy. *kirpik* (Sngl. 313v. 5); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kirpik* ‘kirpik’ (TTS IV: 2577); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kirpik* ‘1. Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri 2. (bitki ve hayvan biliminde) Tüy gibi, küçük ve ince uzantı veya uzantılar’ (TS 1330), *giprük* ‘kirpik’ (Hacıahmet *Düzce -Bo.) (DS VI: 2079); **Gag.** *kirpik* (KGRL: 37), *kirpik* ‘kirpik’ (GS: 271); **Azb.** *kirpik* ‘Göz kapağının kenarlarındaki tüycükler’ (ADİL III: 72); **Trkm.** *kirpik* (RLT: 164), *kirpik* ‘gözün kabaklarının gırasında çıkan kıl’ (TDS: 384); **Güney-Doğu:** YUyg. *kirmik*, *kırmık*, Özb. *kiprik* (ED 737b), *kirpik*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *kirpik*, Kumuk *kirpik*, Tat. *kirfik*, Başk. *kirpik*, Kaz. *kirpik*, Kırg *kirpik*, Nogay *kirpik*, Karakalpak *kirpik*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kirbik*, Tuva *kirbik*, Hakas *kırbık*; **Çuvaş:** *hărpăh* (Teniřev 1997: 213)

1. *kirpik Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *kirpik sözünün, kirpi sözünden küçültme eki ile türetilmiş olduğunu ileri sürerek (ED 737). kirpi - *kirpik bağlantısına işaret etmektedir. Tenişev ise bunu şüpheyile karşılayarak *kirpik’teki *kirp- fiil kökünün, kırp- ‘gözü kırmak’ fiili ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Bu ilişki ile Çuvaş ve Sarı Uygur Türkçelerinde kalın ünlülü şekillerin de açıklanabildiğini belirtmektedir (1997: 214). Doerfer, *kirpik sözünü Halaç Türkçesinde kiprik şeklinde tespit etmiştir (1970: 24). Tenişev,

Altay dillerindeki paralelleri de şu şekilde göstermiştir: Moğ. *kömü-ske ‘kaş’, Kalmık kömské, Buryat hümédhé. *kirpik sözü, bazı fonetik değişimleriyle tüm modern Türk lehçelerinde mevcuttur.

2. *kirpik Kullanım Alanı

MŞ 142 kaş ve **kirpük** dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak

TTS IV: 2577 O gece subh olunca yatmadılar

Seher olunca **kirpik** çatmadılar

TTS IV: 2577 **Kirpiğñle** süpürme gel harman

TTS IV: 2577 Miskin karıcuk, ölünce **kirpüğüñ** kurumaz

TS 1330 Demirin tozu ve pası dev işçilerin **kirpiklerine** yağar, **gözlerine** dolardı

TS 1330 Onun, yaşlarla dolu uzun **kirpiklerinin** arasından...

HEA-2 Cemalin gözleri ile yeni hayatımı başlâdım. Siyah **kirpikli**, mavi, açık, emniyet ve nikbinlikle dolu gözleri vardı. Güneşle tunçlaşmış yüzünde ikinci nazarı dikkati celbeden şey yuvarlak, çocuk tebessümü taşıyan ağzıydı.

HEA-2 Koyulaşmış yeşil gözleri etrafındaki siyah **kirpikleri** yaşlı İzmirin zeytinliklerini örten yas örtüsü gibiydi. Muzdarip derin yüzünde ne yaş, ne de telâş vardı.

HEA-2 Yüzü bir azap maskesine benziyor, koyu yeşil gözlerinden yaşlar damla. damla başlayarak ince billûr bir göz yaşı sicimi uzun siyah **kirpiklerinin** uçlarından yanaklarına akıyordu.

HEA-3 Sonsuz alevler beyaz vücudunu, altın saçlarını, siyah gözlerini sarar ve yakarken siyah **kirpiklerinden** taze yanaklarına -kalbini parçalayan günahlarından ziyade- beyaz hasretinin hatırasıyla göz yaşları akar.

HEA-3 Dar alnının altında ince siyah iki kaş hatta ve altında iki uzun siyah ipek **kirpik** örtüsü vardı. Yanakları turunc gibi altın sarılığıyla yanmış, burnu küçük ve tuhaf, altında insana acıma hissi veren pembe etli bir çocuk ağzı vardı.

HEA-3 Fakat o, gözleri siyah **kirpik** perdesiyle kapanmış, hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Çekine çekine ellerimi yavaşça omzuna koydum ve gözlerine baktım.

HEA-4 **Kirpikleri** yukarı doğru kıvrılır, fakat daima önüne baktığı için koyu-fındıkî rengindeki parlak gözlerini örter ve kaymak gibi beyaz yanaklarına gölge salardı.

HEA-4 Hacı Murad, son derece tatlı, fakat inatla kısılmış bir küçük ağız, **kirpiklerinin** altına saklanan iki ürkek göz, omuzlarının arasına sıkışan küçük bir baş gördü.

HEA-4 İçleri koyu hâreli, yer yer sarı benekli mavi gözleri, uzun sarı, **kirpikleri**, güneşte pırl pırl yanan âltın gibi sarı kaşları vardı. Çilli, fakat âzaları muntazam yüzünden sıhhat ve kan fışkırıyor, gülerken, dişleri iki sıra inci gibi açılıyordu.

HEA-5 Sarı ve gergin çehresi şimdi kırmızı dalgalarla yanıyor ve bu küçülmüş, gerilmiş, zavallı simanın üzerinde siyah **kirpikleri** uzun, pek uzun esrarlı bir perde gibi onun ruhunun menfezlerini örtüyordu.

HEA-6 Maskelerinin arkasındaki gözler, uzun, sunî ipek **kirpikler** arasında gayri tabîî bir 'humma ile yanıyor. Ağızları küçük, âdetâ dudaksız, birer kızıl nokta. Burunları dar alınları altında eski Yunan heykelleri gibi düzgün. Kaşlar birer silik ince çizgi. Erkekler gibi onların da maskeleri bir örnek.

HEA-6 Alnı yüksek ve beyaz, birbirine paralel iki kalkık ince kaşı, **kirpikler** ve şiş kapakları altında ışıldayan korkunç gözleri var.

HEA-6 Yirmi beş yaşında, esmer, uzun ve boyasız. Kaşları kalın, gözleri yeşil, **kirpikleri** uzun ve kıvrıktır. Boyasız dudakları kalın, dişleri sedef gibi beyaz. Anası ne kadar hırçın, sinirli görünüyorsa, kızı o kadar sakın, sessiz ve neşeli görünüyor.

HEA-8 Fakat hep önüne bakar gibi gözlerini örten, kumral **kirpikli** göz kapakları açılınca, koyu kestane renginde, değişen, sıcak ve samimî, büyük gözleri insana gülerdi..

HEA-8 Sonra kumral **kirpikleri** altında saf birer genç zambak yaprağı gibi örtülen göz kapaklarını çevik bir hareketle kaldırdı.

HEA-8 Bu, yüz, kısa alnının üstünde uzanan kumral kaşlarıyla, yanaklarına düşen kumral **kirpiklerinin** durgunluğu altında uyuyordu.

HEA-9 Üzerinden geçen uzun ve acı seneler onu kurutmuş, sarartmış, mütemadiyen kırptığı **kirpikleri** kısa, küçük gözlerinde fer kalmamıştı.

HEA-9 Amcanın aynı açık mavi gözleri ve beyaz **kirpikleri**, yalnız burun bambaşka. Ucu uzun, delikleri açık ve kıvrık, ağız daha sıkı ve daha anut...

ADİL II 127 gara saçları, âşğlä dolu uzun **kirpikli** gözləri, äräbi burnu, hamısından artıg gözäl balca ağzı, gırmızı dodagları mänim hoşuma gäldi

ADİL III 72 Uzun **kirpiklär**. O, **kirpiklerini** galdırıp yarıaçılmış gapıya bağdı.

ADİL III 72 Mä'sum kişi.. **kirpiklärini** galdıranda havanın tamam garanıglaştığını görüp yatağını açdı..

ADİL III: 72 gızarmış yanagları, uzun **kirpikleri**, iri gözlärinin süzgün bağışı ona mälahät verirdi.

TDS 384 Ay yalı gara gaş, ok dey **kirpikler** Avlacaga menziyer geltay etini

TDS 384 Dinçileriñ hemmesi **kirpiklerini** butnatman seretdiler

TDS 384 **Kirpikleri** caytarıp, inçeçik inçe yalı yalpıladı

TDS 384 Dinçilerin hemmesi kirpiklerini butnatman seretdiler

3. Anlam Olayları Bakımından *kirpik

*kirpik sözünün temel anlamı şüphesiz aynıdır. Tenişev, Sarı Uygur Türkçesinde bu sözün 'kaş' ve 'gözkapağı' anlamlarını da tespit etmiştir (1997: 213). Fakat bu durum, anlam kayması olmaktadır. Tarihsel ve modern Türk dilinde *kirpik değişmeden günümüze kadar gelebilmiştir. Türkiye Türkçesinde *kirpiği kirpiğine değmemek* 'hiç uyumamak' anlamında metonimik deyimler de görülür.

4. Meronim Olarak *kirpik

Anatomik açıdan baktığımızda *kirpik, *köz sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. *kılk ve *tü:k sözleri de *kirpik sözünün NESNE : MADDE ilişkisi ve aynı zamanda GRUP : ÖGE ve BÜTÜN : KESİT ilişkileri gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*köz: *kirpik
NESNE : MADDE	*kirpik : *kılk, *tü:k
GRUP : ÖGE	*kirpik : *kılk, *tü:k
BÜTÜN : KESİT	*kirpik : *kılk, *tü:k

2.1.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BURUN

‘burun’ Lat. *nasus* İng. *nose*.

2.1.10.1. *burun*

Proto-Tü. *burun* (Tenişev 1997: 214); Proto-Ogur *burun*; Proto-Oguz *burun*; **Bud.Tü.ç.** *burununda* ‘başında, başlangıçta’ (TT VII 28,46); **Man.Tü.ç.** *burnında* *boz bulıt ünür* ‘burnundan gri bulut yükseliyor’ (M II 11, 19), *ol mendin burun bardı* ‘o benden önce vardı’ (M II 11, 19); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *burun* ‘burun; dağ tepesi; önce, evvel’ (DLT I 398), *burun* ‘burun’ (DLT I: 398), *teve burnı teg* ‘devenin burnu gibi’ (DLT I 206); **Harezmi ç.** xiv. yy. *bur(u)n* (KE II: 144), *bur(u)n* (NF III: 89); **EKıp.** *tenün* ‘burun deliği’ (KTS: 270), *burun* (KTS: 38); **MKıp.** xiv. yy. *burun* (Kİ. 30); **Doğu Tü.** xv. yy. *burun* ‘önce, önceden; burun’ (Sngl. 133r. 2); **Batı Tü.** xv. yy. *burun* (MŞ: 10), *burun* (CH I: 157), *burun* (DK II: 62); xiii. – xix. yy. *burun* ‘burun’ (TTS I: 716), *burun* ‘burun’ (YTS: 41); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *burun* ‘1. Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli

koklama ve solunum organı 2. Bazı şeylerin ön ve sivri bölümü 3. (*mec.*) Kibir, büyükleme 4. (*coğ.*) Karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü' (TS 158); **Gag.** *burnu* '1. Burun 2. Gaga 3. (*coğ.*) Burun' (GS: 98); **Azb.** *burun* 'burun' (ATS: 158), *burun* '1. İnsan ve hayvanın üzerinde koklama ve teneffüs, 2. Muhtelif şeylerin, aletlerin vb.nin uç tarafı, ileri çıkan kısmı, 3. Gurubun, denizin içine giren dağlık, kayalık kısmı' (ADİL I 330); **Trkm.** *burun* '1. Adamın ve hayvanın yüzünde yer alan nefes ve koku alma organı 2. Ayakkabının ön tarafı 3. (*coğ.*) Burun' (TDS: 115); **Güney-Doğu:** YUyg. *burun*, Özb. *burun*, SUyg. *burun* 'önce, evvel', *pının*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *burun*, Kumuk *burun*, Karaçay-Malkar *burun*, Tat. *borın*, Başk. *moron*, *boron*, Kaz. *murın*, Kırg *murun*, Nogay *burın*, Karakalpak *murın*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *burun*, Tuva *murnu*, Şor *purnu*, Hakas *purun*, Yakut *murun*, Tofa *burun* (Tenişev 1997: 214-215).

1. *burun* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, tarihsel Türk lehçelerinde ayrıca 'kuş gagası, bir dağ veya kayanın çıkık tarafı', hatta metaforik olarak 'zaman açısından daha önce meydana gelmiş olgu' anlamına gelebildiğini belirtir (ED 366b). Doerfer, *burun* sözünü Halaç Türkçesinde *burun*, *burnak* şekillerini tespit etmiştir (970: 24). Tenişev, 'burun' anlamına gelen *burun* ve 'önce' anlamına gelen *burun* kavramlarının arasında bağlantı kurulmasının yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Ramstedt'in ortaya koyduğu Kore ve Türk şekilleri arasında paralellikler dikkat çekicidir. Kore *puri* 'gaga, hayvan ağzı, sivri uç'. Tenişev, Türk lehçelerinde var olan **bur-* 'kokmak' fiilinin Altay dillerinde paralelinin henüz tespit edilmemiş olduğunu belirtmektedir (1997: 215).

2. *burun* Kullanım Alanı

EM 124 ve **burun** ve dil kuru olmak

MŞ 10 kan galebesi ‘ alâmeti uyku çok gelmek ve çok ésnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve **burun** becid kanamak ve ağız yarı tatlı olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beniz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek

MŞ 20 **burnı** delüklerine panbuk dıka

MŞ 23 eger **burunı** çok kanasa yüzün ve elin ayağın katı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kabın ve nilûfer yaprağın ve karpuz uralar.

MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve **burun** egri olmak ve gözleri kızarmak ve beniz ve gevde alaca olmak.

TTS I 714 Düşmenin helvası da **burnunda** koktu galiba
Zannın öldür kim zaman-ı sayfedek etmez karar

TTS I 716 Kişi kim **burunlu** vü hodbin ola
Fil veş murdar ü bed-âyn ola

TTS I 716 Nâzile ve zükâm ve burun tomurmasında ve Kanda ve sebebinde ve alâmetinde ve ilâcındadır

TS 158 Kadıköy vapurunun güvertesinde, paltoma bürünmüş, gidip ta **burna** oturmuştum.

TS 158 Bundan sonra müteahhit eline çay verenin **burnuna** karıncalar dolsun!

TS 158 Hele onu bir elime geçireyim, görürsün, **burnundan** getireceğim

TS 158 Oğlan mahalle arkadaşlarıyla samimi idi. Kızsa ne anasını ne babasını ne de kardeşlerini **burnuna** kor, bu mahalle ve bu mahalleliden nefret ederdi.

TS 158 Madam, küçük bir çocuk gibi **burnunu** çekerek eliyle içerideki odayı gösteriyor

SFA-1 Yüzüne baktım: Yüzü kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. **Burun** kanatları birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince boynu, yırtık kasketi, uzun, kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Ağziyle nefes alamıyor, **burun** kanatları oynuyor, yanağının bir tarafında gözünün altı durmadan seyiriyordu.

HEA-1 Bıyıklar tıraşlı, dudaklar yalnız uykuya dalarken gevşeyen iki ince ve kısık renksiz hat, **burun** koskoca ve uzun, kaşlar ipince, kafa kocaman, alın geniş....

İnsanda saygı ve biraz çekinmek duygusu yaratan bir baş!

HEA-1 O uzun, hükmeden **burun** aynı, büyük gözlerinin kenarlarındaki buruşukluklar artık örümcek ağı şakaklarına doğru uzanıyor, iki düz kır kaşlarının ortasında çok derin tek bir çizgi.

HEA-1 Bahçedekiler, pencerelerin dışından **burunlarını** cama yapıştırmış, gözleri fırlamış, ya da kapıya yığılmış, seyrediyorlar.

HEA-3 Her yıl, hangi koyun hangi siyah benli, beyaz **burunlu**, yahut beyaz başlı, siyah ayaklı ipek kuzular doğurmuş, hepsini biliyorum.

HEA-4 Bu koku, bütün kırılan kafaların, kanayan **burunların**, bıçak ve tabanca ile işlenen cinayetlerin, en çirkin dil-dalaşlarının âmili olarak hâfızasında yerleşmişti.

HEA-4 Son zamanlarda kadınların her şeye **burunlarını** sokmalarına karşı içinde hudutsuz bir isyan vardı.

HEA-6 Alınlar arkaya kaçık, gözler içeriye çökük, sımsıkı kısık, ince renksiz dudaklar, **burunla** ağız arasındaki tıraşlı mesafe bir gorilinki kadar geniş. Maskeler

arkasında gözler, atılmaya hazırlanan, bekleyen yırtıcı yaratıkların ışıltılı gözleri gibi parlıyor.

HEA-6 Kerevetin üstünde, Timurlenk'in sağında Arap tarihçisi İbn-i Haldun oturuyor. İnce yüzlü, ayırık badem gözlü, **burun** delikleri hareketli, duygulu bakışlı ve zarif. Bütün yüzü, iyilik, akıl fakat aynı zamanda gizli bir alay ifade ediyor.

HEA-9 Arkasında ayak sesi duyunca birdenbire döndü ve Rabia orta yaşlı bir cüce ile **burun buruna** geldi.

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer kulaana, parmaklarına, **bornusuna**

UK 172 işidiler sal beygirlerin ayakları hem **burnuları**

UK 219 **burnusu** birâz kamburdu, sivriydi, çeneleri kemikliydi, güüdesi bataldı

ADİL I 330 Bir buzovun da **burnu** ganamadı.

ADİL I 330 Müvâffäg oldug, bir nâfârin dâ **burnu** ganamadı, yenâ dâ dilahları vâ patronları aparıb.. tâhvil verdik.

ADİL II 127 gara saçları, âşglâ dolu uzun kirpikli gözlâri, ârâbi **burnu**, hamısından artıg gözâl balca ağzı, gırmızı dodagları mânim hoşuma geldi

TDS 115 aysoltan yapragı **burnuna** tutdı

TNAS 20 Agız - gözi yumsa bolar, durmaz **burnı** nâtse bolar.

TNAS 46 Atda garın yigitde **burun**.

TNAS 51 Aw alan tazı **burnundan** belli bolar.

TNAS 129 Düz yerin gadırını bil, derya girmezden **burun**.

TNAS 133 Ekine öwerenen eşek gulak-**burnundan** daynar.

TNAS 152 Gaharıñ gelse, **burnuñı** dişle.

TNAS 278 Öñ süreniñ **burnı** ganar.

TNAS 371 Yetimiñ agzı aşâ yetende, **burnı** ganar.

3. Anlam Olayları Bakımından *burun*

Burnun insan yüzündeki çıkıntılı şekline benzetilerek bazı şeylerin ön ve sivri bölümlerine de *burun* denilmektedir. Bu şekilde kazanılan yan anlamlar benzetme temeline dayandığından metaforik olmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde *burun* *bükme*, *burun kıvrıma* 'beğenmemek, önem vermemek', *burun şişirmek* 'kibirlenmek', *burnu havada* 'çok kibirli olmak', *burun delikleri şişeer* (Gag.) 'sinirlendiği zaman burun deliklerinin büyümesi' gibi pek çok deyimde metaforik anlamlarda kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *burun*

Anatomik açıdan *burun*, **yü:z* ve **balç* sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. *burun* sözü NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimi **täri* ve **siḡök* ve **kemük* sözleridir.

NESNE : PARÇA	* <i>balç</i> : * <i>yü:z</i> : <i>burun</i>
NESNE : MADDE	* <i>burun</i> : * <i>täri</i> , * <i>siḡök</i> , * <i>kemük</i>

Türkiye Türkçesinde *saban kemiği* ‘burun boşluklarını birbirinden ayıran çeperi arkasında bulunan ince uzun kemik’ (TS: 1875), *burun kanadı* ‘burun deliğinin yan tarafındaki kabarcık bölüm’ (TS: 362), *burun perdesi* ‘burun boşluğunu ikiye ayıran bölme’ (TS: 362), *burun direği* ‘burnun kemiği’ (TS: 362) sözleri *burun* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimleridir. *Burun boşlukları* ‘burun deliklerinden yukarı doğru açılan, mukozayla kaplı boşluklar’ (TS: 362), *burun deliği* ‘burnun iki boşluğundan her biri’ (TS: 362) ifadeleri ise *burun* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır.

2.1.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YANAK

‘*yanak*’ Lat. *gena*, *bucca*, İng. *cheek*.

2.1.11.1. **äḡäk*

Proto-Tü. **äḡäk* (Tenișev 1997: 218 **eḡek*); Proto-Ogur **äḡäk*; Proto-Oguz **äḡäk*; **KökTü.** viii. yy.; **Bud.Tü.ç.** *eḡek* ‘yanak’ (TT II B 15), *äḡäk* ‘çene kemiği, çene’ (EUTS: 72); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *eḡ* ‘yanaklar, yüz rengi’, *en-lik* ‘allık’ (DLT I 140, KB 477), *eḡek* ‘çene, çene eklemleri’ (DLT I 135); **Harezmi ç.** *eḡek* (NF III: 123); **Doğu Tü.** xv. yy. *eḡ* ‘dış görünüş, yanaklar’ (Sngl 117 v28), *eḡek* ‘alt çene’

(Sngl 118r2); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *eṇek* ‘çene, çene kemiği’ (YTS: 83); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *en* ‘beniz, yüz rengi’, *ene*, *enek* ‘çene, alt çene’, *egek* ‘çene’ (*Kızılcahamam -Ank.) (DS V: 1672), *eğek* ‘alt çene kemiği’ (Yukarısölöz *Orhangazi -Brs.) (DS V: 1676), *enk* ‘çene kemiklerinin birleştiği yer’ (-Vn.; *Ahlat -Bt.) (DS V: 1758), *eyek* ‘alt çene’ (Kerkük) (DS V: 1820); **Azb.** *äng* ‘alt çene’ (ADİL II 280); **Trkm.** *ä:ṇ* ‘alt çene’ (TDS 825), *eṇ* (RLT: 211), *eṇek* ‘alt çene’ (TDS 813) **Güney-Doğu:** YUyg. *äṇlik* ‘allık’, *iṇäk* ‘çene, alt çene’, Özb. *iyäk* ‘çene’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *eṇ* ‘yanak, yüz rengi’, *iṇi-lik* ‘allık’, Tat. *iyäk* ‘çene’, Başk. *iyäk* ‘çene’, Kaz. *iyek* ‘çene’, Kırg *en* ‘çocuk alerjisi’, *e:k* ‘çene, alt çene, alt dudağı’, Nogay *iyek* ‘çene’, Karakalpak *iyek* ‘çene’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *e:k* ‘çene, alt çene, alt dudağı’, Tuva *eṇ-gis-ke* ‘yanak, allık’, Hakas *ek* ‘çene’; **Çuvaş:** *yanah* ‘çene’ (Tenişev 1997: 218-219)

1. *äṇäk Etimolojik Değerlendirmesi

*äṇäk sözünün tüm Türk lehçelerinde ortak olduğu düşünülmektedir. Tenişev, *eṇ ‘yanak, yüz rengi, beniz’ ve *eṇek ‘çene, çene kemiği’ şekillerinin semantik farklılıklarından dolayı, aynı etimoloji altında birleştirilmesinin zor olduğunu belirterek Oğuz grubunda iki ayrı şeklin birbirine karışmış olabileceğini ifade etmiş ve sözün Altay dillerindeki paralelleri verirken bu sözcüğün iki ayrı kökün birleşiminden meydana geldiğini de belirtmiştir: 1. *ein ‘yanak, yanak rengi’ - Kore *s-piam ‘yanak’; 2. *äṇäk ‘çene, çene kemiği’ - Moğ. *enike (1997: 219).

2. *äṇäk Kullanım Alanı

DLT I 40 kızıl **anğ** ‘kırmızı yanak’
ADİL II 280 Nä goyarsin **änginä**

ADİL II 280 Kazım isä goz läpäsini o **ängindän** o bir **änginä** aparıb, onu äzmäyä çalışırdı

3. Anlam Olayları Bakımından *äŋäk

Bud.Tü.ç. *eŋek* ‘yanak’ (TT II B 15), *ängäk* ‘çene kemiği, çene’ (EUTS: 72) iki farklı kullanım görülür. Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde de *eŋ* ‘yanaklar, yüz rengi, beniz’, anlamına gelirken *eŋek* sözünün ‘çene, çene eklemleri, alt çene’ anlamına, Eski Anadolu Türkçesinde *eŋek* sözünün ‘çene’ anlamına geldiği dikkat çekicidir. Bu durumda **eŋ* ‘yanak, yüz rengi, beniz’ ve **äŋäk* ‘çene, çene kemiği’ sözleri arasındaki anlam farkı açıktır. Ancak bu iki sözün Oğuz grubu Türk lehçelerinde zaman zaman bir birlerinin anlamını karşılayacak şekilde kullanıldıkları görülmektedir.

4. Meronim Olarak *äŋäk

Anatomik açıdan **äŋäk*, ‘alt çene, yanak’ anlamlarında **yü:z* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimdir. Bu söz aynı zamanda ‘alt çene’ anlamında **balç* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olur. **äŋäk* sözü, ‘yüz rengi, beniz’ anlamında **yü:z* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimdir. Bu iki söz diğer yandan **täri* sözünün de NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimi olur. Yanakta bazen *ben* ve *gamze* olabilir, bunlar da **äŋäk* sözünün meronimleri arasında sayılabilir.

ALAN : MEKÂN	* <i>yü:z</i> : * <i>äŋäk</i> (‘yanak’)
NESNE : PARÇA	* <i>balç</i> : * <i>äŋäk</i> (‘çene, alt çene’)
NESNE : MADDE	* <i>yü:z</i> : * <i>täri</i> : * <i>äŋäk</i> , * <i>eŋ</i> (‘yüz rengi, beniz’) * <i>äŋäk</i> (‘alt çene’) : * <i>siŋök</i> , * <i>täri</i>

2.1.11.2. **yaŋak*

Proto-Tü. **yaŋak* (Tenişev 1997: 219); Proto-Ogur **yaŋak*; Proto-Oguz **yaŋak*; **KökTü.** viii. yy.; **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *anğ* ‘yanak’ (DLT I: 40), *yaŋa:k* ‘ağzın iki tarafında bulunan kemik, dişlerin tutulduğu kemik, çene’ *kapuğ yaŋa:kı*: ‘kapı sövesi’ (DLT III 376); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eŋ* (KE II: 190), *yaŋa:k* (KE II: 704); **EKıp.** *yaağ, yaa:k* ‘yanak, çene kemiği’ (KTS: 305), *yaŋa:k, yaŋa:k, yaŋa:k* (KTS: 310); **MKıp.** xiv. yy. *yaŋa:k* ‘alt çene’ (Kİ 98); **Doğu Tü.** xv. yy. *yaŋağ, yaŋak* ‘yüz, yanak’ (Sngl. 339r. 14); **Batı Tü.** xiv. yy. *yaŋa:k* (EM: 194), xv. yy. *yaŋak* (DK II: 319); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *yanak* ‘1. Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü 2. Lastik tekerlekli taşıtlarda lastiğin jant ile yere temas eden bölümü arasında kalan yan yüzeyi’ (TS 2380); **Gag.** *yanak* ‘yanak’ (GS: 213); **Azb.** *yaŋağ* (ED 948b), *yanag* ‘Yüzün elmacık kemiğinden çeneye kadar olan kısmı’ (ADİL II 486); **Trkm.** *yaŋak* (ED 948b), *yaŋak* (RLT: 214), *yaŋak* ‘elmacık kemiğinin aşağısı tarafı, yanak’ (TDS: 849); **Güney-Doğu:** YUyg. *yaŋak*, Özb. *yonok, jağ*, SUyg. *yaŋak, yıŋak, yinak, ciyak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *yayak*, Karaçay-Malkar *cayak* ‘yanak’ *Cayak cayakga dansettiler* (Karaçay Aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS III: 868), Tat. *yaŋak*, Başk. *yaŋak*, Kaz. *yaŋak* (ED 948b), *jak*, Kırg *ja:k* (ED 948b), *ja:k*, Karakalpak *jak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *d’a:k*, Tuva *ca:k*, Şor *na:k*, Hakas *na:h*, Yakut *sıŋah* (Tenişev 1997: 219-220).

1. **yaŋak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauser'a göre, tarihsel Türk dilinde **ya:nŋa:k* ‘elmacık kemiği’ anlamına gelmekte, ancak daha genel anlamda da kullanılmaktadır (ED 948). Bang’ın etimolojik araştırmasına göre, **yaŋak* terimi, **yan* ‘yan, taraf’ sözü ile *-gak* küçültme ekinin birleşmesinden meydana gelmektedir, ancak Tenişev bu varsayımın, fonetik

nedenlerden dolayı doğru olamayacağı görüşündedir. Orta hecede -ng- sesi değil, -y- ses olayları görülmektedir. Tenişev'e göre *yaṇak ismi, fiilden türetilmiştir: Proto-Türkçe *yay-n-gak > *yaṇak 'çene', Moğ. *dzadzi-l- 'çiğnemek', Kalmık dzädzur (1997: 220).

2. *yaṇak Kullanım Alanı

EM 135 ve gözler ve **yaṇaklar** kızıl olmak

TS 2380 Dedim dilber **yanakların** kızarmış / Dedi çiçek taktım gül yarasıdır

SFA-1 Kırmızı **yanaklarında** bir gülümseme, bir şaşırma, bir alay "elma"sı parladı.

SFA-2 Hâtta bazı geceler, içeriye yağmurla, karla birlikte giren genç îrisi, pek şişman, **yanakları**, boynu, saçı, bıyıkları, paltosunun yakası yağ içinde zurnacının pantolonunun düğmelerini ilikleyerek ihtiyar, bitkin hanendelerden birinin boş bıraktığı, yahut onu görünce nezaketen, belki de meslektaşlık gayretile kalktığı iskemleye kurulduğu, kurulup da zurnasını korkunç bir sesle üflediği zamanlarda bile uyanmaz.

HEA-1 Washington' daki bu on gün içinde, iki nişanlı olarak yalnız dolaştığımız zaman, bütün sevda gösterisi, sinemada elimi tutmak - o da karanlık olduğu için - arada bir de veda ederken **yanaklarımdan** öpmek oldu.

HEA-1 Orta boylu, esmer ve elma **yanaklı**, kara gözleri pırl pırl, elleri - hep iş görmekten olacak - sert ve pürtük pürtük.

HEA-2 Annem, Ayşe'nin boynuna sarıldı. **Yanaklarından** öptü; sonra onu odasına çıkardık ve Cemal ile yalnız bıraktık.

HEA-2 İpekli bol çarşafı içinde buruş **yanaklarına** yaşlar akarak nineler geliyor.

HEA-2 Çenesini, **yanaklarının** çukurlarıyla hâlâ genç yüzü mütebessim, kalbini delen bir kurşunla yatıyor.

HEA-3 Bana sokulmuş, sokulmuş; gözleri, **yanakları**, bütün damarlarındaki sıcak kanın atışlarını gösteriyor.

HEA-4 Hacı Murad'ın karısı Elif, Hanife'nin elini sımsıkı yakalamış, solgun **yanaklarınâ** kan gelmiş, sönük gözleri ferlenmiş ve son derece memnun görünüyordu.

HEA-4 Şimdi sakalı **yanaklarına** sürünüyor, gülyacı kokusu burnunu îstilâ ediyor, sıcak dudakları Huriye'nin kulağına dokunuyordu.

HEA-5 Gözlerinden pek kolaylıkla akan yaşlar **yanaklarından** yuvarlanıyordu.

HEA-6 Teni, yaşına göre, bir çocuk gibi pembe ve tazedir, **yanak** kemikleri çıkıktır.

HEA-6 **Yanakları** çökük ve şakakları dar, elâ gözlerinde yarı alaycı, yarı ince bir gülümseme dolaşıyor.

HEA-8 Buna karşılık, **yanakları** kızararak büzüldüğünü his eder etmez, onu oyun arkadaşı olmaya yeterli görmemiş, artık hiç yanına uğramamıştım.

HEA-9 Bu, beyaz gergin tenli, pembe **yanaklı**, fare kapanı gibi sımsıkı kapanan ince dudaklı, küçük kara gözlü bir kızcağızdı.

HEA-9 Şişman adam başını kaşdı, file benzeyen küçük gözleri **yanaklarının** et katlarına bütün bütün gömüldü.

PSE 93 Ozaman onun üzüne tükürüp, Ona yumruk urdular; başkaları da **yanaklarına** urdular.

UK 53 doluca **yanaklı** hem şıralı dudaklı bir kız

UK 140 Kaykauz bakardı onun üzüne, gözlerne, yaşlarna, dudaklarna, **yanaklarna**

UK 149 o öper onu saçları, ilişer dudaklarınnan **yanaana**

UK 171 onun **yanaklarına** gelip yattı

UK 179 sendeki gözler bende de olsa! Kaşlar, saçlar - bende olsalar! Sendeki **yanaklar!**

UK 206 dolu **yanakları**

UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, **yanak** omuzları kızıl, gözleri gülümsek

ADİL II 486 Narınc bütün bādānındaki ganın **yanagına** hücum etdiyini hiss elādi

ADİL III: 72 gızarılmış **yanagları**, uzun kirpiklāri, iri gözlārinin süzgün baḥıṣı ona mālāhāt verirdi

ADİL IV: 242 gızın yumru, gözāl yüzü vā **yanagları** açığ sārin havada gızarılmışdı

TDS 849 Aysoltanıḡ güne yanan goṇur **yaṇagını** yalap geḡyān şemalda salkınlık duyulardı.

TNAS 88 Bogazdan giren iki **yaṇakdan** görner.

3. Anlam Olayları Bakımından **yaṇak*

Clauson'a göre, bu söz tarihsel Türk lehçelerinde **ya:nḡa:k* ‘elmacık kemiği’ olarak geçmektedir. Daha genel anlamda *yanak* olarak kullanılmakta, hatta metaforik olarak ‘herhangi bir şeyin yan tarafı’ anlamında da kullanılabildiği görülmektedir (ED 948). Nesnelerin yan yüzeylerini anlatmak üzere kullanıldığında ise metaforik olarak kullanılmış olmaktadır: *kapuḡ yaṇa:kı*: ‘kapı sövesi’ (DLT III 376). Türkiye Türkçesindeki ‘lastiğin jant ile yere temas eden bölümü arasında kalan yan yüzeyi’ anlatmak için *yanak* sözünün kullanılması metafor meydana getirmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde de *yanak* sözünün kullanıldığı *yanaḡına kan gelmek* (TTü) ‘yüzü daha canlı ve renkli olmak, iyi beslenmekten dolayı gülbüz görünmek’, *yanakları alma gibi* (Gag.) ‘kırmızı yanaklı’ gibi metonim ve benzetmelerden kurulu pek çok ifade de bulunmaktadır.

4. Meronim Olarak **yaṇak*

Eski Kıpçak metinlerinde ‘yanak, çene kemiği, alt çene’, Karahanlı döneminde ve daha sonra Çağatay Türkçesinde ‘yüz, yanak, ağzın iki tarafında bulunan kemik,

dişlerin tutulduğu kemik, çene’ anlamları dikkati çekmektedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde *yanak* ‘yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü’ olurken Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de benzer şekilde ‘yüzün elmacık kemiğinden çeneye kadar olan kısmı’ anlamına gelmektedir. Karahanlı döneminde *anğ* sözünün de ‘yanak, yanaklar, yüz rengi’ anlamlarında kullanıldığını ve ayrıca *ehek* sözünün ‘çene, çene eklemleri, yanak, beniz’ anlamlarında, Harezmi Türkçesinde *eη* sözünün ‘yanaklar’ anlamında kullanılırken *eyek*, *ehek* sözünün ‘çene, alt çene’ anlamlarında, Çağatay Türkçesinde *eη* ‘dış görünüş, yanaklar’, *ehek* ‘alt çene’; XIV. yy. Osmanlı Türkçesinde *ehek* ‘çene’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. *en* ‘beniz, yüz rengi’, *enek* ‘çene, alt çene’, Azerbaycan Türkçesinde *āng* ‘alt çene’ anlamında, Türkmen Türkçesinde *ä:η* ve *ehek* sözlerinin ‘alt çene’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamlar göz önüne alındığında **āñäk* ve **yañak* sözleri arasında zaman zaman anlam geçişmeleri olmakla birlikte **āñäk* sözlerinin tarihsel ve modern Türk dili alanında daha çok ‘çene, alt çene’, anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak **eη* şeklinin ‘yüz rengi’ anlamını da göz önüne almak gerekir.

Bu durumda anatomik açıdan **yañak* sözü de **eη* ve **āñäk* sözleri gibi ‘yanak’ anlamında **yü:z* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. **yañak* sözü ‘çene, alt çene’ anlamlarında **āñäk* sözü ile birlikte **balç* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. **siñök* ve **täri* sözleri, ‘alt çene’ anlamında kullanılan **āñäk* ve **yañak* sözlerinin NESNE : MADDE ilişkisindeki meronimleridir.

ALAN : MEKÂN	<i>*yü:z</i> : <i>*yañak</i> , <i>*āñäk</i> (‘yanak’)
--------------	---

NESNE : PARÇA	*balç : *yaŋak, *äŋäk ('çene, alt çene')
NESNE : MADDE	*äŋäk, *yaŋak ('alt çene') : *siŋök, *täri

2.1.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ÇENE

'çene' Lat. *mentum* İng. *chin*.

2.1.12.1. *čäŋä

Proto-Tü. *čäŋä (Tenișev 1997: 220); Proto-Ogur *čäŋä; Proto-Oguz *čäŋä; **KökTü.** viii. yy.; **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *sakak* 'çene' (DLT II: 286); **EKıp.** *saķaķ* 'çene altı' (KTS: 223), *iŋek* 'avurt, çene' (KTS: 112); **Batı Tü.** xiv. yy. xv. yy. *çeyne* (MŞ: 23), *çeŋe* (CH I: 247), *çeñe* (DK II: 72); xiii. – xix. yy. *çeñe* 'uç, taraf' (TTS II: 855), *çeñi* 'çene' (TTS II: 856); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *çene* 'Far. 1. Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik veya kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağzın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad 2. Mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştıran karşılıklı iki parçasından her biri 3. (*denizcilik*) Baş bodoslamasının omurga ile birleştiği yer, çarık 4. (*mec.*) Çok konuşma huyu, gevezelik 5. Köşe' (TS 459), *çeve* 'çene' (-Kü.; Salman *Akkuş -Or.) (DS III: 1152), *çine* 'küçük parmak' (Manastır, Yugoslavya) (DS III: 1227); **Gag.** *çenä* '1. Çene 2. Çene kemiği 3. Kanca 4. Demir kancası' (GS: 538); **Azb.** *çene* 'yanak' (ATS: 198), *çeneĥ* <Far. çene, alt çene (ATS: 1278), *çene* 'çene' (ATS: 198), *çene* '1. yüzün yarım daire şeklinde olan aşağı kısmı, 2. mengene vb. sıkıcı aletlerin bir şeyi sıkan taraflarından her biri' (ADİL IV: 430); **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *çene*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Yakut *säŋi-yä* (Tenișev 1997: 220).

1. *çäñä Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, *çänä sözünü Halaç Türkçesinde çänä şeklinde tespit edip bunun Farçadan alıntı oluşu fikrini belirtmiştir (1970: 24). Tenişev, sözün Farsçadan alıntı olduğu varsayımına katılmamaktadır. Tenişev'e göre yeni Farsçadaki çänä sözü, Türkçeden alıntıdır, ancak, Halaç Türkçesindeki çana şekli, Türkçeden Farsçaya ve sonra yine Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Orta-Oğuzcada çayna-/çeyne- 'çiğnemek' fiilinden türemesine bakarak Proto-Türkçe şekil hakkında fikir yürütülebileceğini belirtmiştir (1997: 220).

2. *çäñä Kullanım Alanı

DLT II 286 **sakak** oxşar, sakal bıçar 'çeneyi okşayarak sakalı keser' (okşayarak ve hile yaparak sakalla oynar ve çeneyi keser)

TTS II 855 Cisrin bir çeñesinden öbür çeñesine varınca kâmil yüz yetmiş üç adımdır

TTS II 856 Günce: Heğbe ve çeñisinüñ altı şiş eşek

TS 459 **Çenesinin**, başının bütün iskeleti peksimeti çiğnedikçe daha açık olarak meydana çıkıyordu.

TS 459 Komşu kadınlar akşam yemeğinden sonra onun etrafında toplanırlar, geç vakitlere kadar **çene** çalarlardı

TS 459 Sabahtan akşama kadar uyukluyorsun, gece olunca **çenen** açılıyor

SFA-1 Üst **çene** kemiğimde kalmış tek dişimle kaşar peynirini koparmağa çalışıyorum.

SFA-1 Birden hatırladım ki daha eveli gün üst **çeneden** dört diş çektiymiştim.

SFA-2 Bazen kapının önüne çıkar, saatlerce sağa sola bakar, adam bulursa **çene** çalardı.

SFA-2 Kafası yassıca, büyük. Dik, çukursuz bir **çenesi** var; insana sağa sola dönmeyecekmiş hissini veriyor.

HEA-1 Saçları her zamanki gibi sımsıkı tepesinde bir topuz halinde, **çenesinin** altında düğümlenmiş bir yemeni ile hep o eski Güzide.

HEA-1 Boynu **çenenin** altına kadar kapalı, kolları omuzlara kadar açık, yukarısı bele kadar vücudu sıkıyor, üstüne kırmızı bir kumaş yapıştırılmış büst gibi gösteriyor.

HEA-2 Herhâlde onun enli omuzlu uzun boyunda; biçimli ellerinde, şakakları ağarmış siyah saçlı, çıkık **çeneli**, iradeli başında Osmanlı imparatorluğunun en kudretli asker örneği teressüm ediyordu.

HEA-2 Şimdi onun başına attığı siyah astar köylü yeldirmesinin altında, yine yemeni ile **çenesi** altından bağlanmış küçük başını düşünüyorum.

HEA-2 Yanaklarında, **çenesinde** birer çukur, dişleri bembeyaz, en bariz Trabzon şivesi ile konuşuyordu.

HEA-3 İkimizin de uzun **çenelerimizden** derin bir aç ı çı ğ lık uzanıp aya gitti ve biz kurt soyunun giydi ğ i haince hüküm kalkıncaya kadar da ğ da kalmaya ant ettik.

HEA-3 **Çenesine** do ğ ru sivrilen armudî bir yüzü, ince bir burnu, hâlâ beyaz ve düzgün dişleri vardı.

HEA-4 **Çenesi** sivri, burnu çengel gibi a ğ zının üze rine uzanmış, dişsiz a ğ zı, buruşan bir çukurdan, ibaret...

HEA-4 Kudretli bir **çeneyi** çevreleyen yarım ay şeklinde abanoz gibi siyah bir sakal!

HEA-5 Fakat gözünün aşağı kısmı kuvvetli **çeneleriyle** kocaman kırmızı dudaklarını, muntazam fakat büyük burnunu hiç sevmedim.

HEA-5 Beni beyaz yeldirmeme, **çenemin** altından ba ğ ladı ğ ım baş örtümle kocaman bir siyah ata tırmandırdılar, erkek gibi oturttular.

HEA-6 Başında beyaz bir takke, **çenesine** kadar örtülü beyaz çarşafın üstüne yuvarlak ve düzgün kesilmiş kır sakalı yayılmış.

HEA-6 Elâ gözlü, ince dudaklı, **çenesi** uzun, alnı geniş, yanakları çökük, otuz yaşlarında tür adamdır.

HEA-8 Yumuşak, beyaz tül bulutları içinde onu, pek parlak vücuduyla **çenesinin** altında billur gibi hareketlerle dalgalanan yuvarlak boynu ile, gözlerimi açınca onu gördüm!..

HEA-9 Böyle giderse dileneceklerini kocasına söylerse, o, derhal "geçmişlere rahmet" diye cuma akşamı geçen kör dilenci oluveriyor, şayet kadın babasını ona misal diye gösterirse, o, derhal **çenesini** içeriye çekiyor, sesini aksileştiriyor, imamın en talâkatlı üslûbuyla, muhayyel bir kadınla defin ilmühaberi pazarlığına girişiyordu.

HEA-9 **Çene çene** üstünde, deriler sarkık, yüz buruşuk, buruşukların arasına allık, düzgün yer yer toplanmış.

UK 219 burnusu birâz kamburdu, sivriydi, **çeneleri** kemikliydi, güüdesi bataldı

ADİL IV 430 Hanım masanın üstündân kitabı götürdü, dirseyine daya ğ verâ r âk âlini **çânâsinâ** söykedi.

ADİL IV 430 Bir âli ilâ anasının döşündân möhkâm yapışmış körpâ o biri âli ilâ anasının üzünü, **çenesini** âllâyirdi.

ADİL IV 430 hanım masanın üstündân kitabı götürdü, dirseyinâ dayag verâ r âk âlini **çânâsinâ** söykâdi.

3. Anlam Olayları Bakımından *çäñä

Tüm kaynaklarda *çäñä, ‘alt çene, çene’ anlamında kullanılmıştır (Tenişev 1997:

220). *Divan*’da *sakak* sözünün de ‘çene’ anlamında kullanılması (DLT II 286 **sakak**

oxşar, sakal bıçar ‘çeneyi okşayarak sakalı keser’) dikkat çekicidir. Konuşma

sırasında çenenin hareket etmesi dolayısıyla, modern O ğ uz grubu Türk lehçelerinde

konuşma ile ilgili birçok metaforik kullanımı vardır: *çenesi düşük* ‘çok konuşan,

geveze’ (TTü), *çene çalmak* ‘gevezelik etmek’ (TTü), *çenesi düşük* ‘geveze’, *çenesi*

kanameer (Gag.) ‘çok geveze’.

4. Meronim Olarak *çäñä

Anatomik olarak *çäñä, *yü:z sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan *balç sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. *siñök, *täri sözleri, *çäñä sözünün nesne madde ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır. Türkiye Türkçesinde ‘alt çenenin ucundaki çukur’ anlamında kullanılan *çene çukuru* ifadesi de *çäñä sözünün meronimidir. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan alt çene ve üst çene ifadeleri de *çäñä sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleridir. Ayrıca Divan’da karşımıza ‘çene’ anlamında çıkan *sakak* sözü de günümüz Türkiye Türkçesinde ‘alın ve yanaklarla saçlar ve kulak arasındaki kısım’ı gösterdiğinden sözün anlam daralmasına uğramış olduğu düşünülebilir. Ancak bu sözün ‘çene’ anlamında daha çok üst çeneyi işaret etmiş olduğu düşünülürse *sakak* sözünün de *çäñä sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür.

ALAN : MEKÂN	*yü:z : *çäñä
NESNE : PARÇA	*balç : *çäñä
NESNE : MADDE	*çäñä : *siñök, *täri

2.1.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AĞIZ

‘ağız’ Lat. *os*, *stoma*, İng. *mouth*.

2.1.13.1. *aγız

Proto-Tü. *aγız (Tenişev 1997: 224); Proto-Ogur *aγız; Proto-Oguz *aγız; **KökTü.** ix. yy. ağz:ı ‘ağız’ (IB 65); **Bud.Tü.ç.** ağız (TT III 97), ağız arığın ermek ‘ağız temiz tutmak’ (TT III 140); **Man.Tü.ç.** ağaz ‘ağız’ (M I 23, 6); **İslamî ç.:** xi. yy.

Krh. *agız* ‘insanın ve hayvanın ağzı’ (DLT I: 55); **Harezmi** ç. xiv. yy. *ag(ı)z* (KE II: 10), *ag(ı)z* (NF III: 8); **EKıp.** *alız* (KTS: 5), *avuz* (KTS: 17), *ügin* (KTS: 297); **Doğu Tü.**: xv. yy. *ağz* (Sngl. 44r.2); **Batı Tü.** xiv. yy. *ag(ı)z* (EM: 105), xv. yy. *ağız* (DK II: 5); xiii. – xix. yy. *ağız* ‘1. İnsan ve hayvan ağzı 2. Sınır, uç, hudut 3. Defa’ (TTS I 43-44); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ağız* ‘1. Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ 2. Bu boşluğun dudakları çevreleyen bölümü 3. Kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı 4. Bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap 5. Koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı 6. Çıkış yeri 7. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak 8. Kesici aletlerin keskin tarafı 9. Üslup, ifade biçimi 10. Uç, kenar 11. (*dil bilimi*) Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili 12. (*müzik*) Bir bölge ezgilerinde görülen özelliklerin tümü’ (TS 37); **Gag.** *aaz* ‘1. İnsan ve hayvan ağzı 2. Açıklık, ara 3. Namlu 4. Yemek yiyen, boşboğaz, ev halkı hesaplamasında kullanılan birim’ (GS: 19); **Azb.** *ağız* ‘1. İnsan ve hayvanların yüzlerinin alt tarafında, alt ve üst çeneleri arasında yerleşen yiyip içmeye ve ses çıkartmaya mahsus uzv 2. kapların vb. şeylerin açık tarafı, 3. Ateşli silahların lülesinin ön tarafındaki delik mermi çıkan tarafı, 4. Kesici aletlerin keskin tarafı, bazı alet ve levazımata iş gören tarafı, 5. Bir yerin girilecek veya geçilecek tarafı; girecek, kapı, 6. Bir şeyin doğrudan kenarı, yanı, yan tarafı, 7. Çayın denize dökülen yeri 8. Önce, yakınlık, arefe anlamında (çoğu vakit isme getirilerek, tamlama şeklinde kullanılır), 9. Sayılarda – defa, yol’ (ADİL I: 40-41); **Trkm.** *agız* ‘1. İnsan ve hayvan ağzı 2. İki dudağın aralığı ve görünüşü 3. Kapı çengeli 4. boğaz, bokurdak’ (TDS: 20); **Güney-Doğu:** YUyg. *eyiz*, Özb. *oyiz*, Salar *ayız*, SUyg. *ayıs*;

Kuzey-Batı (Kıpçak): Karay. *avuz*, *aγız*, Kumuk *avuz*, Karaçay-Malkar *avuz*, Tat. *avız*, Başk. *aviδ*, Kaz. *avız*, Kırg *o:z*, Nogay *avız*, Karakalpak *avız*, Tofa *a:s*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *o:s*, Tuva *a:s*, Şor *aksı*, Hakas *a:s*, Yakut *uos*; **Çuvaş:** *vără* (Tenişev 1997: 225)

1. *aγız Etimolojik Değerlendirmesi

Türk dilinin en erken dönemlerden beri *ağız* sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz. Daha çok anatomik anlamında kullanılmakla beraber *derenin ağzı* örneğinde olduğu gibi metaforik kullanım da yaygındır (ED 98). Tenişev bu sözün Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Moğ. **agui* ‘mağara’; Orta-Kore *akoi*, Kore *aguri* ‘ağz’, Japon *ago* ‘çene, çene kemiği’; Eski-Japon *aki* ‘balık kulakları’. Kore karşılığı Ramstedt tarafından teklif edilmiştir. Ancak Moğ. *ağur* ‘kin, buhar’ sözü ile karşılaştırılması ise semantik açıdan mümkün görülmemektedir (1997: 225).

2. *aγız Kullanım Alanı

IB 65 semi:z at **ağzı** katığ boltı: ‘şişman atın ağzı katı oldu’
M I 123,6 neteg yeme elig **ağazka** sevük erür ‘el ağza iyi olduğu gibi’
TT III 97 **ağızınta** sizni öge alkayu ‘ağızlarıyla sizi överek’
TT III 140 **ağız** arıgın ermek ‘ağız temiz tutmak’
DLT I 55 **ağız** yese köz uyadhur ‘ağız yese göz utanır’
EM 105 ve eger biregünün dişleri eti yänse va **ağzı** kıksa yaprağından bir kaç gez çeyneye
EM 125 **ağız** lezzetin giderür, dili, dimağı, genişizi kurudur
MŞ 10 kan galebese ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok âsnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yârlar gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve **ağız** yârı tatlı olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beniz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek
TTS I 44 Meclis-i meyde **ağız** çaktı yarandırdı beni
Fülk-i sahbâ ile yâr **ağza** yamandırdı beni
TTS I 45 Kimi der ki dün **ağzını** kokladım
Bakayım ne dermiş deyü yokladım
TTS I 45 Çün bu söz **ağızlara** düştü ve kamu canavarlar işitti
TS 37 **Ağızları** kopmuş bir çay takımının arasına gizlenmiş, koyu renkli bir cildi oradan alarak bana uzattı.
TS 37 Çelik **ağızlı**, küçük gül makasını kâğıdından çıkardı

TS 37 Ertesi günü bazı gazeteler bu haberin bir noktasını yarı resmî bir **ağızla** tekzip ettiler

TS 37 Anlaşılmaz, garip köylü **ağızlarıyla** konuşuluyordu.

TS 37 Yusuf Efendi biçareye **ağız** açtırmıyordu

TS 37 Âdeta saldırdı üstüme **ağzı** köpürmüş, çirkin bayan

TS 37 Gelgelelim Akif, Berlin'e gidip de oradaki kahveleri gördüğü vakit **ağız** değiştirmek zorunda kalır

SFA-1 Bunun için de uzun uzun düşünmeğe, bir plân kurmağa hacet kalmadan tam kavgaya kadar gitmeyen büyükçe bir **ağız** dalaşı ile meseleyi çözüveriyor: selâmı sabahı kesiyoruz.

SFA-1 Sabahleyin işine kısa kısa adımlarla, koşarken akşam filesini doldurmuş vapurdan çıkarken görseniz iriliğine, sallapatılığına, Karamanlı **ağzı** konuşuşuna, basit ama, hesaplı fikirlerine, iki kadeh atmışsa yine basit, sevimli şakalarına karşı hakkında kötü bir hüküm de veremezsiniz.

SFA-2 Bir lâmbanın ışığından eski fanilâlar giymiş kasketli insanlar, bazılarının ayağında çizme, **ağızlarında** rumca bir lâkırdı.

SFA-2 Onların **ağızlarına** bakar, söylediklerini anlar.

SFA-2 Baş örtüsü **ağzına** bağlı bembeyaz alınlı, siyah siyah gözlü bir kadın hayretle büyüyen gözlerle karşımızda, idi.

HEA-1 Hatta kimi kez acı da olsa, kıskançlık duygusunu denemek istediğimi söylediğim zaman ahbaplarım hep bir **ağızdan** beni haşlar ya da yapmacık yaptığımı öne sürerlerdi.

HEA-1 İşte, eski İstanbul kalıntısı yeldirmeli ya da Anadolu'dan gelmiş çarşafı, **ağzını**, burnunu örten bir hatuncağız daha!

HEA-1 Tatlı bir şey çiğniyormuş gibi **ağzını** şapırdatıyor, dişlerini gıcırdatıyordu.

HEA-2 Sizin paşanızın sakalından tutup, direğe bağlayıp diri diri yakacağız, sizin beylerin âzalarını birer birer koparacağız, hele sizin paşa. yok mu, **ağzına** kurşun akıtacağız.

HEA-3 Tepesinde bir volkanın sönmüş, kararmış, üzeri külle örtülmüş siyah **ağzı** vardır.

HEA-4 Hacı Murad, son derece tatlı, fakat inatla kısılmış bir küçük **ağız**, kirpiklerinin altına saklanan iki ürkek göz, omuzlarının arasına sıkışan küçük bir baş gördü.

HEA-4 Oğlanı bıraktıkları zaman, yüzü çürük içinde, tanınmayacak kadar şişmiş, **ağızından**, burnundan kan boşanmağa başlamıştı.

HEA-5 Sâbire Hanım da müthiş bir Türk hanımı, çocuklarını; kocasını, evini amansız **ağız** kalabalığı ile kullanan bir Türk hanımı!

HEA-5 Fakat **ağzım**, boğazım, bu alevlerini şakaklarımda, avuçlarımda hissettiğim cehennemle kurumuş, bitmişti.

HEA-6 Ben bu **ağızlara** vaktiyle inanmıştım. Fakat gördüm ki, hükümdar sözüne kapılan bilgin sonu zindan veya terk-i nâm ü şandır.

HEA-6 Akıl ve hikmetin eşeklerin **ağzına** kalacağını kim umardı...

HEA-6 Arada **ağızdan** marpuçu çıkarıyor, yanında, yaprak üstünde yığılı duran kavak incirinden birini **ağzına** atıyor.

HEA-7 Maviliğin çerçevelediği melek yüzlü, iri gözlü, mânalı **ağızlı** bir çocuk koşarak geliyor.

HEA-7 **Ağzını** açmış bir mezarın karanlığı ile aramdaki biricik ışığım, sizin gözlerinizdir.

HEA-7 Kadınlığının verdiği temizlik, **ağzından** çıkan o yarım cümle için onu utandırmıştı.

HEA-8 Ben gelir gelmez, ikisinin de **ağzını** kilitleyen bir konuşma yakaladım.

HEA-8 Elleri midesinin üstünde, ikiye ayırmaya çalıştığı küçük vücudunu ileriye doğru uzatarak, **ağzı** yuvarlak açık, gözleri hayat ve neşe saçarak, Kavalerya Rustikana'dan diye başladı.

HEA-9 Ucu uzun, delikleri açık ve kıvrık, **ağız** daha sıkı ve daha anut...

HEA-9 Rabianın âdeta **ağzı** hayretten açık, bu lâtif mahlûku seyrediyordu.

UK 25 düzülü gözlärlän, **aazlan** hem boynuzculan, nice kuzu kafası

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek kollarınna da, sıkıp güüsünä onnarın **aazları** bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 226 kız tuttu elcezinnen onun **aazını**

UK 211 o yaklaştı gelinin güüdesine da onnarın aızları bir yere geldiler

GTA 150 [ɔ αʔt̪in u'nu byc'mɣʃ ɔ'nun 'nɪdʒɛ dɛ: kəvɛs'i'n̪i α:z̪i'n̪i]

GTA 177 [ʒel'sɛnɛ pəkt̪α'jəsin be'ım cyldʒɛ'ızı'mı ɛm dɣ'za:sı be'nım

α'iz̪t̪ʃ α:z̪i'm̪i]

GTA 182 [ɛɪ sa:'bɪ be'nım dʊdɔkt̪ɔr'm̪i α'ta:s̪in] [hɛm be'nım α:'z̪im se'nın met̪inni:'nɛ hɔ'bɛɣ vɛrɛ'dʒɛctɪɣ]

GTA 193 [suvα'sənx ɸi'r̪in a:zt̪ʃ a:z̪i'n̪i]

ADİL I: 40 topların **ağzı** düşman istekhamına çevrildi

ADİL II: 127 gara saçları, eşglä dolu uzun kirpikli gözläri, äräbi burnu, hamısından artıg gözäl balca **ağzı**, gırmızı dodagları mänim hoşuma geldi

ADİL I 40 **Ağzını** yahalamag. **Ağzı** ile nefes almag.

ADİL I 40 Piri kişi: Gızım, çıh ağaca vâ bu sallanan arıları torbanın içinä salıb **ağzını** büz.

ADİL I 40 İtlär hürä-hürä mağaranın **ağzını** aldılar, ancag cür'ät edib içäri girä bilmädilär

TDS 20 **Agzımda** ekece diş kalmadı

TNAS 14 Adam çışirilen yaylık (gap), **agzı** açılsa, mıssarar.

TNAS 20 **Agız** ağızdan yelli, gulag-gulagtan eşitgir.

TNAS 20 **Agız** aygak, söz taygak.

TNAS 20 **Agız** bir, gulag iki, bir geple, iki dingle.

TNAS 20 **Agızdan** çıkan sözi dolanıp (ızına) alıp bolmaz.

TNAS 20 **Agız** iyer - göz utanar.

TNAS 20 **Agız** - gözi yumsa bolar, durmaz burnı nätse bolar.

TNAS 20 **Agız** öz rızkını iyer.

TNAS 20 **Agza** garan aç galar.

TNAS 21 **Agza** geldi diyip diye berme, önge geldi diyip iyi berme.

TNAS 21 **Agzı** açık aç ölmez (açık ağız aç bolmaz).

TNAS 21 **Agzı** bilen ak guş alar.

TNAS 21 **Agzı** Tangrı biyr, agzalanı ganırıbiyr.

TNAS 21 **Agzı** birler aş getirer, agzalalar kaş getirer.

TNAS 21 **Agzı** birlik hemme zatdan güçlüdür.

TNAS 21 **Agzı** gana degen gurt ol oba yola çıkar.

TNAS 21 **Agzı** gowşak yumşak arar.

TNAS 21 **Agzı** gışık-da bolsa, bay gızı yar dannar.

TNAS 21 **Agzı** gışık-da bolsa, bay oğlu geplesin.
TNAS 21 **Agzı** gızanda gepläning sowanda yüzi gızarar.
TNAS 21 **Agzı** köp aşa yakşı (yakın), eli köp işe.
TNAS 21 **Agzımda** - aşım gözümde - yaşım.
TNAS 21 **Agzı** menli aşa yakın, eli menli işe.
TNAS 21 **Agzımı** bulamak yandırdı, kâşge bir aş bolsadı: başımı kesek yardı, kâşge bir daş bolsadı.
TNAS 21 **Agzına** güyji yetmedigini dili öz başını iyer.
TNAS 21 **Agzında** Alla, gönlünde Şeytan.
TNAS 21 **Agzında** diş yok, başında huş.
TNAS 21 **Agzımı** aç dili bolsa gaç.
TNAS 21 **Agzını** alart-da (alart) höküm (döwrüni) sür.
TNAS 22 **Agzına** geleni deymek nadanlıktan, hödürsiz iymek haywanlıktan.
TNAS 22 **Agzında** aş gatıklama.
TNAS 22 **Agzından** al alsın, sırtından yel çalsın.
TNAS 22 **Agzı** dolı gan bolsa da, yağının yanında tükürme.
TNAS 52 Ayakda bolandan **agızda** bol.
TNAS 52 Ayagda turan çan **ağıza** yeter.
TNAS 68 Baş görki saç, **agız** görki diş.
TNAS 73 Bayın **agzı** gışık bolsa-da, sözi dogrı.
TNAS 134 El **agza** yakın.
TNAS 135 El hasası kümüşden, **agzı** dolı yumuşdan.
TNAS 371 Yetimin **agzı** aş yetende, burnı ganar.
TNAS 103 Dag görki daş, yüz görki gaş / (... yüz görki gaş, **agız** görki diş).
TNAS 115 Dişsiz **agız** - daşsız degirmen (... dişsiz haraz).
TNAS 203 Haywan **agzından** semrär, adam - gulagından.
TNAS 203 Haywan önüne geleni iyer, akmak **agzına** geleni diyer.
TNAS 334 Utanç gözde, görk **agızda**.

3. Anlam Olayları Bakımından *aγız

Eski metinlerde şu anlamlara rastlıyoruz:

1) ‘Ağız’. Yakut ve Çuvaş kaynakları dışında tüm kaynaklarda vardır (Tenişev 1997: 225). Bu terim, vücut organı olarak AĞIZ için temel terimdir. Buna bağlı olarak bir takım metaforik anlamlar ortaya çıkmaktadır: 1) Şekil açısından: kapalı bir odaya veya bir hacme giriş deliği; en yaygın anlamlar - maddi kültür nesnelerinin parçaları (kap ve çanak ağızları, şişe ağızları) ve doğal çevre detayları (vadi ağzı (girişi) ve ondan geçebilen nehir ağzı); 2) Bir taraftan ‘konuşma, sözler’, öbür taraftan ‘yemek yeme, yemek yiyen’. Bu iki anlam grubu *aγız teriminin AĞIZ

karşılığı olan Türk lehçelerinde olağandır ve Proto-Türkçeye ağız organının asıl adı olarak yansıtılabilir.

2) ‘Dudaklar’. Yakut Türkçesinde. Yine buradan, bazı maddi kültür nesnelerinde yarı yuvarlak girinti: ok, eyer üzerinde. Bu anlam büyük ihtimalle asıl ‘ağız’ kavramından metonimi yoluyla oluşmuştur. Asıl anlamının ‘ağız’ olduğunu başka bir anlam da göstermektedir: ‘tüfek namlusu’.

3) ‘Akarsu kavşağı’. Çuvaş Türkçesinde. Bu anlam da ‘ağız’ anlamının standart metaforlarından biridir.

Ağız sözcüğünün tarihsel metinlerinde temel anlamının insan veya hayvan organı olarak ağız olduğu, daha sonra metaforik yollarla ‘herhangi bir açıklık, boğaz, aralık, boşluk’ anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır.

Modern Türkiye Türkçesinde *ağız* sözünün birinci anlamı ‘yüzde, avurtlarla iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve besinleri içine almaya yarayan boşluk’tur (TS: 37). Türk dilinin en eski dönemlerinden itibaren günümüze doğru **aγız* sözcüğü, anatomik işlevine benzetilerek birçok cansız nesne ve olgularla ilişkilendirilmiştir. Bu şekildeki metaforik kullanımları modern Oğuz sahasında da oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesinde *ağız* sözünün *ağzından bal ak-* ‘güzel konuşmak’, *ağzını yay-* ‘çok konuşmak’ gibi konuşma kabiliyeti ile ilgili, birçok metaforik kullanımına rastlamaktayız. *Ağız* sözünün *pis ağızlı* ‘çok yiyen, ne olduğuna bakmadan yiyen’, *ağzı kapanma-* ‘çok yemek’, *ağız açmak* ‘söz söylemek, konuşmak’, *ağız açtırma-* ‘çok konuşarak başkalarının söz söylemesine fırsat vermemek’, *ağız yokla-* ‘öğrenmek, istenilen şeyi söyletmek’, *ağız alışkanlığı* ‘çok söylendiği için bir sözü sık sık kullanma durumu’ gibi birçok metonimik kullanımı da görmekteyiz.

Gagauz Türkçesinde de *ağız* sözünün kullanıldığı pek çok metaforik deyim görülür: *ağzı açık* ‘aptal, çok meraklı’, *pis ağızlı* ‘küfürbaz, kötü konuşan’, *ağzı kapanmeer* ‘geveze’, *ağzından laf çıkmaz* ‘gereksiz konuşmayan’, *ağzın ucunnan lafetmee* ‘sert şekilde konuşmak’, *ağzına su almak* ‘konuşmamak, susmak’.

4. Meronim Olarak *ağız

Tarihsel ve modern Türk dilinde *ağız sözü, değişmeden günümüze dek varlığını sürdürmektedir. Anatomik anlamda *yüz* kavramına bağlıdır. Hem insan hem de hayvan anatomisinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla anatomik yapı olarak baktığımızda *ağız, *balç ve *yü:z sözünün hem ALAN : MEKÂN hem de NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. *çähä sözü de *ağız sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. Diğer yandan *tu:dak / *erin, *tilk, *ti:ş’, *azıy, *tamyak sözleri *ağız sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimleridir. ‘Yanağın iç tarafı, ağız boşluğu’ anlamı açısından *aburt sözü de *ağız sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimi olarak düşünülebilir. Bu şekilde *ağız sözü aynı zamanda bir holonim de olabilmektedir.

ALAN : MEKÂN	*balç : *yü:z : *ağız : *aburt
NESNE : PARÇA	*balç : *yü:z : *ağız : *çähä
NESNE : PARÇA	*ağız : *tu:dak / *erin, *tilk, *ti:ş’, *azıy, *tamyak

2.1.13.2. *aburt

Proto-Tü. *aδurt (Tenişev 1997: 225); Proto-Ogur *aδurt; Proto-Oguz *aδurt; **Bud.Tü.ç.** aδurt (TT II 16); **Doğu Tü.:** xv. yy. avurt (Sngl 53v5); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. avurt ‘söz, laf, sohbet’ (TTS I 287); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz):**

TTü. *avurt* ‘Yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü’ (TS 166), *avirt*, *avud*, *avuk*, *avut* ‘avurt, yüz’ (İsabey *Çal -Dz.) (DS I:383), *havirt* ‘ağzın yan tarafları, avurt’ *Yemeği havirtlarını şişirerek yeme* (Uluübey *Senirkent -Isp.) (DS VII: 2310); **Gag.** *avurt/aurt* ‘1. Çene 2. Diş etleri’ (GS: 60); **Trkm.** *owurt* ‘1. İki yanağın iç yüzü, iç boşluğu 2. Ağız boşluğu, ağız’ (TDS 479); **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *uvurt*, Tat. *urt*, Başk. *urt*, Kaz. *urt*, Kırğ *u:rt*, Nogay *uvirt*, Karakalpak *urt*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *u:rt* ‘gırtlak’ (*u:rta-* ‘ağza su almak’, *u:rtam* ‘yudum’), Tuva *a:rta-* ‘yudumlamak (örneğin: sıcak çay)’, Şor *o:rta-* ‘yutmak’, *o:rtam* ‘yudum’, Hakas *o:rta-* ‘ağza su almak’, Yakut *omurt* (Tenişev 1997: 225)

1. **aburt* Etimolojik Değerlendirmesi

Ramstedt, **aburt* sözünün Altay dillerindeki karşılıklarını şu şekilde vermiştir: Moğ. **oğuçin*, **oğuçin*, *ouçi* ‘yudum, yanağın iç tarafı’; Kalmık *ötşi*. Proto-Altay şekli **aburti* (Tenişev 1997: 226).

2. **aburt* Kullanım Alanı

TTS I 287 Bunlar bu **avurda** meşgul iken...

TTS I 287 Bâd-für: Ve **avurdu** yelli kişi ki kimesine elinden iş gelmez itmediği nesneyi söyler, ser savurur, lâf ü güzaf urur

TTS I 288 Âşık onlar, sen **avurduñ** öttürürsün bülbülâ
Kül olur eczası, feryad eylemez pervaneler

TTS I 288 Sen **avurduñ** öttürürsün âşık, hey bülbül oldur
Yanar od içre girer pervane feryad eylemez

TTS I 288 Yanınca olup **avurd** ura ura giderdi

TTS I 288 Yoldaşı kızlar ile **avurd** urup tebessüm etmeğe başladı

TS 166 Hüdai, Bayram'ın **avurtları** çökmüş solgun yüzüne bakarak bir varsayım yapmıştı

TS 166 Biri **avurtlarını** şişirip dümbelek çalmaya, diğeri zurna üflemeye başlar

SFA-2 Karavokiri, ellerini havaya kaldırarak, dirseklerini' yana açıp sıkarak, bazan **avurtlarını** şişirerek yakamozdan balığı nasıl tanıdığını anlatıyor.

HEA-9 Yüz soluk, **avurtlar** çökük. Fakat gene o azim ve irade var. Rakım biraz teselli buldu. Ölecek insanın yüzünde böyle -canlı bir ifade olmaz. Osman mübalâğa ediyor.

TDS 479 Ol aşakı dodagını dişledi, **ovurtları** yumralan yalı göründi

TDS 479 A, men bolsam **ovurdımda** suv bar yalı dımärin

3. Anlam Olayları Bakımından **aburt*

Eski Türk metinlerinde **aburt* teriminin şu anlamlarda kullanıldığını görüyoruz:

- 1) ‘Yanağın iç tarafı, ağız boşluğu’, ‘dişeti’ (Eski-Uyg, Orta-Kıp.; Güney-Batı Türk lehçeri, Kumuk, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz., Kır, Özb, Yak. Tat.);
- 2) ‘Yudum, ağza sığan su miktarı’ (Orta-Kıp., Çağ., Trkm., Yak, ve kısmen Kuzey-Doğu Türk lehçeleri);
- 3) ‘Yanaktaki gamze’ (Kumuk), ‘elmacık kemiği’ (Gag.)

Bu anlamlardan ‘yanağın iç tarafı, ağız boşluğu’ ve ‘yudum, ağza sığan su miktarı’, olağan çok anlamlılığa uygun anlamlardır. Tenişev, bu anlamların da Proto-Türkçeye kadar uzanabildiği görüşündedir (1997: 226).

4. Meronim Olarak **aburt*

Anatomik yapı açısından **aburt*, **balç* ve **yü:z* sözlerinin ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren meronimidir. Diğer yandan **siñök* ve **täri* sözleri **aburt* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleri olur.

ALAN : MEKÂN	<i>*balç</i> : <i>*yü:z</i> : <i>*aγız</i> : <i>*aburt</i>
NESNE : MADDE	<i>*çäñä</i> : <i>*siñök</i> , <i>*täri</i>

2.1.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DUDAK

‘**dudak**’ Lat. *labium* İng. *lip*.

2.1.14.1. *tu:dak

Proto-Tü. *tu:dak (Teniřev 1997: 226); Proto-Ogur *tu:dak; Proto-Oguz *tu:dak; **Harezmi** ç. xiv. yy. *dudaķ* (KE II: 173), *todaķ* (NF III: 429); **EKıp.** *dudaķ* (KTS: 65), *todaķ* ‘dudak’ (KTS: 278), *totaķ* ‘dudak’ (KTS: 281), *tudaķ* ‘dudak’ (KTS: 283), *tutaķ*, *tutaġ* ‘dudak’ (KTS: 285); **Batı Tü.** xv. yy. *tuṭak* (CH I: 163), *ṭudaķ* (DK II: 294); xiii. – xix. yy. *tudak* ‘dudak’ (TTS V 3847), *ṭudaķ*, *tutaķ* ‘dudak’ (YTS: 212, 214); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oġuz): TTü.** *dudak* ‘1. Aġzın, dişleri örten ve dişarıya doġru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri 2. (mec.) Aġız’ (TS 640), *dodaķ*, *dodak* ‘dudak’ (Zarřat, *İġdır -Kr.; Küçükhohne, Dedik, *Sorgun -Yz.) (DS IV: 1534); **Gag.** *dudak* ‘dudak’ (GS: 162); **Azb.** *dodaġ* ‘dudak’ (ATS: 297), *leb* <Far. (ATS: 814), *dodak* ‘dudak’ (Cla 232b), *dodag* ‘1. Aġız kenarlarını teşkil eden iki müteharrik deri-damar büküklerinden her biri 2. Bir şeyin (kabın vb.nin) kenarı, 3. Muhtelif aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı (bu anlamda ancak çoġul kullanılır)’ (ADİL II: 127); **Trkm.** *dodak*, *aylag* (RLT: 73), *dodak* ‘dudak’ (TDS: 262); **Güney-Doġu:** YUyg. *to:tak*, Özb. *dudok*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *erin* ‘dudak’ (Kadıçiftiġi *Yalova -İst.) (DS V: 1770); **Çuvař:** *tuDă* (Teniřev 1997: 226)

1. *tu:dak Etimolojik Deġerlendirmesi

G.İ. Ramstedt, Ana Türkçedeki /δ/ sesinin Altaycadaki /d/ sesinden geliřtiġini Ana Türkçedeki bu sesin eski Uygur Türkçesine /v/ bazı durumlarda da Çaġatay Türkçesinde /z/’ye geliřtiġini, Batı ve Güney Türkçelerinde /y/’ye, Kuzey Türkçelerinde /d/ ve /z/’ye, Yakut Türkçesinde /t/’ye daha önce de Çuvaş Türkçesinde /r/’ye geliřtiġini belirtmiştir. Räsänen Ural Altay ortak dilinde /δ/ ve /δ/’ seslerinin bulunduġunu, bu seslere Altaycada /l/ (r) veya /d/ (t) seslerine geliřtiġini,

Altaycadaki /d/'nin Türkçede /ð/'ye yönelik bir ses olduğunu söylemiştir. Daha sonra N. Poppe da Altaycada /d/ sesini kabul etmiş, bu sesin Türk lehelerinde /d/, /t/, /z/, /y/ seslerine geliştiğini belirtmiştir. Bu görüşlere daha sonra Clauson, Dimitriyev, Serebrenikov ve Bogoroditskiy de katılmıştır. Araştırmacılarca Ana Türkçede kelime başı /t/ sesi kurularak Oğuz grubu Türk Lehçelerinde /t/ > /d/ gelişiminin görüldüğü vurgulanmıştır. İlliç-Svitiç, Oğuz Grubu Türk Lehçeleri ile Tuva ve Karagas Türkçelerini karşılaştırarak /t/ > /d/ gelişiminin görüldüğünü ancak Ana Türkçede /t/ ve /d/ olmak üzere iki farklı fonem bulunduğunu söylemiştir (1963/6: 37-38; Erdem 1998). N.K. Dimitriev de Türkmen ağızlarındaki /d/'li ve /t/'li kullanımlara değinerek /d/ ve /t/ seslerinin yoğunlukta olmasının yanı sıra daha sızıcı /d/ ve /t/ seslerin de kullanıldığını ifade etmiştir (Tenişev 1984: 209). Kaşgarlı da Oğuz Türkçesinin en belirgin özelliklerinden birinin söz başı /t/ > /d/ değişimi olduğu söylerken diğer yandan kelime başı /t/'li birçok örneğe yer vermiştir.

Türkmen Türkçesinde bu söz *do:dak* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak telâffuzda ikinci hecedeki /a/ sesi /o/ olarak telâffuz edilir. Bir ek aldığında /o/ya dönen bu /a/ sesi uzar. Bu uzunluk ikincildir. Ancak sözün ilk hecesindeki uzunluk birincil olmalıdır.

Eski Türkçede dudak kavramı için *erin* sözü kullanılıyordu. Çağdaş Türk lehçelerinde, güneydoğu Türk lehçeleri dışında her lehçede varlığını sürdürmektedir. Güneydoğu grubunda ise genellikle *dodak/dudak* sözü kullanılmaktadır.

2. **tu:dak* Kullanım Alanı

MŞ 104 **dudaqlar** gäce yaş olup gündüz kıru olmağ ve göñül ıarlığanmağ ve gäce gäce diş kırcıldamağ

MŞ 136 dil evvel şararur şonra kızarur zağmet ve harâret şuşuzluğ ve ıarlığanmağ artuğ olur ve **ıudağ** yarılır ve dil kıurur

TTS V 3847 Vey **ıanağın** sel se bil-i an de lib-i akl u dil

Vey **tudağın** selse bil-i ravza-i bağ-i cinan
TS 640 Birdenbire kavalı **dudaklarına** götürdü ve üfürmeye başladı
TS 640 Eve **dudağınızda** bir şarkı ile dönüyorsunuz
TS 640 Bayram, **dudağının** ucuna gelen soruyu sormadı
SFA-1 Kuşlar pek yakınından geçmişse, seslerini taklit ederek kalın **dudaklarıyla** dişlerinin arasından onlara seslenirdi.
SFA-1 Daha dün **dudaklarını**, tüylü kollarını; ağzının, kirli dirseğini; şeftali, kaşar peyniri, ekmek, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm. Şimdi kaçırıyorsun benden, soğuyayım istiyorsun; soğuyup da gebereyim.
SFA-2 Kalın **dudakları** bir taze incir rengi ile siyah, ballı...
SFA-2 O sutiyeşiz düşük göğsü, pek fena boyalı **dudakları**, hiç gülmeyen ince yüzü; dokunaklı, mahzun, azıcık şehla gözleri1e kimseyi pek fazla sarmıyordu.
HEA-1 Samim Bey, arada bir **dudaklarında** beliren o alaycı gülümsemesi ile dinliyordu.
HEA-2 Ne genç, ne pembe **dudaklı**, ateşin gözlü talebeler, ne uzun ökçeli zarif muallimler vardır.
HEA-2 **Dudakları** sarkmış, gözleri sönmüş, burnunun etrafında ihtiyar çizgiler, uzun kolları dizlerinin yanına düşük, ölü sükkûneti ile oturuyordu.
HEA-2 Ayasofya tarafından giren herkes uçan Türk bayraklarını siyah görünce **dudaklarından** bir feryat; kısılmış bir hıçkırık fırlıyordu.
HEA-3 On sekiz yaşında körpe bir servi gibi uzun boyu, duru teni üstünde siyah ipek dalgalı saçları, ezici kara gözleri, çapkın kara kaşları, nar çiçeği gibi yumuşak ateşli **dudaklarıyla** Zeynep'in ünü İzmir'i yakmış, İstanbul'a kadar yayılmıştı.
HEA-4 Acaba bu **dudaklardaki** tatlılık irsî bir marka mı, yoksa kızın ruhunun ifadesi miydi?
HEA-4 İpince burnunun altındaki renksiz ve kısık **dudakları**, anormal denilecek derecede, yamalı bir iradeye sahip olduğunu sezdiriyordu.
HEA-5 Saffet. şişman, güzel vücuduyla, solgun mavi gözleri; renksiz **dudakları** ile katiyyen senin sevebileceğin bir kız değil.
HEA-5 Fakat gözünün aşağı kısmı kuvvetli çeneleriyle kocaman kırmızı **dudaklarını**, muntazam fakat büyük burnunu hiç sevmedim.
HEA-6 Alınlar arkaya kaçık, gözler içeriye çökük, sımsıkı kısık, ince renksiz **dudaklar**, burunla ağız arasındaki tıraşlı mesafe bir gorilinki kadar geniş.
HEA-6 Ağızları küçük, âdeta **dudaksız**, birer kıvıllık nokta.
HEA-7 Fakat **dudaklarının** yanındaki belirsiz, ince çizgi ve yüzünün aşağı kısmı bu gülüşe katılmadı.
HEA-8 Kırmızı **dudaklar** biraz açık. bir eli yanına düşmüş, öbürü de Hikmet'in karyolasına yakalamıştı.
HEA-9 İşte bunu için yolunun üstünde tebessümler **dudaklarda** donar, kahkahalar kısılır, çocuklar çil yavrusu gibi dağılır.
HEA-9 Çatkın yüzü derhal gülüyor, kısık **dudakları** açılıyor, Tevfîğe mütemadiyen emirler veriyor.
UK 77 sütlar kurumuş **dudaklarından**
UK 102 kalınca **dudaklı** olan
UK 140 Kaykauz bakardı onun üzüne, gözlerine, yaşlarına, **dudaklarına**, yanaklarına
UK 149 o öper onu saçları, ilişer **dudaklarınnan** yanaana
UK 205 keskinnetmiş mavi gözlerini, sıkılmış al **dudaklarını**
UK 268 çocuk baker kızın gözlerine, **dudaklarına**

GTA 182 [ε¹ sa:'bı be'nım **dudaklar'mi** α'ta:sin] [həm be'nım α:'zim se'nın metınni:'ne hα'bex verε'dʒectıɣ]

ADİL II: 98 [Mahirä] gurumuş **dodaglarını** dili ile islatdı. H. Mehdi

ADİL II 127 Gara saçları, eşgle dolu uzun kirpikli közleri, erebi burnu, hamısından artıg gözel balaca ağzı, gırmızı **dodagları** benim hoşuma geldi.

TDS 262 Onuñ yarılan **dodaklarından** gan akardı

TDS 262 Begenciñ Aysoltana göni seredip bilmeyän görecinde, birmala yılgıryän **dodaklarında** utanç yalı bir yagday sızılär.

3. Anlam Olayları Bakımından *tu:dak

Tarihsel ve modern Türk dilinde *tu:dak sözünün anatomik anlamda kullanıldığını görüyoruz. Türkiye Türkçesinde *dudak* temel anlamının yanı sıra doğrudan ‘ağız’ anlamında da kullanılmaktadır. Dudak sözü ağız sözünün bir parçasıdır. Bu durumda bütün yerine parça kullanılmış olur. Bu da bir metonim içinde sinekdoka olayının ortaya çıkmasıdır. Diğer yandan ‘bir şeyin (kabın vb.nin) kenarı veya aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı anlamlarında ise metaforik bir kullanım ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde *dudak* sözünün kullanıldığı pek çok metaforik deyim vardır: *dudak bük-* ‘bir şeyi beğendiğini, küçümsediğini belli etmek, umursamamak, küçümsemek, pek aldırış etmemek’, *dudak payı bırak-* ‘bardak veya fincan gibi kapları, ağzına kadar doldurmayıp dudağın yanaşabileceği kadar boş bir yer bırakmak’. Gagauz Türkçesinde de kullanılan *baldudaklı*, *aldudaklı*, *ince dudaklı*, *dudağı sarkık ol-* ‘küs olmak’ deyimleri de dudak sözünün metonim olarak kullanılması neticesinde oluşturulmuş metaforik ifadelerdir.

4. Meronim Olarak *tu:dak

Anatomik olarak *tu:dak, *yü:z ve *ağız sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘üst dudağın ortasındaki oluk’ anlamındaki *dudak çukuru* (TS: 640) *tu:dak sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur.

NESNE : PARÇA	*a _y ız : *tu:dak *yü:z : *tu:dak
---------------	---

2.1.14.2. *erin

Proto-Tü. *erin (Tenişev 1997: 226); Proto-Ogur *erin; Proto-Oguz *erin; **Bud.Tü.ç.** ol külüñ **erni** ‘o gülen dudak’ (TT II 16,15) üstün altın erinleri ‘üst ve alt dudakları’ (TT I IV 30, 52-3); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** erin, irin ‘dudak’ (DLT I: 77), erin (DLT I 70, 77); **Harezmi ç.** xiv. yy. ir(i)n (KE II: 271); **EKıp.** erin ‘burun deliğı, dudak, diş eti’ (KTS: 74), irin ‘dudak’ (KTS: 113); **MKıp.** xiv. yy. eren ‘dudak’ (Kİ 12:XV); **Doğı Tü.** xv. yy. ern ‘dudak’ (Sngl. 100r); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğıuz):** TTü. - ; **Güney-Doğı:** Özb. irin ‘dudaklar (eski)’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. erin ‘dudak, ağız; tabak kenarı’, Kumuk erin, Karaçay-Malkar erin ‘dudak’ (Kadıçiftiğı *Yalova -İst.) (DS V: 1770), Tat. irin ‘dudak, dudaklar’, Başk. irin ‘dudak’, Kaz. erin, Kırg erin, Nogay erin, Karakalpak erin; **Kuzey-Doğı (Sibirya):** Altay erin, Tuva erin ‘dudak, çanak kenarı’, erin-tiş ‘ağız’, şor erni, Hakas irin (Tenişev 1997: 226-227)

1. *erin Etimolojik Değıerlendirmesi

Doerfer, *erin sözünü Halaç Türkçesinde ä_nne şeklinde tespit etmiş ve genellikle Türk dilleri bölgesinin doğusunda ä_rin, batısında ise dodak (fakat Türkmen Türkçesinde batı olmasına rağmen yine ä_rin) kullanıldığına dikkat etmiştir (1970: 24). Tenişev, *erin sözünün Altay dillerindeki paralelleri şü şekilde göstermiştir (1997: 227): Proto-Türkçe *erin ‘dudak’; Moğ. *eri-ğün ‘alt çene’, erü:n ‘çene’; Kalmık örgn ‘çene kemiğı, çene’, Buryat ürgü(n) ‘çene, çene kemiğı’.

2. Anlam Olayları Bakımından *erin

Türk dili kaynaklarında şu anlamlara rastlanmaktadır: 1) ‘dudak’, 2) ‘tabak kenarı’. Metaforik anlam. Bu metafor, birincil anlamını pekiştirmektedir. Bütün lehçelerde ‘kenar’ anlamındaki kullanımları benzetme temeline dayandığından metafor neticesinde ortaya çıkmış olmaktadır.

3. Meronim Olarak *erin

Anatomik olarak *erin, *aγız ve *yü:z sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Eski Türkçe döneminde *erin sözünün meronimleri olarak *üstün altın erinleri* ifadesinde anlatılan ‘üst dudak’, ‘alt dudak’ kavramları NESNE : PARÇA ilişkisi göstermektedir.

NESNE : PARÇA	<i>*aγız : *erin</i> <i>*yü:z : *erin</i> <i>*erin : üstün altın erinleri</i>
---------------	---

2.1.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİL

‘dil’ Lat. *lingua* İng. *tongue*.

2.1.15.1. *tilk

Proto-Tü. *tilk (Tenişev 1997: 227); Proto-Ogur *tilk; Proto-Oğuz *tilk; **KökTü.** viii. yy. *til* ‘bilgi almak için yakalanan tutsak’, *til sab* ‘konuşma’ (Ton 32, 36); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *til tuttim* ‘sorguya çekilecek tutsağı tuttum’ (DLT I 336); **Harezmi ç.** xiv. yy. *til* (KE II: 632), *til* (NF III: 425); **EKıp.** *dil* (KTS: 61); **Doğu Tü.** xv. yy. *siziñ*

tilçe ‘sizin dilinde’ (Sngl. 200r. 22); **Batı Tü.** xiv. yy. *dil* (EM: 124), xv. yy. *dil* (MŞ: 18), *dil* (CH I: 250), *dil* (DK II: 90); xiii. – xix. yy. *dil* ‘1. Anahtar 2. Sözleşme 3. Körfez, koy 4. Düşman ahvalini söyletmek için alınan esir’ (TTS II: 1145), *dil* ‘dil’ (YTS: 67); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dil* ‘1. Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı 2. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri 3. Büyükbaş hayvanların haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili 4. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası 5. Coğrafik anlamda burun 6. (*denizcilik*) Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek 7. (*müzik*) Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak 8. (*halk*) Anahtar’ (TS 586); **Gag.** *dil* ‘dil’ (GS: 145); **Azb.** *dil* ‘dil’ (ATS: 279), *dil* (ED 489b), *dil* ‘1. İnsan ve omurgalı hayvanların ağız boşluğunda olup, gıdanın çiğnenip yutulmasına yardım eden ve onun tadını bildiren, insanda ise, ek olarak, konuşma seslerinin meydana gelmesinde iştirak eden organ 2. İnsanlar arasında ünsiyyet vasıtası olup onların bir birlerini anlamalarına ve bir birleri ile fikir mübadelesi etmelerine imkan veren ses, söz ve grammatik vasıtalar sistemi 3. Bu veya diğer seciyyevi hususiyete malik olan konuşma veya ifade tarzı; üslup 4. Konuşma kabiliyeti, konuşma, 5. Konuşma, konuşma tarzı, 6. (*mec.*) Bir şeyi ifade veya izah eden, ünsiyyet vasıtası olabilen şey, 7. Muhtelif aletlerin, cihazların vb.nin uzanan ve çoğunlukla hareket edebilen hareketli kısmı, 8. (*coğ.*) Denizin, içeriye doğru uzanmış uzun, üstü düz, alçak kumlu kuru kısmı, 9. (*mec.*) Muharebede düşmanın durumu hakkında bilgi alınabilecek esir’ (ADİL II 98); **Trkm.** *dil* (RLT: 223), *dil* ‘1. (*anat.*) Dil 2. Cihazlarda ölçüyü gösteren kısım 3. Lisan’ (TDS: 255);

Güney-Doğu: YUyg. *til*, Özb. *til*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kırg *til*, Tofa *dıl*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *til*, Tuva *dıl* (ED 489b), Şor *til*, Hakas *til*, Yakut *til*; **Çuvaş:** *çêlhe* (Tenişev 1997: 227)

1. *tilk Etimolojik Değerlendirmesi

N. Poppe ve Gombocz'a göre Oğuz Türkçesindeki /d/ diğer Altay Dillerindeki /t/ ile ilişkilidir (İlliç-Svitiç 1963/6: 45). Doerfer, *tilk sözünü Halaç Türkçesinde *til*, Türkmen Türkçesinde *dil*, Yakut Türkçesinde *tıl*, Kazak Türkçesinde ise *tıl* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24).

Menges, Kıpçak sahasında ve Rus ve diğer Slav dillerinde karşımıza çıkan *tolmaç/talmaç* 'çevirmen; casus' sözünün etimolojisini incelemiş ve *tıl kökünden türemiş olmakla birlikte bu sözün etimolojisinin kesinlik kazanmadığını ve Slav dillerinden alıntı olabileceğini belirtmiştir (1944: 262-263). Altay dillerinde Tenişev'in tespit ettiği paraleller: Proto-Mançu-Tunguz *dilgan 'ses' (1997: 228).

2. *tilk Kullanım Alanı

EM 124 ve burun ve **dil** kuru olmak

EM 125 ağız lezzetin giderür, **dili**, dimağı, genişizi kurudur

MŞ 10 kan galebese 'alâmeti uyku çok gelmek ve çok âsnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yârler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yarı tatlul olmak ve gevdede çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beniz ve **dil** kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek

MŞ 136 **dil** evvel şararur sonra kızarur zahmet ve harâret şusuzluk ve tarlığanmak artuğ olur ve tudağ yarılır ve **dil** kurur

TTS II 1145 Urludur zindanda bir mühkem kilit

Bu bu külünk anın **dilidir** gey işit

TTS II 1145 Ah kim gam kilidinin **dili** yok

Âşıkın bundna özge müşkülü yok

TTS II 1145 Höcreler var gelberi göstereyin

Kilidin **dilin** eline vereyin

TTS II 1145 Mümkün olmadı kim bu kaleden bir **dil** alak

TS 586 Ağzımı dolduran kocaman **dil**, kelimelere yer bırakmıyor ki...

TS 586 Birkaç dilim ekmek, ince bir iki dilim peynir veya **dil**, bazen de haşlanmış bir sebze yemeği.

TS 586 Çocuk, hâlâ **dil** ağız vermeden yatıyordu.

TS 586 Vehbi dedenin kendini dinlediğinin farkına varır varmaz **dili** dolaştı
TS 586 Bunda yenilmiş, içilmiş bir şey yok ya! Sen onun **dilini** de anlarsın
TS 586 Günlerdir doktorun **dilinin** altında bir şeyler olduğunun farkındaydı.
SFA-1 Köprü merdivenlerinin bir tanesinin altında bir **dilsiz** boyacı vardır.
SFA-1 Öteki “Todori” İmrozlu idi. Rumcasına Rumlar gülerlerdi. Türkçesine ben bayılırdım. Sanki iki bin sene evvel Atina'da bir garip **dil** öğrenmiş küçük bir çocuk.
SFA-2 Filozofça söylenen adam, şimdi ağzı var, **dili** yok; gözü var, kaşı yok, velinimetine basıyor küfrü!
SFA-2 Dudaklarının kenarından hayal gibi beyaz bir **dil** geçti.
HEA-1 Kavga, gürültü, sövme, sayma, el ya da **dil** dalaşı.. yok gibidir.
HEA-1 Kıpırmızı ve sipsivri bir **dil** küçük ağzından çıkabildiği kadar çıktı.
HEA-1 **Dili**, artık; bir taraftan ölçüsünü kaçırmış olduğu alkolün, bir taraftan da geçirmiş olduğu heyecanın etkisiyle kelimeleri hep birbirine karıştırıyor.
HEA-2 Anasının yaşları soluk yüzüne akarken o yeni **dilini** bulmuş gibi konuşmaya başladı.
HEA-4 Mamafih hiç bir sır saklamamak için yemin ettiği halde, bunu Hasana sor- mağa **dili** varmadı.
HEA-4 Huriye'ye: “Sana **dilini** tut, demedim mi? Hadi git semaveri yak. Seninkiler sıçan kuyruğu gibi diye bu yavrunun saçlarını kıskanmak, ayıp değil mi?” diyordu.
HEA-4 Hanife'nin ağzından: “Ama, ben, evli değilim” diye kaçan söz kendi kendisini öyle korkutmuştu ki, elinden gelse **dilini** kendi eliyle koparıp atacaktı.
HEA-6 Şarkının **dili** cennette konuşulan bir tek **dildir**.
HEA-6 Korkarım **dilini** tutamazsın, Başbakanın yanında pot kırarsın.
HEA-9 Ne yapsın, titiz, ters amma gene Tevfîğe hâkim; kalbi kuru, kafası dar, **dili** zehir, fakat Tevfik henüz ona doymamış.
HEA-9 **Dil**, din, millet bunlar insanların ruh ikliminden başka bir şey değildi.
HEA-9 Fakat Peregrini'nin arkasında, Vehbi Dedenin kendini dinlediğinin farkına varır varmaz **dili** dolaştı, dudakları titredi.
HEA-9 -Galip bey, padişaha **dil** uzatma, yoksa hepimizin derisini diri diri yüzerler, içine saman doldurur kuruturlar.
PSE 28 Ve o körlär çıkarkan, ştä bir **dilsiz** hem şeytanlı adam Ona getirdiler. Bu şeytanı kuuduktansonra **dilsiz** lafetti.
PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, parmaklarını onun kulaklarına koydu, hem tükürüp onun **dilinä** deydi. ... Hem o saat onun kulakları açıldı, hem **dilinin** bağı çözüldü, hem doru lafetti.
PSE 62 Ey **dilsiz** hem saar ruh, Bän sana sımarlaerım: ondan çık.
UK 98 Oğuz **dilinde**
UK 177 **dilim** dönmeer
UK 196 **Dilin** kesilsin senin, oğlan!
UK 199 ama Rusçukta çözülecek senin **dilin**
UK 219 Darayço da annadırdı kendi **dilinin** yardımınnan
UK 221 buçaklar oynadı ellerinde, nicä ateş **dilleri**
UK 225 ne **dilde** laf ederler
GTA 156 [pɛc be'nɛ:ɾım cen'dı α'nɔ **dılımı**]
GTA 184 [ɛ₁ sa:'bı α'ttα'hīm be'nım] [bı'lɛ:ɾım αnı hıtʃ **dı'lım** ʒır'ʒın nɛ dɔ
jɔkʃik'tik_cı] [sɛn ʒır'sɛn be'nım y:ɾɛdʒi:'mɛ ʒy:dɛdʒi:'mın itʃ₁'nɛ 'nɛɾdɛ be'nım
dʒɔ'nīm ku'ıtutɔ'nɛ:ɣ] [α'mın]

GTA 250 [bɑʃ'kɑ **dille'rim**][ɔ'ʊ jɔk ɔ'nu 'bilmɛ:rɪm 'nerɑsɪ_sɑ]
 ADİL II 98 [Mahirä] gurumuş dodaglarını **dili** ile islatdı. H. Mehdi
 ADİL II 98 **Dilini** çıhartmag. **Dille** damag
 ADİL II 98 **Dil** var bal getirär, **dil** var bälä
 ADİL II 98 Dänizdä beş kilometr uzunluğunda sün'i **dil** yaradılmış, küläkdän yahşı
 gorunan buhta ämälä gelmişdir
 ADİL II 98 Hoş dil ilanı yuvasından çiharar
 ADİL II 98 Mähämmädhäsän ämi şirin dillä nä gädär oğluna täskinlik verdisä, oğlu
 bir tikä ovunmag bilmädi
 TDS 255 Ene sesini çıkarman, kepän **dili** bilen dodaklarını yalaşdırardı
 TDS 255 İki kilogram **dil** alıp govurdım
 TDS 255 Sagadıñ **dili** günortan nahar vagtınıñ yakınlaşandığını görkezyardı
 TNAS 15 Adam **dilinden** tapar, haywan pälinden (Adam **dilinden** tutular).
 TNAS 19 Ağırın yere el yeter, ağırdan söze - **dil**.
 TNAS 21 Agzına güyji yetmedigiñ **dili** öz başını iyer.
 TNAS 21 Agzını aç **dili** bolsa gaç.
 TNAS 24 Akı kel täñ - **dili** uzın.
 TNAS 24 Akmağın **dilinde**, akıllınıñ elinde.
 TNAS 27 Akıllı işi bilen, akmak **dili** bilen.
 TNAS 30 Algılnıñ **dili** uzın.
 TNAS 52 Ayak yüwrügi aşa yeter, **dil** yüwrügi başa.
 TNAS 67 Başa bela näden geler, iki barmak **dilden** geler (Başa bela geler bolsa, iki
 barmak **dilden** geler).
 TNAS 68 Baş kesmeklik - kaza, **dil** kesmeklik - jeza.
 TNAS 72 Bayların sahlığı elinde, mollanın sahlığı **dilinde**.
 TNAS 79 Bilbiliñ **dili** öz başına bela getirer.
 TNAS 89 Boldusız yariñ **dili** bir gulaç, yeli bir sanaç.
 TNAS 98 Çeperiñ eli halkı, şahrıñ - **dili**.
 TNAS 112 **Dil** açar, göwher saçar.
 TNAS 112 **Dil** - bela, diş - gala.
 TNAS 112 **Dil** bessesi, iş hassası.
 TNAS 112 **Dil** bilenler yandır, **dil** bilmedikler beladır.
 TNAS 112 **Dil** bilen böker - bal bilen şeker,
Dil bilmez nöker abrayıñı (dişini) döker.
 TNAS 112 **Dil** bilen orak orsañ, bal ağırmaz.
 TNAS 112 **Dil** bilyän adam - dana, **dil** bilmeyän - diwana.
 TNAS 112 **Dil** bir hazına, bireniñ bilen gutarmaz.
 TNAS 112 **Dil** bir öl yere biten zat / (Dil bir öl yere biten, nämäni diymez).
 TNAS 112 **Dil** bir sözlär, pul müñ sözlär.
 TNAS 112 **Dilden** gelen elden gelse, bar gelday soltan yok.
 TNAS 112 **Dil** düwügin diş çözmez (Dil düwenin diş açmaz).
 TNAS 113 **Dile** diş gala, göze - gaş / (**Dil** goragı diş, göz goragı gaş).
 TNAS 113 **Dile** geldi, bile geldi.
 TNAS 113 **Dil** gıybatda, gulak tamda.
 TNAS 113 **Dil** gılıçdan yiti.
 TNAS 113 **Dil** hem gala, hem bela.
 TNAS 113 **Dilim** - pulum.
 TNAS 113 **Dilini** gısga tutanıñ başı aman.

TNAS 113 **Diliñde** bolsa balıñ, güler durar ıkbalıñ.
 TNAS 113 **Diliñ** düwenini diş açmaz.
 TNAS 113 **Diliñ** hapa bolsa, depe saçın dim-dik.
 TNAS 113 **Diliñ** sakası yürekde bolar.
 TNAS 113 **Dili** süyjülik döwletden köp dost gazandırar.
 TNAS 113 **Dili** süyjüniñ dostı köp.
 TNAS 113 **Dili** şıltık (şıltak) il bular, ayagı şıplık - suw.
 TNAS 114 **Dili** uzınıñ ömri gısga.
 TNAS 114 **Dili** yamanıñ günü-de yaman.
 TNAS 114 **Dil** kesik - baş salamat.
 TNAS 114 **Dil** süñksüz, nämäni diymez?
 TNAS 114 **Dil** ten goragı, akıl - jan.
 TNAS 114 **Dil** ussası, iş hassası.
 TNAS 115 Dişim, senden razıdırın - **dilime** gala bolduñ, **dilim**, senden nãrazıdırın - başıma bela bolduñ.
 TNAS 115 Dişin ağırса **diliñi** çek, gözün ağırса eliñi çek.
 TNAS 126 Dünyäde iñ sğyji zat hem **dil**, iñ aji zat hem **dil**.
 TNAS 132 Ejemde bolsa **dilärin**, ayamda bolsa yaların.
 TNAS 135 Eli uzınıñ **dil** uzın.
 TNAS 145 Är başına bela gelse, iki barmak **dilden** gelir.
 TNAS 176 Gotur elden yokar, bela - **dilden**.
 TNAS 181 Göze bela gülden gelir, başa bela - **dilden**.
 TNAS 183 Göz ujundan gözleme, gözünge zeper yeter, **dil** ujundan sözleme, özünge zeper yeter.
 TNAS 203 Haywan ayagından asılar, insan - **dilinden**.
 TNAS 215 İle bela elden gelir, başa bela - **dilden**.
 TNAS 254 Molla bersen, **diliñi** çek, ussa bersen - eliñi.
 TNAS 309 Süñksüz **dil** - süñk döwer.
 TNAS 329 Tıg yarası biter, **dil** yarası bitmez.
 TNAS 358 Yaman **dil** il bozar / Yaman ayak yol bozar.
 TNAS 363 Yaşlıkda eliñ işlär, garramıñda - **diliñ**.

3. Anlam Olayları Bakımından **tilk*

Türk dilinin eski dönemlerinden günümüze **tilk* sözünün anlamlarını Tenişev şu şekilde vermiştir (1997: 228):

1) ‘Vücut organı olarak dil’. Bu anlamla ilgili birkaç metaforik anlam olayı görülür: a) ‘Müzik aletinin dilciği’ (Azb. Trkm. Başkurt Nogay, Karakalpak, Kır.); ‘saat rakkası’ (Trkm., Tat., Başkurt); b) ‘Coğrafi anlamda burun’ (TTü); ‘Körfez’ (Karaim).

2) ‘Dil, konuşma’, ‘Ses’ (Tat.), ‘Haber’ (Kır., Yak.); ‘Sihir, büyü’ (Çuv.) ‘Küfür, sövme’ (Karakalpak, Kır.), ‘Bilgi için alınan tutsak’ (KökTü. EUyg. Krh. TTü. Trkm. Karakalpak Kır. Özb. Çuv.)

Metaforik anlamlar en erken kaynaklardan beri vardır. Buna dayanarak, birincil anlamının Proto-Türkçeden beri organ olarak “dil” olduğu söylenebilir. Bu kullanımlar arasında ‘ses, haber’, metonimik anlamlardır. Bunun gibi **tilk* sözcüğünün temel anlamı ‘organ adı olarak dil’dir. Bunun dışındaki bütün anlamlar ya metaforik ya da metonimik olur. Oğuz grubu Türk lehçelerinde de ‘duyulanı bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yapılan anlaşma lisan (TS: 586, ADİL II: 98) anlamı metonimiktir. Çünkü konuşma ile ilgili bir organ adından faydalanılarak gerçekleştirilen bir kullanımdır. Ayrıca eski Türk lehçelerinde ve günümüzde de rastlanan çok önemli üçüncü anlamı olan ‘sorguya çekilmek için yakalanan tutsak’(ED 489b) anlamı da metonimik bir unsurun metaforik kullanımı ile ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *küçük dil* ifadesi, de benzetme neticesinde ortaya çıkan bir metafordur. Oğuz grubunda, *dil uzat-* ‘bir kimseye bir şey için kötü söz söylemek’, *dile düş-* ‘hakkında dedikodu yapılmak’, *dillere destan* ‘çok tanınmış, ünlü’, *dile getir-* ‘konuşturmak; belirtmek, anlatmak, açıklamak, ifade etmek’, *dili damağına yapış-* ‘susuzluktan ağzı kurumak, çok susamak’, *dili kılıhtan keskin* ‘kırıcı ve ağır konuşmalar yapan’; *yılan dilli, tatlı dilli, sivri dilli* (Gag.) deyimler; *dilin dişleri arasında dolaşması* (Gag.) ‘bir sebepten dolayı net konuşmaması’, *dili uzamış olan* (Gag.) ‘dedikoducu’ gibi dil ile ilgili pek çok deyim vardır.

4. Meronim Olarak *tilk

Anatomik olarak *tilk, *aγız sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Meronimik ilişkilerdeki geçişlilik düşünüldüğünde *tilk sözü, *balç : *yü:z : *aγız şeklinde ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir hiyerarşi içinde *aγız sözünün meronimi olmaktadır. Diğer yandan Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘damağın arkasında bulunan dile benzer küçük uzantı’ anlamına gelen *küçük dil* ifadesi (TS: 1431) de *boyaz, *bokurdak, *kākirtāk, *öñäç/*öñüç sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. *tilk, sözünün meronimi içerisinde bulunması gereken bir söz de NESNE : MADDE ilişkisi gösteren *tāri ve kas sözleridir. Ancak kas sözü, taranan metinlerde genellikle *et* terimiyle karşılanmakla beraber, Divan’da kas sözü için ‘kabuk, her ağacın kabuğu, sertlik, katılık’ (Dankoff, Kelly 1982: 261) anlamları verilmiştir. Bu anlamı itibarıyla kas sözü bitki veya cansız nesneler için meronim olabilmektedir.

NESNE : PARÇA	ağız : *tilk
NESNE : MADDE	ağız : *tāri

2.1.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Diş

‘diş’ Lat. *dens* İng. *tooth*.

2.1.16.1. *ti:ş’

Proto-Tü. *ti:ş’ (Tenișev 1997: 228); Proto-Ogur *ti:ş’; Proto-Oguz *ti:ş’;
Bud.Tü.ç. *alku tıslarınıñ siñirleri* ‘dişlerin tüm sinirleriyle’ (U III 60, 4); **İslamî ç.:**
xi. yy. **Krh.** *tış* (DLT II 311, 20 ve diğerleri), *tış* ‘diş. İnsan ve insandan başkasının dişleri’ (DLT III: 125), *tılıñnı ködezgil tışıñ sınmasun* ‘dilini gözle ki dişlerin kırılmasın’ (KB 167); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tış* (KE II: 638); **EKıp.** *diş* (KTS: 62);

MKıp. xiv. yy. *tiş* (Kİ 39); **Doğu Tü.:** xv. yy. *tiş* (Sngl 195r13); **Batı Tü.** xiv. yy. *diş* (EM: 125), xv. yy. *diş* (MŞ: 24), *diş* (CH I: 163), *diş* (DK II: 93); xiii. – xix. yy. *diş* ‘diş’ (TTS II: 1182); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *diş* ‘1. Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri 2. Çark, testere, tarak vb. çentikli şeylerdeki çıkıntıların her biri 3. Sarımsak dilimi, karanfil vb.nde dişe benzetilen tane 4. Bazı dantel ve işlemlerin kenarlarındaki yuvarlak sivri bölüm 5. (*hayvan bilimi*) Omurgalı hayvanların çenelerinde veya ilkel yapıli omurgalıların gırtlak ve ağızlarında bulunan kemiksi sert parçalar’ (TS 601, 602); **Gag.** *diş* ‘1. Diş 2. Mekanik aletlerin dişleri 3. Sarımsak dişi’ (GS: 149); **Azb.** *diş* ‘diş’ (ATS: 292), *diş* ‘1. Yenilen şeyi tutmak, dişlemek, parçalamak ve çiğnemek için ağızda olan kemik türü 2. Muhtelif aletlerin, cihazların parçaların, çarkların kenarlarında, üstünde yahut uç tarafında olan ucu sivri çıkıntı veya delik delik parçalarından her hangi biri 3. Bazı meyvelerin dilim şeklinde olan parçalarının her biri 4. Meyvenin bir ısırışta dişlerle ısırılan parçası’ (ADİL II: 117); **Trkm.** *diş* (RLT: 83), *diş* ‘1. Diş 2. Cihaz ve aletlerin dişleri’ (TDS 259), *gıncık* ‘diş eti’ (Gündoğdu -Rz.) (DS VI: 2047); **Güney-Doğu:** YUyg. *tiş*, *çiş*, Özb. *tiş*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *diş*, Kumuk *tiş*, Karaçay-Malkar *tiş*, Tat. *tiş*, Başk. *tiş*, Kırg *tiş*, Nogay *tis*, Karakalpak *tis*, Tofa *diş*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tiş*, Tuva *diş*, Şor *tiş*, Hakas *tis*, Yakut *ti:s* (ED 557b) (Tenişev 1997: 228)

1. *ti:ş’ Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *ti:ş* (*d-*) şeklinde almıştır (ED 557b). Doerfer, **ti:ş*’ sözünü Halaç Türkçesinde *tiş* şeklinde tespit etmiştir (1970: 24). Tenişev, Altay dillerindeki paralelleri şu şekilde vermiştir: Moğ **sidün* < **sil-dun* ‘diş’ (1997: 228).

2. *ti:ş' Kullanım Alanı

Bu söz, tüm tarihsel dönemlerde ve lehçelerde karşımıza çıkmaktadır (ED 557).

EM 105 ve eger biregünün **dişleri** eti yänse va **ağzı** koğsa yaprağından bir kaç gez çeyneye

MŞ 28 ve yağı az olur ve sıvuk olur **dişleri** ve dişler etini berkidür

MŞ 104 dudaklar gäce yaş olup gündüz kuru olmak ve gönül ırlığanmak ve gäce gäce **diş** kırcıldamak

TTS II 1182 **Dişim** bile dim san sözü kogıl

Nice bekleyübile aç kurt ağıl

TTS II 1182 Buldu fırsat geldi bir dem yanına

Her cihetten **diş** bilerdi canına

TTS II 1182 Visali helvasına **diş** bileyüp

TTS II 1182 Şu turnaklı hayvan ki **dişin** düze ol: kahir

TTS II 1182 Yüzemez iken suyu diler idi

Yâri **ağzına dişin** biler idi

TS 601 Çarkın **dişleri** tebessüm eder gibi tatlı bir ses çıkardı

TS 601 Bir **diş** sarımsak, iki **diş** karanfil.

TS 601 Türk milleti İstiklal Savaşı'nda varlığını **dişini turnağına** takarak göstermişti

TS 601 Şöyle iki **dişe** dokunan, **ciğere** işleyen söz işitsem, şöyle tatlı, basit bir nağme duysam yok mu...

TS 601 Ama daha üstününe, daha başarılıya ulaşabilmek için **dişiyle turnağıyla** son enerji damlası bitene kadar boğuşacak.

TS 601 Hele biraz **dişini** sık, hepsi yoluna girer.

SFA-1 Kuşlar pek yakınından geçmişse, seslerini taklit ederek kalın dudaklarıyla **dişlerinin** arasından onlara seslenirdi.

SFA-1 İçlerindeki iki sıska Kürt çocuğu gülen **dişleriyle** hiç olmazsa sağlamdılar.

SFA-1 Şöyle iki **dişe** dokunan, ciğere işleyen söz işitsem, şöyle tatlı, basit, mütevazî sözleri yine öyle tatlı, basitçe ifade eden bir musiki, bir nağme duysam yok mu...

SFA-2 Sonra doğruldu. Cebinden nüfus kâğıdını çıkardı. **Dişçi diş** söker gibi baş tarafındaki resmi söküp aldı.

HEA-1 **Dişlerini** gıcırdatıyor, **dişlerinin** arasındaki bir düşmanı çiğner gibi çenesi çıkıp iniyor.

HEA-1 Fehmi, bu kadın gözlerinin şimşeği, **diş** gıcirtısı, saya yumruk atması yanında bir de soyunmağa kalkışsa bilir daha ne kadar korkunç olur.

HEA-1 Münir'in iştahlı ve ihtiraslı anlarındaki yüzü, **dişleri** meydanda, kadına yiyecek gibi bakıyor.

HEA-2 Müziç'in bir **diş** ağrısından birdenbire kurtulmuş bir adam sevinci duydum ve o zaman Katina, kahve ile beraber Cemal'in geldiğini haber verdi.

HEA-2 Dedim. Beyaz **dişlerini** baştan başa açarak sırttı. Kemal'i itina ile bir koltuğa oturdu, sigarasını yaktı; sonra cevap verdi.

HEA-3 **Dişlerimin** altında taş, başımın üstünde duman ve ateş var, boş ellerimi kaldırıyor, haykırıyorum

HEA-3 Çenesine doğru sivrilen armudî bir yüzü, ince bir burnu, hâlâ beyaz ve düzgün **dişleri** vardı.

HEA-4 Bu defa Hacı Murad'ın tebessümü, beyaz **dişlerini** gösterecek kadar açık.

HEA-4 Dinmeyen bir cehennem azabı gibi geceleri gözünü yumdurmayan kıskançlıkla, Huriye'ye **dişlerini** gıcırdatan, yumruklarım sıktıran hep o gülyâğı sakallı zebani!

HEA-5 Nihayet Pendiğe yaklaştığımız zaman o kadar şiddetle koşturduk ki haykırmamak için **dişlerimi** olanca kuvvetimle sıktım.

HEA-5 Fena bir feryatla eğildim, bu sihirli, bu tılsımlı saçları **dişlerimle** tuttum, bütün kuvvetimle çektim.

HEA-6 Amatörlerden yirmi beş (belgede 27) kişilik bir orkestranın piyanisti, Beethoven'e benzemek için ön **dişlerini** çıkartmış, Doumet adlı ateşli bir genç müzisyendi.

HEA-6 Yüzleri Yemen kahvesi rengine, **dişleri** sedef gibi, ince omuzlarında birinin firuze rengine, ötekinin lâl rengine şeffaf kanatları vardır.

HEA-9 Büyük babası söylerken **dişleri** kilitlenir, arkası ürperirdi. Fakat gözlerini açar dinlerdi.

HEA-9 Yüzünün derileri yanık ve buruşuk, Fakat beyaz kirpiklerinin arkasındaki mavi gözlerin ateşi hâlâ sönmemiş, hattâ **dişleri** bile bembeyaz ve keskin.

HEA-9 **Dişleri** kilitleniyor, gözleri dönüyor, fakat itiraf edecek yerde beni tahkir ediyor.

UK 182 eski **dişsiz** dermen

ADİL II 117 ällisindä älif gäddin çäkilär; altmışında ön **dişlerin** tökülär

ADİL II 117 **Dişi** ile tutmag. Uşağın **dişi** çıhır.

ADİL II 118 Yenä o insan daşlardan, gayalardan tutacag, **dişi** ilä, **dımağı** ilä torpagdan yapışib gurtarmağa çalışacagdır.

ADİL II 118 Şair dārhal özündän çıhır, gözünü yumub ağzını açır, dişinin dibindän çıhanı tängidçinin dalınca dayır.

TDS 259 Atlar **dişleri** bilen önlerine germelen ağaçları gemirdiler

TDS 259 Baharın hünci dek düzülen **dişleri** ak sadap yalı yıldıradı

TDS 259 Dil – bela, **diş** – gala

TNAS 20 Ağırılı **dişing** emmi atagzı (çatlawuk).

TNAS 20 Ağız yaraşığı **diş**,

Göz yaraşığı gaş.

TNAS 21 Agzında **diş** yok, başında huş.

TNAS 40 Aş dileme, **diş** dile.

TNAS 45 Atası turşı alma iyse, oğlunung **dişi** gamaşar.

TNAS 68 Baş görki saç, ağız görki **diş**.

TNAS 75 Beg berse, betine (yüzüne) bakma (Beryän adamın betine garamazlar. Beg berse, **dişine** bakma).

TNAS 85 Biri işlär, dokuzı **dişlär**.

TNAS 88 Bok **dişle**, bek **dişle**.

TNAS 103 Dag görki daş, yüz görki gaş

(... yüz görki gaş, ağız görki **diş**).

TNAS 105 Daşı çeyne **diş** bilen.

TNAS 107 Degirmenin **dişi** yok, ölmî-gurı işi yok.

TNAS 112 Dil - bela, **diş** - gala.

TNAS 112 Dil düwügin **diş** çözmez (Dil düwenin **diş** açmaz).

TNAS 113 Dile **diş** gala, göze - gaş

(Dil goragı **diş**, göz goragı gaş).

TNAS 113 Diliñ düwenini **diş** açmaz.

TNAS 115 **Diş** agrırdan adam ölmez, sormaga hiç kim gelmez.
TNAS 115 **Diş** çıkana çeynâp berme, çeynâp bereniñ aş bolmaz.
TNAS 115 **Diş dişe** degenden daş (diş) daşa deysin.
TNAS 115 **Dişim**, senden razıdırın - dilime gala bolduñ, dilim, senden nârazıdırın - başıma bela bolduñ.
TNAS 115 **Dişin** agırsa, çek (sogur), gutul, goñşın yaman bolsa, göç, gutul.
TNAS 115 **Dişin** agırsa diliñi çek, gözün agırsa eliñi çek.
TNAS 115 **Dişin** barka **dişläp** gel.
TNAS 115 **Dişin** barka malıñı iy.
TNAS 115 **Dişlek** at **dişin** görkezmez.
TNAS 135 Eliñ işlese, ahzın (**dişin**) **dişlär**.
TNAS 152 Gaharıñ gelse, burnuñ **dişle**.
TNAS 221 İşle derin damınçe, **dişle** garnıñ doyunça.

3. Anlam Olayları Bakımından *ti:ş'

Tarihsel kaynaklarda bu sözün şu anlamları görülür: 1) 'Vücut organı olarak diş'; 2) Bir alet veya nesnenin çıkıntılı parçası, nesnesi': 'pulluk demiri, oraktaki dişler'(Krh. Uyg.); 'pulluk demiri' (Çağ.); 'tırmıktaki diş' (Oğz., Kumuk, Başkurt, Nogay, Özb., Uyg., Yak.); 'sıra dağlardaki tepeler' (TTü, Trkm.) (Tenişev 1997: 228).

Buna göre, *ti:ş' kelimesinin temel anlamı 'organ adı olarak diş'tir. Buna bağlı olarak tarihsel ve modern lehçelerde görülen 'bir alet veya nesnenin çıkıntılı parçası, nesnesi', 'sıradağ tepeleri' veya 'sarımsak dilimi gibi dişe benzetilen tane' anlamları benzetme temeline dayanan metaforik anlamlardır. Oğuz grubu lehçelerinde *diş bile-* 'kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir durum almak', *dişini sık-* 'darlığa, sıkıntıya dayanmak, katlanmak', *dişini sök-* 'kötülük edemeyecek duruma getirmek', *incidişli* (Gag.) 'dişleri çok beyaz olan' gibi pek çok deyimde kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *ti:ş'

Anatomik olarak *ti:ş', *aız sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde rastlanan bir meronim 'ağzın her iki tarafında altlı üstlü olarak bulunan ve ağıza alınan yiyeceği çiğnemeye yarayan düz ve yassı diş'

olan **azıy*, **ti:ş*’ sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Türkiye Türkçesinde ‘azı dişleri ile kesici dişler arasında, iki yanda ve altlı üstlü birer tane bulunan sivri diş’ anlamına gelen *köpek dişi* ifadesi de **ti:ş*’ sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Ancak Türkiye Türkçesinde kullanılan *diş eti* sözü, ‘diş köklerini kaplayan kalın kırmızımtırak et’ (TS: 602) sözü, **çäñä* sözü ve ‘alt çene’ anlamında da kullanılabilen **äñäk* ve **yañak* sözlerinin ve **tamyak* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan **ti:ş*’ sözü, **çäñä* ve ‘alt çene’ anlamında kullanılmaları durumunda, **äñäk* ve **yañak* sözlerinin ve **tamyak* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. Türkiye Türkçesinde ‘dişlerin diş etlerinin dışında kalan bölümü’ demek olan *diş tacı* (TS: 604) ifadesi, **ti:ş*’ sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*aγız : *ti:ş</i> <i>*çäñä, *eñ, *äñäk, *yañak : *ti:ş</i> <i>*tamyak : *ti:ş</i>
GRUP : ÖGE	<i>*ti:ş</i> : <i>*azıy</i>

2.1.16.2. **azıy*

Proto-Tü. **azıy* (Tenişev 1997: 229); Proto-Ogur **azıy*; Proto-Oguz **azıy*; **KökTü.** ix. yy. *azıg* (IB 39); **Bud.Tü.ç.** *azıg* (TT V 24, 48), *azıg* (U I 45, 17, IV 10, 71); **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *azıg* (DLT I 64); **Doğu Tü.:** xv. yy. *azu* (Sngl 39r13); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *azı* ‘1. Köpek dişlerinden sonra içeriye doğru, alt ve üst çenenin iki yanında beşer tane bulunan ve yiyecekleri öğütmeye yarayan dişlerin ortak adı, azı dişi, öğütücü diş 2. (*halk.*) Öküz arabalarında ön ve

arka yastıkları dingile bağlayan ağaç çivi' (TS 184); **Azb.** *azı* 'ağzın her iki tarafında altında ve üstünde olup, yiyelen şeyi çiğnemeye mahsus dişler' (ADİL I 64); **Trkm.** *azı*; **Güney-Doğu:** Özb. *ozik*, SUyg. *azığ*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *azuv*, Karaçay-Malkar *azav*, Tat. *azuv*, *azav*, Başk. *adav*, Kaz. *azuv*, Kırg *azu*., Karakalpak *azuv*, Tofa *azıy*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *azu*, Tuva *azıy*, Şor *azıy*, Hakas *azıy*, Yakut *ahı*.; **Çuvaş:** **ora* (Tenişev 1997: 229)

1. **azıy* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Moğolcada **arağan* 'köpek dişi' sözünü bu sözle ilişkilendirmiştir (1997: 229). Bu sözün tarihsel Türk lehçelerinde son seste /g/ ünsüzü ile kullanılmış olduğu görülür.

2. **azıy* Kullanım Alanı

HEA-1 Hiçbir zaman olmadığı kadar gemi **azıya** almış, heyecanlı ve canlı bir kadın!
HEA-1 Fakat Sadi, bu, kocasının üzerinde nasıl bir hareketin etkili olacağını bilen **azılı** aslana, bir hayvan mürebisinin kaldırdığı acayip. şekilde bir kamçı gibi idi.
HEA-4 Bir defa elden kaçırırsa; bir daha ele geçiremez, onda er geç tahakkümden kurtulan, gemi **azıya** alan mahlûkların damgası var...
HEA-4 -Senin baban da son günlerde gemi **azıya** almış... Böyle giderse, başına bir belâ gelmesi muhakkak...
HEA-9 Abdülhamid'in mürteşî, **azılı** büyük memurlarından pek farklı değildi, hattâ vaktiyle Gelibolu mutasarrıfı olan zamanın Dahiliye Nazırı Zâti beye benzemiyor değildi.
ADİL I 64 Serjant sevindi vâ **azı** dişleri görünânâdâk **ağzını** ayırdı

3. **azıy* Sözünün Türevleri

3.1 **azıy*'dan Fiiller

- **azıgla-** 'azı dişiyle ısırarak, azı dişine vurmak'

4. Anlam Olayları Bakımından **azıy*

Türk dili kaynaklarında şu anlamlara rastlıyoruz (Tenişev 1997: 229): 1) 'Köpek dişi'. EUyg. 'yabani domuz, cin köpek dişi', Krh-Uyg., Harezmi 'kurt köpek dişi';

Çağ. Karaçay-Malkar, Karakalpak ‘hayvandaki köpek dişi’; Kaz. Kır. (*azu:lu:* ‘yırtıcı hayvan’); Altay, Özb., SUyg., Hakas., Tuv., Tofa, Yak. ‘köpek dişi’.; 2) ‘Azı dişi’. Orta-Kıp., TTü, Azb., Trkm., Kırım Tat., Karaçay-Malkar, Kumuk, Başkurt, Karakalpak, Kaz., Kır., Özb., SUyg., Hakas., Şor. ‘azı dişi’.; 3) ‘Kenar’. Tuv. ‘kenar’; Yak. ‘ustura, iğne’; Kumuk ‘iğne’

Bu anlamlar arasında ‘kenar’ ve ‘iğne’ anlamları benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

5. Meronim Olarak **azıγ*

Anatomik olarak **azıγ*, **ti:ş*’ sözünün grup : öge ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan **azıγ* sözü, **aγız* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olur. Aynı zamanda **azıγ* sözü, **çäñä*, **äñäk*, **yañak* ve **tamγak* sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*aγız</i> : <i>*azıγ</i> <i>*çäñä</i> , <i>*äñäk</i> , <i>*yañak</i> : <i>*azıγ</i> <i>*tamγak</i> : <i>*azıγ</i>
GRUP : ÖGE	<i>*ti:ş</i> : <i>*azıγ</i>

2.1.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAK

‘damak’ Lat. *palatum*, *pharynx* İng. *palate*.

2.1.17.1. **tamγak*

Proto-Tü. **tamγak* (Tenişev 1997: 229); Proto-Ogur **tamγak*; Proto-Oguz **tamγak*; Bud.Tü.ç. *tamğak* (TT II 16, U. III 37b 29-30, TT VIII I 1); İslamî ç.: xi. yy. Kırh. *tamğak* (DLT I 467, 469), *tamgak* ‘damak, boğaz’ (DLT I: 469), *kanğrak* ‘damak’

(DLT III: 383); **EKıp.** *damaḵ* (KTS: 55), *tamağ*, *tamaḵ*, *ṭamaḵ*, *tamav* ‘damak’ (KTS: 260); **Batı Tü.** xiv. yy. *dimağ* (EM: 125), *ṭamaḵ* (EM: 185), xv. yy. *damağ* (DK II: 79); xiii. – xix. yy. *tamak* ‘damak’ (TTS V: 3709), *ṭamaḵ* ‘damak’ (YTS: 201); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *damak* ‘Ağız boşluğunun tavanı’ (TS 522), *damaḥ* ‘damak’ (*Kangal ve köyleri -Sv.) (DS IV: 1348); **Gag.** *damak* ‘damak’ (GS: 131); **Azb.** *damag* ‘1. Ağız boşluğunun üst tarafı 2. Ağız mânâsında 3. At ve eşeklerde damak şişme hastalığı’ (ADİL II 27), *damag* ‘damak’ (ATS: 226); **Trkm.** *damak* (RLT: 70), *damak* ‘1. Boğaz 2. Damak’ (TDS: 237); **Güney-Doğu: YUyg.** *tamak*, **Özb.** *tomak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tamak*, Kumuk *tamak*, Karaçay-Malkar *tamak*, Tat. *tamak*, Başk. *tamak*, Kaz. *tamak*, Kırğ *tamak*, Nogay *tamak*, Karakalpak *tamak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tamak*, Tuva *taṇmak*, Şor *tabak*, Hakas *tamah*, Yakut *tamah* (Tenişev 1997: 229).

1. **tamyak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, **tamyak* sözünün ‘yumuşak damak’ anlamında da kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu sözün **boğuz* ile aynı anlamda kullanıldığını da tespit etmiştir (ED 505).

Tenişev, Moğolcadan **taṅg-lai* ‘damak’ ve Kalmıkçadan *taṇna* ‘id.’ sözlerini örnek göstererek ‘damak’ anlamına gelen bu terimin, Türk dilinde eskiden var olan terimleri ortadan kaldırdığını belirtmiştir (1997: 230).

Kıp. *taṅlaw*, *taṅlai*, Çağ. *taṅglai* ‘damak’, Karaim *tanlay* ‘damak’, Karaçay-Malkar *tıṅlawuk* ‘damak’, Kumuk *taṅglaw* ‘damak’, Tat. *taṅğay* ‘sert damak’, Başkurt *taṅlay* ‘yumuşak damak’, Nogay *taṅlay* ‘damak’, Karakalpak *taṅlay* ‘damak’, Kaz. *taṅday* ‘damak’; Kır. *taṅday*; Altay *taṅday* ‘damak’; Özb. *taṅlāy*

‘damak’; SUyg. *taḡne* ‘damak’; Tuv. *ta:lay* ‘damak’; Yak. *taḡlay*, *taḡalay* ‘damak’ (Tenişev 1997: 230).

2. **tamyak* Kullanım Alanı

EM 125 ağız lezzetin giderür, dili, **dimacı**, geñizi kurdur
EM 185 ve **tamak** şişin nuşadurıla kaldursalar yavlaḡ müfıddür
TTS V 3709 Ve balla duzu **tamak** aḡrısına dürteler, kim şişer şişini giderir
TTS V 3709 Dilek: kâm ü hâhiş, **tamak** kâm, kâr: iş
TTS V 3709 **Tamak** uyan: damaklı gem.
TTS V 3709 Tire-liḡâm: uyan **tamaḡı** ve **tamak** uyan
TTS V 3710 Ve bir müzehhep bir eyer ve bir kara sıḡırı **tamak** uyan ve iki kıt’a dendan-ı mâhi ve bir...
TS 522 şerbetin tadı **damaklarına**, serinliḡı midelerine yayılınca...
ADİL II 27 Usta papirosu **damaḡına** salıb başladı içini
ADİL II 27 Gürdet iri barmakları arasındaki papirosu sakit-sakit övkeleyip **damaḡına** goydu.
TDS 237 Yaḡlı **damak** düye çalını gözler
TNAS 103 **Damak** diyse, hopur hopur, iş diyse gulak yapır.
TNAS 103 **Damaksöw damakdan** tapar, oḡrı - tayakdan.
TNAS 106 Datlı **damak** Tamuga elter.
TNAS 183 Gözüñ aḡırsa - eliñi çek, iřiñ aḡırsa - **damagıñı**.
TNAS 385 Zagara göreḡ, yarma damak.

3. Anlam Olayları Bakımından **tamyak*

Tarihsel Türk lehçelerinden günümüze **tamyak* sözünün şu anlamları görölmektedir (Tenişev 1997: 230): 1) ‘Damaḡın arka tarafı ve gırtlak’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Orta-Oḡz. Harezmi. Çaḡ. ‘damaḡın arka tarafı ve gırtlak’; Çaḡ. Osm. TTü. Gag. Azb. Karaim ‘damak’; Tuv. ‘solungaçlar’; TTü. Karaim Karaçay-Malkar Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. Hakas. şor. Yak. ‘boḡaz, gırtlak’.; 2) ‘Yemek.’ Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kır. Özb. Uyg. Hakas. şor. ‘yemek’; Kumuk ‘obur’.; 3) ‘Coḡrafi anlamda boḡaz’. Karaim ‘boḡaz’; Kumuk Tat. Başkurt Nogay *tamaḡ* ‘akarsu kavřaḡı’.

Bu anlamlar içerisinde Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde ve günümüz Türk lehçelerinin önemli bir kısmında görölen ‘damaḡın arka tarafı ve gırtlak’ anlamının sözün temel anlamı olduḡunu söylemek mümkündür. Ancak Oḡuz

grubu Türk lehçelerinde sözün anlam daralmasına uğrayarak ağız boşluğundaki kısımların kastedildiği ‘damak’ anlamına geldiği görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *damag* sözünün hem ‘damak’ hem de ‘ağız’ anlamında kullanıldığı görülür (ADİL II: 27). Bu şekilde **tamyak* sözünün ‘ağız’ anlamında kullanılması, metonimi ortaya çıkarır. Diğer yandan **tamyak* sözünün ‘yemek’ anlamı da metonimik bir anlamdır. Bu sözün ‘obur’ anlamı ise metonimi yoluyla oluşturulmuş metaforik bir anlam olur. Sözün coğrafi olarak ‘boğaz’ ve ‘akarsu kavşağı’ anlamları ise bütünüyle metaforik anlamdır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu şekilde metaforik ve metonimik yolla oluşturulmuş pek çok deyim görülür. *tadı damağında kal-* (Gag.) ‘yemeği çok beğenmek’ deyimini de metonimik yolla oluşturulmuş bir deyimdir.

4. Meronim Olarak **tamyak*

Anatomik olarak **tamyak* sözü **ağız* sözünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan **tamyak* sözü **çäñä*, **äñäk*, **yañak* sözlerinin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi olur. Türkiye Türkçesinde kullanılan *ön damak* ‘damağın ön bölümü’ (TS: 1731), *yumuşak damak* ‘damağın boğaza yakın bölümü’ (TS: 2472), *damak eteği* ‘damağın kemiksiz ve yumuşak olan arka bölümü’ sözleri **tamyak* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*ağız : *tamyak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*ağız : *tamyak</i> <i>*çäñä, *äñäk, *yañak : *tamyak</i>

2.2 Beden Kısımındaki Organlar

Bu bölümde biz, insanın vücudunun beden kısmındaki organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelemesine yer vereceğiz. İncelememiz, şu kavramları içine alacak: BOĞAZ, BOYUN, ENSE, OMUZ, KÜREK, KOL, DİRSEK, BİLEK, EL, AYA, PARMAK, TIRNAK, EKLEM, BEDEN, SIRT, BEL, OMURGA, GÖĞÜS, EĞE, KALÇA, BACAK, BUT, DİZ, BALDIR, AYAK, TABAN, TOPUK.

2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOĞAZ

‘boğaz’ Lat. *guttur, larynx, fauces*, İng. *throat*.

2.2.1.1. *boyaz

Proto-Tü. *boyaz (Tenișev 1997: 230); Proto-Ogur *boyaz; Proto-Oguz *boyaz; **KökTü.** viii. boğzı (Ton 8); **Bud.Tü.ç.** yalın **boğazı** todmaz ‘onun yalnız boğazı doymaz’ (TT VI 14); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** boğuz (DLT I 364, KB 993), bogaz, boguz ‘boğaz’ (DLT IV: 99), boğuz (DLT I 364); **Harezmi ç.** xiv. yy. boğ(u)z ‘boğaz, yiyecek’ (KE II: 121), boğaz (NF III: 73), boğ(u)z (NF III: 74); **EKıp.** xiii-xiv. yy. boğaz (CC), boğag, boğar, boğaz, bovaz (KTS: 33 - 35), buker (KTS: 39), halx ‘boğaz, hançere’ (KTS: 90), ketelük ‘boğaz’ (KTS: 141), tağlava ‘boğazın tavanı’ (KTS: 258); **MKıp.** xiv. yy. boğaz:z (Kİ 33); **Doğu Tü.** xv. yy. boğuz, boğz (Sngl 136v 4); **Batı Tü.** xiv. yy. boğaz (EM: 116), xv. yy. boğaz (MŞ: 9), boğuz (CH I: 168), boğaz (DK II: 55); xiii. – xix. yy. boğaz ‘boğaz’ (TTS I: 628), boğuz ‘boğaz’ (YTS: 36), öyken düdüğü ‘nefes borusu’ (YTS: 170); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** boğaz ‘1. Boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak 2. Şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm 3. İki dağ arasında dar geçit 4. Yedirip içirme yükümü, iâşe 5. (mec.) Yiyeceği içeceği sağlanan kimse 6.

(*mec.*) Yeme içme 7. (*coğ.*) İki kara arasındaki dar deniz' (TS 321), *ümük* boğaz, gırtlak (TS: 2309); **Gag.** *buaz* '1. Boğaz, gırtlak 2. (*coğ.*) Boğaz 3. Nehrin boğazı 4. Şişe boğazı 5. Teknin anlamlarda, cihazlarda boğaz' (GS: 93), *gırtlak*, *gırtlan* 'gırtlak' (GS: 126); **Azb.** *boğaz* 'boğaz' (ATS: 141), *boğaz* (ED 172b), *boğaz* '1. (*anat.*) Boynun, gıda borusunun ve nefes yollarının yer aldığı tarafı 2. Muhtelif kapların (şişelerin) ağızları ile gövdeleri arasındaki dar kısım 3. Değirmenin üst taşındaki delik 4. Ayakkabı ve çorabının ayağından yukarı kısmı 5. Derelerin, nehirlerin baş tarafı, çay ağzı 6. İki dağ arasındaki dar geçit 7. (*coğ.*) Denizin iki kara arasındaki dar kısmı 8. (*müz.*) Muayyen saz ustalarının icra sanatında kullandığı ve yalnız ona has olan perde ve müzikle ilgili ibareler' (ADİL I 295); **Trkm.** *bogaz* '1. Damak 2. Boynun ön tarafı 3. Yüksek boğazlı kapların boynu' (TDS: 101), *bokurdak* (RLT: 71), *damak* (RLT: 71); **Güney-Doğu:** YUyg. *boyuz*, Özb. *buyiz*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *boyaz*, Tat. *buyaz*, Başk. *boyaz*, Kaz. *buaz* (ED 322a), Kırğ *boyos*, Nogay *boyaz*, Karakalpak *buvaz-ak*, Karaçay-Malkar *boğurdak*, *boğurtlak*, *bovartlak* 'gırtlak' (Ilıcaköy, Çifteler -Af.; -To.; Argıthan *İlgın -Kn.) (DS II: 731); **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Tuva *bo:s* (ED 322a), *bo:sta:*, Tofa *bo:s/boksu*; **Çuvaş:** *pır* (Tenişev 1997: 231)

1. **boyaz* Etimolojik Değerlendirmesi

Eski Türkçede *boğuz* kelimesi günümüzde birçok lehçede varlığını sürdürmektedir. Daha çok 'gırtlak, soluk borusu' anlamına gelen Eski Türkçe **öñäç/öñüç* kelimesi de daha geniş anlamda 'boğaz' yerine geçmekte ve günümüzde birçok kuzeydoğu Türk lehçesinde varlığını sürdürmektedir (EDS 172).

Clauson, sözün orijinal şeklinin *boğuz* (*boğoz*) olduğu ve sözdeki ikinci ünlünün çok kısa söylendiği ve ünlü ile başlayan ek aldığına düştüğü ve Çağdaş

Türk lehçelerinde ikinci ünlünün /u/ veya /a/’ya dönüştüğü görüşündedir (EDS 322a). Doerfer, **boyaz* sözünü Halaç Türkçesinde *bokuz* şeklinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev, Batı Kıpçak şekillerinde ünlü ortasında -g- sesinin olmadığını ve bu tür örneklerin büyük ihtimalle Oğuz Türkçesinden alınmış olmasından kaynaklandığını belirterek, Moğ. *boğor-la-* ‘boğazlamak’ örneğini göstermekle birlikte bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçme ihtimalinin olduğunu da ifade etmiştir (1997: 231).

2. **boyaz* Kullanım Alanı

EM 116 ... ve şığır şuyın қатуп yerlerise **boğazdan** қан gelmesin keser
MŞ 9 anda қан çoғалур аһлāt hareketе gelür çıbanlar ve şişler ve **boğaz** ағrısı çok olur
MŞ 21 göğüsi тарасуқ ve boynı uzun ve boynı ince ve **boğazında** şiş ve ma‘desi za‘if ya gözi ya dimāğı za‘if
MŞ 32 **boğaz** ағrısına şuyıyла gаrgara vеrseler fāyide еder şаfrāyı keser та‘ām іştahāsın getürür
TTS I 628 Tilki ne kadar çevik ise bir gün **boğazı ele** verür
TTS I 628 Az kaldı ki **boğazı** da ele vireyazdım
TTS I 628 Bozup kapuyı girdi cümle gazi
Tekür gaafil ele verdi **bogazı**
TTS I 628 Boğaz deliği: hulkum, inek çukuru: nūnan
TS 321 Ses, ciğerlerde biriken havanın **boğaza** çarpması demektir
TS 321 Yol üzerindeki derbentleri ve **boğazları** işgal ederek ordunun başında bunları takip ediyordu
TS 321 Hayat zor anne, kaç **boğazız** evde, ağabeyim hangi birimize yetişsin
TS 321 Her gün evde pişen türlü yemeklerin hiçbirisi sensiz **boğazımdan** geçmiyor
TS 321 Müfit, **boğazını** sıkın büyük öfke ile titreyerek başını çevirdi
SFA-1 Millet **boğaz** derdinde sabah sabah
HEA-1 Başından böyle bir olay geçmiş gibi, birden **boğazına** bir şey tıkanı ve sustu.
HEA-1 **Boğazı** kısıldı, ağlayarak mutfağa gitti.
HEA-2 Hepsinin **boğazından** beline kadar fişekleri var; kuşaklarında tabanca ve bıçak asılı.
HEA-3 Ben, **boğazımdaki** yumrunun ekmek mi, annemin sesi mi olduğunu bilmiyorum.
HEA-3 Kalbim **boğazımda** atarak gözlerimi açtım.
HEA-3 İçimde yenemediğim bir hüznün, **boğazımda** bir yumru vardı.
HEA-3 Sanki ağlasam, **boğazımdaki** katılığı eritsem ne olacaktı?
HEA-5 Terler içinde azaplar ve ateşler içinde âdeti cinnetle pençe pençeye, **boğaz boğaza** idim.

‘Boğaz, gırtlak’. (Oğuz, Karluk, Kuzey-Doğu, Çuvaş, Karaim, Tatar, Başkurt ve Nogay). Kıpçak Türkçesinde ‘gırtlak’ için *tamak* da kullanılmaktadır; 2) ‘Bir nesnenin boğazı’ (Harezmi), ‘telli çağlının sapı’, *büğiz* ‘şişe boğazı’ (TTü. Gag. Azb. Özb.); ‘lamba camı’ (Karakalpak). Bu anlam benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir; 3) ‘Coğrafya terimi olarak boğaz, akarsu kavşağı’ (Çuvaş Türkçesi ve tüm Oğuz lehçelerinde, Karluk). Bu anlam da benzetme temeline dayandığı için metaforiktir; 4) ‘Evcil hayvanın yemi’ . Çağatay, Uygur ve Türkiye Türkçelerinde bu anlamda ve Çuvaş Türkçesinde de ‘yiyici’ anlamında kullanılması metonimi meydana getirmektedir.

4. Meronim Olarak **boğaz*

Anatomik olarak baktığımızda **boğaz* sözü, **boyın* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimdir. Diğer yandan **bokurdak*, **käkirtäk*, **öñäç/*öñüç* sözleri **boğaz* sözünün yine ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimleri olur. Yerine göre **tamayak* sözü **boğaz* sözünün hem ALAN : MEKÂN hem de NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

NESNE : PARÇA	<i>*boğaz : *tamayak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boyın : *boğaz</i> <i>*boğaz : *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/*öñüç</i> <i>*boğaz : *tamayak</i>

2.2.1.2. **bokurdak*

Proto-Tü. **bokurdak* (Tenişev 1997: 231-232); Proto-Oğur **bokurdak*; Proto-Oğuz **bokurdak*; **Bud.Tü.ç.** *buḡ* ‘gırtlak, boğaz’ (EUTS: 51); **Doğu Tü.:** xv. yy.

bokurdak, boğardak (Sngl 136v11, 137r6); **Batı Tü.** xiv. yy. xiii. – xix. yy. *boğurtlak* ‘gırtlak, boğaz’ (TTS I 634); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** - ; **Trkm.** *bokurdak* ‘boğaz, şişe boğazı’ (TDS 104); **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *bokkur, bogurdak* ‘boğaz kıkırdağı; gırtlak’, *boğurdak, boğurtlak* (DS II 731), Tat. *puğırtak* ‘gırtlak’, Başk. *buğardak* ‘boğaz, nefes borusu’, Nogay *bogırdak* ‘boğaz’ (Tenişev 1997: 232)

1. **bokurdak* Etimolojik Değerlendirmesi

Bu söze Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Türkmen Türkçesinde rastlanmaktadır. Tenişev, **bokurdak* sözcüğünün, yerel Kıpçak-Oğuz sözcüğü olduğunu belirterek en belirgin Altay paralellere dikkat çekmiştir (1997: 232): Proto-Altay **baku-* ‘boğaz, boğaz üstündeki kıkırdak’; Proto-Mançu-Tunguz **bukse* ‘kıkırdak’; Moğ. **bagzal-zayur* ‘boğaz’, Kalmık *bahalzur, bagalzur*; Proto-Türkçe **bokur-dak* ‘Âdem elması’.

2. **bokurdak* Kullanım Alanı

TTS I 634 Galsame boğazda **boğurtlak** başındaki yumruya denir.
TTS I 634 Türkiide **boğurtlak** ve Fariside nây-i gelû denir.
TDS 104 Dem alnanda, tozan burna ve ve **bokurdaga** giryer
TDS 104 İlli gızını eliñe alsana, onuñ **bokurdagı** guradı

3. Anlam Olayları Bakımından **bokurdak*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *buğ, bokurdak, boğardak, boğurtlak, bokurdak* ve *bokurdak* şeklinde kullanımlarına rastlanmaktadır. Eski Uygur, Kıpçak, Çağatay, Oğuz sahalarında ‘gırtlak, boğaz’ gibi anlamlarının karşımıza çıkmakla birlikte günümüz Başkurt Türkçesinde ‘nefes borusu’ gibi bir anlam da dikkatimizi çekmektedir.

Tenişev, **bokurdak* sözünü Türk lehçelerinin çoğunluğunda ‘âdem elması, boğaz, boğazdaki kıkırdak’ anlamı ile tespit etmiştir (1997: 232). Ancak bazı lehçelerde bu sözün *boğaz* sözü yerine kullanımı metonimik olmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *bokurdak* sözünün ‘şişe boğazı’ (TDS 104) anlamı metaforik kullanıma işaret etmektedir.

4. Meronim Olarak **bokurdak*

Elimizdeki örneklerden **bokurdak* sözcüğünün daha çok ‘gırtlak, boğaz’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinden aldığımız *Galsame boğazda boğurtlak* başındaki yumruya denir (TTS I 634) örneğinde, **bokurdak* sözcüğünün **boyaz* sözcüğü ile hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi görevinde kullanıldığını görüyoruz.

NESNE : PARÇA	<i>*boyaz : *bokurdak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boyaz : *bokurdak</i>

2.2.1.3. **käkirtäk*

Proto-Tü. **käkirtäk* (Tenişev 1997: 232); Proto-Ogur **käkirtäk*; Proto-Oguz **käkirtäk*; **EKıp.** Krş. *koğurdan* ‘gırtlak’ (KTS 152), *ğurdan* ‘hançere, boğaz’ (KTS 163); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kıkırdak* ‘gırtlak, soluk borusu’ (DD 2, 603, DS VI 1971); **Trkm.** *keirdek, keirdeğ* ‘gırtlak, nefes borusu’ (TDS 374); **Güney-Doğu:** YUyg. *keki(r)däk* ‘nefes borusu, gırtlak’, Özb. *kekirdäk* ‘nefes borusu, gırtak’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Tat. *kikrtäk, kigirtäk* ‘nefes borusu’, Başk. *kigirläk* ‘soluk borusu’, Kaz. *keñirdek* ‘nefes borusu’, Kırg *kekirtek* ‘nefes borusu’, Nogay

keñirdevik ‘kıkırdak, nefes borusu’, *kekirdevik* ‘kıkırdak’, Karakalpak *kegirdek* ‘nefes borusu’; **Çuvaş**: *kakār* ‘borazan, nefes borusu’ (Tenişev 1997: 232)

1. **käkirtäk* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Proto-Altay **känk-(räk/tirek)*: Proto-Türkçe (Oğuz) **kägräk* ‘yumuşak eğerler, kaburgalar, göğüs kafesi’; Moğ. **kenk-* ‘hayvan vücudunun ön tarafı’; Proto-Mançu-Tunguz **kenk-t-* ‘hayvan vücudunun ön tarafı’ örneklerini vermiş ve ayrıca güneybatı Türk lehçelerinde *gırtlak* ‘gırtlak’ ve *kıkırdak* ‘kıkırdak’ sözlerinin **käkirtäk* sözünden geldiğini belirterek, Anadolu ağızlarında ‘gırtlak, nefes borusu’ gibi anlamlara geldiğine işaret etmiştir (1997: 232). Bu konuda, Nogay Türkçesindeki *keñirdevik* ‘kıkırdak, nefes borusu’, *kekirdevik* ‘kıkırdak’ sözleri ve anlamları dikkat çekicidir.

2. Anlam Olayları Bakımından **käkirtäk*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde bu sözün genel olarak *kekirtek*, *kikirdek*, *kikrük*, *koğurdan*, *ğurdan*, *kirdelik*, *keñirdek* ve *kakār* şeklinde kullanımlarına rastlanmaktadır. Çağatay sahasında ‘yemek borusu’, ‘nefes borusu’, ‘boğaz, gırtlak’ anlamları dikkat çekmektedir. Kıpçak ve Oğuz sahalarında bu sözcüğün boğazın ‘yemek ve sindirim sistemi’ anlamından daha çok ‘nefes ve solunum sistemleriyle’ ilgili anlamlarına rastlamaktayız. Bunların yanı sıra Çuvaş Türkçesinde görülen *kakār* sözcüğünün ‘borazan’ anlamı metaforiktir.

3. Meronim Olarak **käkirtäk*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde **bokurdak* sözcüğünün daha çok ‘nefes borusu’, ‘boğaz, gırtlak’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Bu açıdan, **käkirtäk* sözcüğü, **boğaz* sözcüğünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilişkisi

sergileyen meronimi görevindedir. Diğer yandan meronimideki geçişlilik açısından **boyn* : **boyaz* : **käkirtäk* sözleri, ALAN : MEKÂN ilişkisi göstererek bir hiyerarşi oluşturur.

NESNE : PARÇA	<i>*boyaz</i> : <i>*käkirtäk</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boyaz</i> : <i>*käkirtäk</i>

2.2.1.4. **öñäç/*öñüç*

Proto-Tü. **öñäç/*öñüç* (Tenişev 1997: 233); Proto-Ogur **öñäç/*öñüç*; Proto-Oguz **öñäç/*öñüç*; **Bud.Tü.ç.** *öñüç* *ağrıǵ igig* ‘gırtlak hastalığı’ (U II 69,4); **EKıp.** *uñaç*, *unaş* ‘boğaz’ (KTS: 293); **Doğu Tü.:** xv. yy. *öñülük* ‘kadınların boğaza taktıkları süs’ (R I 1206); **Modern Tü: Güney-Doğu:** YUyg. *öñgäç*, *öñnäç* ‘nefes boğazı’ (R I 1206), Özb. *kizil oñaç* ‘yemek borusu’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Tat. *üñaç* ‘yemek borusu’, *öñöç* ‘nefes borusu’ (R I 1204), Başk. *üñas* ‘boynunun ön tarafı’, *kızıl üñäs* ‘yemek borusu’, *üñäs tamırı* ‘boynundaki damar’, lehçe *üñäs*, *ümäs* ‘boynunun ön tarafı’, Kaz. *öneş* (ED 172b), *öñeş* ‘yemek borusu’, Kırg *öñgöç* (ED 172b), *öñöç* ‘yemek borusu’, Karakalpak *öneş* ‘yemek borusu’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *öç* ‘nefes boğazı’, Hakas *ögös* ‘nefes boğazı’, Yakut *öñüs* ‘ense kasları’, *bas* ‘boynunun iki tarafındaki kan damarları’ (Tenişev 1997: 233)

1. **öñäç/öñüç* Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, **öñäç/*öñüç* sözcüğünün büyük ihtimalle **öñ* ‘ön taraf’ kelimesinden /-äç/ küçültme ekinin birleşmesi ile meydana geldiğini düşünmektedir. Aynı zamanda Tenişev, **öñäç/öñüç* sözcüğünün Proto-Mançu-Tunguz **uñ-gun*: Evenk *unñu*

‘gökyüzü’, **uŋ-ren* ‘geyikte boğazın yan tarafında bir kas’, *uŋne* ‘göğüs kemiğin üst tarafı, balığın ön yüzgeci’ şekilleri ile karşılaştırmıştır (1997: 233).

2. **öŋäç/öŋüç* Kullanım Alanı

U II 69,4 *öŋüç aŋrıĝ igig* ‘gırtlak hastalığı’

3. Anlam Olayları Bakımından **öŋäç/öŋüç*

Tarihsel Türk lehçelerinde ‘gırtlak, nefes borusu’ anlamlarında kullanılan **öŋäç/öŋüç* sözcüğü günümüzde birkaç Kuzey-Doğu Türk Lehçesinde varlığını ö:ç, ö:ş, ös olarak sürdürmektedir (ED 172b).

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *öŋüç*, *öŋgüç*, *öŋgeç*, *üŋaç*, *öŋöç*, *öŋüs* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün Tatar Türkçesinde hem *üŋaç* ‘yemek borusu’ hem *öŋöç* ‘nefes borusu’ gibi farklı anlamlarda kullanımına aynı metinde rastlamak mümkündür. Genel olarak sözcük, ‘boğaz, gırtlak, nefes borusu, yemek borusu’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Tarihsel ve Modern Türk lehçelerinde **öŋäç/öŋüç* sözcüğü ile kurulmuş Eski Uygur sahasında ‘gırtlak hastalığı’ anlamına gelen *öŋüç aŋrıĝ igig* ifadesinde metonimik kullanım görülür. Çağatay sahasında *öŋülük* ‘kadınların boğaza taktıkları süs’ anlamı da metonimiktir. Günümüz Yakut Türkçesinde *öŋüs* ‘ense kasları’, *öŋüs bas* ‘boynunun iki tarafındaki kan damarları’ gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

Tenişev, **öŋäç/öŋüç* sözcüğünün günümüz Türk lehçelerinde ‘gırtlak, yemek borusu, nefes borusu ve boğazı’ anlamlarda kullanıldığını ve somut organ adları anlamları olduğundan dolayı fazla metaforik anlama rastlamadığını belirtmektedir (1997: 233).

4. Meronim Olarak *öñäç/*öñüç

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *öñäç/*öñüç sözcüğünün ‘boğaz’, ‘gırtlak’ anlamlarında kullanıldığını görüyoruz. Bu açıdan, *öñäç/*öñüç sözcüğü, *boyaz sözcüğünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi olmaktadır. Tenişev’in *öñäç/*öñüç sözcüğünün *öñ ‘ön taraf’ sözüne [-aç] küçültme ekinin getirilmesi ile meydana geldiği şeklindeki görüşü göz önüne alındığında tarihsel olarak bu sözün *boyın sözünün de ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimi olduğunu düşündürmektedir.

NESNE : PARÇA	*boyaz : *öñäç/*öñüç
ALAN : MEKÂN	*boyaz : *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/*öñüç *boyın : *öñeç/*öñüç

2.2.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BOYUN

‘boyun’ Lat. *cervix* İng. *neck*.

2.2.2.1. *boyın

Proto-Tü. *boyın (Tenişev 1997: 233-234 *bo:yn); Proto-Ogur *boyın; Proto-Oguz *boyın; **Bud.Tü.ç.** boyun (TT VIII G 66, U IV 38, 133); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** boyun, boyun ‘boyun, insan boynu. Kılıcın tatmağına de ‘kılıç boynu’ denir. Bıçağınkine ‘biçek boynu’ derler’ (DLT III: 169), boyun (KB 101, 286); **Harezmi ç.** xiv. yy. boy(u)n (KE II: 134); **EKıp.** çege ‘boyunun iki yanında bulunan damarlar’ (KTS: 47), boyun (CC 63); **MKıp.** xiv. yy. boyun (Kİ 37); **Doğu Tü.**: xv. yy. boyn, boyun (Sngl 142v. 27); **Batı Tü.** xiv. yy. boyın (EM: 116), xv. yy. boyun (MŞ: 21), boyun (CH I: 168), boyun (DK II: 56); xiii. – xix. yy. boyun ‘1. Kefil 2. Deve boynu

denilen gerdanlık' (TTS I 652); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *boyun* '1. Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi 2. Testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım 3. (coğ.) Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer 4. Üzeri' (TS 338-339); **Gag.** *boynu* '1. Boyun 2. Şişe boynu' (GS 89); **Azb.** *boyun* 'boyun' (ATS: 148), *boyun* '1. Bedenin başı bedenle birleştiren kısmı, 2. Elbisenin boğazı saran kısmı, 3. Arabaya ve kotana koşulan iki hayvan, 4. Bir şeyin boyuna sarılan kısmı, 5. Dağın, kayanın ve benzerinin tepesi ile eteği arasındaki kısım, 6. Bulunma durum ekiyle: *boynunda*, *boynumda*, *boynumuzda* ve benzeri: üzerinde üzerimde, üzerimizde; yapabilecek gücünde, yapabilecek gücümde, yapabilecek gücümüzde ve benzerleri' (ADİL I: 303-304); **Trkm.** *boyun* (RLT: 212), *boyun* '1. Bedenin kafa ile gödenin birleştiği bölgesi 2. Kavanoz, şişe gibi kapların ağzının incelendiği yer 3. Giyim kuşamın başa giydirilen yeri, yakası 4. Sorumlu' (TDS 106-107); **Güney-Doğu:** YUyg. *boyun*, Özb. *buyin*, SUyg. *moin*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *boyun*, Kumuk *boyun*, Tat. *muyin*, Başk. *myjin*, Kaz. *moyin*, Kırg *moyun*, Nogay *moyin*, Karakalpak *moyin*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *moyun*, Tuva *moyun*, Şor *moyun*, *boyin*, *moyin*, Hakas *moyin*, Yakut *mo:y*, Tofa *moen*; **Çuvaş:** *măy* (Tenişev 1997: 234)

1. *boyın Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *boyın sözünün tüm modern Türk lehçelerinde, Kuzey ve Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri de dahil olmak üzere, *moyin* şeklini de tespit etmiştir (ED 386b). Doerfer, *boyın sözünü Halaç Türkçesinde *boyun* şeklinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev, *bo:yn olarak kurduğu sözcüğün tüm modern Türk lehçelerinde *boyun-*duruk* gibi belirgin bir türevini de tespit ederek Proto-Altay *moyn- 'boyun': Proto-

Tü. *boyn; Proto-Mançu-Tunguz *moŋoŋ* < *mon-ğon; Moğ. *mun-dağa ‘at ensesi’ gibi örnekleri de vermiştir (1997: 234).

2. *boyn Kullanım Alanı

EM 116 ger anı döğüp bala katup yêseler **boyında** olan ħanâzîr başını giderür

TTS I 652 Bu yerde kurt ile yürü koyun, eğer habbeniz giderse ben **boyun**

TTS I 650 Birbirinin **boynuna** kol bıraktı bûse-kenar ittiler

TTS I 650 Ol mah-peyker urdu şahzadenin boynuna kol bıraktı, birkaç bûse dudağında ve yüzünde kodu

TTS I 650 Anın içün gelmişem işbu kızı ben
Ele getürem işit bu dem sözü sen
Velid dedi sen anı benim **boynuma** sal
Saraya geldiler ikisi rehal

TTS I 651 Bir işi güç ile kişinin **boyunan** saralar ol işi düzmek ve zabteylemek ana müy esser olmaz

TTS I 651 Avrat eydür şatt’a ayruk girmegil
Geçmege vü ömr **boynun** urmagıl

TS 338 Ellerin bu defa, **boynuna** sıkıştırdığı beyaz peçeteye sildi

TS 338 Günahı söyleyenlerin **boynuna**, derler ki bu iki genç birbirlerini küçükten beri sevmişler de öyle nişanlanmışlar

TS 338 Hay, dedi, o arabacı amcanın **boynu** altında kalsın

TS 338 Daha bir ay tutunamazlar, **boyunlarını** kırarlar deniliyordu

TS 338 Çobanın hekim parasını, ilaç parasını **boyunlarına** aldılar

TS 338 Hürrem Hakkı, Ferhunde’nin önünde **boyun** kırdı

SFA-1 Üstünde tertemiz açık lacivert bir kostüm, sarı kırmızı çizgili bir kırıvat **boynunda**.

SFA-1 Yüzüne baktım: Yüzü kirli, beyaz, açık mavi süt rengi idi. Burun kanatları birbirine yapışmıştı. Karanlık dişleri vardı. Zayıf, ince **boynu**, yırtık kasketi, uzun, kirli, güzel parmakları.

SFA-2 Kafası mı büyüktü, **boynu** mu uzundu, yoksa omuzları mı pek düşüktü? Galiba hepsi biraz böyleydi.

HEA-1 Buraya göbek atma, **boyun** kırma, omuz titretme yaraşmaz.

HEA-2 Sol kolu henüz beyaz bir sargı içinde, biraz açık yakasının üstünde **boynu** ve siyah kesik saçları ile solgun başı iki fil dişi bir statü gibi görünüyordu.

HEA-2 Bütün köy kadınları Ayşe’nin etrafını aldıkları, onun **boynuna** sarıldıkları zaman o İhsan’ın atını tutan çocuğun yanında dalgın dalgın duruyor.

HEA-4 Bu bir kaza, kaza ama, bunu kimseye söylersen, sade benim değil, senin de **boynuna** ip geçirirler.

HEA-4 Hanife yüzünü Mürsel’in arkasına sakladı, kolları herifin **boynuna** sımsıkı sarıldı.

HEA-5 **Boynunda** halatla ölen Nâzımın intikamını alabilecek olan bu Hüsnü Paşaya ilk defa olarak kalbimde minnettarlık hissettim.

HEA-5 O kadar çözülmez ki onları toprak örtse onlar yine **boynumda**, kolumda kalacaklar.

HEA-6 Beyaz saçları uzun, tepesi sivri siyah kalpağının yanlarından **boynuna** düşüyor.

HEA-6 Sarıklı, sakallı bir hoca, cübbesini sırtına toplamış, kollarını sıvamış, bir kolunu uyuz bir eşeğin **boynuna** atmış kulağına bir şeyler söylüyor gibi.

HEA-7 Rauf babasının **boynuna** atıldıklarını, sonra, şimdi artık Rauf babasının hiç gelmediğini, Rauf babasından söz ederse nenesinin kendisine darıldığını anlattı.

HEA-8 Gözlerini birdenbire açtı; derinliklerinde hatırlamak istediği bir kızgınlıkla **boynuma** atılmak için çabalayan bir incelik vardı.

HEA-8 Bu artistlerde ne var ki, Tanrım, en büyük kadınları, en haşin güzelleri büyülenmiş ve **boyun** eğmiş olarak, saçlarından sürüklüyorlar?

HEA-9 Kadın, başında bir taç, **boynunda** tek taşlı pırlanta bir gerdanlık, yapıalnız sandalyede oturuyordu.

UK 23 hepsi **boynularında** muska taşıyardılar

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem ayaklı hem ayaklı kavi adamnar, belâdân çıplak, **boynularında** asılı kemik - diş muskalar

UK 159 atmayeydi Tanas uygun gementi onun **boynusuna**

GTA 144 [su'linα bıx mes'tetʃkɔ kα'rα deni'zın bɔjun'dα]

ADİL I 303 **Boynundan** yapışmag.

ADİL I 304 onu dâhi razı edin, **boynuna** goyun

ADİL I 303 Elektrik çarhının boynuna dolaşan gayışın gâzâblâ hârikâti, mâ'dân garovullarının fit sâsâri..

ADİL I 303 - 304 Ortadaki tãpânin boynunda çoban dayanmışdı

TDS 106 Boyunlarda yağlıcak, bir eycecik bir geñsi

TDS 107 Boynu uzun çüyşe

TNAS 52 Ayal-**boyın**, yâr-baş.

TNAS 88 Boka batsan **boyun** bilen.

TNAS 95 Çagalık - şalık, hemmâni **boyun** eder.

TNAS 128 Düyâ **boyunı** egri diyseler, dogrı yeri nire diyen.

TNAS 129 Düyâ ot (yandak) gerek bolsa, **boynunu** uzadar.

TNAS 313 Şembe jöhîr **boynuna**.

3. Anlam Olayları Bakımından *boyın

Eski Uygar Türkçesi döneminde *boyın sözcüğünün hem 'boyun' anlamında hem de 'ense' gibi metaforik hem de 'vücut' gibi metonimik kullanımı dikkat çekicidir. Karahanlı Türkçesindeki 'kılıç boynu' anlamındaki kullanım da yaygın bir metafordur.

Tenişev, incelediği kaynaklarda *boyın sözcüğünün asıl anlamın dışında birçok metaforik kullanımını da tespit etmiştir (1997: 234): 1) 'Şişe veya kap boyunu, boğazı' (TTü. Gag. Trkm. Kır. Özb. Yak. Çuv); 2) 'Palanın koluna takıldığı

kısım; telli çalgının sapı' (Özb. Çuv.); 3) 'vadi' (Kumuk); 'coğrafi anlamda burun (Başk. Özb. Tuv. Çuv.); 4) 'Görev, baş eğme' (TTü. Gag. Azb. Trkm. Kumuk Tat. Karakalpak Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. SUyg. Yak.); 'kibirlik, gurur' (Krh. Kır. SUyg. Tuv.)

Bu sözün 'elbise yakası' (Azb. Trkm.) anlamları metonimiktir.

Modern Türkiye Türkçesinde **boyın* sözcüğünün *boyun bük-* 'isteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak', *boyun borcu* 'yapılması gereken ödev, vecibe', *boyunduruk altına gir-* 'başkasının baskısı altında kalmak' gibi deyimlerin arasında Gagavuz Türkçesinden *boyun eğ-* 'aşağılanmak', *boynun bükük olması* 'üzgün olmak, daralmak' gibi örnekler de metaforik ve metonimik ifadelerdir.

4. Meronim Olarak **boyın*

Anatomik anlamında **boyın* sözü, **boδ* 'beden' teriminin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. **sı:n*, **kebde* terimlerinin meronimi değildir. Diğer yandan **sügsün*, **yelkä* ve **äñsä* sözleri 'ense' anlamında kullanıldığında **boyın* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleri olur. Azerbaycan Türkçesinde 'atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütunu ile birleşen kısmı' (ADİL IV 116) anlamında kullanılan *süysün* sözü hayvan organ adları içerisinde bir meronim olmaktadır.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> : <i>*boyın</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boδ</i> : <i>*boyın</i> <i>*boyın</i> : <i>*sügsün</i> 'ense', <i>*yelkä</i> 'ense', <i>*äñsä</i> 'ense'

2.2.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde ENSE

‘ense’ Lat. *occiput*, *nucha* İng. *nape*.

2.2.3.1. *sügsün

Proto-Tü. *sügsün (Tenişev 1997: 234-235); Proto-Ogur *sügsün; Proto-Oguz *sügsün; **Bud.Tü.ç.** süskün (TT VII); **MKıp.** xiv. yy. süksün (Kİ 44); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** sügsün, süysün, süksün, süsgün, sūsün, susun, sünsüğü, sünsün, sünsür (DD 3,1257, 1259, 1264, 1267, 1269), süksün, süğsün ‘ense’ (-Ba.; -Bil.; -İst.) (DS X: 3707), süsgün ‘ense, boyun’ (Aşağı Kayı *Tosya -Ks.; İncirlik *Havze -Sm.; Aziziye *Ereğli -Kn.) (DS X: 3725), süsün, süysün ‘ense; omuzun arkası’ (-Çkl.; -Gr.; -Ezm.; -Ank.; -Krş.; -Ada.) (DS X: 3726); **Azb.** süysün ‘Atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütünü ile birleşen kısmı’ (ADİL IV 116); **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay süksenek (Tenişev 1997: 234)

1. *sügsün Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde süsgün şeklinde tespit ederek anlamını ‘arka, kış, omurganın başlangıç yeri’ olarak vermektedir (ED 856a). Tenişev, Evenk *sulin* ‘sırt, kambur’, Oroç *suli* ‘ense’, Ulç *sun* ‘yabani domuz ensesi’, Orok *suli* ‘at, geyik, ayı ensesi’ örneklerini de vererek sözün Proto-Altay kökünün *süg- olabileceğini belirterek, Eski Uygur *süskün*; Orta Kıpçak *süksün*, Güney-Batı Türk lehçeleri ağızlarında *sügsün*, *süysün*, *süksün*, *süsgün*, *sūsün*, *susun*, *sünsüğü*, *sünsün*, *sünsür* şekillerinde de dikkat çekmiştir (1997: 235).

2. *sügsün Kullanım Alanı

ADİL IV 116 [Koroğlu] âlini atın **süysünündän** goyub sağrısına gädär çäkdı.

3. Anlam Olayları Bakımından *sügsün

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *süskün / süsgün, süksün, sügsün, süysün, sünsüğü, sünsün, sünsür, süksenek* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün Azerbaycan Türkçesinde ‘atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütünü ile birleşen kısmı’ gibi hayvan anatomisi ile ilgili kullanımlarına da rastlanmaktadır.

Tenişev, **sügsün* sözcüğünün günümüzdeki Türk lehçelerindeki şekillerinin ‘boynun arka tarafı, ense’ anlamına dayalı olduğunu ileri sürerek, Proto-Türkçede asıl şeklin **eiŋse* olduğunu kabul edip, **sügsün* sözcüğünün asıl anlamının ise ‘boynun arka kısmı, boyun omurları’ (Anad. Azb. Altay ağızları) olduğunu söylemekte ve Eski Uygur Türkçesinde ‘omuz, sırtın üst kısmı, omurga’ anlamlarını da ortaya çıkarmaktadır (1997: 235).

4. Meronim Olarak *sügsün

Anatomik anlamda **sügsün* sözü, * *bo:yn* ‘boyun’ teriminin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>boyın</i> : * <i>sügsün</i> ‘boyun omurları, omurga’
ALAN : MEKÂN	* <i>boyın</i> : * <i>sügsün</i> ‘ense’

2.2.3.2. *yelkä

Proto-Tü. **yelkä* (Tenişev 1997: 236); Proto-Ogur **yelkä*; Proto-Oguz **yelkä*;
Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *yelke* ‘hayvan yelesi, insan ensesindeki tüyler; dağın tepesi’ (DD 3: 1509); **Azb.** *yelkä* ‘1. Kadın saçı 2. At yelesi’ (ADİL II 529); **Güney-Doğu:** YUyg. *yelké* ‘ense, yele’, Özb. *yelka* ‘omuz’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *yelka* ‘ense’, Kumuk *yekle* ‘ense’, Karaçay-Malkar *jelke, celke*

‘ense’, Tat. *jilke* ‘ense ve omuzun bir kısmı’, Başk. *yılke* ‘ense ve omuzun bir kısmı’, Kaz. *jelke* ‘ense’, Kırg *jelke* ‘ense, ense derisi, arka’, Nogay *yelkä* ‘ense’, Karakalpak *jelke* ‘ense’; **Çuvaş:** *çilki* ‘yele’ (Tenişev 1997: 236)

1. *yelkä Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Räsänen’in fikrine dayanarak *yelkä sözcüğünün *yayl ‘at ensesi’ sözcüğünden /-kä/ küçültme eki ile oluşturulduğunu düşünmektedir (1997: 236).

2. *yelkä Kullanım Alanı

HEA-9 Yalının önünde durdu. İki doru at **yelelerini**. kavruklarını sallıyor sabırsızlıkla kaldırımları deşiyorlar.

HEA-9 Kadının dışında arabanın atları yerleri deşiyor, **yelelerini** sallıyorlardı.

3. Anlam Olayları Bakımından *yelkä

*yelkä sözcüğünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Bu sözün ‘boyundaki kirişler’ anlamında Orta Kıpçak sahasında *yelge* ve Türkiye Türkçesindeki *yelke* kullanımı dikkat çekicidir. Bunların dışında *yelkä, birçok tarihsel ve modern Türk lehçelerinde ‘ense, arka, omuzun üst kısmı, dağın tepesi, insan ensesindeki tüyler, hayvan yelesi’ gibi anlamları ile görülmektedir. Tenişev *yelkä sözcüğünün ‘omuz’ anlamının ortaya çıkmasını, ‘ense’ > ‘omuzlar arasındaki kısım’ > ‘omuzlar’ > ‘omuz’ şeklindeki bir anlam kaymasına bağlamaktadır (1997: 236).

4. Meronim Olarak *yelkä

Anatomik anlamda *yelkä sözü, *bo:yn ‘boyun’ teriminin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	*bo:yn : *yelkä ‘boyundaki kirişler’
---------------	--------------------------------------

ALAN : MEKÂN	*boyın : *yelkâ ‘ense, omuzlar arasındaki kısım, omuz’
--------------	--

2.2.3.3. *äŋsä

Proto-Tü. *äŋsä (Teniŋsev 1997: 236-237); Proto-Ogur *äŋsä; Proto-Oguz *äŋsä; **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh. art** saç ‘ensedeki saç’ (DLT I 42; I 247, 18); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eŋse* (KE II: 191), *eŋse* (NF III: 124); **EKıp.** *eŋse* (CC 89); **Doğu Tü.:** xv. yy. *art* (Sngl 36v. 26), *ardınca* ‘onun arkasında’ (Sngl 37r. 3); **Batı Tü.** xv. yy. *eŋse* (CH I: 150), *eŋse* (DK II: 105); xiii. – xix. yy. *ard* (TTS I 33; II 47, *eŋse* ‘arka’ (TTS III 1475); III 32-3; IV 34-5), *eŋse* ‘arka’ (YTS: 83); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ense* ‘1. Boynun arkası 2. Art, arka’ (TS 714); **Gag.** *ensä* ‘1. Ense 2. At ensesi 3. Boyun 4. Değirmenin direği dayandığı odun parçası’ (GS: 177); **Trkm.** *eŋse* (RLT: 69), *eŋse* ‘1. Kellenin, kelle kemiğin arka tarafı 2. Bir kişinin arka tarafı’ (TDS: 292); **Güney-Doğu: Özb.** *énsa* ‘ense’; **Kuzey-Batı (Kıpçak): Karay.** *énsé*, *énsa*, *énse* ‘boynun arka tarafı, ense’, Kumuk *yeŋse* ‘ense’, Tat. *iŋsä* ‘ense’, *iŋse* ‘omuz’, Kaz. *eŋse* ‘güç’, *eŋseli* ‘güçlü’, Kırg *eŋse* ‘güç’, Nogay *énse* ‘kürek kemikleri arası’, Karakalpak *eŋse* ‘kürek kemikleri arası; güç, kuvvet’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *éŋze* ‘kambur’; **Çuvaş:** *éŋse* ‘ense, boyun’ (Teniŋsev 1997: 237)

1. *äŋsä Etimolojik Değerlendirmesi

Teniŋsev, *äiŋsä* olarak kurduğu sözcüğü, Räsänen’in Fin. *niska* ‘boyun’ ile ilişkili olduğu fikrini aktarmış ve Proto-Mançu-Tunguz **faisa* > *fisa* ‘hayvan sırtının kürek kısmı’ ile karşılaştırmıştır (1997: 237-238).

2. *äŋsä Kullanım Alanı

TTS III 1475 Ardınca birkimse kodu ki kayış ile ardından **eŋsere** urudu giderken
TTS III 1475 Ok meydana **eŋsesinde** Levent Çiftliği nâm mahalde

TTS III 1475 Dokuz mânası var... râbi‘ akar ve bağ‘ d mânasınadır ki art ve **enşe** ve sonarak ile tâbir olunur

TS 714 Kendine geldiğinde, **ensesinde** müthiş bir ağrı vardı

TS 714 Saydığın üç iskelenin **ensesindeki** İsmail Ağa'nın dükkânı, en emin emanetçi idi

TS 714 Ellerin, kumral saçlarının döküldüğü **ense** çukuruna kenetlerdi

SFA-1 İri tayfa **ensesini** tokatlayarak:

-Bu **enseyi** o paralarla yaptık Ali Çavuş.

HEA-1 Arkasında tirşe bir sabahlık, saçları sımsıkı **ensesinde** bir topuz.

HEA-1 Tepesinin saçları dökülmüş, şakak ve **ensesindeki** saçlar beyazlanmağa başlamıştı.

HEA-3 **Ensesinin** kat kat olmuş etleri üstünde kısık bir boynun taşıdığı dört köşe bir kafa vardı.

HEA-3 Yalnız özel bir İtalyan odasında kır saçlı, şişman, orta yaşlı bir kadın bir şey örüyor; beyazlı, ince **enseli**, siyah saçlı zarif bir genç kız bir piyanoya eğilmiş, büyük bir gürültü ve birçok yanlış fakat, anlamlı ve ateşli bir anlayışla Rigoletto'yu çalışıyordu.

HEA-4 Bir kız başörtüsünü çekmiş, saçlarını yakalamış, **ensesine** topuz yapmağa çalışıyor...

HEA-8 Onun aşağı düşen, göz kamaştırıcı hatlı omuzlarında, lekesez mermer teninde, solgun bir başak demeti gibi, beyaz **ensesinde** toplanan, bol saçlarında o kadar uzak, acıma bir güç var ki!

HEA-9 Eğer kapitülasyonlar olmasa, mızıkacıları da, seyircileri de **enselerinden** yakalayıp Beyoğlu kaldırımlarına fırlatırım.

UK 50 da şansora dirişmek **enselerde** ay: hem geriki ayaklarda

UK 239 tutardı **enselerinden**

TDS 292 Utulan **ensesini** gaşar

TDS 292 Ayların şatlıgna bilbil heñ etdi, Şol vagt **eñseden** bir gövre etdi

3. Anlam Olayları Bakımından *äŋsä

Tenişev, *äŋsä sözcüğünün ‘ense’, ‘sırtın üst kısmı’, ‘boynun arka kısmı’ anlamlarının hangilerinin birincil hangilerinin ise ikincil anlam olduklarının tespitinin zor olduğunu belirtmiştir. Ona göre ‘sırt’ anlamı, Eski Türkçedeki ‘sırtın üst kısmı, ense’ anlamı ile, ‘omuz’ anlamı ise ‘sırtın üst kısmı’ anlamı ile ilişkilendirmektedir. Çağdaş Türk Lehçelerinde sık sık rastlanan ‘sırt, arka; vücut, görünüş, güç’ anlamları ise Trkm. Kır. Karakalpak Kaz. lehçelerinin yeni dönemine aittir (1997: 237). Diğer yandan ‘sırt, vücut, görünüş, güç’ anlamlarının metonimik olduğunu ve ‘arka’ anlamının ise yön gösterme kavramı açısından metafor olduğunu söylemek mümkündür.

Modern Türkiye Türkçesinde *ensesinde boza pişir-* ‘ısıtmak, kızgın duruma getirmek; birini çok üzme, tedirgin etmek, sürekli çalıştırmak’, *ensesine bin-* ‘birine bir işi yaptırmak için sürekli baskı altında bulundurmak’, *ensesine yapışmak* ‘yakalayıp sıkıştırmak’ gibi ilgi çekici kullanımları görmekteyiz.

4. Meronim Olarak **ähsä*

Anatomik anlamında **ähsä* sözü, * *bo:yn* ‘boyun’ teriminin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *ense çukuru* ‘ensede boyun hizasında bulunan çukurluk’ (TS: 715), *ense kökü* ‘ensenin gövde ile birleştiği yer’ (TS: 715) sözleri **ähsä* sözcüğünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleri olmaktadır.

ALAN : MEKÂN	* <i>boyn</i> : * <i>ähsä</i>
--------------	-------------------------------

Diğer yandan Orta Kıpçakçada ‘boyundaki kirişler’ anlamına gelen *yelge* sözü ve Anadolu ağızlarındaki ‘hayvan yelesi, insan ensesindeki tüyler’ anlamındaki *yelke* sözü, **ähsä* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olur.

2.2.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMUZ

‘**omuz**’ Lat. *umerus*, İng. *shoulder*

2.2.4.1. **çekin*

Proto-Tü. **çekin* (Tenişev 1997: 238 *çEkn*); Proto-Ogur **çekin*; Proto-Oguz **çekin*;
Doğu Tü.: xv. yy. *çikin* ‘boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı’ (Sngl 220r22); **EKıp.** *çigin* < *Moğ.* (KTS: 51), *şigin* (KTS: 253); **Batı Tü.** xv. yy. *çigin*

(DK II: 73), xiii. – xix. yy. *çiğın* ‘omuz, omuz başı’ (TTS II 911-913), *çigin* ‘omuz, omuz başı’ (YTS: 56); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *çiğn* (Aks. Gaz. 163), *çen* (DS III 1133), *çin* (DD 1, 353, Ed. Urfa 102), *çen* ‘omuz arası’ (Kadıköy - Ada.) (DS III: 1133), *çığın*, *çığır* ‘omuz başı’ (-Af.; -Çkl.; -Es.; -Ezm.; -Bt.; -Ky.) (DS III: 1160), *çin*, *çıı* ‘omuz’ (Harput -El.; -Ur.; *Nizip -Gaz.; Bise -Kn.) (DS III: 1178), *çiğınbaş*, *çiğiz* ‘omuz başı’ (Günlükbaşı *Fethiye -Mğ.) (DS III: 1208), *çingil* ‘omuz’ (Çardak *Göksun, Şekeroba -Mr.) (DS III: 1228); **Azb.** *çiyin* ‘Bedenin boynundan kollara kadar olan kısmı’ (ADİL IV 434), *çiyin* ‘hem anatomik hem de ‘elbisenin omuzu’ anlamında rastlanmaktadır’ (ATS: 209); **Trkm.** *çigin* ‘dirsek ile boyundan kolun başladığı yere kadar olan kısım arasındaki yer, eğin’ (TDS 747), *çigin*, *egin* (RLT: 157); **Güney-Doğu:** SUyg. *cigin* ‘omuz’; **Çuvaş:** *çan* ‘beden’, *çan-çuram* ‘beden’ (*çuram* ‘sırt’), *kaçan* ‘sırt’ (Tenişev 1997: 238)

1. *çekin Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, bu organ adının muhtemel Altay paralelleri olarak şu verileri sıralamıştır: Moğ. *çege-rei, Evenk *çeken*, *çekekte* ‘gırtlak, damak’; Proto-Altay *çeke- ‘boynuna yakın göğüs kısmı’ (1997: 238-239).

2. *çekin Kullanım Alanı

TTS II 911 Yüzünü kibleye döndü, **çiğıninden** ridasını aldı, yukarı ucun aşağı, aşağı ucun yukarı kıldı

TTS II 911 **Çiğini** ile kuvvet idüp gey katı
Attı kal‘adan aşağı bir atı

TTS II 911 Sanasın her biri bir ejdehadır
Çiğininde otura on bahadır

TTS II 912 Andan ol çekice el urdu, revan yerinden çekici götürdü, **çiğinine** aldı

TTS II 912 Kasap Hasan nam emret oğlanı, ki kasap Hacı Veli’nin şâkirdidir, oflak bıçağıyla sağ elinde ve **çiğininde** udru

TTS II 912 İki **çiğininde** bires kıl var idi
İçi taşı toptolu envâr idi

ADİL IV 434 Ağır bir sükutun gäsâbâdâ hökm sürdüyunü görân Lejlâk **çiyindâki** beşaçılan tûfângini hârlâyib âlinâ aldı.

ADİL IV 434 Bir daha harabalığı közdän keçirdikdän sonra gocaya täräf dönüb, älini onun **çiyninä** goydu.

ADİL IV 434 Tapdıg hurcunu götürüb **çiyninä** aşırđı

TDS 747 Annagulı ecesiniñ **çigninden** tutdı

3. Anlam Olayları Bakımından *çekin

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *çekin sözcüğünün ‘omuz, boyun ile omuz arasındaki kısım, boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı, omuz, omuz başı, bedenin boynundan kollara kadar olan kısmı, dirsek ile gerdanın aralığı, eğin’ gibi anatomik anlamları görülür. Bunun yanında Azerbaycan Türkçesinde çiyin sözünün ‘elbise omuzu’ anlamı metaforiktir. Tenişev, *çekin sözcüğünün Türkmen Türkçesine ‘el, elin omuzdan dirseğe kadar kısmı’ temel anlamına dikkatimizi çekmiştir (1997: 238). Ancak *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*’nde çigin sözü ‘dirsek ile gerden aralığı, eğin’ olarak (TDS 747) açıklanmıştır. Bunun yanı sıra yanı sıra gerden sözü ‘boyundan kolun başladığı yere kadar olan aralık, iki omuz arası ’ (TDS 166) anlamına gelmektedir. Bu durumda aslında anlam farkı olan ve bir alt anlamlılık hiyerarşisi içinde yer alan bu kavramların yer yer bir birinin yerine de kullanıldığı görülür.

4. Meronim Olarak *çekin

Anatomik anlamda *çekin sözü, *boδ ‘vücut’ teriminin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Diğer yandan bu söz, *sı:n, *kebde sözlerinin de ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. Ayrıca *çekin sözü, *arka, *sırt sözlerinin de ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur.

NESNE : PARÇA	*boδ : *çekin
ALAN : MEKÂN	*boδ : *çekin *sı:n, *kebde : *çekin

	<i>*arka, *sirt : *çekin</i>
--	------------------------------

2.2.4.2. *ägin

Proto-Tü. *ägin (Tenişev 1997: 239 *ägn); Proto-Ogur *ägin; Proto-Oguz *ägin; **Bud.Tü.ç.** *egin* (TT VII), *ejin* (U II, IV); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *egin* ‘sirt, egin’ (DLT I: 77); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eg(i)n* (KE II: 179), *eg(i)n* (NF III: 115); **EKıp.** *ıylık* (KTS: 103), *ketif* <Ar. ‘omuz’ (KTS: 141), *yigin* (KTS: 322), *egin*, *eyin* ‘kürek kemiğinin bulunduğı yer, insanın arka tarafı, sirt’ (KTS: 70, 78), *igin* ‘kürek kemiğinin bulunduğı yer, insanın arka tarafı, sirt’ (KTS: 107), *iyin* ‘arka, sirt’ (KTS: 117); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *egin* (TTS: XIV yy’dan başlayarak), *eğın/eyin* ‘sirt, arka’ (TTS III 1390), *egin* ‘vücut, sirt, arka, üst (üst baş)’ (DK II: 102), *egin* ‘sirt, arka’ (YTS: 78); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *eğın* ‘1. Arka, sirt 2. Beden, vücut 3. Boy bos, endam.’ (TS 676), *eyin* (DS V 1821, 1822, VII 2510); **Azb.** *äyin* ‘1. Bedenin baş dışında tüm kısmı 2. Elbise, üst baş’ (ADİL II 243), *äyin-baş* ‘Elbise, üst baş’ (ADİL II 243); **Trkm.** *ėgin* ‘Kolun omuza bağlandığı yer, gerden 2. Bütün gövve üsti, üst, üst-baş 3. Onçaklı ulı bolmadık beyiklik, depe’ (TDS 790), *ėginbaş*, *egin* (Sarıyev 2007: 9); **Güney-Doğı:** YUyg. *äñin*, *iñiva*, Özb. *ėgin*, *ėnvoş*, *e:nvoş*, SUyg. *igen*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *iin*, *in*, Kumuk *inbaş*, Karaçay-Malkar *imbaş*, *inbaş*, Tat. *iñbaş*, *iñ*, *igin*, Başk. *iñbaş* ‘omuz’, *iñ*, Kaz. *iin*, Kırg *iyin*, Nogay *iyin*, Karakalpak *iyin*; **Kuzey-Doğı (Sibirya):** Altay *iyin*, *én ét*, Tuva *ėgin*, Şor *egini*, *ejin*, *iñmen*, *iñnen*, *egne*, *eñnen*- ‘omuzda taşımak’, Hakas *inni*, *eñni*, *igni*, *iin*, *iñmen*, Yakut *ién*; **Çuvaş:** *anpuissi*, *ampussi* (Tenişev 1997: 239)

1. *ägin Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev'e göre, *ägin sözcüğünde Eski Türkçedeki /-gn-/ sesi, Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde /-ŋŋ-/, Kıpçak Türk lehçelerinde /-ŋ-/ ve Çuvaş lehçesinde /-n/ olarak karşımıza çıkmaktadır. Tenişev, eski metinlerde bu terimin sıfat yapma eki [-il] ile kullanıldığı belirtmektedir: EUyg. *eñil* 'omuz'; Yak. *äñil* 'omuz', Özb. *eñil* 'omuz, elbise', Anad. *eğil*, *egil* 'sırt; elbise, kadın elbisesi', Harezmi *eñil* 'omuz'. Yine Tenişev, Çuvaş Türkçesinde ve Kıpçak lehçelerinde *ägn-baş 'omuz' şeklinin de yaygın olduğunu, buradan *kol-baş terimin asıl anlamının 'omuz eklemi' olup daha sonra *ägn terimine dönüşerek 'omuz' anlamına geldiğini varsaymaktadır ve şu Proto-Altay şekilleri vermektedir: *eğm Proto-Türkçe *ägn 'omuz'; Moğ. *eğem 'köprücük kemiği, insan omzunun ön tarafı'; Proto-Mançu-Tunguz *emu-ge 'köprücük kemiği' (1997: 240).

2. *ägin Kullanım Alanı

TTS III 1390 Cebrail indi yere tuttu anı
Eğnine giyürdü ol hülle donu
TTS III 1390 Yine gökyüzü oldu anber-feşan
Kara tonun eğnine aldı zaman
TTS III 1390 Eğnimdeki demir tonu çiğnim kasar
TTS III 1390 Ol vakıt ki Musa Tûr dağında başında keçe takya ve eğninde kilim giyerdi
TTS III 1391 Mâlik eğnine bir ağır cebe giydi başına bir müzehhep ıfık urundu
TS 676 Büyüdüm çabuk / Entarım eğnime dar
ADİL II 243 äjninä yeni kostyum geymişdir
ADİL II 243 äjnindä donu yoh, başına papag ahtarır
ADİL II 243 äjnindäki hämişälik iş patlarından başga bircä däst bayır-bacag patları var idi.
ADİL II 243 Bir iyirmi manat da uşagların vä Mehribanın äyin-başı götürär.
TDS 790 Onuñ eginlerinde de pogonlar hem bardı
TDS 790 Egniñe, esbabiña bir seret
TDS 790 Onuñ enginde gızıl donı, bilinde nagışlı gara yün guşagı

3. Anlam Olayları Bakımından *ägin

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *ägin sözcüğünün ‘omuz, sırt, arka, beden, vücut, boy, endam, bedenın baş dışında tüm kısmı’ temel anatomik anlamları karşımıza çıkmaktadır. *ägin sözünün äyin-baş (ADİL II 243) şeklinde Azerbaycan ve eğinbaş (TDS 790) şeklinde de Türkmen Türkçesindeki ‘elbise, üst baş’ anlamlarındaki kullanımları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *ägin sözünün ‘omuz’ (Eski-Türkçe EUyg. Krh.-Uyg. Orta-Uyg. EKıp. Trkm. Kıp. Oğz. Kuzey-Doğu: Yak. dışında), ‘sırtın üst tarafı, ense’ (Çağ. Oğz. Yak.), ‘insan vücudu’ (TTü. Azb.), ‘elbise’ (Harezmi, Karluk, Anad. Azb. Trkm. Özb.) gibi anlamları görülmektedir.

*ägin sözü, ‘vücut, boy, endam, beden, bedenın baş dışında tüm kısmı’ anlamları ile *sı:n, *kebde sözleri ile yer yer eş anlamlı olarak da kullanılabilmektedir. *ägin sözü, ‘omuz, sırt, arka’ anlamları ile yer yer *çekin, *arka, *sırt sözleri ile de eş anlamlı olabilmektedir.

4. Meronim Olarak *ägin

Anatomik anlamında *ägin sözü, ‘omuz, sırt, arka’ anlamları ile *boð ‘vücut’ teriminin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimi olmasının yanı sıra ‘vücut, boy, endam, beden, bedenın baş dışında tüm kısmı’ anlamları ile *sı:n, *kebde sözlerinin de ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. *ägin sözü, ‘omuz’ anlamı ile *sı:n, *kebde sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*sı:n, *kebde : *ägin
ALAN : MEKÂN	*boð : *ägin *sı:n, *kebde : *ägin

2.2.4.3. *omuz'

Proto-Tü. *omuz' (Tenişev 1997: 240); Proto-Ogur *omur; Proto-Oguz *omuz'; **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** öşün 'omuz başı, çiğın başı' (EDPT 263b DLT I 77); **EKıp.** omuz (KTS: 205); **Batı Tü.** xv. yy. omuz (CH I: 170), omuz (DK II: 236); xiii. – xix. yy. omuz 'omuz' (TTS VI 2983); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** omuz 'Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm' (TS 1684); **Gag.** omuz 'omuz' (GS 351); **Trkm.** omuz '1. (anat.) Bedenin boyun ile kol arasındaki bölgesi, egin, gerden, 2. Egin-eşigin yakası ile eğinin aralığındaki bölgesi' (TDS 487); **Güney-Doğu:** Özb. ümiz; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. omuz, omız, Kumuk omuz, Karaçay-Malkar imbaş 'omuz' (Başhöyük *Kadıhanı –Kn.) (DS VII: 2534), Tat. omuz; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay -, fakat öjün (ED 263b), Tuva -, fakat öjün (ED 263b); **Çuvaş:** āmār (Tenişev 1997: 240)

1. *omuz' Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, Talāt Tekin'in aksine *omuz' sözcüğünün Yunancadan alıntı olduğuna inanmamakta ve aynı zamanda bu sözcüğün Türkmen Türkçesindeki omurağ, omuriğ sözcüğü ile doğrudan ilişkili olmadığını, sözcüğün aslının günümüz Türkçesinde, Moğolca *muriğ sözcüğünden alıntı olduğunu iddia etmektedir. Tenişev'e göre, *köñül-dürük teriminde görüldüğü gibi, bu terimin türetim yoluna paralel olarak, Uyg. ömüldürük, Özb. omildirik, Tat. umıldırık, Başkurt ümildirik, Kaz. omildirik, Kır. ömüldürük 'at omuzluğu' şekilleri sözün daha yaygın bir kullanımı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Tenişev, şu bağlantıları da göstermiştir: Proto-Altay *omur-: Proto-Türkçe *omuz' 'köprücük kemiği'; Moğ. *omuriğ- 'göğsün üst tarafı, hayvan köprücük kemiği' (1997: 240-241).

2. *omuz' Kullanım Alanı

- TTS VI 2983 Herkes bilmeyoruz deyip **omuz** sıkıtlar
TTS VI 2983 Herkes **omuz** sıkup bilmeyoruz, dediler
TTS VI 2983 Kütâf: Kimse ile yağrınlaşmak ve **omuz** uruşmak
TS 1684 Baş **omuzları** içine çökmüş gibi idi
TS 1684 Seni hizmetime alacağım, dedim. Âdeta **omuz** silkerek: -Pekâlâ, dedi.
TS 1684 Kadifeye benzer dokumalı pahalı kumaştan paltolarını **omuzlarına** atmışlar
SFA-2 Bu saat, hovardaların kadın **omuzlarına** düştüğü, zavallı kadınların bile erkek dizlerine şarap gibi döküldüğü saattir.
SFA-2 Bir tek **omuz**, biçimli, biçimsiz sarı yorganı kaldırmış **omuz**.
HEA-1 Her köşede, yuva yapmağa hazırlanan çift kuşlar gibi, yan yana; **omuz omuz** oturan gençler.
HEA-2 Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla yüksek ökçeli süslü kadının **omuz omuz**, yüz yüze geldiği bir gündü.
HEA-2 Eti kanlı; vakayii en tabî bir şeymiş gibi anlatıyor, en tahammülsüz felâketleri sabır ve metîn genç **omuzlarında** taşıyorlardı.
HEA-3 Bakıyorum, Fevzi Paşanın **omuzları** dua eder gibi bütün bütün eğilmiş.
HEA-3 Adaleli **omuzları** üstünde kocaman âşık başının ateşli ve rüyalı siyah gözleri varmış.
HEA-4 Hasan, Huriye'nin ellerini itti, Hanife'nin **omuzuna** kolunu attı, merdivenden aşağı götürdü.
HEA-5 Zaten bugünlerde İstanbul'un bütün havasında artan tazyik ve tecessüsü âdeta **omuzlarımda** hissedecek bir hâl buluyordum.
HEA-5 Enli **omuzları** üzerinde koyu, büyük, mavi gözleri, uzun sarışın siması, hassas ve biraz müstehzi ve mütebessim gözüyle Nâzım meydana çıktı.
HEA-6 Ağaçların üstünde yahut dibinde elleri sazlı, **omuzları** renk renk kanatlı, yüzleri en açık esmerden en u çikolata renkli melekler şarkı söylerler.
HEA-7 İkide birde başı ve **omuzları** o kadar hareketsiz, sessiz görünen beyazlı kadına uzun uzun bakıyordu.
HEA-8 Talip Bey'in enli **omuzlu**, iri vücutlu, parlak yüzü ile bu küçük adam arasında ne kadar çok ayrılık vardı!
HEA-9 Boy uzun, **omuzlar** geniş, kalçalar bir erkek çocuk gibi dar, ten ipek gibi yumuşak ve beyaz, gözler iki büyük mavi mine çiçeği gibi...
HEA-9 O, kovulmuş bir köpek gibi **omuzları** düşük, başı önde, gözü hüznün içinde yavaş yavaş hasırdakilere iltihak etti.
PSE 187 Hem onu bulduktansora sevineräk **omuzları** üstünâ kor, Hem evâ gelin, dostlarını hem komşularını yanına çaarın.
UK 96 Araslanın **omuzlarına**, ama halis insanın sırtına
UK 146 koyun yaanılarını, kemikleri **omuz** aşırı köpeklere aterlar
UK 149 da sultan aleer onu **omuzlarınnan**, getirer o perdeciiin ardına
UK 169 uzun saçları **omuzlarında**, kıvrıcık kalpaklar başlarında, bıyıklar üstünden kartal gözler bakerlar
UK 233 başında saçlar kısa, bıyıklar uzun, yanak **omuzları** kızıl, gözleri gülümsek
TDS 487 Hoşgeldi gayış ancığını **omzundan** asıp caya girdi
TDS 487 Dayav yigindiñ şineliniñ **omzunda** ofitser pogonı bardı

3. Anlam Olayları Bakımından *omuz'

Eski Türkçeden günümüze bütün Oğuz grubu Türk lehçelerinde *omuz' sözü 'omuz, boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm' anlamında kullanılmıştır. Tarihsel ve modern Türk dili alanında bu sözün 'omuz' (Çağ. Orta-Kıp. Oğz. Karaim Karaçay-Malkar Özb.), 'sırtın üst kısmı' (TTü. Gag.), 'hayvan göğsünün altı' (Çuv.), 'elbise kolları' (Özb. Kumuk) anlamları görülmektedir (Tenişev 1997: 240). Bu anlamlar arasında 'elbise kolları' anlamı metonimik yolla kazanılmış metaforik bir anlamdır. Günümüz Türkiye Türkçesinde omuz öpüş- 'eşit derecede olmak', omuz ver- 'omuzu ile dayanmak; destek olmak', omuz omuza 'birlikte olma' gibi metaforik deyimler de kullanılmaktadır.

4. Meronim Olarak *omuz'

Anatomik anlamında *omuz' sözü, *boδ 'vücut' teriminin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *omuz' sözcüğü *kol sözcüğü ile ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisini göstermektedir. Günümüz Türkiye Türkçesi omuz başı 'kol ile omzun birleştiği yer' (TS: 1684), omuz eklemi 'kol kemiğinin başını kürek kemiğinin yuva çukuruyla birleştiren eklem' (TS: 1685) ifadeleri de *omuz' sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boδ : *omuz'
ALAN : MEKÂN	*boδ : *omuz' *omuz' : *kol

2.2.4.4. *öşün

Proto-Tü. *öşün (Tenişev 1997: 241); Proto-Ogur *öşün; Proto-Oğuz *öşün; **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** öşün 'omuz başı, çiğın başı' (EDPT 263b DLT I 77); **Modern Tü.:**

Güney-Batı (Oğuz): - ; **Güney-Doğu:** - ; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *öşün*, Tat. *üşün*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Şor *öştü*, Altay *öş* (Tenişev 1997: 241), *öjün* (ED 263b), Tuva *öjün* (Tenişev 1997: 241), *öjün* (ED 263b); **Çuvaş:** - (Tenişev 1997: 240)

1. *öşün Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *öşün* şeklinde almaktadır (ED 263b). Tenişev, Altay dillerinde şu paralelleri tespit etmiştir: Evenk *ulin* ‘göğüs, ayının göğüs kemiği’, *ölkän* ‘göğüs, göğüs kemiği’ (1997: 241).

2. Anlam Olayları Bakımından *öşün

Tenişev’e göre modern Türk lehçelerinde yer yer karşımıza çıkan **öşün* sözünün anlamları ‘köprücük kemiği’ (Altay, Karaçay-Malkar), ‘omuz’ (Uyg.), ‘kolun üst tarafı’ (Kuzey-Doğu Sibirya lehçeleri) arasında değişmektedir. Bu durum, sözün Proto-Türkçedeki anlamının ‘köprücük kemiği ve omuz eklemi’ olduğuna işaret etmektedir (1997: 241).

4. Meronim Olarak *öşün

Anatomik anlamında **öşün* sözü, **boδ* ‘vücut’ teriminin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **öşün* sözcüğü **kol* sözcüğü ile ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisini göstermektedir.

NESNE : PARÇA	* <i>boδ</i> : * <i>öşün</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>boδ</i> : * <i>öşün</i> * <i>öşün</i> : * <i>kol</i>

2.2.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KÜREK

‘kürek kemiği’ Lat. *scapula*, İng. *shoulder-blade*.

2.2.5.1. **yagrın*

Proto-Tü. **yagrın* (Tenișev 1997: 242); Proto-Ogur **yagrın*; Proto-Oğuz **yagrın*;
Man.Tü.ç. *yaranın başının* ‘onun kürekleri ve baş’ (M III 8, 3-10); **İslamî ç.** xi. yy.
Krh. *yarın* ‘kürek kemiği, çiğin kemiği’ (DLT III: 21), *yarın* bulğansa: e:l bulğanu:r
‘kürek kemiğini düzensiz ise ülke de düzensizdir’ (DLT III 21); **Harezmi ç.** xiv. yy.
kürgek (KE II: 412), *yagrın* (NF III: 465); **EKıp.** *yagrın* ‘sırt, sırtın yukarı kısmı’
(KTS: 306); **MKıp.** xiv. yy. *yağra:n* (Kİ 95); **Doğu Tü.** xv. yy. *yagrın* (Sngl 333r.
27); **Batı Tü.** xv. yy. *yagrın* ‘sırt, arka, iki kürek kemiği arası, kürek kemiği, omuz’
(DK II 316); xiii. – xix. yy. *yagrın/yağırnı* ‘sırt, sırtın yukarı kürek kısmı’ (TTS VI
4204), *talı*, *talı* ‘kürek kemiği’ (YTS: 201), *yagrın* ‘sırt, sırtın yukarı kürek kısmı’
(YTS: 230); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gulunç* ‘kürek kemiklerinin
arası’ (-Gaz.) (DS VI: 2193), *katır kemiği* ‘kürek kemiği’ (-Bt.) (DS VIII: 2683),
kolun küreği ‘kürek kemiği’ (Şıhlar *Kızılcahamam -Ank.) (DS VIII: 2912), *yağarnı*,
yaan, *yaarnı*, *yağannı*, *yağarın*, *yağın*, *yağinnı*, *yağır*, *yağırnı*, *yağrı*, *yağrıdal*,
yağrın, *yağrındalı*, *yağrını*, *yangırı*, *yanır*, *yağır*, *yanırlı*, *yanrı*, *yargın*, *yargındalı*,
yarın, *yārın* ‘sırt’ (-Çr.; -Sm.; -Ama.; -To.; -Gr.) (DS XI: 4117); **Gag.** *kürek* ‘1.
Kazma aleti olan kürek 2. Kayık küreği 3. (anat.) Kürek’ (GS 302); **Trkm.** *ya:ğırnı*
‘1. Enseden omurganın yan tarafı ile birleşen yerine kadar olan aralık, 2. Bir şeyin
arka tarafı’ (TDS 835), *pilçe*, *kebze* (RLT: 102), *kürek* ‘1. Buğday toplamakta
kullanılan kürek 2. Bir çeşit kepçe 3. Kürek kemiği’ (TDS 404); **Güney-Doğu: Özb.**
yagrın (ED 970a), *yagrın*, SUyg. *yarın*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *yavrun*,
yuvrun, *yawrın*, Başk. *yaurın*, Kaz. *jawrın* (ED 970a), *jaurın*, *jaurın*, Kırğ *jorun*,

Nogay *yavrin*, Karakalpak *jaurin*; **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Altay *darın*, Tuva *çarın* (ED 970a), *çarın*, Şor *çarın*, Hakas *çarın*, Yakut *sarın*; **Çuvaş**: *çurām*, *çorām* (Tenişev 1997: 242).

1. **yagrın* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, **yagrın* sözcüğünün başlangıçta temel anlamı 'eğer, eğer çantası' olup daha sonra Orta Türkçe döneminde 'omuz' hâlini almıştır. Bu dönüşüm ilk bakıştan sıra dışı gelmektedir ancak Clauson, eğerin veya semerin, hayvanın kürek kemiğine yakın durması sebebiyle **yagrın* sözcüğünün 'kürek' anlamı kazandığını öne sürmektedir (ED 905a). Tenişev, **yagrın* sözcüğüne, Proto-Altay **dağrem*: Proto-Türkçe **yagrın* 'sırtın kürek kısmı' ve Proto-Mançu-Tunguz **darma* 'hayvanın sırtı, bel' sözcüklerini yakın bulmaktadır (1997: 242).

2. **yagrın* Kullanım Alanı

DLT III 21 **yarin** bulgansa el bulganur 'kürek kemiği karışırsa vilayet karışır'
TTS VI 4204 Eğer bu fazla ziyadece olsa **yağrını** sovk ola ve üşüye
TTS VI 4204 Geh yüreğin ağrıtır, geh bağrını
Geh beli, geh göğsü vü geh **yağrını**
TTS VI 4204 Geçti belden çıktı bu gez **yağrına**
Omzaşur her ne gelürse uğruna
TTS VI 4204 Eğer yağ ile iki **yağrın** arasına dürtüp ovsalar korkuyu gidere
TTS VI 4204 **Yağrınında** kalkan elinde sünü
Ata bindi hiç çalmadı üzenü
TTS VI 4204 Şunun gibi uludur kim bir kulağından iki **yağrını** ortasındakin...
ADİL III 129 Gülle arhasından, **kürekleri** arasından deyip keçmişdi.
ADİL III: 129 güllä arhasından, **küräkläri** arasından dāyib keçmişdi
TDS 835 Onuñ baldırları ovlaq meşiği yalı, yağırması yapı yalı, her edninde bir adam oturan yalı, yeñsesi bolsa gurt sokusı yalıdı.

3. Anlam Olayları Bakımından **yagrın*

Tarihsel Türk Lehçelerinde **yagrın* kelimesinin 'kürek kemiği, eğer, semer' anlamlarında kullanıldığını görüyoruz.

Clauson, **yagrın* sözcüğünün temel anlamının ‘eğer, eğer çantası’ olduğu daha sonra Orta Türkçe döneminde ‘omuz’ anlamına gelmeye başladığı görüşündedir. Ancak Tenişev, **yagrın* sözünün temel anlamının ‘sırtın kürek kısmı’ (1997: 242) olduğu görüşündedir. Bu durumda ‘eğer, eğer çantası’ anlamı metaforik olmaktadır.

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *jawrın*, *çarın*, *yağrın*, *ya:ğırnı*, *yavrun*, *yuvrun*, *yawrın*, *yaurın*, *yavırn*, *jaurın*, *jaurın*, *jaurın*; *lorun*, *darın*, *yağrın*; *yarın*, *çarın*, *çarın*, *çarın*, *sarın*, *çuram*, *çoram* şekillerinde görülen bu sözün ‘kürek kemiği kısmı, sırt, sırtın yukarı kürek kısmı, arka, iki kürek kemiği arası, omuz’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘bir şeyin arka tarafı’ anlamı ise metaforik anlamdır. Bu söz hayvan için kullanıldığında ise anlam metonimik olur.

4. Meronim Olarak **yagrın*

Anatomik anlamında **yagrın* sözü, **arka* ve **sırt* sözlerinin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. **yagrın* sözcüğü **boδ* sözcüğünün ALAN : MEKÂN ilgisi gösteren meronimidir. Aynı zamanda **yagrın* sözcüğü **sı:n*, **kebde* sözlerinin de ALAN : MEKÂN ilgisi gösteren meronimi olur.

ALAN : MEKÂN	<i>*boδ</i> : <i>*yagrın</i> <i>*sı:n</i> , <i>*kebde</i> : <i>*yagrın</i> <i>*arka</i> , <i>*sırt</i> : <i>*yagrın</i>
--------------	---

2.2.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KOL

‘**kol**’ Lat. *brachium*, İng. *upper arm*.

2.2.6.1. *kol

Proto-Tü. *kol (Tenişev 1997: 244-245); Proto-Ogur *kol; Proto-Oguz *kol; **Bud.Tü.ç.** *kolin sala* ‘kollarını sallayarak’ (U II 24); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *kol* ‘kol’ (DLT III: 134), *ko:l* (DLT III 134); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kol* (KE II: 367), *kol* (NF III: 253); **EKıp.** *arķ* (KTS: 11), *kol* ‘kol’ (KTS: 152); **MKıp.** xiv. yy. *kol* (Kİ 73); **Doğu Tü.** xv. yy. *kol* (Sngl 289v. 10); **Batı Tü.** xv. yy. *kol* (CH I: 170), *kol* (DK II: 188); xiii. – xix. yy. *kol* ‘1. Taraf, yan, cihet 2. El’ (TTS IV 2609); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kol* ‘1. İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm 2. Giyside vücudun bu bölümünü saran parça 3. Makinelerde tutup çevirmeye, çekmeye yarayan ağaç veya metal parça 4. (anat.) Koyun, dana, kuzu vb.de ön ayağın üst bölümü 5. Ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın dal 6. Bazı çalgıların elle tutulan sap bölümü 7. Koltuk, divan vb.nin yan tarafında bulunan dayanmaya yarayan parça 8. Bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri, dal (I), kısım, şube, branş 9. (tarih) Karakol 10. İş takımı, ekip, grup 11. (askerlik) Kanat 12. Dizi, düzen 13. (denizcilik) Bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri’ (TS 1341); **Gag.** *kol* ‘1. Kol 2. Nehrin kolu 3. İtfaiye aracının hortumu 4. Ağacın dalı’ (GS 275); **Azb.** *gol* (ATS: 534), *gol* ‘1. İnsan bedeninin, omuz başından parmakların içine kadar olan uzuvlardan her biri 2. Atın ön ayaklarından her biri 3. Elbisenin kola düşen ve kolu örten kısmı 4. Ağaç budağı 5. Esas bir şeyden, ana hattan ayrılan kısım, bölüm, hat 6. Taraf, semt, cadde 7. İmza 8. Bazı aletlerde ve cihazlarda hareketi nizama salan ve başka görevleri gören kola benzeyen kısım’ (ADİL I 539); **Trkm.** *gol* ‘1. Bedenin eğinden (omuzdan) elin parmaklarına kadar olan kısım, 2. İmza, 3. Dal’ (TDS 177), *go:l* ‘çölde geniş çukur yer, düzlük’ (TDS 177), *çigin, egin* (RLT: 157); **Güney-Doğu:** YUyg. *kol*, Özb. *kul*, SUyg. *kul, kol*;

Kuzey-Batı (Kıpçak): Karay. *kol*, Kumuk *kol*, Karaçay-Malkar *kol*, Tat. *kol*, *kul*, *kol*, Başk. *kul*, Kaz. *kol*, Kırg *kol*, Nogay *kol*, Karakalpak *kol*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kol*, Tuva *hol*, *kol*, Şor *kol*, Hakas *hol*, Yakut *hol*, Tofa *kol*; **Çuvaş:** *hul* (Tenişev 1997: 244)

1. **kol* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre **kol* sözcüğü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde 'kol' anlamında karşımıza çıkmaktadır (ED 614b, 615a). Doerfer, **kol* sözünü Halaç Türkçesinde *kul* şeklinde tespit etmiştir ve gerçek şeklin *ko:l* da olabileceğini belirtmiştir (1970: 26). Tenişev, Türk lehçelerinde sıkça rastlanan **kol-baş* 'omuz' tamlamasına dikkati çekerek (Çuv. *hulpuççu*, Tat. *kulbaş*, Başkurt *kulbaş* 'omuz'), **kol* sözcüğünü Proto-Mançu-Tunguz **hul-kse* 'elbise kolu': Evenk *üksé*, Mançu *ulhi* örnekleri ile yakınlık gösterdiğini belirtmektedir (1997: 245).

Menges, çalışmasında *kılavuz* sözünün etimolojisine yer vermektedir. Ona göre Bizans kaynaklarında geçen batı Kıpçak sahasından *κολοβρος/κουλουβρος* (*kolovros/kuluvros*) olarak geçen Türkçe 'kılavuz, önder' anlamında gelen söz, **kol* kökünden *kol* > *kol-a-* > *kola-vuz* ekiyle meydana getirilmektedir (1951: 90, 96).

2. **kol* Kullanım Alanı

KB 69 yazı tağ kır oprı töşendi yadıp

itindi **kolı** kaşı kök al kedip

KB 764 oqıdı kör ay toldıka yol

bu ay toldı kirdi kavuşturdı **kol**

KB 4896 eşitti ilig anğar kıldı yol

bu kirdi iligke kavuşturdı **kol**

TTS IV 2609 Andan **kol** kaldırıp iki cânıpten çalınan çeng-i harbîleri dindirip...

TTS IV 2609 Bir kimseye sordum: Bu kimdir dedim. Yahya-yeyi Bermeki budur dedi. Gerü dua ettim **kolun** örtüm, döndü gitti

TTS IV 2610 Gulâm beni bir ağaca berkitti, **kol**u kurusun kolundan birkaç zahim yidim, öldü deyü beni bırakmış, kanım çok akmış, düşmüşüm

TS 1341 Kara yağz oğlan yalandan gözlerinin yaşını pembe mintanının kollarına siliyordu

TS 1341 Lakin böyle kardan yolların örtüldüğü bu gecede, koldan korku yoktu. Rahatça eğlenebilirlerdi.

TS 1341 Öteki koldaki iki hamlacıdan birisi acınacak bir zayıflıktaydı

TS 1341 Beni kollarının arasına alıyor, saçlarımı okşuyor

TS 1341 Hem de kolu kanadı tamamıyla kırılmış, bir daha hemcinslerimize dil uzatamayacak bir hâlde...

TS 1341 Sade çocuğuna değil, eşine de kol kanat gerer, ona da analık eder

SFA-1 Hususî otomobilin sahibinin **koluna** girerek önü glayyöllü, ortancalı yerden yapma şirin bir binaya doğru yürüdü.

SFA-1 **Kolunda** kuvvet kaldıkça elini neye sürse güzel eyledi durdu.

SFA-2 Pembeyaz **kolları** adeleli idi. Uzun, ince parmaklı ellerini kazmanın sapına dayayıp durdu.

HEA-1 **Kol kola**, kalça kalçaya bir Rûfâi ayini içindeymiş gibi, sağa sola, öne arka ya bir sallantı başladı.

HEA-1 Boynu çenenin altına kadar kapalı, **kolları** omuzlara kadar açık, yukarısı bele kadar vücudu sıkıyor, üstüne kırmızı bir kumaş yapıştırılmış büst gibi gösteriyor.

HEA-2 -Bir şey yok hemşerim. Uzaktan atılan bir kurşun kaza ile **koluma** dokundu. Ben çadırıma gidiyorum. Bana sargılarla doktoru gönderin.

HEA-3 Her ikiz kuzuyu sıcak **kolları** arasında kendi yavrusu gibi nasıl sevmiş, hepsini biliyorum.

HEA-4 Mürsel, **kollarında** odun parçaları ve dallarla girip çıkıyor, ateşi canlandırıyor ve kara duman durmadan soluk beyazlığa akıyordu.

HEA-4 Macit **kollarını** Hanife'ye sardı, kardeşinin başını kale kadar kuvvetli omuzuna dayadı.

HEA-6 Sarıklı, sakallı bir hoca, cübbesini sırtına toplamış, **kollarını** sıvamış, bir **kolunu** uyuz bir eşeğin boynuna atmış kulağına bir şeyler söylüyor gibi.

HEA-6 Sarışın bir sporcu. Kafa küçük, alın geriye kaçık, adaleleri mübalâğalı bir şekilde ceketinin **kolları** ardında oynuyor, omuzun bir hafif kalkık. Futbol şampiyonu tipi.

HEA-7 **Kollarının** altından yakalayarak fundalara doğru kaldırdım.

HEA-7 Benim elimde olmadan **kolum**, bu küçük, duygulu vücuda sarılarak yatıştırmak için saçlarını okşamaya başladı.

HEA-8 Yemekten sonra, birdenbire çarşafı olarak, yanıma geldi, gülerek **kolumdan** çekti. Hisar'a gidiyor ve beni de hazırlanmaya itiyordu. Kalktım, hazırlandım.

HEA-9 Boğazını yırtan hıçkırıklarla paşanın ayaklarına yığıldı, zayıf **kolları**, boğulan bir adamın can kurtaran simidine sarılışı gibi paşanın dizlerine sarıldı

UK 50 **kollarını**, ayaklarını saurtmaa

UK 132 lazım orayı çetin bir **kol**

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek **kollarınna** da, sıkıp güüsünä onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 156 Keykaus **kolverdi** birâz onun güüdeeciini

UK 201 **kolları** kaviydi

UK 213 dilber çeker onu aardına **kolundan**

UK 220 **kollarından** da sürüdülär başka içerà

ADİL I 539 Telli sol bileyni közlerinin üstüne goymuş, bütün **golu** açığda galmışdı.

ADİL I 539 İzzät Ähmädin **golundan** yapışıb gätirib oturdu palaz üstä ki, oğlan rahatlansın.

ADİL I 539 Demiryol stansiyasından mä'dänä bir gol ayrılır.

ADİL I 539 Sağ goldan isä öz vurulmuş tanklarının ardınca galhan bu piyada Muhtarov Dadaşın gäfil vä särrast atäşi altına düştü

3. Anlam Olayları Bakımından *kol

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *kol sözcüğü genel olarak 'insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm' veya 'üst kol' anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde 'giyside vücudun bu bölümünü saran parça' anlamı bir metafordur. Benzer şekilde 'bir cihazın kolu, koltuğun kolu, ağacın dalı' gibi anlamlar benzetme yoluyla metafor örnekleridir.

Birçok tarihsel ve modern Türk lehçelerinde var olan 'ordu birliği' anlamı ise dikkat çekicidir. Temel anlamın organ adı olduğu düşünüldüğünde bu da benzetmeye dayalı bir metafor olarak dikkati çeker.

Tenişev, *kol sözcüğünün anlam olayların şu şekilde tasnif etmektedir (1997: 245): 1) 'Kol, omuzdan dirseğe olan kısım'. (EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Güney-batı SUyg. Yak. Çuv.); 2) 'Kol'. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Çağ. Harezmi Orta-Kıp.; Kuzey-Batı (Malkar hariç); Kır. Altay; Güney-Doğu: Uyg.; Kuzey-Doğu: Tuv. Tofa Hakas. Şor.); 3) 'El, aya'. Kaz. Karakalpak Kır. Güney-Doğu: Özb. Kıp. Uyg.; 4) 'El'. Karaçay-Malkar.; 5) 'Omuz'. Çuv.; 6) 'Koltuk altı'. Güney-Doğu.; 7) 'Hayvanın ön bacağı'. Orta-Uyg. Çağ. TTü. Azb. Trkm. Karaim. Tat. Başkurt Nogay Kaz. Kır. Altay; Uyg. Özb. Hakas. Tuv. Yak.; 8) 'Elbise kolu'. Krh-Uyg. TTü. Azb. Hal.

Modern Türkiye Türkçesinde rastlanan *kol gezmek* 'güvenlik amacıyla dolaşmak; (kötü durum veya davranışlar için) çokça olmak', (*birine*) *kol kanat olmak* 'yardım etmek, korumak, himaye etmek', *kol uzatmak* 'yayılmak, ulaşmak', *kol*

vermek ‘destek olmak’, *kol* ve *paçaları sıvamak* ‘bir iş yapmayı güçlü bir biçimde, isteki hazırlamak’, *kolları açmak* ‘içtenlikle karşılamak veya kucaklamaya hazırlanmak, sevgisini ve dostluğunu göstermek; korumak, yardım etmek’, *kolları arasına almak* ‘kucaklamak’ *koluna girmek* ‘kolunu birinin koltuğu altından geçirmek’, *koluna kuvvet* ‘iş yapan bir kimseye, isteklendirmek, coşturmak için söylenir, alkış’ ve Gagauz Türkçesinden *kol vermek* ‘salıvermek’ kullanımları dikkat çeken metaforik ifadelerdir.

4. Meronim Olarak *kol

Anatomik anlamında *kol sözü, *boδ, *sı:n, *kebde sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan ‘insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm’ anlamı düşünüldüğünde *omuz’, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärjäk, *barjak, *tırjak sözleri, *kol sözcünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimleri olur.

NESNE : PARÇA	*boδ, *sı:n, *kebde : *kol *kol : *omuz’, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärjäk, *barjak, *tırjak
ALAN : MEKÂN	*kol : *omuz’, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärjäk, *barjak, *tırjak

2.2.6.2. *kar

Proto-Tü. *kar (Tenișev 1997: 246-247); Proto-Ogur *kar; Proto-Oğuz *kar; **Bud.Tü.ç.** kar (TT I, VIII: hkar); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** karı (DLT, KB); **EKıp.** karı (CC); **Doğu Tü.**: xv. yy. karı, karu (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. karu ‘bazı, kol’ (TTS IV 2323: XIV yy.); **Modern Tü.**: **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** karuca;

Azb. *gari, garsı, garı* (ADİL); **Trkm.** *garı* ‘1. Koyun, keçi ve benzeri hayvanların dizi ile toynağının arasındaki kısım, incik, 2. Yarım kulaca denk gelen ölçü birimi’ (TDS 152), *garı* ‘önkol’ (Sarıyev 2007: 9); **Güney-Doğu:** YUyg. *jaya elik*, Özb. *kari, karı, kara san*, SUyg. *kar*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *karı*, Tat. *kare, kara*, Başk. *kar*, Kaz. *kar, karı*, Kırg *karjilik, karı*, Nogay *karı*, Karakalpak *kar, karı*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *karı*, Tuva *kırı*, Şor *karı*, Yakut *harı, harı, harın, hara*, Tofa *kırı*; **Çuvaş:** *hur, hură* (Tenişev 1997: 246)

1. *kar Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson *kar sözü ile *kar- fiilini ilişkilendirmektedir. Clauson, karış sözünün *kar- fiilinden geldiğini düşünmektedir (ED 644b-645a). Dolayısıyla bu fiilin de bir tür ölçü ifade edebilmesi fikri akla gelebilir. Türkmen Türkçesinin standart türündeki *garı* sözü (TDS 152), Türkmen ağızlarında *karı* şeklinde de geçmektedir. Tenişev, bu sözün Moğolcadan alıntı olduğunu belirterek şu örnekleri de vermiştir: Yak. *harı* sözü, Evenk *kari, kare, kar* ‘dirsek kemiği’. Bu sözün Altay dillerindeki karşılıklarını Tenişev şu şekilde vermiştir: Proto-Altay *gar: Proto-Türk *Kar ‘kol, dirsek ile omuz arasında olan kısım’; Moğ. *gar ‘kol, el’; Mançu *gala* < **ɣala* ‘el’ (1997: 246 - 247).

2. *kar Kullanım Alanı

TTS IV 2323 Zülfeyni ile **karularım** bağlamışam ben
Ben ana feda bu ola **karum** niderem bene
TTS IV 2323 **Karusundan** ağ ellerin bağladılar
TTS IV 2324 Eğ ellerim **karısından** bağlattın mı?
TTS IV 2324 Çomağı omuzuna bıraktı, yayı **karusuna** geçirdi

3. Anlam Olayları Bakımından *kar

*kar sözcüğünün ‘kolun üst kısmı’, ‘omuz ile dirsek arasında olan kısım’, ‘önkol, dirsek ile el arasında olan kısım’, ‘el’, ‘karış, uzunluk ölçü birimi’ gibi anlamlarda

kullanıldığı görülür. Bu anlamlar içerisinde ‘kolun omuz kısmı’, ‘omuz ile dirsek arasında olan kısım’, ‘önkol’ anlamları temel anlamdır; ‘ölçü birimi’ anlamına gelen kullanımlar ise **kar-* köklü ‘önkol’ anlamına gelen terimlerden meydana gelmekte ve Orta Asya kültür varlığı içinde gelişmektedir. Tenişev, Çuvaş Türkçesindeki *hura* ‘2 metre uzunlukta bir uzunluk ölçüsü’ sözünü çok erken bir alıntı olarak görmektedir (1997: 246). Bu sözün ‘ölçü birimi’ anlamı metonimik olur. Türkmen Türkçesinde bu sözün özellikle hayvanlar için kullanılmasına rağmen Tenişev, tarihsel dönemlerdeki anlamları arasında bunu belirtmemiştir. Bu sözün ‘kol’ ve ‘kolun üst kısmı’ gibi anlamları Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında belirgin bir şekilde geçmektedir. Ayrıca **karı* sözünün ‘güç, kuvvet’ anlamında metaforik kullanımına da rastlanmaktadır: Çağ. *karı* ‘güç, kuvvet’ (Sngl), Trkm. *garıya dayanmak* ‘kendi gücüne dayanmak’ (TDS).

4. Meronim Olarak **kar*

Anatomik anlamında **kar* sözü, **boδ*, **sı:n*, **kebde* sözlerinin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olur. Diğer yandan ‘kolun üst kısmı, omuz ile dirsek arasında olan kısım, önkol, dirsek ile el arasında olan kısım’ veya ‘üst kol’ (EUyg. Yak. Altay Özb. Osm. TTü. Azb. Tat. Kır.) ve ‘alt kol’ (Yak.) anlamları düşünüldüğünde **kar* sözü **kol* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren bir meronimi olur. Ancak tarihsel kaynaklarda yer yer ‘el’ anlamı da görülmektedir. Bu anlamda ise **bilek*, **älig*, **ärñäk*, **barñak*, **tırñak* sözleri de **kar* sözünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimleri olur.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> , <i>*sı:n</i> , <i>*kebde</i> : <i>*kar</i> <i>*kar</i> : <i>*bilek</i> , <i>*älig</i> , <i>*ärñäk</i> , <i>*barñak</i> , <i>*tırñak</i>
---------------	--

ALAN : MEKÂN	*kol : *kar *kar : *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *tırñak
--------------	---

2.2.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DİRSEK

‘dirsek’ Lat. *articulatio cubitus* İng. *elbow*.

2.2.7.1. *tirs(g)äk

Proto-Tü. *tirs(g)äk (Tenişev 1997: 247); Proto-Ogur *tirs(g)äk; Proto-Oguz *tirs(g)äk; **Bud.Tü.ç.** tirsäk (U III); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** tirsgek ‘dirsek’ (DLT III: 424); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tirsek* (KE II: 637), *tirsek* (NF III: 428); **EKıp.** *zida* ‘dirsek kemiği’ (KTS: 337), *çağanağ* (KTS: 45), *çığanağ* (KTS: 49), *çıkanığ* (KTS: 50), *dirsek* (KTS: 62), *karı* ‘dirsek kemiği; kol’ (KTS: 128); **Batı Tü.** xv. yy. *dirsek* (CH I: 176); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dirsek* ‘1. Kol ile ön kol arasındaki eklemin arka yanı 2. Giysi kolunda bu organa denk gelen bölüm 3. Boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası 4. (mimarlık) Bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, makas’ (TS 599), *incik kemiği* ‘dirsek kemiği’ (Şıhlar *Kızılcahamam -Ank.) (DS VII: 2539); **Gag.** *dirsek* ‘1. Dirsek 2. Nehrin dirseği, nehrin dönüşü 3. Uzunluk ölçüm birimi’ (GS 148); **Azb.** *dirsek* (ATS: 291), *dirsäk* ‘1. Kol ile bilek arasında olan bükümün çıkık kısmı 2. İki ve daha çok hissedilen ibaret olan bir şeyin köşe şeklinde birleşen çıkıntısı, uzun bir şeyin eğilerek teşkil ettiği köşe şeklinde bükük, bucak köşe 3. Aşağı eğilen, yıkılan bir şeyin altına vurulan paya, destek, ağaç ve benzeri; dayanak’ (ADİL II: 115); **Trkm.** *tirsek* (RLT: 102), *tirsek* ‘1. (anat.) Kolun omuz kemiği ile bilek kemiği bağlayan yer 2. Boruları birbirine bağlamak için eğri boru parçası’ (TDS 650); **Güney-Doğu:** Özb. *tirsak*, *trsek*, *trsag*, *trsey*, *trsay*;

Kuzey-Batı (Kıpçak): Kumuk *tirse*k, Tat. *tersek*, *tirsäk*, Başk. *terhek*, Kaz. *tirse*k, Kırg *tirse*k, Nogay *tirse*k, Karakalpak *tirse*k, Karaçay-Malkar -, fakat *çına*, *çınacık* ‘dirsek’ (Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı –Kn.) (DS III: 1179); **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Hakas *tirse*k; **Çuvaş:** *çavsa*, *çavsavay*, *çasa* (Tenişev 1997: 247);

1. *tirs(g)äk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, *tirs(g)äk sözcüğünün açık bir etimolojisi yoktur, Türk lehçelerinde ‘dirsek’ anlamında kullanılmakta. ancak bazı kuzeydoğu ve kuzey lehçelerinde ‘diz’ anlamına, bazılarında da ‘arpacık, göz kapağında çıkan sivilce’ anlamına da gelmektedir. (ED 553b). Doerfer, *tirs(g)äk sözünü Halaç Türkçesinde *tirsäk* şeklinde tespit etmiş fakat doğru şeklin *ti:rsäk* da olabileceğini belirtmiştir (1970: 26). Tenişev, Proto-Türkçe *tirs(g)äk ‘hayvan dirseği’ sözcüğünü, Dıbo’ya dayanarak (1996) Proto-Mançu-Tunguz *tiža-ki ‘kol kasları, baldır kasları’ ile karşılaştırmıştır (1997: 248-249).

2. *tirs(g)äk Kullanım Alanı

TS 599 **Dirseği** yırtık neftû bir örme ceket giymiş.

TS 599 Bu iki boruyu bir dirsekle birbirine bağlamalı

TS 599 Elini oturduğu koltuğun dirsek yerine vurunca ben kalktım

TS 599 Bugünlerde size dirsek çevirmişler, sebebini biliyor musunuz?

TS 599 Dirsek çürütüp emek verdiği kitapları, can vermeden can bulunamayacağını ona hiç söylememişti

TS 599 Bu meslekte senelerce dirsek çürüttüğüne göre kendisini gayet iyi anlayabilirdi

SFA-1 Daha dün dudaklarını, tüylü kollarını; ağzının, kirli **dirseğini**; şeftali, kaşar peyniri, ekmek, kavun kokan avucunu, memeni, gözünü öpmüştüm. Şimdi kaçyorsun benden, soğuyayım istiyorsun; soğuyup da gebereyim.

SFA-2 Hayretle ona bakıyordum. **Dirseklerini** bacaklarına dayamış, elleri ille yüzünü kapamıştı.

HEA-1 Omuzları havada, **dirsekleri** kabarmış, gözleri dalgın; zili çalınan kapıyı açmağa gitti.

HEA-1 Her defasında **dirsekleri** havada, arkasında kadından bir sürü uydu, aşağı, yukarı gezindiğini gördüğüm vakit bir milyoner hacıağa karısı olduğunu sezmiştim.

HEA-4 Huriye'nin **dirseği** ikinci defa böğrüne batınca dalgınlığı ve sersemliği geçer gibi oldu.

HEA-4 Oturdu, fakat dişlerini kısıtı, **dirseğini** ağzına dayadı.

ADİL II 115 Diyar kişi **dirseyi** ile avradına tohunub pıçıldadı.

ADİL II 115 Bâ'zân Dilşad hanım üzügoylu uzanıp, **dirseklerini** yerä goyarag çayı nâlbâki ile içir vâ ayaklarını pat-pat yerä döyerdi

ADİL IV: 430 hanım masanın üstündän kitabı götürdü, **dirseyine** dayag veräräk älini çänäsiniä söjkädi

TDS 650 İki eñi tirsegine çenli çermelen Hazik tiz-tizden edim urup, kıssanmaç gelyerdi

TDS 650 Yanıca tirsegini yassıksız ere goyup gışaran.

TNAS 97 Çaya **tirsek**, helaya - hürsek.

3. Anlam Olayları Bakımından **tirs(g)äk*

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *tirsäk*, *tirsgek*, *dirsek*, *tirsek*, *dirsäk* şekillerinde görülen bu sözün 'dirsek, dirsek kemiği' anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün 'giysi kolunda dirseğe denk gelen bölüm, boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası, bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, nehrin dirseği' gibi anlamlar ise benzetme yoluyla metafor oluşturmaktadır.

Tenişev, **tirs(g)äk* sözcüğünün Türk lehçelerinde şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 248): 1) 'Dirsek'. EUyg. Çağ. Özb. TTü. Gag. Azb. Trkm. Salar Tat. Başkurt Nogay Kumuk Karakalpak Halaç.; 2) 'dirsek, borunun dirseği'. Özb. TTü. Gag. Azb. Trkm. Tat.; 3) 'elbise kolu dirseği'. Çuv.; 4) 'kol kemiği' (DLT).; 5) 'ölçü birimi olarak dirsek'. Gag. Trkm. Çuv.; 6) 'hayvanın arka bacağın dizisi'. Hakas.; Tat. 'hayvanın arka bacağı dizi'; Salar 'diz'.; 7) 'topuk kirişi'. Kır.; 8) 'işaret parmağın birinci ve ikinci eklemi arasındaki uzunluk' (Hakas).

Bu anlamlar içerisinde 'ölçü birimi olarak dirsek' anlamı bazı Türk lehçelerinde 'dirsek' anlamından türemiştir. Genel olarak 'dirsek' > 'dirsek ölçü birimi' gibi gelişmeler Türk lehçelerinde yaygın değildir. Tenişev, TTü. Gag. Tat. ve

Çuv. Türkçelerine bu kullanımın Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle girmiş olabileceğini belirtmektedir.

Kırgız Türkçesindeki ‘topuk kirişi’ anlamı büyük ihtimalle ‘hayvanın arka bacağı dizisi’ anlamından türemiştir. Bu şekilde anlam aktarımının sebebi hareket etme görevini taşıyan topuk ve diz kirişlerinin benzerliği de olabilir.

Tenişev, Türk lehçelerinde bu sözün anlamlarının güney ve batı lehçelerine göre iki gruba ayrıldığını belirtir: *çaykanak ‘dirsek’ terimi olmayan Türk lehçelerinde *tirs(ğ)ek terimi ‘dirsek’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak Nogay ve Karakalpak Türk lehçelerinde terimlerin ikisi de aynı derecede kullanılmaktadır (1997: 248).

Bu sözün tarihsel ve modern lehçelerdeki anlamları içerisinde ‘boru vb. nesnelerin dirseği, dayanak, nehrin dönüş yeri’ anlamları metaforiktir. ‘Elbise kolu dirseği, ölçü birimi’ (Çuv.) anlamları ise metonimiktir.

4. Meronim Olarak *tirs(g)äk

Anatomik anlamında *tirs(g)äk sözü, *kol ve *kar sözlerinin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. İşlevinde de önemli rol oynamasından dolayı *tirs(g)äk sözü, *kol ve *kar sözlerinin NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *tirs(g)äk sözü, *bogum, *siğök, *kemük sözlerinin NESNE : MADDE ilişkisi içerisindeki holonimidir.

NESNE : PARÇA	*kol, *kar: *tirs(g)äk
ALAN : MEKÂN	*kol, *kar: *tirs(g)äk
NESNE : MADDE	*tirs(g)äk : *bogum, *siğök, *kemük

2.2.7.2. *çaykan

Proto-Tü. *çaykan (Tenişev 1997: 249); Proto-Ogur *çaykan; Proto-Oguz *çaykan; **EKıp.** *çığanak* ‘dirsek, dirsek eklemi’ (CC); **Doğu Tü.:** xv. yy. *çaganak* ‘dirsek, önkol’ (Sngl); **Güney-Doğu:** YUyg. *jeynek* ‘dirsek’, *jeynekmek* ‘küçük zayıf (insan)’, *çikenek* ‘dirsek’, Özb. *çekenek*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tsıganak*, *çıganak*, Kaz. *şıganak* ‘körfez’, Kırğ *çıkanak* ‘dirsek, ölçü birimi olarak dirsek’, Nogay *şıganak* ‘dirsek, nehir dönüş yeri’, Karakalpak *şıganak* ‘dirsek’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *çağanak* ‘dirsek’, Tuva ‘dirsek, burun (çoğ.), dağ çıkıntısı’, Şor *şaganak*, Hakas *çıganah* ‘dirsek’, Tofa *hsehenek* ‘dirsek’ (Tenişev 1997: 249);

1. *çaykan Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, *çaykan sözcüğünü Proto-Altay *ça(y)k-a-: Proto-Türkçe *çaykan- ‘diz’; Proto-Mançu-Tunguz *çaha- ‘kol’ gibi şekillere dayandırmaktadır (1997: 249-250).

2. Anlam Olayları Bakımından *çaykan

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *çığanak*, *çaganak*, *şıganak*, *çıkanak*, *çekenek*, *jeynek*, *çikenek*, *çıganah*, *şaganak*, *şenek*, *hsehenek* şekillerinde görülen bu sözün ‘dirsek, dirsek eklemi, önkol’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘körfez, dağ çıkıntısı, coğrafi anlamda burun’ gibi anlamları ise benzetme yoluyla metafor oluşturmaktadır.

*çaykan sözcüğünün coğrafi dağılımından *çaykan teriminin ‘önkol’ anlamının sadece Çağatay Türkçesinde olduğu görülür. Buna bağlı olan ‘ölçü birimi olarak önkol’ (Çağ. Uyg. Kaz. Kır. Çuvaş) anlamlarının Türk lehçelerinde var olduğu bilinmektedir (Tenişev 1997: 249). Bu sözün ‘önkol’ anlamı itibarıyla *kar sözü ile; ‘dirsek’ anlamı itibarıyla *tirs(g)äk sözü ile yer yer eş anlamlı kullanımı olduğu

görülmektedir. *çaykan sözünün ‘ölçü birimi’ anlamında kullanımı metonimik bir kullanımdır.

3. Meronim Olarak *çaykan

Anatomik anlamında *çaykan sözü, *kol ve *kar sözlerinin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. İşlevinde de önemli rol oynamasından dolayı *çaykan sözü, *kol ve *kar sözlerinin NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *çaykan sözü, *bogum, *siñök, *kemük sözlerinin NESNE : MADDE ilişkisi içerisindeki holonimidir.

NESNE : PARÇA	*kol, *kar: *çaykan
ALAN : MEKÂN	*kol, *kar: *çaykan
NESNE : MADDE	*çaykan : *bogum, *siñök, *kemük

2.2.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BİLEK

‘bilek’ Lat. *carpus*, İng. *wrist*.

2.2.8.1. *bilek

Proto-Tü. *bilek (Tenişev 1997: 250); Proto-Ogur *bilek; Proto-Oguz *bilek; **Bud.Tü.ç.** bilekindin kesilip ‘bileğinden kesilip’ (U IV 38, 135); **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** bilek ‘bilek’ (DLT I 385); **EKıp.** bilek (KTS: 31), bölek (KTS: 36); **MKıp.** xiv. yy. bile:k (Kİ 35); **Doğu Tü.:** xv. yy. bilek (Sngl. 149v. 3); **Batı Tü.** xv. yy. bilek (CH I: 188), bilek (DK II: 49); xiii. – xix. yy. bilekçe ‘bilek, hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer’ (TTS I 553); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz):** TTü. bilek ‘1. Elle kolun, ayakla bacağın birleştiği bölüm 2. (mec.) Güç, kuvvet’ (TS 292); **Gag.** bilek ‘bilek’ (GS 83); **Azb.** bilek (ATS: 130), bilek ‘Kolun dirsekten ele kadar olan

kısmı' (ADİL I: 269); **Trkm.** *goşar* (RLT: 82), *bilek* 'elin dirsek ile bağlandığı yer' (TDS: 95); **Güney-Doğu:** YUyg. *bilék*, Özb. *bilék*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *bilek*, *bilék*, Kumuk *bilek*, Karaçay-Malkar *bilek* 'kol, bütün kol', Tat. *belék*, Başk. *belék*, Kaz. *bilek*, Kırg *bilek*, Nogay *bilek*, Karakalpak *bilek*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *belek*, *pelek*, *pilek*, Tuva *bilek*, Şor *piläk*, Hakas *pilek*, *piläk*, Yakut *bélénçik*, Tofa *bilek* (Tenişev 1997: 250);

1. *bilek Etimolojik Değerlendirmesi

Clasuo'n'a göre, *bilek sözü küçük fonetik değişikliklerle günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (ED 338b-339a). Doerfer, *bilek sözünü Halaç Türkçesinde Farsçadan alıntı olan *moç* şeklinde tespit etmiştir (1970: 26). Tenişev, *bilek sözünü Proto-Altay *bile- sözünden getirerek Proto-Türkçe *bilek 'bilek, önkol'; Proto-Mançu-Tunguz *bilen 'bilek', Moğ. *bülük 'kiriş', Halha *bulh* 'kiriş' gibi şekillerle karşılaştırmaktadır (1997: 250).

2. *bilek Kullanım Alanı

TTS I 553 Fe'r: Dabbe kısmının **bilekçesine** ârız olur bir cins riyhin ismidir ki sığanıp sıkıldıkta dağılıp, terk olundukta yine müctemi olur

TS 292 Kadın, ağır takılarla yüklü sol bileğini yeşil abajurun altına doğru uzatmış

TS 292 Onları merakla seyreden bir kalabalık önünde bilek güreşi yapıyorlardı

SFA-1 Kalın, tüylü **bilekleri**, geniş göğsü, delikleri kapanıp açılan üstü kara, kara benekli bir burnu, deriyi yırtmış da fırlamış gibi saçları, kısa kısa bir yürümesi, kalın kalın bir gülmesi...

HEA-3 Ben anlamıyordum. Fakat o hem kadının şakaklarını, **bileklerini**, anlayan ve ciddi bir tavırla oğuyor; hem başını sallayarak şarkı söyler gibi ince sesiyle mırıldanıyordu.

HEA-8 Dayanıklılığım bitmişti, birkaç ay içinde, yüzyılların delilik üzüntülerini bana yaşatan bu kadının **bileklerini** şiddetle yakaladım.

HEA-9 Evde şimdi baştanbaşa lâmbalar yanıyor, sağa sola seğirte n ayak sesleri var. Rabia'nın **bileklerini** kolonya ile ovan Osman'ın kulakları dışarısını dinliyor. Araba sesi bekliyor. Fakat zaman artık durmuş, fırtına azıyor...

ADİL I 269 Bunu deyerek, mayor Ulduzun nazik uşag **bileklerine** bahdı.

ADİL I: 269 [Garaca gız] hâyâtâ çatdığda gördü ki, Ağca hanımın **bilâyinden** gan ahır

ADİL I: 539 [Telli] sol **bileyini** gözlerinin üstünä goymuş, bütün golu açığda galmışdı
TDS 95 onun **bileginden** çermelgi gucurlı golları maşını ören çalt işledyerdi
TDS 95 **Bilegimde** yalpıldaayan bilezik.
TDS 95 Patışa deryanıñ gırsana bir gazık kakıp, oña bir uzun yüp dakıp, bir ujunı **bilegine** bağlap, dere suva düşüpdır.
TDS 95 **Bilegi** yogın birini yıkar, bilimi bolan-moñoni
TNAS 80 **Bilegi** güyçli birin(i) yıkar, bilimi güyçli münün(i) yıkar.
TNAS 379 Yurdı bölek diyme, dilegi birdir,
Barmağı bölek diyme, **bilegi** birdir.

3. Anlam Olayları Bakımından **bilek*

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *bilek*, *biläğü*, *bile:k*, *bölek*, *bilekçe*, *pelek*, *pilek*, *piläk* şekillerinde görülen bu sözün ‘bilek, ayak bileği, hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer,’ anlamları temel anlamı olmalıdır.

Tenişev, Türk lehçelerinde **bilek* sözünün şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 250): 1) ‘Bilek’ (EUyg. Krh-Uyg. Hrz. Orta-Kıp. Osm. TTü. Gag. Azb. Trkm. Karaim Kumuk Özb. Uyg. Yak. Tuv. Şor, Altay); 2) ‘Önkol’ (Krh-Uyg. Çağ. Harez. Orta-Kıp. Trkm. Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Başkurt Nogay Kaz. Karakalpak Kır. Özb. Uyg. Tofa Hakas. Şor. Altay); 3) ‘Güç’ (Çağ. Harez. Tat. Başkurt); 4) ‘Hayvan bacağın alt kısmı’ (Çağ. Kır.); 5) ‘El’ (Orta-Kıp. Uyg.).

Bu sözün ‘güç’ anlamında kullanılması metaforik bir kullanımdır. Sözün ‘hayvan bileği’ anlamı metonimiktir. Tarihsel lehçelerde bu sözün daha çok **kol* sözü ile ilişkilendirildiği görülür. Ancak sözün “ayak” kavramı ile ilişkilendirilmesi durumu da vardır.

4. Meronim Olarak **bilek*

Anatomik anlamında **bilek* sözü, **kol* ve **kar* sözlerinin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **bilek* sözcüğü ‘ayak bileği’ anlamı itibarıyla **baltır* sözcüğü ile hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca yapısal açıdan baktığımızda **bilek* sözünün NESNE :

MADDE ilişkisini kuran meronimlerinden **boğum*, **siğök*, **kemük*, **siğir* gibi terimleri alabiliriz. Diğer yandan Türkiye Türkçesinde *ayak bileği* ve *el bileği* kavramları **bilek* sözünün hiponimleri olur. Bu durumda ayrıca alt anlamlılık (hiponimi) açısından **bilek* sözü üst terim (hiperonim veya superordinate) olur.

NESNE : PARÇA	<i>*kol</i> , <i>*kar</i> : <i>*bilek</i> <i>*bilek</i> : <i>*baltır</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kol</i> , <i>*kar</i> : <i>*bilek</i> <i>*bilek</i> : <i>*baltır</i>
NESNE : MADDE	<i>*bilek</i> : <i>*boğum</i> , <i>*siğök</i> , <i>*kemük</i> , <i>*siğir</i>

2.2.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EL

‘el’ Lat. *manus* İng. *hand*.

2.2.9.1. *älig

Proto-Tü. **älig* (Tenişev 1997: 251 **älg*); Proto-Ogur **älig*; Proto-Oguz **älig*; **KökTü.** viii. yy. *älig* (KT, Ton); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *älig* (DLT), *eliğ* ‘el’ (DLT I: 72), *el*, *älig* (KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *el*, *el(i)g* (KE II: 184-185), *el(i)g* (NF III: 119); **EKıp.** *il* (KTS: 109), *el* (CC); **Batı Tü.** xiv. yy. *el* (EM: 128), xv. yy. *el* (MŞ: 12), *el* (CH I: 170), xiii. – xix. yy. *el* ‘el’ (TTS III 1418); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *el* ‘1. Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü 2. Sahiplik, mülkiyet “Elimdeki bütün parayı bu eve yatırdım.” 3. Kez, defa 4. İskambil oyunlarında oynama sırası 5. İskambil oyunlarında her bir tur 6. Bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü’ (TS 687-694), *yuvacak* ‘el’ (-Ba.) (DS XI: 4322), *paylık* ‘el’ (-Ba.) (DS IX: 3415); **Gag.** *el*

‘el’ (GS 175); **Azb.** *äl* ‘1. Kolun bilekten tırnaklara kadar olan hissesi 2. Bazı hayvanların ön ayaklarının her biri 3. Defa, kere 4. İştirak, ilave 5. *Elindä, älimdä* ve s. - mülkiyet, ihtiyar, iktidar, idare, asıllık 6. Elle görülen işte marifet, beceri 7. Nöbet, sıra 8. Taraf, yan 9. ...*älinden* şeklinde işlenerek sebep bildirir 10. Çıkma durum ekiyle: *äldän* (zarf) -1) tez, hızlı, gözlemeden, kaçarak 2) mağazadan değil, elden satandan 11. Bulunda durum eki ile: *äldä* - 1) Mevcut, gerçek olan 2) (*mec.*) fikirde, nazarda, hatırdı 12. Alet adlarında, bu aletin küçük, elle ya da ilde işlendiğini gösterir; örneğin: *äl arabası, äl feneri, äl tabancası* 13. Elde büyütülmüş, evcilleştirilmiş mânâsında hayvan, kuş adlarının önüne getirilir; örneğin.: *äl kuzusu, äl köpeği, äl güvercini*’ (ADİL II 251-252); **Trkm.** *pence* (RLT: 90), *el* ‘Adamın iki bileğinden aşağı sallanıp duran organı, kol’ (TDS: 802); **Güney-Doğu:** YUyg. **ilik*, Özb. *ilik*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Yakut *ëlii, ilii*; **Çuvaş:** *al, ală* (Tenişev 1997: 251);

1. **älig* Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, **älig* sözünü Halaç Türkçesinde *äl* şeklinde tespit etmiştir. Doerfer’e göre, bu şeklin kurallara göre Oğuz Türkçesinde *äli*, sonra *-i* iyelik eki sanılarak yanlış ayırmayla *äl* olmuştur. Doğu (Çağatay) Türkçesinde gerçek şekil *älik*’tir, bunun yanında *äl* herhalde Oğuz Türkçesinden ödünçlemedir (1970: 25). Tenişev, **älig* sözcüğünün Ortak Türk Dilinin erken dönemlerinde iki kola ayrıldıktan sonra, bir kolda sondaki iki ünsüz arasına ünlü eklenmiş (**älg > älig > Çuv. ală* sondaki *-g* düşmektedir) olduğunu düşünmekte, diğer kolda ise iki harf arasına ünlünün girdiğini fakat sondaki *-g* sesinin düştüğünü düşünmektedir. Yine ona göre, bazı Kuzey-Doğu lehçelerinde **älg* terimi var olmamasına rağmen bu terimden türemiş sözcükler vardır: Tofa *eldik* ‘eldiven’, Şor *ilgilik* ‘eldiven’. Ayrıca Tenişev Altay dillerinden şu

paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay **'algä*: Proto-Türkçe **älg* 'el, İng. hand'; Proto-Mançu-Tunguz **ŋäl(g)a* 'el' (1997: 251-252).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu söz Türkiye Türkçesinde *el*, Azerbaycan Türkçesinde *äl*, Türkmen Türkçesinde *el/gol*, Gagauz Türkçesinde *yel* şeklinde bir /y/ türemesiyle karşımıza çıkmaktadır. Gagauz Türkçesi sözlüğünde (GS) sözün ikinci anlamı olarak belirtilen 'yabancı' anlamı aslında 'halk' anlamındaki *il* sözüyle ilgili olmalıdır.

2. **älig* Kullanım Alanı

DLT I 72 onğ **elig** 'sağ el'

EM 128 ve **eli** üstine koyıcağ azacuk issi olur

MŞ 18 yüzün ve **elin** ve ayağın şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunı çok kıanasa yüzün ve **elin** ayağın kıatı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kıabın ve nilûfer yaprağın ve kıarpuz uralar

TTS III 1418 **El** alup her biri bir mürşid-i feyya-âverden mescide doğru ayaklandı gûruh-ı sersam.

TTS III 1418 Mürşidin **elini** tutup ona teslim olmak.

TTS III 1420 Eğer sen beni kaldırırsan **el** arkası yerde sana ölünce kul olurum.

TTS III 1420 Olar kim benlik adını okurlar

El arkasın önünde yere korlar

TTS II 1420 Dâman-ı lütfuna **elim** irmek gerek senin

Geldim kapuna **el** benim ey şah etek senin

TS 687 **El** var, titrer durur, **el** var yumuk yumuk / **El** var pençe olmuş, **el** var yumruk

TS 687 Oturup kör gibi, namerde **el** açmak iyi mi?

TS 687 Nereye **el** atsak, altından kirli işler çıkıyor.

TS 687 Elbette birçok önemli konulara **el** attı ama ulusumuzun temel sorunlarından bazıları yüzüstü duruyor

TS 687 Üvey babasının teklifleri, tenhalarda şurasına burasına **el** atması

TS 687 Sorumluları tespit edildi, işten **el** çektirildi.

TS 687 Yollar ıssızdı, **el** ayak çekilmişti, sokaklarda yolu şaşırdım

SFA-1 Saçlarının alnındaki bitim yerlerine insan **elini** sürse, her zaman, soğukça bir ter bulacağını sanırdı.

SFA-2 **Ellerimi** nereye sürsem **elimde** deri parçası mı, yağ parçası mı, kir parçası, mı, ne bileyim bir şeyler kaldı.

SFA-2 **Elimin** tersiyle yüzümü gözümü ,sildim. O **elini** apış arasına sokmuş. kıvrım kıvrım kıvranırdı. Bir garip dille de haykırırdı.

HEA-1 Kavga, gürültü, sövme, sayma, **el** ya da dil dalaşı.. yok gibidir.

HEA-1 Kadınları, yüksek terziler **elinden** çıkmış şık elbiseli, azametli, sokağa yukardan bakan bayanlardır.

HEA-2 İnsan romanına koyduğu insan timsallerinin **elinde** esir olduğunu benim kadar siz de bilisiniz.

HEA-2 Biz onların yüzünü, ruhunu, hayatını biraz seçilir çizgilerle hazırlar hazırlamaz insanın **elinden** çıkıyorlar, istediklerini söylüyorlar ve yapıyorlar.

HEA-3 Anladım ki şair, benim gibi, anlattığı konuları **elinden**, kalbinden çıkarıyor.

HEA-3 Karnım aç; **elim** ayağım donmuş gibi!

HEA-5 Cemal Bey genç kızın biraz büyücek, kalınca parmaklı, beyaz **ellerini elime** verirken ruhumda bir yemin o genç kızın, yalnız o genç kızın olacağını tekrar etti.

HEA-5 Yalnız, evlendiğimiz akşam ben Neriman'ın bütün sanat ve şiirle yapılan esvabının onu ne kadar cazip yaptığını söylerken o beni **elimden** tuttu.

HEA-6 Değirmen taşının üstünde **el ele** tutunmuş çepçevre erkekler, ayakta duruyorlar.

HEA-7 Fransız kadınlarını taklit edeceğim, diye sahte gülüşler, garip **el** oğuşturmalar, baş sallamalar, sıçrayarak, hoplayarak yürümeler yapmasın.

HEA-7 Dünkü mavi yeldirmeli, **elinde** ufak bir sepet, sepetin üstüne Raik iki kolu ile asılmış, yüzü güleç, fakat çekici bir yalvarışla mavi yeldirmeliye yürüyor.

HEA-8 Meşrutiyet ilân edilince ana toprağımdan gizli bir **el** geldi, kalbimi kavradı.

HEA-8 Hikmet, çıplak, pembe ayaklarını **ellerinin** içine almış, ciddî ciddî ve birer birer parmaklarını çekiyor.

HEA-9 Sokakta, ayağı takunyalı, başı yazma örtülü, **eli** bakraçlı kadınlar çeşmeye gider gelirler.

HEA-9 Terliklerini **eline** aldı, yavaş yavaş merdivenleri indi.

GS 175 Tez **yelden** iş tez olar

GS 175 **Yel yeli** yıkar

PSE 3 Hastalara **ellerini** koyacaklar.

PSE 5 Bakınız **ellerimâ** hem ayaklarıma, ki Bân kendimim, Beni yoklayınız, hem görünüz zerâ duhun eti hem kemikleri yoktur. Ve bunları söyleyip, **ellerini** hem ayaklarını gösterdi.

PSE 8 Ama O onlara dedi ki: her Onun **ellerndâ** enser yaralarını görmezsem hem parmaamı enserlerin yaralarına koymasam, hem **elimida** onun ytinâ sokmazsam aslı inanmayacam.

PSE 8 Sora Fomaya dedi: parmaanı burayı getir hem **ellerimi** kak, hem **elini** getir da koy benim **ellerimâ**.

PSE 23 Onlardan kimisi Onu tutma isterlârdi, amma Ona hiç kimisi **el** koymadı.

PSE 34 Ozaman padişah izmetkarlarına dedi: bunun **ellerini** hem ayaklarını baalayıp dışarakı karanla atınız.

PSE 56 O adama dedi: **elini** uzat.

PSE 58 Ona gelip, yalvavarark, hem dizçökerek ona dedi ki her istârsen beni paklamaa, kadir-san. İsus da aciyip **elini** uzattı, ona dokundu.

PSE 62 İsus ta **elinden** tutup, onu kaldırdı; hem o kalktı.

PSE 62 İnsan Oolu adamların **eline** verecek hem Onu öldürecekler, hem öldürdütânsora, üçüncü günde dirilecek.

PSE 66 Ve çıktı ölü ayakları hem **elleri** sargılarlan balı olarak, hem yüzü basmaylan (makramaylan) sarılmışdı.

PSE 89 Simon Petri Ona dedi: ey Saabi, deil sade ayaklarımı, amma **ellerimi** hem başımı da (yıka).

PSE 90 O da, cevap verip, dedi: **elini** sahana Benimlen barabar kaldıran o Beni **elâverecek**.

PSE 92 Hem ştā İsuslan barabar bulunanlardan biri **elini** uzadıp, kalışını hem urup arhiyerin izmekārına, onun kulaanı kesti.

PSE 122-123 Hem İsus yūsek seslān baarıp dedi: Ey Buba, canımı Senin **ellerinā** verierum, hem bunu söyleyip, canverdi.

PSE 173 Bir adam İerusalimden İerihona inārdi hem hırsızların **elinā** düştü.

UK 32 “İpek Yolu” da buluner Karaganlın **yelindā**

UK 42 ani onun Küleni bekim düştüydü o maskaranın **yelinā**

UK 54 salt **yellār** sansın oyneerlar, başlar, gözler, gülümseyrāk

UK 62 onun **yelindā** hepsi

UK 67 Oğuz devletindā kendi **yelinā**

UK 95 al **yelini**, kirli hayvan!

UK 101 **yellerinde** tutušturerlar

UK 105 düşmüşler Oguzların **yelinā**

UK 108 sen kaldırdın **yelini** kendi senselenā

UK 121 aler **yelindān** o altın kruçeyi

UK 123 **yelinā** alıp kuvedi

UK 124 suratı, **yelleri** yanık

UK 125 ama insanı girgin, **yelleri** dā zengin

UK 138 Vasil aldı onun **yelinā**

UK 140 yaklaşıp çözdü onun ayaklarını, **yellerni**

UK 142 bir hamut buçaa **yelindā**

UK 148 keaykaus suvazleer onu başını, öper annısını, aler **yellerini** da oturder onu

UK 167 da ozaman tutup kestiler sol **yelimden** parmaklarını

UK 168 beş para vermiş **yeline**

UK 173 düşer paşanın **yeline**

UK 176 Fedi çiker ev arından kürek **yelinde**

UK 177 giyimni Gagouzça eskiycesine, sopa **yelinde**

UK 186 işlər bizim **yelimizdā** olacak

UK 198 Todicik, **yelleri** bağılı ardında, ağzı da tıkalı bir almaylan.

UK 211 sıcak **yelceezi** sıkı tuttu onun **yelini**

UK 212 o etiştirecek alsın **yelindne** piştofu

UK 216 onun ayaklarına, **yellerne**

UK 219 da uzattı **yeline** Dilberā

UK 221 buçaklar oynadı **yellerinde**, nicā ateş dilleri

UK 226 kız tuttu **yelcezinnen** onun aazını

UK 238 yapıp **yelinnān** yardımcılara

UK 250 o düşmesin çetecilerin **yelinā**

UK 253 bir kamçıylan **yelindā** ayrdı onu bir tarafa

UK 267 lafı onnarın kırık-buruktu, **yellirinnān** parmaklarınnan, başınnan - annaşardılar.

UK 268 tuter onun **yelini**

GTA 185 [ɑjɑktɑrɪ'nɑ **jelleri'ne** en'seɣ kɑktɪ'ɬɑɣ]

GTA 187 [so:'re i: ɔr'de **jel** əp'mec pɾɔʃ'tʃɛnije jetiʃɛ'lim pɑs'cellɛje dɑ 'ʒɛnɛ buʈuʃɑ'ɦim]

GTA 192 [bɬɑʃ'türmɑmĩʃtĩm **jeller'mı** je]

GTA 233 [ʒə'rɛ be'ɦim 'mɑmum ɑ'nĩ nes'te ɔ kiʃtʃɑ:'zĩn **jelın'de** bɑm'bɑnɪɛ:]

GTA 243 [i:'de 'jelle: 'jelle:]

GTA 250 [uste'li: 'vɔ:di **jeln'de**]

ADİL II 251 İnsan işlerinin çohunu **elleri** ile görür. Tek **elden** ses çıhmaz.

ADİL II 251 Bu äsnada yahında dörd-beş **äl** şiddätli tapança atılır

ADİL II 251 Bilirsänmi, yoldaş Tärän, burada sinfi düşmänlärin äli var

ADİL II 251 Nä män, nä de Nina konsulun **äli** ilä häyata keçirilän ceza ganunlarının dähşätinä devam getirä bilmirdik.

ADİL II 252 Kömek etmäk imkanı **äldä** ikän bu vüzifädän boyun kaçırmaq .. insanlığ sifätini itirmäk demäkdir

ADİL I: 189 zabıt adam şivini **älinä** alıb, gızın cılpag baldırına döyür

ADİL IV: 430 hanım masanın üstündän kitabı götürdü, dirseyine dayag veräräk **älini** çänäsini söjkädi

ADİL IV 430 Bir **äli** ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri **äli** ilä anasının üzünü, çenesini **älläyirdi**.

TDS 802 Her kim **eli** gaplı goş haltasının yanında durdı

TDS 802 Eñe soydun del-de, **el** suydun verip, Biz onı ezdurdik kökenek gerip

TDS 802 Şu günden şeylek ilin gızıl-tıllası meydanda çaşıp yatsa hem, şöña jen **elimi** uzatman

TNAS 19 Ağırın yere **el** yeter, ağırdan söze - dil.

TNAS 21 Ağzı köp aş a yakşı (yakın), **eli** köp işe.

TNAS 21 Ağzı menli aş a yakın, **eli** menli işe.

TNAS 24 Akmağın dilinde, akılının **elinde**.

TNAS 29 Alagan **elim** - beregen.

TNAS 72 Bayların sahilı **elinde**, molların sahilı dilinde.

TNAS 72 Baylık **el** kiridir, yuwulsa gider.

TNAS 82 Bir **eli** balda, bir **eli** yagda.

TNAS 85 Birinin gapısını **el** açar, birinşqşşş - yel.

TNAS 88 Biziñ **elimiz** mäl, Babadayhanın **eli**.

TNAS 96 Çapak iki **elden** çıkar.

TNAS 98 Çeperin **eli** halkı, şahırın - dili.

TNAS 111 Dälä yel ber, iki **eline** pil ber.

TNAS 112 Dilden gelen **elden** gelse, bar gelday soltan yok.

TNAS 115 Dişin ağırsa dilini çek, gözün ağırsa **elini** çek.

TNAS 121 Döwlen **el**, dogrı bitmez.

TNAS 132 Egri keser **el** kesmez.

TNAS 132 Egri kesewi **el** yakar.

TNAS 134 **El** agza yakın.

TNAS 134 **El** bilen eden işin aybı yok.

TNAS 134 **El elden** üstündür.

TNAS 135 **El** hasası kümüşden, agzı dolı yumuşdan.

TNAS 135 **Eli** bilen beren, ayagı bilen yortar.

TNAS 135 **Eli** işde, köñli oynaşda.

TNAS 135 **Elimin** eti - gözümin köki.

TNAS 135 **Elini** işlese, ahzın (dişin) dişlär.

TNAS 135 **Elini** yag bolsa, başına çal.

TNAS 135 **Eli** uzının dil uzın.

TNAS 136 **El** mizan, göz terezi.

TNAS 176 Gotur **elden** yokar, bela - dilden.

TNAS 183 Gözüñ agırsa - **eliñi** çek, işiñ agırsa - damagıñı.
TNAS 215 İle bela **elden** geler, başa bela - dilden.
TNAS 243 Körün gözi - iki **eli**.
TNAS 254 Molla bersen, diliñi çek, ussa bersen - **eliñi**.
TNAS 363 Yaşlıkda **eliñ** işlär, garramıñda - diliñ.

3. *älig ve Türevleri

3.1 *älig'den Fiiller

- ällä-

ADİL IV 430 Bir äli ilä anasının döşündän möhkäm yapışmış körpä o biri äli ilä anasının üzünü, çenesini älläyirdi.

4. Anlam Olayları Bakımından *älig

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *älig*, *elig*, *el*, *eliğ*, *ilik*, *ēlii*, *ilii*, *al*, *ala* şekillerinde görülen bu sözün ‘organ adı olarak el’ temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü, kez, defa, iskambil oyunlarında her bir tur’ anlamları ise metaforik anlamlardır. Bu söz ‘hayvanların ön ayakları’ gibi bir anlamda hayvan için kullanıldığında ise anlam metonimik olur.

Tenişev, Türk dili kaynaklarında *älig sözcüğünün şu kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 251): 1) ‘El, aya, İng. hand’ (ETü. Orh. EUyg. Orta-Uyg. Oğz. SUyg. ‘kol’); 2) ‘Aya’(Orta-Uyg. Çağ. Harezmi Orta-Kıp. Osm. Trkm. Uyg.); 3) ‘Kol’ (Yak. Çuv.); 4) ‘Hayvan pençesi’ (Azb.), ‘maymun eli’ (Çuv).

Türkiye Türkçesine *älig sözcüğü ile ilgili çok sayıda türevin kullanıldığını görüyoruz: *el açmak* ‘dilenmek’, *el altında* ‘kolayca alınabilecek yerde’, *el altından* ‘gizlice’, *el atmak* ‘birisinin içine karışmak, müdahale etmek; bir işe girişmek, teşebbüs etmek’, *el bağlamak* ‘saygı için ellerini göbeğinin üstünde kavuşturup durmak; namaza durmak’, *elverişli* ‘uygun, kullanışlı’, *el koymak* ‘almak, sahiplenmek’. Gagauz Türkçesinde de *yel yele* ‘beraber iş yapmak’, *yel uzatmak*

‘yardımda bulunmak’, *yeldiven* ‘eldiven’, *yeleştir-* ‘ölüyü anmak için verilen yemek’ dikkat çekici mataforik deyimlerdir.

5. Meronim Olarak *älig

Anatomik anlamında *älig sözü, *kol ve *kar sözlerinin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *adut ve *a:ya sözleri *älig sözünün özellikle ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan *ärjäk, *barjak sözleri *älig sözcüğünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*kol, *kar : *älig *älig : *ärjäk, *barjak
ALAN : MEKÂN	*kol, *kar : *älig *älig : *a:ya, *adut

2.2.10. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYA

‘aya’ Lat. *palma*, İng. *palm*.

2.2.10.1. *a:ya

Proto-Tü. *a:ya (Tenişev 1997: 252); Proto-Ogur *a:ya; Proto-Oguz *a:ya; **Bud.Tü.ç.** *iki ayalarını kavşurup* ‘iki ayayı birleşip’ (U II 46, 70); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** aya (DLT, KB), *adut*, *avut*, aya ‘avuç, avuç içi, aya’ (DLT I:50, I:83, IV:53), *ayada tutarsen* ‘ayada tutarsın’ (DLT I 85); **Harezmi ç.** xiv. yy. *awuç* (NF III: 28), aya (KE II: 60); **MKıp.** xiv. yy. aya ‘aya’ (Kİ 27); **Doğu Tü.** xv. yy. aya ‘aya’ (Sngl. 56r.26); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. aya ‘1. Avuç 2. Terazi kefesi’ (TTS I 289), aya (YTS: 17); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** aya ‘1. Elin parmak

dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi 2. Ayak tabanı 3. (*bitki bilimi*) Yaprakların düz ve parlak bölümü' (TS 167), *aye* 'aya, el ayası, avuç içi' (-Mn.; -Hat.; Talas, Erikilet -Ky.) (DS I:413); **Azb.** *aya* '1. Parmaklar dahil olmadan elin içi, açık yeri 2. Yaprığın yüzü.' (ADİL I 67); **Trkm.** *aya* (RLT: 100), *aya* 'elin iç yüzü, yumruk açıldığında elin iç yüzündeki düz yer' (TDS 61); **Güney-Doğu:** SUyg. *haya(n)*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *aya*, Karaçay-Malkar *kol ayaz* 'el ayası, avuç içi' (Karaçay-Malkar, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (DS VIII: 2908), Başk. *aya*, Kaz. *aya*, Nogay *aya*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Hakas *aya* (Tenişev 1997: 252);

1. *a:ya Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda **aya* kelimesi kullanılmaktadır. Clauson bazı lehçelerde Moğolcadan alıntı *alakan*, bazı lehçelerde ise Arapçadan alıntı *kaff* kullanımının görüldüğünü belirtmektedir (ED 267).

Tenişev, bu sözün Proto-Altay **p* '*aliya*: Proto-Türkçe **aya* (< **aliya*) 'aya'; Moğ. **falika* 'aya'; Proto-Mançu-Tunguz **faliya* 'aya' sözcükleri **a:ya* sözcüğü ile yakınlık sergilediğini belirtmektedir (1997: 252).

2. *a:ya Kullanım Alanı

U II 46, 70 iki **ayalarımı** kavşurup 'iki ayayı birleşip'
TTS I 289 Eğer lâ-ilâhe ill'Allah demek terazunun bir **ayasına** urulsa ve yedi gök ve yedi yer içindeki ile bir ayasına konsa lâ-ilâhe ill'Allah ağır gele
TTS I 289 Olmadı anların namazları Kâ'be yöresinde, illâ sıklık ve **aya** avazı
ADİL I 67 yarpagları dar haçvarıdır, **aya** vâ gın hissäsindä tüklärlä örtülüdür
TDS 61 Eñe işigde saklandı da, eliniñ **ayasını** gözüne penalap, içerik garadı
TDS 61 Şunuñ yalı grim bolsa, men elimiñ, **ayasında** saklardım
TDS 61 Eliñ **ayası** yalı meydan

3. Anlam Olayları Bakımından *a:ya

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde **a:ya* sözcüğünün 'aya, ayak tabanı, avuç içi, avuç' temel anatomik anlamları karşımıza çıkmaktadır. Türkmen ve Azerbaycan

Türkçelerde görülen ‘yaprakların düz ve parlak bölümü’ anlamı benzetme temeline dayanan bir metaforik anlamdır. *a:ya sözünün daha sonra ‘terazi kefesi’ anlamında kullanımı da benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

Tenişev, Türk lehçelerinde *a:ya sözcüğünün şu anlamları tespit etmiştir (1997: 252): 1) ‘Aya’ (Başkurt dışında tüm lehçelerde), ‘ayanın çukuru’, *alakanın ayasıy* ‘çok küçük yer’; *alakanın ayasında* ‘sanki ayada’ (Kaz.); 2) ‘Uzunluk ölçüsü; dört parmak kadar genişlik ölçüsü’. ‘keçi tüyü için tarak’ (Başkurt).

Bu sözün Türk dili alanında yer yer *älig ve *ađut sözleri ile eş anlamlı kullanıldığı da görülmektedir.

4. Meronim Olarak *a:ya

Anatomik anlamında *a:ya sözü, *älig sözünün özellikle ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. *täri sözü de *a:ya sözünün NESNE : MADDE ilişkisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*älig : *a:ya
NESNE : MADDE	*a:ya : *täri

2.2.10.2. *ağut

Proto-Tü. *ağut (Tenişev 1997: 252 *ağyu-t/ç); Proto-Ogur *ağut; Proto-Oğuz *ağut; **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *adut*, *avut* (DLT), *avut-ça*, *avuç-ça* (KB); **EKıp.** *ouç* (CC); **Doğu Tü.:** xv. yy. *avuç* (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *avuç* ‘avuç’ (TTS I 286); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *avuç* ‘1. Elin iç tarafı, apaz, hapaz 2. Elin yarı yumulmuş durumu’ (TS 165), *oyuç* ‘avuç’ (Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS IX: 3303); **Gag.** *auç* ‘1. Avuç 2. Hacim ölçüsü olarak avuç’ (GS 60); **Azb.** *ovuç* ‘1. Elin parmaklar ve ayadan ibaret kısmı, elin içi 2. Avucun tutacağı kadar, avuca yerleşen

miktar' (ADİL III 434); **Trkm.** *ovuç* (TDS 479); **Güney-Doğu:** YUyg. *oç*, Özb. *hovuç*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *avuç*, *uvuç*, *uvuç*, Kumuk *uvuç*, Karaçay-Malkar *uuç*, Tat. *uç*, Başk. *us*, Kaz. *uvis*, Kırg *u:ç*, Nogay *uvis*, Karakalpak *uvis*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *uuş*, Tuva *adış*, Şor *oş*, Hakas *o:s*, Yakut *ıtıs*, Tofa *adış*; **Çuvaş:** *ıväs* (Tenişev 1997: 252);

1. **aδu-t/ç* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, /-u-/ sesinin etkisiyle /-d-/ sesinin /-y-/ yerine /-v-, -w-/ sesine dönüştüğüne dikkat çekmiştir (ED 44b). Tenişev, sözcüğü **aδut* olarak kurmuş ve şu Altay dillerindeki biçimlerle karşılaştırmıştır: Proto-Altay **p'atyz*: Proto-Türkçe **adyu-ç* (> **ayyuç* > **avuç* y-dillerine, **aduç* d-dillerinde) 'avuç'; Moğ. **fadku* 'avuç'; Proto-Mançu-Tunguz **fatya* 'hayvan pençesinin ayası' (1997: 252 - 253). Bu sözün yer yer **aya*, **älig* sözlerinin anlamında da kullanıldığı görülür. Bu söz Oğuz Grubu Türk Lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesinde *avuç*, Azerbaycan Türkçesinde *ovuç*, Türkmen Turçesinde *ovuç*, Gagauz Türkçesinde ise *auç* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.

2. **aδut/ç* Kullanım Alanı

DLT I 50 bir **aδut** neŋ 'bir avuç nesne'

TTS I 286 Emeklerin diriga gitti yeli

Yürü sen yel **avuçla** yele yele

TTS I 286 El-bürke: değermencinin aldığı değirmen hakkına denir, **avuç** unu tâbir olunur.

TS 165 Behire, avucuna topladığı zeytin çekirdeklerini yukarı, havaya fırlatıyor.

TS 165 Sen avucunu yalarsın! Beni daha fazla rahatsız etme, tamam mı?

TS 165 Sizin analarınızın, babalarınızın hayat idealini avucumun içi gibi bilirim

TS 165 İki gündür yemek yemedim ama daha **avuç** açmadım

TS 165 Elinde böyle bir sanat varken herkes sana **avuç** açmaktan başka ne yapabilir?

TS 165 Cebimdeki paranın yarısını ayırıp **avuç avuç** ceviz alıyorum, sevinçle dolduruyorum ceplerimi

TS 165 Küvetteki suyu **avuç avuç** yüzüne çarptıktan sonra havluya el attı

TS 165 Aynı yerde **avuç** dolusu para harcamış, kızları şampanyaya boğmuştum

TS 165 Bu bir **avuç** insandan hemen hiçbir, bugün tanıtma alanında çalışmamaktadır

SFA-1 Bir **avuç** deniz suyu getirip ağzına damlattım.

SFA-2 **Avuçlarımı** buz gibi su ile doldur! Çarp Bir daha! Bir daha! Tamam!..

HEA-1 İçerdeki müşterilerden bir bölüğü pencerelerin önündeki küçük masalarda, bir bölüğü arkada baştan başa uzanan uzun. sedirde, fakat hepsinin başları **avuçlarının** içine dayanmış, dirsekleri önlerindeki küçük masalarda, gözleri denizde.

HEA-2 Ne zaman bu kadar mebzul akan genç kanı ve göz yaşına mukabil bir **avuç** toprağımız bize kalacak?

HEA-2 Yerler buz, dağlar renksiz, umumî bir sarı renk âhengi ötede berîde bir **avuç** su birikintisi etrafındaki ağaçlıklar kırçıl, cılız!

HEA-3 Saçı bitmedik yetimler, kimsesiz kadınlar, beli bükük ihtiyarlarıyla altımızda bir **avuç** toprak, başımızda bir dam bırakmak istemeyen herifler ve haydutlara karşı bu temiz ve şehit milletten ne zaman rahmetini esirgemeyeceksin?

HEA-3 Birdenbire buruşuk yüzü üzerinde bir göz yaş seli aktı, kurumuş ellerini kaldırdı, içinde sevgili bir şey varmış gibi **avuçlarımı** öptü

HEA-3 Ben de yine halkla beraber **avuçlarım** acıyınca kadar iki şeyi alkışladım.

HEA-4 Birdenbire Hasan'ın elini küçük **avuçlarının** içine aldı, sıkıştırdı

HEA-4 **Avuç** kadar piçken, Kâmil ile sana attığı köteği unuttun mu?

HEA-5 Fakat ben hasta idim; bir paçavra gibi, bir **avuç** toprak gibi idim.

HEA-5 Arada, mabedlerimin en sevgili köşelerinden kalan bir **avuç** kül önünde diz çöküp inliyorum.

HEA-9 Sabit bey ağabey, **avuçlarına** tükürdü, ellerini ovdu.

HEA-9 **Avuçları** hep açık, gökten inecek inayeti kapmak için...

HEA-9 Çarşıda, İstanbul yârânı hiç yakamı bırakmaz. Bazıları çok sefil. Bir lokma ekmeğe el **avuç** açıyorlar. Hep cami avlularında. kahve peykelerinde pinekler, bitlenir, dururlar.

GS 60 Açı **aucumda** tüü bitecek

ADİL III 434 ... Mân ihtiyarsız **ovcumu** açdım vâ guşcuğaz da şad bir sâslâ uçub getdi.

ADİL III 434 **Ovcumu** soyug su ilâ doldurub sinâsini vâ döşlärini islatdım.

ADİL III 434 Gäräk här âmrinä baş äjsin cahan; **Ovcumda** top kimi oynasın dövrän

3. Anlam Olayları Bakımından *ağut

Clauson, *ağut sözcüğünün asıl anlamının 'miktar olarak avuç dolusu' olduğu, ancak birçok lehçede 'avuç' anlamının da bulunduğu düşüncesindedir (ED 44b).

Tenişev, Türk dili kaynaklarında *ağut teriminin 'avuç dolusu' (tüm kaynaklarda vardır), 'aya' (Çağ. Gag. Azb. Salar Karaim Tat. Başkurt Tuv. Tofa Yak. TTü.) anlamlarında kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 252):

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *adut*, *avut*, *avut-ça*, *avuç-ça*, *avuç*, *ouç*, *auç*, *uvuç*, *uuç*, *uvis*, *u:ç*, *uuş*, *hovuç*, *o:s*, *oş*, *adış*, *adış*, *ıtıs*, *ıvas* şekillerinde görülen

bu sözün ‘elin iç kısmı’ anlamı temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘avuç miktarı’ anlamı ise metaforik anlamdır.

4. Meronim Olarak *aδut

Anatomik anlamında *aδut sözü, *älig sözünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Bunun yanında *a:ya ‘avuç içi’ sözü, *aδut sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimidir. Ayrıca *ärñäk ve *barñak sözleri *aδut sözcüğünün NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*älig : *aδut *aδut : *ärñäk, *barñak
ALAN : MEKÂN	*älig : *aδut *aδut : *a:ya *aδut : *ärñäk, *barñak

2.2.11. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde PARMAK

‘parmak’ Lat. *digitus*, İng. *finger*.

2.2.11.1. *ärñäk

Proto-Tü. *ärñäk (Tenișev 1997: 253); Proto-Ogur *ärñäk; Proto-Oguz *ärñäk; Bud.Tü.ç. *atsız erñek* ‘yüzük parmağı’ *yanar erñek* ‘orta parmak’ *uluğ erñek* ‘başparmak’ (TT 37,12); İslamî ç.: xi. yy. Krh. *ernek* (DLT), *ernek*, *ernğek* ‘parmak’ (DLT I: 104), *çıçalak* ‘serçe parmak, sırça parmak’ (DLT I: 487), *erñäk* (KB); Harezmi ç. xiv. yy. *ernek* (KE II: 209); Doğu Tü.: xv. yy. *ernek* (Snlg 37v. 5);

Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay *érgek*, *érkek*, Tuva *érgek*, Şor *érgek*, Hakas *irgek*, Yakut *ıtıs*, Tofa *ergek* (Tenişev 1997: 253-254);

1. *ärñäk Etimolojik Değerlendirmesi

*ärñäk sözcüğü Clauson’a göre, Eski Türk lehçelerinde *ärñäk* olarak geçmektedir. Orta çağdan başlayarak (Çağatay, Osmanlı ve Kıpçak Türkçelerinde) *parmak/barmak* şekli karşımıza çıkmakta ve günümüze kadar böyle devam etmektedir. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde (Hakas ve Tuva Türkçesi dahil olmak üzere) *ergek* şekli günümüze kadar gelmiştir (ED 234).

Tenişev, *ärñäk sözcüğüne Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay *p ‘äräña ~ *paraña; Proto-Türkçe *ärñäk ‘başparmak’; Moğ. *ferekei ‘başparmak’; Proto-Mançu-Tunguz *fereñün ‘başparmak’ (1997: 254).

2. *ärñäk Kullanım Alanı

DLT I 121 beş **erñek** tüz ermes ‘beş parmak düz olmaz’
DLT I 121 beş **erñek** tüz ermes ‘beş parmak düz olmaz’

3. Anlam Olayları Bakımından *ärñäk

Tarihsel ve modern Türk dili alanında **erñek**, *ärngäk*, *ernek*, *erñäk*, *ernğek*, *érgek*, *érkek*, *irgek* şekillerinde görülen bu sözün ‘parmak’ anlamında **barñak* sözü ile eş anlamlı denilebilecek bir durumda kullanıldığını görüyoruz.

Tenişev, Türk dili kaynaklarında *ärñäk teriminin karşıladığı anlamları şu şekilde sıralamıştır (1997: 254): 1) ‘Başparmak’. Orta-Uyg. ‘başparmak’; Kuzey-Doğu ‘başparmak’.; 2) ‘Küçük parmak’. Tuv.; 3) ‘Parmak’. EUyg. Krh-Uyg. Çağ. Orta-Uyg. ‘parmak’.

4. Meronim Olarak *ärjāk

Anatomik anlamında *ärjāk sözü, *älig ve *adut sözlerinin NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *dırnak ve *bogum sözleri, *ärjāk sözcüğünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkilerini sergileyen meronimleridir. *ärjāk sözü, *älig ve *adut sözlerinin GRUP : ÖĞE ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	*älig, *adut : *ärjāk *ärjāk : *dırnak, *bogum
ALAN : MEKÂN	*ärjāk : *dırnak, *bogum
GRUP : ÖĞE	*älig, *adut : *ärjāk

2.2.11.2. *barṇak

Proto-Tü. *barṇak (Tenişev 1997: 254); Proto-Ogur *barṇak; Proto-Oğuz *barṇak; **EKıp.** barmak (CC); **Doğu Tü.:** xv. yy. barmak (Sngl); **Batı Tü.** xv. yy. barmak (MŞ: 10), baş barmak ‘baş parmak’ (MŞ: 22), serçe barmak ‘serçe parmak’ (MŞ: 22), barmak (CH I: 151), baş barmağı (CH I: 226), sırça barmağı (CH I: 390), parmağ (DK II 248); xiii. – xix. yy. barmak/barmağ ‘parmak’ (TTS I 402), barmağ, barmağ ‘parmak’ (YTS: 24), öksüz barmağ ‘serçe parmakla orta parmak arasındaki parmak [yüzük parmağı]’ (YTS: 167); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** parmak ‘1. İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan, boğumlu, oynak, uzunca organların her biri 2. Eni bu organ kadar olan 3. Koyu sıvılara daldırıp çıkarıldığında bu organa bulaşan miktar kadar olan 4. Bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri 5. (matematik) İnç 6. (mec.) Bir işe karışmış olma ilgisi 7. Arşının yirmi dörtte biri’ (TS 1769), bamak, bāmrağ, bannak, barbağ ‘parmak’ (Hisarardı *Yalvaç -Isp.) (DS II: 512), gülmenaşi ‘küçük

parmak' (-Ist.) (DS VI: 2220), *gösterme parmağı* 'işaret parmağı' (-Ed.) (DS VI: 2164), *başala parmak*, *başara parma*, *başla parmak* 'işaret parmağı' (-To.; Humhal *Yusufeli -Ar.) (DS II: 552), *başarat parmağı* 'baş parmak' (*Şiran -Gm.) (DS II: 553), *cıdıl*, *cıddik parmak* 'elin en küçük parmağı' (*Pasinler -Ezm.; -Ezc.) (DS III: 897), *cırtlık parmak*, *cırt barmağ* 'küçük parmak' (*Ünye -Or.) (DS III: 940), *çita parmak* 'küçük parmak' (-El.) (DS III: 1192), *çıtı parmak* 'küçük, serçe parmak' (Evreşe *Gelibolu -Çkl.) (DS III: 1193), *çit parmak* 'küçük parmak' (-To.) (DS III: 1198), *çiçe* 'küçük parmak' (*Bayramiç -Çkl.) (DS III: 1203), *çite parmak* 'küçük parmak' (Harput -El.) (DS III: 1242), *çit parmak* 'küçük parmak' (*Bünyan -Ky.) (DS III: 1247), *gıcıl parmak* 'serçe parmak' (Cimin -Ezc.) (DS VI: 2027), *gılincık*, *gılcık*, *gılı parmak*, *gille parmak* 'küçük parmak' *Gılincık parmağım açıldı* (*Ahlat -Bt.) (DS VI: 2042), *ortadirek* 'ortaparmak' (Saimbey -Çr.) (DS IX: 3288); **Gag.** *parmak* '1. Parmak 2. Tekerlek parmağı 3. Teknik anlamlarda parmak' (GS 362); **Azb.** *barmağ* (ATS: 93), *barmaq* '1. İnsanın ve bazı hayvanların el ve ayaklarının ucundaki beş uzuvlardan her biri 2. Çeşitli cihazların parmağa benzeyen parçaları 3. Tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri 4. Parmaklık, sürahi ağacı 5. Tırmık ve tırpanın her bir dişi, ucu 6. Parmak uzunluğunda, parmak boyda 7. Şiirde: hece ölçüsü, mısralardaki hecelerin sayısına dayanan ölçü 8. (konuşma dilinde) Sanatçının esas müziği melodisine uygun olarak ilave ettiği ahenk // Telli müzik aletlerinde (tar, kemençe, saz, ve benzeri) icra edenin işlettiği ve yalnız ona has olan müzik ibareleri 9. Yüzüm, nar, ve benzeri ağaç ve çalılıkların yahut çiçeklerin başka yere ekilmek üzere kesilen küçük dal parçaları' (ADİL I 198); **Trkm.** *barmak* (RLT: 149), *barmak* '(anat.) Pençenin ya da daraklığın ayrı ayrı boğumlu belekleri, el-ayak gutaryan uju' (TDS 73); **Güney-Doğu:** YUyg. *barmak*,

Özb. *barmok, barmak, barmo*’; **Kuzey-Batı (Kıpçak)**: Karay. *barmah, barmak*, Kumuk *barmak*, Karaçay-Malkar *barmak, gitçe* ‘küçük parmak’ (Karaçay-Malkar göçmenleri, Kadıçiftliği -Ist.) (DS VI: 2085), Tat. *barmak, barnak, marmak, barmak*, Başk. *barmak*, Kaz. *barmak*, Kırg *barmak*, Nogay *barmak*, Karakalpak *barmak*; **Çuvaş**: *pürne* (Tenişev 1997: 254);

1. **barŋak* Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, **barŋak* sözünü Halaç Türkçesinde *barmak* şeklinde tespit etmiştir (1970: 26). Tenişev, bu terimin dağılım alanının Tatar, Salar ve Uygur Türkçeleri ile sınırlandığını, daha doğuda bu şeklin Sarı Uygur dışında hiçbir lehçede rastlanmadığını belirterek, Proto-şeklin **par/ŋak* olarak geçmesi gerektiğini, bunun sebebinin de Çuv. *pürne*, Tat. *barnak*, Anad. *parŋak* gibi şekillerin asıl terimde **-rn-* veya **-rŋ-* seslerine işaret ettiğini, bu şekillerin temel alındığında, **barŋak* teriminin, Altay dillerindeki **bari-* ‘almak, tutmak’ fiilinden türetilmiş olma ihtimalinin olmadığını belirtmiştir (1997: 255).

Bunun yanı sıra tarihsel Türk lehçelerinde *erŋe:k* terimi geçmektedir. Ancak Çağatay, Osmanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ve günümüze doğru *parmak/barmak* şekli de görülür. Hakas ve Tuva Türkçesi dahil olmak üzere kuzeydoğu Türk lehçelerinde *ergek* şekli günümüze kadar gelmiştir (ED 234).

Tenişev, **barŋak* sözcüğünün Altay dillerindeki paralellerini şu şekilde tespit etmiştir: Proto-Altay **p‘äräŋä* ~ **paraŋa*: Proto-Türkçe **ärŋäk* ‘başparmak’ ~ **barŋak* ‘parmak’; Moğ. **ferekei* ‘başparmak’; Proto-Mançu-Tunguz **fereŋün* ‘başparmak’ (1997: 255).

2. **barŋak* Kullanım Alanı

TTS I 402 Canı yok kişinin uykusu kanmaz

Ki canlı **barmağın** uykuya banmaz
TTS I 402 Bak ol **barmağına** ki boğun boğun
Düzüptir kim ince kimi yoğun
TTS I 402 Dedi ey **barmağı** şûm sözleri şûm
İşi vü fikri vü kendisi meş'um
TTS I 402 Elüne ayine al yüzüne bah
Geçi **barmağ** nice kalmış ayı
TS 1769 **Parmaklarımızla** masanın tahtasında tempo tutuyoruz
TS 1769 Değneği iki **parmak** kısaltmalı
TS 1769 Haftasına kalmadı, o sert şiş kayboldu, semirmeye başladım. Doktorların **parmağı** ağzında kaldı
TS 1769 Sen şeker ol ben kaymak / haydi yiyelim **parmak parmak**
TS 1769 Ne istersin çocuk, çocuktan? dedi. Daha **parmak** kadar, kemikleri kırılacak, öyle ince.
TS 1769 Liderin dehasına gerçekten inanmış olanlar **parmakla** sayılacak kadar azdı
TS 1769 Bu polemik kampanyasında bazı gizli teşekküllerin **parmağını** aramak gerektiği fikrinde idi.
SFA-1 İnce, **boğum boğum parmaklarındaki** mahareti bile göreceğim geldi.
SFA-1 **Sırtını** elektrik direğine, bir ayağını rıhtımın **parmaklıklarının** betonuna dayamış sigara içiyordu.
SFA-1 Belki de bir **parmak** kadar çaça, yunus balığını, belki de bir istavrit bir kaç balığım yutuyordur.
SFA-2 Ceketinin cebine, kalın, sarı, büyük, etlerine doğru kıvrılmış tırnaklı; küt **parmaklı** bir el vurdu.
HEA-2 Öğleye kadar onun **parmaklarının yüzümde ve başımda**, dolaştığını tahayyül. ederek dalıyordum.
HEA-3 Misafirlerin yüzünden kazandıkları paraları **parmaklarıyla** sayarak bana hesabımı veriyor.
HEA-3 Biz demir **parmaklığın** öbür tarafından son defa trene bakarken kısa lâcivertli bir adamla gümüşîli kadın lüks lambasının altından geçiyor, arabaya doğru geliyorlardı.
HEA-4 Tahta **parmaklığa** dayanmış; avluyu seyrediyor, fakat: ikide birde ses gelen kapıya dönüp bakıyordu.
HEA-4 Demir **parmaklar**, Hanife'nin çenesinin altına dayanmış, kızın yüzünü kendine çevirmişti.
HEA-9 Cüceyi derhal **dizinin** üstüne çıkardı, yeni baştan Rabia'ya: "İşte senin altı '**parmak** amcan." diye takdim etti.
HEA-9 Arkasında parmak dikişli uzun bir hırka, çenesini beyaz bir tülbentle bağlamış.
PSE 8 Ama O onlara dedi ki: her Onun ellerndä enser yaralarını görmezsem hem **parmaamı** enserlerin yaralarına koymasam, hem elimida onun ytinä sokmazsam aslı inanmayacam.
PSE 8 Sora Fomaya dedi: **parmaanı** burayı getir hem ellerimi kak, hem elini getir da koy benim ellerimä.
PSE 61 Ve onu halktan tenhaya çekip, **parmaklarını** onun kulaklarına koydu, hem tükürüp onun dilinä deydi. ... Hem o saat onun kulakları açıldı, hem dilinin bağı çözüldü, hem doru lafetti.
UK 95 tarayarak seyrek sakalını kuru **parmaklarınnan**

UK 143 kıstırdı Keykauzun **parmaklarını**

UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-kaşlarını güzerlär, saçlarını daaderlar-tareerlar arkalarına, **parmaklarını** donaderlar, yüzük, küpe, blezik

UK 145 sapleer **parmaklarını**-tırnaklarını

UK 149 kız ürküp - çekiler, ama donakları hep baker, deneer kulaana,

parmaklarına, bornusuna

UK 167 da ozaman tutup kestiler sol elimden **parmaklarını**

UK 267 lafı onnarın kırık-buruktu, ellirinnän **parmaklarının**, başınnan - annaşardılar.

GTA 238 [i:ɔ ʔzmɔn nes'te tʃɔdʒuk'tɔx ɔn'ne:r'tɔx 'nɔ: ʃε ɔnnɔ'r'in ɔnɔ'tɔ'r'i ʒæstɪ'rɪ:mɪʃ pɔr'mɔktɔn ɔnnɛ'rɛ]

ADİL I 198 Şehadet **barmağı**. **Barmaglarının** ucunda.

ADİL I 198 **barmaglarının** ucunda

ADİL I 198 getdim girdim tar dârnâyınâ, tar çalmağa da **barmagım** yatmadı

ADİL I 198 Mühtâlif növlü çalgı alâtlârindä birgä çalmağa başladığıda, hâr çalgıcı öz musigi alâtinin hüsusiyyâtlârindän asılı olarag hâmdä öz bacarığını daha gabarığ surâtdä nümayiş etdirmäk üçün çalınan musiginin âsas melodiyası ilâ hâmahäng olan yeni “guşälär”, “halar” “**barmaglar**” âlavä ätmâyä çalışmışdır.

ADİL I 198 Beläçä Mahmud birçä **barmag** kağız tapmag fikri ilâ yan-yörâsinä baha-baha su başına çatdı

ADİL I 198 Şâhadât **barmağı**. **Barmaglarının** ucunda.

ADİL I: 198 **barmaglarının** ucunda

ADİL I: 198 getdim girdim tar dârnâyınâ, tar çalmağa da **barmagım** yatmadı

TDS 73 Eliniñ başam **barmagı** bilän knopkanı bazdı

TDS 73 On barmagın hunerli, köp zatları doredyer

TDS 73 Başam **barmak** baş getir

TDS 73 Bilen bilen işler, bilmedik **barmagın** dişler

TDS 73 Bal tutan **barmagını** yağlar

TDS 73 Ol maşınıñ ehli böleklerini beş **barmağı** yalı bilyär

TNAS 67 Başa bela nâden geler, iki **barmak** dilden geler (Başa bela geler bolsa, iki **barmak** dilden geler).

TNAS 78 **Bâş barmagın** deñmi? (**Bâş barmak** deñ bolmaz).

TNAS 80 Bilen bilen işlär, bilmedik **barmagın** dişlär.

TNAS 145 Är başına bela gelse, iki **barmak** dilden geler.

TNAS 233 Kanun kesen **barmakdan** gan çıkmaz.

TNAS 379 Yurdı bölek diyme, dilegi birdir,

Barmagı bölek diyme, bilegi birdir.

TNAS 382 Yüzüñe yaldır-yuldır, sırtına **barmak** ildir.

3. Anlam Olayları Bakımından *barıyak

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *barmak*, *barmağ*, *parmak*, *barnak*, *marmak*, *barmak*, *barmok*, *barmak*, *barmo*, *pürne* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün ‘parmak’ anlamı hâkimdir. Bunun yanında ‘tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri, hece ölçüsü, eni bu organ kadar olan,

koyu sıvılara daldırıp çıkarıldığında bu organa bulaşan miktar kadar olan, bir işe karışmış olma ilgisi' gibi anlamlar benzetmeye dayanan birer metaforik anlamlardır.

Tenişev, Türk dili kaynaklarda **barŋak* sözcüğünün için şu anlamları tespit etmiştir (1997: 254-255): 1) 'Başparmak'. Kaz. Kır. Uyg.; 2) 'Parmak'. Tüm tarihsel kaynaklar: Oğz. Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Özb. Çuv.

Tenişev, **ärŋäk* teriminin anlamları için 'başparmak' (Orta-Uyg., Kuzeydoğu Türk lehçeleri), 'küçük parmak' (Tuv.), 'parmak' (EUyg. Krh-Uyg. Çağ. Orta-Uyg.) (1997: 254) anlamlarını vermiştir. Bu durumda **ärŋäk* ve **barŋak* terimleri eş anlamlı gibi görünmekle birlikte aralarında bir anlam farkının olduğu da görülür. Bu iki sözün başlangıçta bir hiponim ilişkisi sergilerken zamanla yakın anlamlı hale gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

4. Meronim Olarak **barŋak*

Anatomik anlamında **barŋak* sözü, **älig* ve **adut* sözlerinin NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **dırnak* ve **bogum* sözleri, **barŋak* sözcüğünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkilerini sergileyen meronimidir. **barŋak* sözü, **älig* ve **adut* sözlerinin GRUP : ÖĞE ilgisi sergileyen meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*älig</i> , <i>*adut</i> : <i>*barŋak</i> <i>*barŋak</i> : <i>*dırnak</i> , <i>*bogum</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*barŋak</i> : <i>*dırnak</i> , <i>*bogum</i>
GRUP : ÖĞE	<i>*älig</i> , <i>*adut</i> : <i>*barŋak</i>

2.2.12. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TIRNAK

‘**tırnak**’ Lat. *unguis*, İng. *nail*.

2.2.12.1. **tırnak*

Proto-Tü. **tırnak* (Tenișev 1997: 258); Proto-Ogur **tırnak*; Proto-Oguz **tırnak*;
Bud.Tü.ç. *kaltı tırnak üzeki toprak teg* ‘tırnak altındaki toprak gibi’ (TT VI 336-9);
İslamî ç. xi. yy. **Krh.** *tırnak* (DLT, KB), *tırnğak* ‘tırnak’ (DLT IV: 618), *tırnak*
(DLT III 382); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tırnağ* (KE II: 631), *tırnağ* (NF III: 425); **EKıp.**
dırğağ, dırnağ (KTS: 61), *tırnağ* (KTS: 274); **MKıp.** xiv. yy. *dırğa:k, tırnak* (Kİ 62);
Doğu Tü. xv. yy. *tırnağ, tırnak* (Sngl. 193r. 25); **Batı Tü.** xiv. yy. *dırnağ* (EM:
124), *tırnağ* (EM: 188), xv. yy. *dırnak* (CH I: 283), *tırnağ* (DK II: 289); xiii. – xix.
yy. *dırnak, tırnak* (TTS I 202; II 894; III 191; IV 218), *tırnak* ‘tırnak’ (TTS V 3802),
dırnağ, dırnağ, duynağ, tırnağ, tırnağ ‘tırnak’ (YTS: 66); **Modern Tü.: Güney-
Batı (Oğuz): TTü.** *tırnak* ‘1. İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak
uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka 2. Kanca gibi araçların kıvrık yeri
3. (*denizcilik*) Gemi demirinin ucundaki yassı parça 4. Ciltçilikte tek yaprakları
büküp cildi birleştirebilmek için bir yanında bırakılan şerit durumundaki kenar 5.
Heykel dökümünde, kalıp parçalarının birleştirilmesinde kolaylık sağlamak amacı ile
yapılan dişlerin her biri 6. (*müzik*) Kanun çalmakta kullanılan mızrap 7.
Tenekecilerin delik açmak için kullandığı alet, keski 8. Tırnak işareti’ (TS 2220),
dırnağ, dırnak ‘tırnak’ (Güney *Yeşilova -Brd.; -Sm.; -Gaz.; *Antakya -Hat.; -Nğ.;
*Ermenek -Kn.) (DS IV: 1471-1472); **Gag.** *tırnak* ‘1. İnsan tırnağı 2. At gibi
hayvanların tırnağı’ (GS 483); **Azb.** *dırnağ* (ATS: 273), *dırnağ* ‘1. Parmakların
ucunun üst tarafında kemik gibi maddeden ibaret örtü // At, inik gibi hayvanların
ayaklarının alt kısmında olan boynuz madde 1. Tırnak (kuşlarda) 3. (*dilcilik*) “ ”

işareti olup, metin içerisinde alıntı, eser adını, başlıkları, ayrı-ayrı sözleri, gibi mânâda işlenen sözleri bildirmek için işlenir' (ADİL II 121); **Trkm.** *dırnak* (RLT: 135), *dırnak* '1. El ve ayak parmaklarının ucundaki boynuzumsu yer, 2. Kuşun, vb.nin pençesi, ayaklarının ucundaki keskin boynuzumsu örtü 3. Ucu yuvarlak aşağı yönde eğilen nakış 4. Temelin üstünde 50-60 santimetre yüksekliğinde örülen duvar' (TDS 285); **Güney-Doğu:** YUyg. *tırnak*, *timak*, *tirmak*, Özb. *tirnok* (ED 551b), *tirnok*, *tirmok*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tırnak*, *tırnah*, Kumuk *tırnak*, Karaçay-Malkar *tırnak*, Tat. *tırnak*, *tirmak*, Başk. *tırnak*, Kaz. *tırnak*, Kırg *tırnak*, *tirmak*, Nogay *tırnak*, Karakalpak *tırnak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tırğak*, *tirmak*, Tuva *dırğak* (ED 551b), *dırğak*, *dırbak*, Şor *tırğak*, *tırbak*, Hakas *tırğah*, *tırbak*, Yakut *tıyrırah*, Tofa *dırğak*, *dırbak*; **Çuvaş:** *çërne* (Tenişev 1997: 258);

1. *tırnak Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, *tırnak sözünü Halaç Türkçesinde *tirnak* şeklinde tespit etmiş ve ayrıca /i/ ünlüsünün uzun veya kalın olmayışı garip bulmakta ve gerçek şeklinin *ti:rnak* veya *tırnak* olması gerektiğini belirtmektedir (1970: 26). Tenişev, bu sözü *dırnak şeklinde alarak, bu ismin *tır-ma-/ *dırma- > *tırna- fiil şekillerinden türediğini belirtmektedir ve Altay dillerinden şu paralelleri göstermektedir: Proto-Altay *tırnu-; Proto-Türkçe *dırn-ak 'tırnak'; Moğ. *tu(ğ)urağun 'toynak'. Proto-Altay *tırma-: Proto-Türkçe *dırma- 'kazımak' (1997: 258 - 259).

2. *tırnak Kullanım Alanı

EM 124 ve dırnakları kızmağ ve aruğ olmağ ve incelmek
EM 188 ve **tırnağ** yaramaz olıcağ yaqsalar ıslâha getürür
MŞ 133 yağ bulunursa **dırnakların** ter édeler
TTS V 3803 **Tırnagın** oldu kör yumadan bulaşıkları
Babam başına çalsın o şımşır kaşıklar
TTS V 3803 Komadım zerrece haşv-i zait
Bunda **tırnak** yeri bulmaz hâsit

TS 2220 İş karıştırmak için de ilkin belediyeye **turnak** takarlar
TS 2220 Her gün tepeden **turnağa** kasabada kim varsa çekiştiriliyordu
TS 2220 Kadın tepeden **turnağa** kin kesildi, hınç kesildi
TS 2220 Ama daha üstününe, daha başarılıya ulaşabilmek için dişiyle **turnağıyla** son enerji damlası bitene kadar boğuşacak
SFA-1 Dostluk, kibarlık, samimiyet, iyilik maskelerinin sakladığı zehirli **turnakların** ne onarılmaz yaralar açtığı sanki tüylerim, sanki derim, sanki vücudumda tayin edemediğim bir yer duruyor; ben istemeden vardığım bir müdafaa sistemini -aklıma sürünürcesine- kendiliğinden alıveriyor.
SFA-2 Ne **turnak** kenarlarında bir yenme ve siyahlık, ne de parmaklarında her hangi bir el işi gördüğünü bana bildirecek bir boya, bir kesik, bir nasır...
SFA-2 Ceketinin cebine, kalın, sarı, büyük, etlerine doğru kıvrılmış **turnaklı**; küt parmaklı bir el vurdu.
HEA-1 Sadece uzun beyaz kolların hareketini, manikürlü **turnaklı** güzel elini kalabalığın arasında seçebiliyordu.
HEA-2 Tabakasını uzattığı zaman **turnaklarının** itina ile parlatılmış olduğuna dikkat ettim.
HEA-3 Bu soğuk korku ve sıkıntı içinde **turnaklarını** pençeleyiyor, gözlerim ateşleniyor, çenem uzanıyor, uzanıyor, vücudum sıcak ve yumuşak bir kürkle örtülüyor, kalbim tuhaf tuhaf yanıyordu.
HEA-3 **Turnakları** ve gagalarıyla yüz yıllık kartallar, kara ormanın parçaladıkları kuşlarından kan ve kanat parçaları yağdırdılar.
HEA-3 Herkes, tuzak, **turnak**, pençe ve her şeyle kurt soyuna saldırdı.
HEA-8 Bunlardan başka da bir kadın eli kadar kuvvetli, büyücek, parmaklarının uçları ince pembe **turnaklarla** son bulan dolgun avuçlu elleri vardı.
UK 145 sapleer parmaklarını-**turnaklarını**
UK 166 odun enser kakerlar **turnak** altına
ADİL II 121 **Dırnağıle** bezek vurup nemli toprağa; Goyun-guzu meleşerek galhır yaylağa.
ADİL II 121 Siz bu hadislärä bir **dırnag** gädär dä fikir vermeyin
ADİL II 118 Yenä o insan daşlardan, gayalardan tutacag, **dişi** ilä, **dırnağı** ilä torpagdan yapışib gurtarmağa çalışacagdır.
ADİL II 121 Hele män säni öz atımın **dırnagları** altında tapdadanda tamaşa elä, Dadaş Läläşov!
ADİL II 121 **Dırnagilä** bözäk vurub nämli toprağa; Goyun-guzu mäläşäräk galhır yaylağa.
TDS 285 Men seniñ arkañı gaşaşardım velin, sen çıdap bilmersiñ. Meniñ **dırnaklarını** ösüpdür
TDS 285 İlde oğlun dırnagina zar bolup yörenler hem bar
TNAS 120 Dost öyünde **dırnak** alma, duşman öyünde - saç.
TNAS 142 Et **dırnakdan** ayrılmaz.
TNAS 162 Garıp oğlan demir **dyrnak** bolar.

3. Anlam Olayları Bakımından *tırnak

Tarihsel Türk lehçelerinden günümüze *tırnak sözünün şu anlamları görülmektedir

(Tenişev 1997: 258):

1) ‘Tırnak, insan tırnağı’. Tüm kaynaklarda bu anlam vardır.

2) ‘Hayvan tırnağı’. Krh.-Uyg. Çağ. Orta-Kıp. Orta-Oğz. Osm. Trkm. Gag. Salar Karaim Tat. Başkurt Kumuk Karaçay-Malkar Nogay Karakalpak, Kaz. Kır.; Kızey-doğu: Çuv.

3) ‘Toynak’. Özb.; Güney-batı Türk lehçelerinde, Karaim, Çuv.

4) ‘Nasır’. Karaim.

Bu anlamlar içerisinde ‘insan tırnağı’ gibi anatomik anlamın yanında hayvan için kullanılan ‘at gibi hayvanların ayaklarının alt kısmında olan boynuz madde, kuş ve hayvan tırnağı’ gibi anlamlar mevcuttur. Bunlar metaforik anlamlardır. Teknik alanda kullanılan ‘gemi demirinin ucundaki yassı parça, kanca gibi araçların kıvrık yeri, kanun çalmakta kullanılan mızrap, tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski, tırnak işareti’ gibi anlamlar da benzetme yoluyla yapılan metaforlardır.

4. Meronim Olarak **tırnak*

Anatomik anlamında **tırnak* sözü, **ärñäk* ve **barñak* sözlerinin hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘tırnakların etrafında bulunan ince deri’ (TS 2220) anlamında *tırnak derisi* ve ‘tırnağı taşıyan parmak ucundaki kemik’ (TS: 2220) anlamında *tırnak kemiği* sözleri **dırnak* sözün NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren meronimlerdir.

NESNE : PARÇA	<i>*ärñäk, *barñak : *dırnak</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*ärñäk, *barñak : *dırnak</i>

2.2.13. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EKLEM

‘eklem’ Lat. *articulatio* İng. *joint*.

2.2.13.1. **bogun* ve **bogum*

Proto-Tü. **bogum* (Tenişev 1997: 260); Proto-Ogur **bogum*; Proto-Oguz **bogum*; **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *ogruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 425), *owruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 446), *boğun* ‘parmak eklemi’ (DLT I 399); **Harezmi ç.** xiv. yy. *bağış* (KE II: 68); **EKıp.** *bovum*, *bovun* (KTS: 35), *bo:ğun* ‘parmak eklemi’ (ED 316a); **Doğu Tü.**: xv. yy. *boğun* ‘eklem’ (Sngl 136v. 13); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *boğun* ‘boğum, mafsalsal’ (TTS I 632); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *eklem* ‘Vücut kemiklerinin uç uca veya kenar kenara gelip birleştiği yer, mafsalsal’ (TS 681-682), *bogmak*, *bogum* ‘parmak eklemi’ (-Ama.) (DS II: 722), *ilikmek* ‘parmak eklemleri’ (-Nğ.) (DS VII: 2524); **Azb.** *bend* (ATS: 116), *buğum* (ATS: 154), *buğum* ‘1. (anat.) Kemik uçlarının birbirine birleştiği yer, oynak yeri; bent, kısım // Bazı hayvanların (yılanların, kertenkele ve benzerlerin) bedenlerinin bölündüğü kısımlardan (bentlerin) her biri 2. Bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi 3. Kamış gibi bitkilerin düğümü’ (ADİL I 319); **Trkm.** *bogun* (RLT: 194), *bogun* ‘1. Kemiklerinin birleşme yeri 2. Kamış, gargı ve benzeri bitkilerin bölümleri. 3. Sözlerin çekimli sesleri boyunca bulunan böleği’ (TDS 102); **Güney-Doğu:** YUyg. *boğam*, Özb. *büğün*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *buvun* ‘eklem, düğüm’, Kumuk *bıyım*, Tat. *buın* ‘eklem, öge’, Başk. *biuın*, Kaz. *buın*, Kırg *muun*, Nogay *buuın*, Karakalpak *buuın*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *mun*, *poon*, *puun*, Hakas *pun* (Tenişev 1997: 260);

1. **bogum* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *boğım* ‘eklem, düğüm’ (ED 315b) ve *boğun* ‘parmak eklemi’ fakat Krh. ‘dallardaki eklem, düğümler’ (ED 316a) olmak üzere iki şekli tespit etmektedir. Şekillerin ikisinin de eş anlamlı olup *boğ-* fiilden geldiğini ve *boğun* seklinin çok daha yaygın olduğunu tespit etmiştir (ED 316a). Tenişev’e göre **bogum* sözcüğü, **bog-* ‘bağlamak, boğmak’ fiilinden türemiştir ve onun türevinde ‘bağlama’ > ‘eklem’ semantik dönüşümü vardır. Bu fiilin Altay dillerinden paralellerini şu şekilde göstermiştir: Moğ. **boğo-* ‘bağlamak’, Proto-Mançu-Tunguz **foga-* ‘boğmak, nefessiz kalmak’ (Tenişev 1997: 260).

2. **bogum* Kullanım Alanı

TTS I 632 Bak ol barmağına ki **boğun boğun**
Düzüptür kimi ince kimi yoğun
TTS I 632 Süğüyle göksünde söyle dürttü ki yedi **boğun** ile geçti
TTS I 632 Beşince yer içinde akrepler var durur katırlar gibi ve kuyrukları süğü gibi, değmesinin kuyruğunda üçyüz altmış **boğun** var
TTS I 632 **Boğunluca** otu derler, **boğunu** çok olur, kökü ak olur, **boğun boğun** olur.
TTS I 632 Söz dokuz **boğundur**, boğa boğa söyle.
SFA-1 İnce, **boğum boğum** parmaklarındaki mahareti bile göreceğim geldi.
ADİL I 319 Gälbim särin, ruhum sevinçlä dolgun; Bälkä dä uf demäzdim, doğransam **buğum-buğum**
TDS 102 Onuñ gara, duzlı palçığı, ép-ësli ululukda bolan köli emeli getiryen duzlı suvı guragırı, bilagırı, **bogun** hem-de **damar** kesellerini becermekde yaramlı serişdedir.
TDS 102 Kuştleriniñ perzisi, atı, ruhı, pili ve başgaları ağaçdan, göynuñ **bogun** süñklerindendir.
TDS 102 Seydiniñ hemme dörlemeleriniñ **bogun** sanları deñ deldir
TDS 102 Bu sözleri ol **bogunlara** bölüp, yañısı bilin aytdı.

3. Anlam Olayları Bakımından **bogum*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde bu sözün ‘vücut eklemi’ veya ‘bitki eklemi’ anlamları görülmektedir. ‘Eklem’ veya daha dar anlamda ‘parmak eklemi’ olarak *boğum*, *boğım* veya *boğın* şeklinde tüm çağdaş Türk lehçelerinde rastlandığını Clauson da belirtmiştir (ED 316).

Tarihsel ve modern Türk dili alanında *bovum, bovin, bo:ğun, boğun, buğum, bıyım, buin, buın, buuin, buin, buuin; muun, mun, poon, puun, boğam, bugün, pun*, şekillerinde görülen bu sözün ‘boğum, eklem’ anlamları temel anlamı olmalıdır. Bu sözün ‘kamuş gibi bitkilerin düğümü’ ve ‘bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi’ anlamları ise metaforik anlamlarıdır.

4. Meronim Olarak **bogum*

Anatomik açıdan baktığımızda **boğun*, vücudun birçok yerinde mevcuttur. El, kol, bacak, ayak ve parmakların içinde bulunmaktadır. Eklem, anlatımda daha çok işlevsel görevi taşıırken boğum daha çok şekli bir yönü dile getirir. Eldeki metinler itibariyle **bogum* sözü **barıak* ve **arıak* sözlerinin hem NESNE : PARÇA hem de GRUP : ÖGE bildiren meronimidir.

NESNE : PARÇA	<i>*barıak, *arıak : *bogum</i>
GRUP : ÖGE	<i>*barıak, *arıak : *bogum</i>

2.2.14. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEDEN

‘beden’ Lat. *corpus*, İng. *body*.

2.2.14.1. **boδ*

Proto-Tü. **boδ* (Tenişev 1997: 265); Proto-Ogur **boδ*; Proto-Oguz **boδ*; **KökTü.** viii. yy. *bod* (Ton 4, 60); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *bod* (DLT III 121, KB 371), *boy* (DLT III 141), *bo:dluğ sı:nlığ kişi* ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138); **Harezmi ç.** xii. yy. *boy* (ME 6), xiv. yy. *beden* <Ar. (KE II: 85), *boy* ‘boy, beden, vücut’ (KE II: 133), xiv. yy. *boy* (NF 111); **EKıp.** *boy* (CC 63); **Doğu Tü.** xv. yy. *boy* (Sngl

141v12); **Batı Tü.** xiv. yy. *beden* <Ar. ‘gövde, ten cisim’ (EM: 113), xv. yy. *beden* (MŞ: 10), *beden* (CH I: 150), *beden* (DK II: 42), *gevde* (DK II: 117); xiii. – xix. yy. *boy* ‘beden, vücut’ (TTS I 645); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *beden* ‘1. Canlı varlıkların maddi bölümü, vücut 2. Vücudun, baş, kol ve bacak dışında kalan bölümü, gövde 3. Giysilerde ölçü 4. Kale duvarı’ (TS 254); **Gag.** *boy*; **Azb.** *beden* (ATS: 109), *çelim* (ATS: 197), *gövde* (ATS: 552), *endam* <Far. (ATS: 377), *vücut* (ATS: 1207), *bādān* ‘İnsan ve ya hayvanın vücudu; gövde’ (ADİL I 235); **Trkm.** *beden* ‘adam ya da hayvanın dış görünüşün forması, endam’, (TDS 83); **Güney-Doğu:** YUyg. *boy*, Özb. *buy*, Salar *boyi*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *boy*, Kumuk *boy*, Karaçay-Malkar *boy*, Tat. *buy*, *boy*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *bo buy*, Tuva *bot*, Şor *pozu*, Hakas *pos*, Tofa *bot*; **Çuvaş:** *pěv* (Tenişev 1997: 265)

1. *boδ Etimolojik Değerlendirmesi

Kök Türk ve Uygur dönemlerinde bu sözün ‘vücut’ anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Menges, Eski Türkçedeki kelime başında ve ortasında /d/ sesin modern güneybatı Türk lehçelerinde /y/ sesine (*boδ > boy), kuzeydoğu Türk lehçelerinde /t/ sesine (*boδ > Tuv. bot) dönüştüğünü belirtmektedir (1995: 89).

Tenişev, Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Moğ. *boda ‘varlık, öz; hayvan sayımında kullanılan isim’. Mogolcadaki bu şeklin Eski Uygur alıntısı olma ihtimalinden de söz ederek, Orta-Moğ. *büdün* ‘kendi, öz’, belki Japon *bata ‘iç organlar, karın’ terimlerinin de bu alıntının eseri olması gerektiğini belirtir ve Moğ. *beye ‘vücut, öz’. Proto-Mançu-Tunguz *beye ‘vücut, öz, insan, erkek’, Japon *be ‘erkek’ terimlerini örnek gösterir (1997: 266). *Bod* ve *bodun* sözleri, Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde Türkiye Türkçesinde *boy*, *beden*, Azerbaycan Türkçesinde *boy*,

bādān, Türkmen Türkçesinde *boy*, *beden*, Gagauz Türkçesinde *boy* şeklinde geçmektedir.

2. **boδ* Kullanım Alanı

EM 113 ...istiskā rencine fāyide éder ve **bedene** kuvvet vērür

MŞ 10 şovuk havā **bedeni** diñredür ve hazmı eyü be beñzi kızıl eyler

TTS I 645 Gönül ana verdidi gönülsüzün

Gerü vardı Kaytas’a verdi sözün

Ne söz, hiyle **boyuna** ton biçti

Katı katı Tevrit’e and içti

TTS I 645 Ne oyun kamuyu verir oyuna

Çeviklik ton imiş anın **boyuna**

TTS I 649 Burulmuş **boynu** san armut sapıdır

Salınmış yüreği na‘ na çöpüdür

TTS I 649 **Boynu** burulu, ayağı bağı

Şehlâ gözü nemlü, canı dağı

TS 254 Yemen halkı yaz günlerinde **bedenlerini** serinletmek için kabuğu kaynatıp içerler

TS 254 Basit **beden** terbiyesi hareketleri dahi muayyen kaidelere uymayı, çalışmayı, terlemeyi icap ettirir

HEA-4 Herhangi **beden** görünüşünde Mürsel'e daima faik olan Şaban, bu tepelerde, bu geçitlerde onun yanında bir kemik ve et yığınınan ibaret...

HEA-4 Bunlar, **beden** terbiyesini bir zaman Garp âleminde bir mani hâline sokmuştu.

HEA-9 -Kendine iyi bak, Rabia. Yalnız **bedenine** değil, dimağına da sıhhat lâzım, evlât.

ADİL I 235 Yazığı o gädär döyübdür ki, bādānında sağ yer galmayıb.

ADİL I 235 İndi ananın yarı-çıplag bādāni şahta garşısında müdafiäsiz galmışdır.

ADİL I 235 Lazımdır mikrobları millätin bādānından kânar elämäk! Yohsa nâ göz yaşı tökmek ilä azarlı şäfa tapar, nâ dua yazmag ilä

ADİL IV 117 İmangulunun **bādāni** elä tärpänirdi ki, elä bil heç sümüyü yoğ idi

TDS 83 Onuñ berdaşlı **bedeninde**, yanıp duran gara gözlerinde gucurlılık duyulardı

TDS 83 Ceñnel tarapdan dovam éden garaşılmadık geñ galdırıcı ses onuñ depe saçlarını uyşurdi, diñe onuñ düvlen yumruğı dël, belki onun demir yalı berk **bedenini** hem pagış-para govşatdı

TNAS 74 **Beden** agırsa, jan sızar.

TNAS 74 **Beden** azabından wızdan azabı ağır.

TNAS 74 **Bedenäniñ** öyi yok, nirä barsa ‘Bıt-bıl-dık’.

3. Anlam Olayları Bakımından **boδ*

Clauson, **boδ* sözcüğün asıl anlamını ‘boy, insanın boyu’ olarak tespit edip, sözcüğün daha sonra ‘aşiret, soy’ anlamına gelmesiyle çoğul şekliyle *bodun* olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir (ED 296).

Tenişev, **boδ* sözcüğünün asıl anlamının ‘beden’ olduğunu söyleyerek Türk dili kaynaklarında geçen anlamları şu şekilde sıralamaktadır (1997: 265 - 266):

1) ‘Vücut, boy, insan boyu’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp Harezmi Çağ. Osm.; Trkm. Gag. Azb. Halaç TTü. Salar; Kuzey-Batı Türk lehçelerinde, Kır., Güney-Doğu Türk lehçelerinde, SUyg. Çuv.

2) ‘Güç’. Karaçay-Malkar

3) ‘Uzunluk, ebat’. Güney-batı ve Kuzey-Batı Türk lehçelerinde, Kır. Alt., Güney-Doğu, Çuv. Bu anlamdan: a) coğrafik anlam olarak ‘nehir boyundaki yer (kıyı, yayla)’ - Trkm. Karaçay-Malkar Karakalpak Kır. Özb. Uyg. b) sözcüğün girmiş halinin zaman ve mekân anlamında olan ek olarak kullanımı - TTü. Azb. Trkm. Başkurt Karakalpak Özb. Uyg.; bunların dışında Alt. Çuv ‘yaş’.

4) ‘Kendi’. ETü. Alt. Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde; Krh.-Uyg. SUyg. ‘hayvan sayımı için sözcük’; Trkm. Karaim Kır. Özb. Uyg. Tuv. ‘yalnız, bekar’.

Bod sözünün ‘uzunluk ve güç’ anlamları sonradan kazanılmış metonimik anlamlardır. ‘yalnız, bekar, nehir boyundaki yer’ anlamları ise benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak **boδ*

Anatomik anlamında **boδ*, eldeki çalışmada ele alınan konunun en üst holonimi olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı incelenen tüm organlar, **boδ* sözcüğünün meronimleri olarak kabul edilebilir.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> : /baş/ <i>*balç</i> , <i>*béñi</i> , <i>*saç</i> , <i>*kulγak</i> , <i>*yü:z</i> , <i>*bāt</i> , <i>*bāñiz</i> , <i>*köz</i> , <i>*ka:ş</i> , <i>*kirpik</i> , <i>burun</i> , <i>*çäñä</i> , <i>*ayız</i> , <i>*aburt</i> , <i>*tu:dak</i> , <i>*erin</i> , <i>*tilk</i> , <i>*ti:ş</i> , <i>*azıγ</i> , <i>*tamγak</i>
---------------	--

	<i>*boδ : /beden/ *boyaz, *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/öñüç, *boyın, *çekin, *ägin, *omuz', *yagrın, *kol, *kar, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *aδut, *ärñäk, *barñak, *tırñak, *be:lk, *oñurtka, *ömgän, *tö:ş, *kö:küz, *kökräk, *köñül, *äyägü, *bıkın, bacak, *bu:t, *uδluk, *ti:z'ke, *baltır, *aδak, *ta:pan, *topuk, *ögçä</i> <i>*boδ : /iç/ *yüräk, *öbkä, *kurug-sak, *bögräk, *bagır, bagır-sak, *ta:lak</i>
NESNE : MADDE	<i>*boδ : *kıl, *tü:k, *bogum, *siñök, *kemük, *siñir, *tamır, *täri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boδ : *a:ln, *ka:pak, *eiñ, *yañak, *sügsün, *yelkä, *äñsä, *a:ya, *arka, *sırt, *karım, *ki:n, *kö:päk</i>

2.2.14.2. *sı:n

Proto-Tü. **sı:n* (Tenişev 1997: 266 **sı:n, *sı:nak*); Proto-Ogur **sı:n*; Proto-Oğuz **sı:n*; **Bud.Tü.ç.** *sının* *sışlatur* ‘vücudu şişer’ (TT VII 24, 21-2); **Man.Tü.ç.** *bu beş yar[uk teñri] sınıları* ‘bu beş ışık tanrının vücutları’ (M I 21, 5-6); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *yin* ‘beden, vücut, insan bedeni’ (DLT IV: 791), *bo:dluğ sı:nılığ* *kişi* ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138); **Harezm ç.** xiv. yy. *yin* ‘vücut’ (KE II: 739); **EKıp.** -, fakat *beden* (KTS: 26), *kevde* ‘gövde’ (KTS: 142); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sin* ‘Ölü gömülen yer, gömüt, mezar, kabir, metfen, makber’ (TS 1986); **Trkm.** *sına* ‘beden’ (TDS 622); **Güney-Doğu:** YUyg. *sin, siyak*, Özb. *sin, siyak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *sin*, Karaçay-Malkar *sin*, Tat. *sin*, Başk. *hın*, Kaz. *sı:n* (ED 832a), *sin, sıynak*, Kırg *sı:n* (ED 832a), *sin, sinak*, Nogay *sı:n* (ED 832a), *sin, sinak*, Karakalpak *sin, sinak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *sin*, Tuva *sin*, Şor *sin*, Hakas *sin*, Tofa *sin*; **Çuvaş:** *sän* (Tenişev 1997: 266)

1. *sı:n Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *sı:n sözcüğünün asıl anlamının ‘insan vücudu’ olduğunu, daha sonra ‘boy, boy uzunluğu dış görünüş’ gibi anlamları kazandığını ileri sürmektedir (ED 832). Eski Uygur Türkçesinde *sın* sözünün ‘Tanrının tecelli ettiği ışık, görünüş’ anlamında görüldüğü gibi ‘vücudun dış görünüşü’ anlamı da görülür. Bu durumda bu sözün daha somut bir anlamda kullanılması, anlam açısından *bod* sözünden farkını ortaya koymaktadır.

*sı:n sözü, Oğuz lehçelerinde kelime ortasında /i/ ile diğerlerinde ise /ı/ ile kullanılmaktadır. Tenişev, bu sözün **sin* ‘mezar’ kelimesi ile ilişkisinin anlaşılmadığını belirtmektedir: EUyg Orta-Uyg. Çağ. Osm. TTü. ‘mezar’; Orta-Kıp. Modern-Kıp. ‘mezar anıtı’ (1997: 266).

2. *sı:n Kullanım Alanı

M I 21, 5-6 bu beş yar[uk teñri] **sınları** ‘bu beş ışık tanrının vücutları’
TT VII 24, 21-2 **sının** *sıslatur* ‘vücudu şişer’
Suv. 593, 20-1 *sının* *boğın* *kırtışın* ‘boyunu, dış görünüşü’
DLT III 138 bo:dluğ **sı:nlıg** kişi ‘yüksek boylu kişi’
TS 1986 Sana ibret gerek ise / Gel göresin bu **sinleri**
TDS 622 **Sınamda** sag yerim yok
TNAS 46 Atda ayak bolsa, özge **sın** bolmaz, ärde gayrat bolsa, işi kın bolmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından *sı:n

Tenişev, *sı:n sözünün Türk dili metinlerinde şu iki ana anlamda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 266):

1) ‘Vücut, boy, dış insanın görünüşü’. Kumuk Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Özb. Uyg. Hakas. Tuv. Çuv. ‘vücut, boy, dış insanın görünüşü’; Nogay ‘dış görünüşü’; Karakalpak Kaz. Kır. ‘benzer, benzeyen’; Çuv. ‘renk’, Alt. Hakas. Şor. Tuv. ‘uzunluk’; Alt. ‘ağaç kütüğü’; Altay Hakas. Şor. Tuv. Tofa ‘sıradağ’.

2) ‘Resim’. Tat. Çuv.; Orta-Kıp. Karaçay-Malkar Kumuk Tat. Başkurt Kır. ‘mezar taşı, mezar heykeli’.

‘Resim, mezar taşı, mezar heykeli’ anlamlarında kullanım alanına göre metaforik veya metonimik anlamlar ortaya çıkabilmektedir.

Bu anlamlar arasında Çuvaş Türkçesindeki ‘renk’, Altay, Hakas, Şor ve Tuva Türkçelerindeki ‘uzunluk’, Altay Türkçesindeki ‘ağaç kütüğü’ ve Altay, Hakas, Şor, Tuva, Tofa Türkçelerindeki ‘sıradağ’ anlamları benzetme temeline dayandığından metaforiktir.

4. Meronim Olarak *sı:n

Anatomik anlamda *sı:n ‘vücut’ anlamında *boδ sözü ile yakın anlamlı durumda kullanılmaktadır.

2.2.14.3. *kebde

Proto-Tü. *kebde (Tenişev 1997: 267 *gebde); Proto-Ogur *kebde; Proto-Oguz *kebde; **Bud.Tü.ç.** ölmüş **kövtöñle:r** erme:se:r ‘ölü vücutlar’ (TT VIII D.26), *ol tınığlarını kövdöñ etözi üze saçsar* ‘o ölümlülerin ölü vücutları üzerinde dökse’ (U II 44); **Batı Tü.** xiv. yy. *gevde* (EM: 133), *gevde* ‘gövde, vücut’ (YTS: 93); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gövde* ‘1. Bir şeyin asıl bölümü 2. Kesilmiş hayvanın, sakatatı alındıktan sonraki durumu 3. (bitki bilimi) Ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü 4. İnsan bedeninde baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölüm 5. Hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm 6. (dil bilgisi) Ad ve fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş kelime’ (TS 881); **Gag.** *güüdä* ‘1. Gövde, vücut, ölü vücudu 2. Etin göğüs kısmı’ (GS 125); **Azb.** *gövdä*; **Trkm.** *gövde* ‘ölen adamın gövdesi, ceset’ (TDS 185), *gövre* ‘1. Bedenin belden boyuna kadar olan aralığı 2. Başsız tüm beden’ (TDS 186); **Güney-Doğu: Özb.** *gavda*; **Kuzey-Batı**

(**Kıpçak**): Karay. *gövde*, Tat. *gävdä*, Kaz. *kevde*, Kırg *kö:dö, kö:dön*, Nogay *kevde*, Karakalpak *devde*; **Çuvaş**: *hěvetü* (Tenişev 1997: 267)

1. **kebde* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözü **kövdöŋ* şeklinde almış ve anlamını ‘el, kol, ayak, baş dışında insan gövdesi’ şeklinde vermiştir. Erken dönemde anlamın ‘ölü beden’ olabildiğine de dikkat çekmiştir (ED 688a). Tenişev, **kebde* sözünün Altay Dillerinde şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay **keb-/(*kew-)* ‘gövde, karın’: Proto-Mançu-Tunguz **keb-de*: Evenk *kēbdé-r-* ‘karnı şişirmek’; Proto-Moğol **kebe-l-/(*kege-l-)*: Orta-Moğ. *ke’li* ‘karın’ (Tenişev 1997: 267).

2. **kebde* Kullanım Alanı

TT VIII D.26 ölmüş **kövtönle:r** erme:se:r ‘ölü vücutlar’

U II 44 ol tınlıqların kövdöŋ etözi üze saçsar ‘o ölümlülerin ölü vücutları üzerinde dökse’

MŞ 10 kan galebese ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok esnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve **gevde** ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yarı tatlı olmak ve **gevdede** çibanlar ve sivilciler çıkmak ve deri çekili çekili gelmek ve beniz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek

MŞ 12 ekşi nesneyi çok yemek **gevdeyi** kurudur ve tüz kocaldur ve siñirlere ziyân eder

MŞ 142 kaş ve kirpük dökülmek ve burun egri olmak ve gözleri kızarmak ve beniz ve **gevde** alaca olmak

TS 881 Bir tepsi baklavayı **gövdeye** indirdikten sonra...

HEA-2 Ayın altında güzel ve korkunç yüzünü seyrediyordum. Anadolu’da ender görünen çelik bir vücudu var; fakat **gövde** yine meşe ağaçları gibi sağlam ve kalın.

HEA-4 Hacı Murad’ın yavaş yavaş dizlerinin üstünde yükselen **gövdesi** çok mehabetli bir hal aldı

HEA-6 **Gövdesi** insan, kafası eşektir.

HEA-6 Pembe yüzlü, beyaz saçlı, **gövdesi** heybetli denilecek kadar iri bir ihtiyar.

PSE 25 Eer senin gözün fenaysa, senin bütün **güüdân** karanlık olur.

UK 156 Keykaus kolverdi birüz onun **güüdeeciini**

UK 211 o yaklaştı gelinin **güüdesine** da onların aızları bir yere geldiler

UK 219 burnusu birüz kamburdu, sivriydi, çeneleri kemikliydi, **güüdesi** bataldı

TDS 186 Baş bolmasa **gövre** leş

TDS 186 Nemets kapitanın ağır **gövrəsi** yerde çabalınıp, ayagını kakaştırıp yatırdı.

TNAS 113 Diline dıngı bermezıñ başı **gowgadan** dınmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından **kebde*

Clauson, **kebde* sözcüğünün anlamının ‘el, kol, ayak, baş dışında insan gövdesi’ olduğunu söylemektedir. Erken dönemde anlamın ‘ölü beden’ olabildiğine de dikkat çekmiştir (ED 688a).

Tenişev’e göre Türk dili metinlerinde **kebde* terimi genel olarak ‘insan gövdesi’ olarak geçmektedir. Buna bağlı başka kullanımlar ise şöyledir: Karaim Karakalpak Kaz. Kır. ‘gövdenin üst tarafı’; Nogay Karakalpak Kaz. Kır. ‘duruş, poz’; Çuv ‘güç, güzellik’ (Tenişev 1997: 267).

4. Meronim Olarak **kebde*

Anatomik anlamında **kebde* sözünün ‘başın dahil edilmediği vücut kısmı’ anlamında kullanımı yaygındır. **kebde* sözcüğünün meronimleri olarak kabul edilebilir.

NESNE : PARÇA	<i>*kebde</i> : <i>*boγaz</i> , <i>*bokurdak</i> , <i>*kākirtāk</i> , <i>*ōñāç/ōñüç</i> , <i>*boyın</i> , <i>*çekin</i> , <i>*āgin</i> , <i>*omuz</i> , <i>*yagrın</i> , <i>*kol</i> , <i>*kar</i> , <i>*tirs(g)āk</i> , <i>*çaykan</i> , <i>*bilek</i> , <i>*ālig</i> , <i>*aδut</i> , <i>*ārñāk</i> , <i>*barñak</i> , <i>*tırñak</i> , <i>*be:lk</i> , <i>*oñurtka</i> , <i>*ōmgän</i> , <i>*tö:ş</i> , <i>*kö:küz</i> , <i>*kökrāk</i> , <i>*köñül</i> , <i>*äyägü</i> , <i>*bıkın</i> , <i>bacak</i> , <i>*bu:t</i> , <i>*uδluk</i> , <i>*ti:z’ke</i> , <i>*baltır</i> , <i>*aδak</i> , <i>*ta:pan</i> , <i>*topuk</i> , <i>*ögçä</i> <i>*kebde</i> : <i>*yüräk</i> , <i>*öbkä</i> , <i>*kurug-sak</i> , <i>*bögrāk</i> , <i>*bagır</i> , <i>bagır-sak</i> , <i>*ta:lak</i>
NESNE : MADDE	<i>*kebde</i> : <i>*kılk</i> , <i>*tü:k</i> , <i>*bogum</i> , <i>*siñök</i> , <i>*kemük</i> , <i>*siñir</i> , <i>*tamır</i> , <i>*tāri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kebde</i> : <i>*sügsün</i> , <i>*yelkä</i> , <i>*āñsä</i> , <i>*a:ya</i> , <i>*arka</i> , <i>*sırt</i> , <i>*karım</i> , <i>*ki:n</i> , <i>*kö:pāk</i>

2.2.15. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde SIRT

‘sirt’ Lat. *dorsum*, İng. *back*.

2.2.15.1. *arka

Proto-Tü. *arka (Tenişev 1997: 267); Proto-Ogur *arka; Proto-Oguz *arka; **KökTü.** viii. yy. *arka* (Ton 5); **Bud.Tü.ç.** *arka berip* ‘sırtını dönüp’ (TT. VI 273); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *egin* ‘sirt, eğin’ (DLT I: 77), *uça* ‘sirt, arka’ (DLT I: 87), *arka* ‘arka, sirt’ (DLT I: 128); **Harezmi ç.** xiv. yy. *arğa* (KE II: 32), *art* (KE II: 33), *uça* (KE II: 664), *arğa*, *art* (NF III: 21); **EKıp.** *uça* ‘arka, sirt’ (KTS: 291); **Doğu Tü.** xv. yy. *arka* ‘sirt’ (Sngl 37r. 22); **Batı Tü.** xiv. yy. *arğa* (EM: 108), xv. yy. *arka* (CH I: 170), *ard*, *art*, *arğa*, *arğa* (DK II: 18-19); xiii. – xix. yy. *arka* ‘sirt’ (TTS I 217), *arha* ‘arka, sirt’ (YTS: 11); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *arka* ‘1. Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı, ön karşıtı 2. Bir şeyin sirt durumunda olan yüzeyi 3. Geri kalan bölüm 4. Art, peş 5. Otururken sırtın dayandığı yer 6. İnsanın vücudu, bedeni 7. Arkada olan, arkada bulunan 8. (mec.) Kayıran, destekleyen 9. (mec.) Geçmiş, geride kalmış zaman’ (TS 132-133), *ağarnı* ‘sirt, arka’ (Karaözü *Gemerek -Sv.) (DS I:82), *okra* ‘insan sırtı’ (*Bor -Nğ.) (DS IX: 3275); **Gag.** *arka* ‘1. Sirt 2. Bir şeyin arka tarafı 3. Destek, dayanak’ (GS 53); **Azb.** *arğa* (ATS: 50), *arğa* ‘1. İnsanın, hayvanın arkası, küresi, beli 2. Bir şeyin arka tarafı, geri tarafı 3. Savaş cephesinin arka tarafında, gerisinde olan yer 4. Yardımcı, havadar, dayak, bakıcı, destekleyici 5. Adet sıfatı “yeddi” sözü ile beraber (mec.) - nesil, ecdat’ (ADİL I 128); **Trkm.** *arka* ‘1. Gövdenin eginden ince olan bölgesi. 2. Bir zadın sirt yüzü, ters yüzü, ensesi 3. Dayanç, hemayat’ (TDS: 50); **Güney-Doğu: *arka; Kuzey-Batı (Kıpçak): *arka**, Kırğ *arka*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *arka*, Tuva *harka*, Yakut *arğa*, *arğas*; **Çuvaş:** *urha-* (Tenişev 1997: 267)

1. *arka Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre *arka sözün temel anlamı 'bir insan, hayvan veya bir şeyin arkası'dır. Bu söz daha sonra yan anlamlar kazanmıştır (ED 215b). Tenişev'e göre *arka 'sırt' teriminin *a:rt 'arka kısmı' terimi ile ilgisi yoktur. Proto-Altay dillerinden şu paralel vardır: Proto-Mançu-Tunguz *arka-n 'insanın sırtı' (1997: 268).

2. *arka Kullanım Alanı

EM 108 ve bu ' illete mübtelâ olan vâcibdür ki... ve **arķası** üzerine tarmağdan saķına
TTS I 217 Senin ile **arkalaşuben** ikinç
Elim Şah-ı Çin'den nite kala dinç
TTS I 217 Müslim şah, hay nâbekârlar köy köpeği gibi **arkalaşdıñız** deyüp...
TTS I 217 Yoldaş yoldaşa **arka** olur biri düşerse biri kaldırır.
Davet etsen dinine girse heman
Hem sana **arka** ola ol pehlivan.
TTS I 217 **Arkasına** götüre bunlar günahın yüklenip
Sanki kantarlar ile kuşun götürdü nâtüvan
TTS I 217 Görelim yüzünü gözün öpelim
Soralım göndün **arkasın** yepelim
TS 132 Otomobile bindiğimiz zaman başını **arkaya** yaslamış, **gözlerini** yummuştı.
TS 132 **Arkasında** beli kemerli, dar, şık bir pardösü vardı
TS 132 O kadar korktular, o kadar pıstılar ki **arkalarına** bile bakmadan kaçmaya başladılar
TS 132 İstanbul'da ne kadar şair, hikâyeci varsa hepsinin arkasına düşüyor, hepsiyle tanışıyordu
SFA-1 Hür kuşlar, kafesteki çığırtnkan kuşun feryadına, dostluk, **arkadaşlık**, yalnızlık sesine doğru bir küme gelirler.
SFA-1 Cevap vermeden üç beş kürek daha çekip **arkasına** dönüp baktı.
SFA-1 Mart **arka** üstü yatmıştı. Kırmızı ördek ayakları ara sıra havayı dövüyordu. Ne oluyor; diye martıya doğru gittim, Hayvanın gözleri açıktı. Güzel kafası ara sıra sallanıyordu.
SFA-2 Dakikalarca **arkası** müşterilere dönük pantolonunu toplar, gene oturur bir zaman etrafına bakar.
SFA-2 O, dışarıda, hiç ardı **arkası** kesilmeyen, çoğu sefil, yahudi kıyafetli adamlarla pazarlıkta idi.
HEA-1 **Arkası** kapıya dönük olduğu halde kimin geldiğini hemen anlamıştı
HEA-2 **Arkamı** bir dükkâna dayadığımı, dizlerimin, bel kemiğimin pişmiş paça gibi yılıştığını; döküldüğünü duydum.
HEA-3 Böylece, Süleyman'ın çiftliğe gelişi, **arkada** bıraktığı yeni ve mesut hayata eksiksiz ve güçlü bir hava getirmişti.
HEA-3 Bu dakikalar odamda, **arkam** pencereye dönük, eski koltuğa gömülür otururdum.

UK 46 hızlı hem ansızdan peyda olan düşmanın **arkasında**
UK 144 yaaleerlar güüdesini kokulu yaalarlan, gözlerini-kaşlarını güzerlär, saçlarını
daaderlar-tareerlar **arkalarına**, parmaklarını donaderlar, yüzük, küpe, blezik
UK 170 **arka arkaya** olerlar da düüşerlär
UK 178 gücüle uyuttum onu, uudum **arkalarını**
UK 219 yattıydı **arkası** üstünä
UK 256 aldı Raduyu **arkasından**
ADİL I 128 **Arhasına** yüklemek. **Arhası** üste uzanmag.
ADİL I 128 gız **arhası** üstä uzanyb kitab oñuyurdu
ADİL I 128 Tutulanların ikisinin arhasında iri şälä
TDS 50 **Arkası** mehnat torbalı, gara dere batıp, bir ayal gaptamızdan geçip gitti
TDS 50 Öyün **arka** yüzi
TDS 50 Baylarıñ hileli düvnünü çöşüp, Garıbın **arkasıñ** çalanndna seçiñ
TNAS 34 Annada **arka** gitme.
TNAS 36 **Arka** agrı ata miras, ata yagrı - ogla.

3. Anlam Olayları Bakımından *arka

Clauson'a göre 'bir insan, hayvan veya bir şeyin arkası' anlamı *arka sözün temel anlamıdır. Daha sonra 'destek veren, birini destekleyen' şeklinde metaforik yan anlam kazanmıştır (ED 215b).

Tenişev, Türk dili alanında *arka sözünün şu anlamlarda kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 267 - 268):

1) 'İnsanın sırtı, sırtın üst kısmı': ETü. Orhon Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Harezmi Çağ. Osm. 'sırt, sırtın üst kısmı; arka tarafı; destek, yardımcı'; TTü. Gag. Salar Karaim Tat. Karaçay-Malkar Kaz. Karakalpak Kır. Uyg. Özb 'sırt, omuzlar; arka taraf; yardım, destek'; Yak. 'sırt, omuzlar, insan ve hayvan ensesi, arka taraf'.

2) 'İnsan sırtı, sırtın üst tarafı > hayvan sırtı, omurga': Azb. Trkm. 'insan ve hayvan sırtı; arka taraf; destek'; Kumuk Başkurt Nogay Altay 'sırt, omuzlar; arka tarafı; üst; sıradağ'; Çuv. 'hayvan sırtı'.

Ancak 'hayvan sırtı, omurga' anlamı metonimik bir anlamdır.

4. Meronim Olarak **arka*

Anatomik anlamında **arka* sözü, **kebde* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. ‘Vücut’ anlamına gelen **boδ* ve **sı:n* sözcükleri, **kebde* sözünün holonimi olur. Meronimlerdeki geçişlilik göz önüne alındığında **boδ*, **sı:n* : **kebde* : **arka* şeklinde bir hiyerarşi görülür. Diğer yandan **yagrın* ‘sırtın kürek kısmı’ sözü, **arka* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*boδ</i> , <i>*sı:n</i> : <i>*kebde</i> : <i>*arka</i> <i>*arka</i> : <i>*yagrın</i>
--------------	--

2.2.15.2. **sirt*

Proto-Tü. **sirt* (Tenişev 1997: 268); Proto-Ogur **sirt*; Proto-Oguz **sirt*; **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *sirt* ‘kıl, kalın kıl. Oğuzlar bayır ve yokuş gibi yerlere ve küçük derelere dahi ‘sirt’ derler’ (DLT I: 342); **Doğu Tü.** xv. yy. *sirt* ‘sirt’ (Sngl 251v. 4); **Modern Tü.** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sirt* ‘1. Omurgalı veya omurgasız hayvanlarda boyundan kuyruk sokumuna kadar uzanan üst bölüm 2. İnsanlarda boyundan bele kadar uzanan üst bölüm, göğüs karşıtı 3. Kesici araçların kesmeyen kenarı 4. Dağların veya tepelerin üst bölümü 5. İnsanın üstü 6. Bir şeyin üstü, üst bölümü 7. Dikilmiş veya ciltlenmiş kitaplarda dikişin bulunduğu bölüm’ (TS 1973), *sird* ‘sirt’ (Hasanoğlu -Ank.) (DS X: 3615); **Gag.** *sirt* ‘1. Sirt, omuz arkası 2. Dağın sırtı’ (GS 453); **Azb.** *sirt* (ATS: 1042), *sirt* ‘1. Bel, kürek 2. Yamaç üstü, dağ tepesinin üstü’ (ADİL IV 89); **Trkm.** *sirt* ‘1. Birinin ya da bir zatın arka tarafı 2. Büyük yer’ (TDS: 625); **Güney-Doğu: Özb.** *sirt*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *sirt*, Tat. *sirt*, Kaz. *sirt*, Kırg *sirt*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *sirt*, Tuva *sirt*, Hakas *sirt*; **Çuvaş:** *şärt* (Tenişev 1997: 268)

1. *sirt Etimolojik Değerlendirmesi

Bu söz, Clauson'da *sirt* şeklinde geçmektedir (ED 846a). Tenişev, bu sözü Proto-Altay **sirte*- sözünden getirmekte ve Proto-Türkçe **sirt* 'hayvan sırtı', Proto-Moğol **serteng* 'omurga uzantısı', Proto-Mançu-Tunguz **sigde* < **sir-de* 'hayvanın göğüs omurgaları' paralelleri göstermektedir (1997: 268).

2. *sirt Kullanım Alanı

TS 1973 Beşiktaş **sırtları** pırıl pırıl, aradaki boğaz parçası masmaviydi
TS 1973 **Sırtında** hep aynı kahverengi elbise bulunduğuna göre fazla bir kazanç da sağlamıyordu
TS 1973 Öteki karınca türlerinin yuvalarını yağma edip kendi boyunduruklarına alıyor, onların **sırtından** geçiniyorlarmış
TS 1973 Benim bu marifetimi bilmeyenlerle bahse girip **sırtımdan** para kazanan açık gözler bile oldu
TS 1973 Çelişki içinde konuşur ve **sırtında** yumurta küfesi olmadığından dün ak dediğine bugün rahatlıkla kara diyebilir
TS 1973 Kocaman duvara **sırtını** vererek üstüne zencefil ve tarçın serpilmiş salep içerlerdi
TS 1973 Anladım ki hayat savaşının birinci büyük dönümünde Ayşe'nin **sırtı** yere gelmişti
TS 1973 Batı âlemi Türkiye'den vazgeçemez, bizi yalnız bırakamaz, askerî ihtiyaçlarımıza **sırt** çeviremez
TS 1973 İkide bir kendini **sırtüstü** saman dalgalarının içine atarak yüzme taklidi yapıyordu,
SFA-1 **Sırtını** elektrik direğine, bir ayağını rıhtımın parmaklıklarının betonuna dayamış sigara içiyordu.
SFA-2 Beygirlerin **sırtına** bir kamçı vururdu.
HEA-1 Adamın kafasına, **sırtına**, beklediği yerine bir darbe vuruyor, bütün varlığını gıdıklıyor gibi...
HEA-2 İki tarafı meyilli **sırtlarla** yükselen bir nevi dere içinden geçiyorduk.
HEA-2 İçimde öyle bir sızı, **sırtımda** öyle bir ateş var ki!
HEA-2 Nihayet birkaç **sırt** ve vâdi dolaştıktan sonra yumuşak inhinalarla yükselen yamaçlar ortasında bir köycüğe geldik.
HEA-3 Sonunda onun korkunç şekline, tutkulu hücumlarına rağmen **sırtı** yere geldi.
UK 96 Araslanın omuzlarına, ama halis insanın **sırtına**
UK 211 yastık gibi **sırtları**
ADİL IV 89 **Sırtına** bir-iki tutarlı dardı; Golundan yapışıp, ireli atdı.
ADİL IV 89 Suyu tamam çekilmemiş halçanın saçaglarından süzülân iri damlalar onun enli sırtını, buğumlu topuglarını ısladırdı.
TDS 625 Ter gavunların kebiri dilim alnan yalı yarılp, kebirinin **sırtı** cayrılıp görünyer
TNAS 22 Agzından al alsın, **sırtından** yel çalsın.
TNAS 382 Yüzüne yaldır-yuldir, **sırtına** barmak ildir.

3. Anlam Olayları Bakımından *sırt

Tenişev, Türk dili alanında *sırt sözcüğünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 268):

1) ‘Hayvanın sırtı, üst kenarı’: TTü. Gag. Azb. Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Kaz. Karakalpak Kır. Altay Özb. Hakas. Tuv. ‘sırt, omurga; sıradağ; dış tarafı, düş görünüşü, üst, üzey’; Oğuz ‘yayla’; Orta-Kıp. ‘tepe’; Çağ ‘sırt, hayvan sırtı; tepe’; Çuv. ‘sıradağ’.

2) ‘Kürek’: Çağ. ‘kürek’; Oğuz Çuv. ‘pulluk demiri’

3) ‘Hayvan sırtı > insan sırtı’: Trkm. Karaim Nogay ‘sırt, omuz; arka tarafı, arkasında; dış tarafı, tepe, sıradağ’.

Bu sözün insanla ilgili anlamının temel anlam olması gerekir. Hayvanla ilgili olan anlamı metonimiktir. Cansız nesnelerle ilgili anlamı ise benzetmeye dayalı olduğu için metaforiktir.

Modern Türkiye Türkçesinde *sırt çevir-* ‘birine önem vermemek, iyi davranmamak; bir şeye önem vermemek, onu kabul etmemek, yapmamak, sürdürmemek’, *sırt sırta ver-* ‘işbirliği yapmak’, *sırtı yere gel-* ‘yenilmek, alt olmak’, *birinin sırtından para kazan-* ‘bir kimseden yararlanarak para sağlamak’ gibi örnekler de metaforik ve metonimik deyimlerdir.

4. Meronim Olarak *sırt

Anatomik anlamında *sırt sözü, *kebde sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. ‘Vücut’ anlamına gelen *boδ ve *sı:n sözcükleri, *kebde sözünün holonimi olur. Meronimlerdeki geçişlilik göz önüne alındığında *boδ, *sı:n : *kebde : *sırt şeklinde bir hiyerarşi görülür. Diğer yandan *yagrın ‘sırtın kürek kısmı’ sözü, *sırt sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*boð, *sı:n : *kebde : *sırt *sırt : *yagrin
--------------	---

2.2.16. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BEL

‘bel’ Lat. *regio lumbalis*, İng. *waist*.

2.2.16.1. *be:lk

Proto-Tü. *be:lk (Tenişev 1997: 268); Proto-Ogur *be:lk; Proto-Oguz *be:lk;
Bud.Tü.ç. belçe boğuzça suvda ‘bel, boğazlara kadar su içinde’ (U II 24,1); **İslamî**
ç.: xi. yy. **Krh. bel** ‘bel’ (DLT III: 133), *anı: be:linde: tut* ‘onu belinden tut’ (DLT
III 133); **Harezmi ç. xiv. yy. bel** (KE II: 85); **EKıp. orutğa, orutқа** ‘bel kemiği’
(KTS: 206); **Doğu Tü. xiv. yy. bel** (Sngl 149r); **Batı Tü. xiv. yy. bel** (EM: 113), xv.
yy. *bel* (MŞ: 10), *bil* ‘bel, sırt’ (DK II: 47); xiii. – xix. yy. *bel* ‘bel’ (TTS I 486);
Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. bel ‘1. İnsan bedeninde göğüsle karın,
sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm 2. Bu bölümün, sırtın altına rastlayan bölgesi
3. Hayvanlarda omuz başı ile sağrı arası 4. Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer 5.
Geminin orta bölümü 6. Bardak, şişe, vazo vb.nin ortasındaki dar bölüm’ (TS 258),
bıkın ‘omurga, bel’ (-Brs.; *Merzifon -Ama.) (DS II: 663); **Gag. bel** ‘1. Bel 2.
Bahçıvan beli’ (GS 79); **Azb. bel** ‘1. Bedenin ortası, kuşak bağlanan yeri 2. İnsanın
ve bazı hayvanların karnının arka tarafı, sağrı ile omuzların arasındaki hisse; dal 3.
(mec.) Dağın iki tepesi arasında eğrilmiş yer ve alçak geçit 4. (mec.) Devre, etraf 5.
Sağ ve ya sol yanında ayakla basmak için çıkıntısı olan uzun saplı kazma aleti’
(ADİL I 227-228); **Güney-Doğu: YUyg. bel, Özb. bel; Kuzey-Batı (Kıpçak):**
Kumuk *bel*, Tat. *bil*, Kaz. *bel*, Kırg *bel*, Karaçay-Malkar *katı kürek* ‘bel’ (Başhöyük

*Kadınhanı -Kn.) (DS VIII: 2683); **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Altay *bel*, Tuva *bel*, Yakut *bi:l*; **Çuvaş**: *pilĕk* (Tenişev 1997: 268).

1. *be:lk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson bu sözü *bé:l* şeklinde almıştır (ED 330a). Doerfer, *be:lk sözünü Halaç Türkçesinde *bil* şeklinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev'e göre *be:lk sözcüğü Türkçeden Moğolcaya alıntı olarak geçmiştir: Orta-Moğ. *bäl* 'bel, değ yokuşu'. Proto-Altay *beilke: Proto-Türkçe *beilk > *bél 'bel'; Proto-Moğ. *bekle-ğu-sun 'bel'; Proto-Mançu-Tunguz *belge 'karın, dizler (çocukları oturan dizler)'. Tenişev bu sözün Proto-Moğ. ve Proto-Mançu-Tunguz örneklerle göre *be:lk şeklinde olması gerektiğini belirtmektedir (1997: 269).

2. *be:lk Kullanım Alanı

U II 24,1 **belçe** boğuzça suvda 'bel, boğazlara kadar su içinde'
DLT III 133 anı **belinde** tut 'onu belinden tut'
EM 113 se şovukdan olan **bél** ağrısın giderür
MŞ 10 öksürük ve **bél** ağrısı çok vâki' olur
MŞ 129 onurgâ ağrısının ve **bél** ve diz ağrısının dağı sebebi bunlardır
TTS I 486 Sen işbu işe bağla bu gece **bel**
Getir balta vü hacet olmaya **bel**
TTS I 486 Sebzezâr-ı maânisin sirap kılmağa hâme-vâr **bel bağladım**
TTS I 486 **Bel bağlamazsa** hizmetine yâr gibi hasm
Lâzım değil kisen çekesin ins ü cana tığ
TTS I 486 Bağlayam **bil** idem buna çare
Tâ geçem bir lû' b o bed-kâre
TTS I 486 Hazreti resulün katline **bel bağladılar**
TTS I 486 Yine **bel bağlamış** öldürmeye üftadeleri
Varayın yalvarayın ol şeh-i hûbana biraz
TTS I 486 İki birader gazâyê **bel bağladılar**
TS 258 Çıksam yüksek **bellere** gün eylesem / Acep nazlı yâr duyar mı ola?
TS 258 Ne var ki böyle araçlara biz pek **bel** bağlayamayız
TS 258 Şu kör olası işsizlik **belimi** fena hâlde büküyordu
TS 258 **Belini** biraz doğrultmuş, borçlarını ödemiş, daha rahat bir yaşam düzeyine erişmişti.
TS 258 Avlunun en uzak köşesine, duvara **belini** verir otururdu
TS 258 İslî tavan **bel** vermiş, duvarları içeri kamburlaşmıştı
SFA-1 Stromboli önünde akşam olurken nasıl da **beline** kolunu sarmıştın.

SFA-1 Sen değil miydin geçen sene ta kayıktan çıkarken bizim reis **belindeki** kuşağı çözüvermiş de hani bir teneke kolyoz çıkıvermişti koynundan.

HEA-1 Tarık kolunu **belime** dolamış, başı başıma dayalı duruyordu.

HEA-2 Hepsinin boğazından **beline** kadar fişekleri var; kuşaklarında tabanca ve bıçak asılı.

HEA-3 Fransızca roman dizinde, Avrupa'ya öğrenimini bitirmeye gideceğini hayal ettiğim kişi, Aksaraylı Emin, yani ben, şimdi ayağında getrler, başında kalpak, **belinde** kılıç savaşa gidiyordum

HEA-5 O tabuta bakınız, o **beli** bükülmüş beyaz saçlı ihtiyarın yaşlarına bakınız, anlayacaksınız; ne dediniz, söylediklerinizi anlamıyorum.

HEA-9 Dimağı aydınlığa doğru gitmek isterken karnını ve **belini** koparan bu acı onu gene kirpi gibi büzdü.

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınnar, deri kuşaklan baalı **belindän**, kara yüksek kalpak başlarına kara deridän uzun ayakkabı giysinnär

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem ayaklı hem ayaklı kavi adamnar, **belädän** çıplak, boynularında asılı kemik - diş muskalar

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak **belini** kavi erkek kollarınna da, sıkıp güüsünä onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 169 **bellerinde** piştoflar hem kılıçlar

UK 190 da tuter Katiyi **belinden**

UK 212 yımışak bükülän **beli**

UK 225 kız sıkıp Mehmedin **belini**

ADİL I 227 **Beline** gayış bağlamag. **Bele** gadar suya girmek.

ADİL I 227 bu süngünü onlar sağ täräfdän **bel** gayışlarından asmışlardır

ADİL I 227 Kürän at belindä ağırlıg hiss etmäyib yolun çohusunu oynaglayır

ADİL I 227 Şehli kändinin sağ täräfindä yalın beli ilä hırmanlar, salınmışdı

ADİL I 227 Bahsanıza, beli çökmüş yamaça; Sinäsindä şän guzular bäsänir.

3. Anlam Olayları Bakımından **be:lk*

Clauson'a göre, çoğu modern ve tarihsel Türk lehçelerinde **be:lk* sözcüğü hem anatomik hem de 'dağ geçidi' gibi metaforik anlamlarda görülmektedir (ED 330).

Tenişev, **bel:k* sözcüğünün Türk dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 268 - 269): 1) 'Bel; orta; dağ yokuşu; eyerin oturma yeri' (Yenisey EUyg. Orta-Uyg. Harezmi Orta-Kıp. Çağ. TTü. Gag. Azb. Salar Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Başkurt Nogay Özb. Uyg. Tuv. Tak.); 2) 'Bel, sırt' 'sırt' (Orta-Kıp.); 'bel, orta, yokuş, sıradağ' (Osm.); 'sırt, sıradağ' (Hakas. SUyg. Alt.); 'bel, ağaç gövdesi, orta' (Trkm.); 'sıradağ; destek, güç, kuvvet' (Kaz. Karakalpak Kır.); 'bel, hayvan sırtı, geçit' (Çuv.).

Bu sözün insan vücudu ile ilgili anlamı temel anlam olmalıdır. Hayvanla ilgili olan anlamı metonimiktir. Cansız nesnelerle ve coğrafî alanlarla veya ‘devre, etraf, alet’ ilgili anlamı ise benzetmeye dayalı olduğu için metaforiktir.

4. Meronim Olarak *be:lk

Anatomik anlamda *be:lk sözü, *arka ve *sırt sözlerinin ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*arka , *sırt : *be:lk
--------------	------------------------

2.2.17. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde OMURGA

‘omurga’ Lat. *vertebra*, İng. *backbone*.

2.2.17.1. *oñurtka

Proto-Tü. *oñurtka (Tenişev 1997: 270); Proto-Ogur *oñurtka; Proto-Oguz *oñurtka; **Harezmi** ç. xiv. yy. oñurğa, oñurtğa (KE II: 496); **EKıp.** oğuntağa ‘omurga’ (KTS: 203); **Batı Tü.** xv. yy. oñurğa (CH I: 153); xiii. – xix. yy. omurğa, oñurğa, oğurğa ‘bel kemiği, amudu fıkari, omurga’ (TTS V 3001), oñurğa, oñurğa, oñurha kemiği, oñurha kemügi, oñurha süñügi, oñurğa ‘belkemiği omurga’ (YTS: 163); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** omurga ‘1. Sırt boyunca uzanarak vücuda destek sağlayan, kemikten, kıkırdaktan veya her ikisinden oluşan, içinde omuriliği barındıran kemik yapı 2. (denizcilik) Gemi kaburgasının aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi 3. (mec.) Bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü, temel, belkemiği, esas’ (TS 1684), oma, omaca ‘belkemiği’ (-Af.; Darıveren *Acıpayam -Dz.) (DS IX: 3279), siğer kemiği ‘omurga’ (-Çr.) (DS X: 3630); **Azb.** onurğa (ATS: 932), onurğa ‘Bel

kemiği' (ADİL III 446); **Trkm.** *oñurga sütüni* (RLT: 158), *onurga* 'İnsanlarda ve bazı hayvanlarda: bedeni baş ile birleştiren ilikli kemik' (TDS 488); **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kaz. *omırtka* , Kırg *omurtka* (ED 93a), Karaçay-Malkar *omrav*, *omurov* 'omurga' (Karaçay-Malkar göçmenleri, Kadıçifliği -İst.; Çilehane *Reşadiye -To.) (DS IX: 3280).

1. **oñurtka* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, Eski Türkçe **oñurtka* sözcüğünün çağdaş lehçelerde sabit kalan seslerinin, baştaki /o-/ ve ortadaki /-r-/ sesi olduğunu sözün son hecesinin de /-ğa/ veya /-ka/ sesleri olduğunu belirtmiştir. Bazı lehçelerde öndeki /-ğ-/ sesi /-m-/ , /-n-/ , veya /-ŋ-/ sesine dönüşmekte ve /-r-/ sesinden sonra /-t-/ sesi eklenmektedir (ED 92-93).

Tenişev'e göre Türk lehçelerinde omurga organını karşılayan ortak isim, **oñurtka* terimi olduğunu belirterek sözün **oñur-* 'boğumlardan parçalara ayırmak' fiilinden geldiğini öne sürmüştür (1997: 270).

2. **oñurtka* Kullanım Alanı

MŞ 129 **oñurğa** ağrısının ve bel ve diz ağrısının dağı sebebi bunlardur
TTS V 3001 Bir külhancı külhan içine bir deve **oñurgasın** bıraktı ol **oñurga** sıçradı gerü daşra düştü
TTS V 3001 Ve arka ve **oñurgalarına** daim dürtseleler.
TTS V 3001 Pes avrat gitti ve öküzü öldüğü yere vardı ve ol öküzün bir **oñurkasın** ve biraz tüşün buldu
TTS V 3002 Eğer **oñurga** süñüğünde olursa **bel** ağrısı derler
TS 1684 **Omurgası** çürümüş, sintinesi su eden eski bir gemide gibi sulan durgun bir limanın rıhtımına bağlanmıştır
TDS 488 Onuñ boyun **oñurgası**, döş süñkleri eğlip küykeripdi

3. Anlam Olayları Bakımından **oñurtka*

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde genel olarak *oğuntağa*, *oğuntaka*, *oñurğa*, *oñurğa*, *oñurğa*, *oñurtka* , *omurga* şeklinde kullanımlarına rastlanan sözün 'omurga, omurga kemiği' gibi anatomik anlamlarının yanında 'gemi kaburgasının

aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi’, ‘bir şeyin varlığı ile ilgili en önemli bölümü, temel, belkemiği, esas’ gibi benzetme yoluyla yapılmış metaforik kullanımlarına da rastlanmaktadır.

4. Meronim Olarak *oñurtka

Anatomik açıdan baktığımızda *oñurtka sözü *kebde sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Vücut yapısı açısından *oñurtka, bütün iskeleti birleştirmekte ve kemiklerden oluşmaktadır. Dolayısıyla *siñök , *kemük terimleri *oñurtka sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*kebde : *oñurtka
NESNE : MADDE	*oñurtka : *siñök , *kemük

2.2.18. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖĞÜS

‘göğüs’ Lat. pectus İng. breast, chest.

2.2.18.1. *ömgän

Proto-Tü. *ömgän (Tenişev 1997: 271 *ömgän); Proto-Ogur *ömgän; Proto-Oğuz *ömgän; **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** ömgen ‘boyun damarı’ (DLT); **Doğu Tü.**: xv. yy. ömgen, ömgün ‘boğazın alt kısmı ve boyun ile göğüs arasındaki kemik’ (Sngl 86v24); **Modern Tü.**: **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** önge ‘öfke, inat’; **Güney-Doğu:** Özb. ümgan ‘göğüs’, ömgén ‘göğüs’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Tat. ümgén ‘hayvan göğüsü’, Kaz. öñmen ‘göğüs; yemek borusu; gövde’, Kırg ömgök ‘at göğsü’, Karakalpak öñmen ‘yan’, öñmrninrn jat- ‘yan yatmak’; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Hakas önmen ‘köprücük kemiği’ (Tenişev 1997: 271)

1. *ömgän Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson sözü *ömge:n* şeklinde /e/ ünlüsünü uzun olarak almış ve temel anlamının anatomik olduğuna işaret etmiştir (ED 159b). Tenişev, *ömgän sözünün Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Mançu-Tunguz **umHe(n)*: Evenk *umén* ‘Âdem elması; gırtlak’; Proto-Altay **ömHen* ‘gırtlakın ön tarafı’ (1997: 271).

2. Anlam Olayları Bakımından *ömgän

Clauson’a göre *ömgän sözü anatomik anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi sahasında *ömgön* sözünün ‘at göğsü’ (ED 159b) anlamında hayvan anatomisi için kullanımı metonimiktir. Tenişev’in, *ömgän sözcüğünün Türk lehçelerinde tespit ettiği ortak anlam: ‘göğsün üst tarafı, hayvan göğsü’dür (1997: 271).

3. Meronim Olarak *ömgän

Anatomik açıdan baktığımızda *ömgän sözü **kebde* sözünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>kebde</i> : *ömgän
ALAN : MEKÂN	* <i>kebde</i> : *ömgän

2.2.18.2. *tö:ş

Proto-Tü. **tö:ş* (Tenişev 1997: 271-272); Proto-Ogur **tö:ş*; Proto-Oguz **tö:ş*; **Man.Tü.ç.** *töş* ‘göğüs’ (M II); **İslâmî ç.**: xi. yy. **Krh.** *töş* ‘göğsün üst kısmı’ (DLT); **EKıp.** *dös* ‘göğüs’, *töş* ‘göğüs’ (CC), *dös*, *döş* ‘göğüs, döş, kaburga altı’ (KTS: 65); **Doğu Tü.**: xv. yy. *töş* ‘göğüs’ (Sngl 178r13); **Batı Tü.** xv. yy. *döş* (DK II: 97), xiii. – xix. yy. *döş* ‘1. Göğüs, sine 2. Karşı, mukabil’ (TTS II 1241, XIV yy.), *döş* ‘göğüs,

sine' (YTS: 72), *döş kemigi* 'göğsün ortasında birbiriyle bitişen yumuşak kemikler' (YTS: 72); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *döş* '1. Göğüs, bağır 2. Kaburga altı' (TS 636), *döş* 'göğüs, bağır' (-Uş.; -Isp.; -Brd.) (DS IV: 1589); **Azb.** *döş* 'göğüs', *döş* '1. Bedenin, boyundan karnına kadar olan ön kısmı; göğüs, sine 2. Meme, emcek 3. Elbisesin, koynunu, göğsü örten kısmı 4. Dağın, tepenin yamacı 5. Genel olarak bir şeyin önü, karşısı 6. Hafıza' (ADİL II 152); **Trkm.** *dö:ş* '1. (anat.) Bedenin kaburgaları birleştiren kıkırdaklı ön taraf bölgesi 2. Gövdenin boyundan karına kadar olan aralığı, ön tarafı 3. Giyimde göğsün üstündeki ön yaka' (TDS 270); **Güney-Doğu:** YUyg. *töş* 'göğüs', Özb. *tüş* 'göğüs'; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *töş* 'göğüs, meme', *tés* 'hayvan memesi', Kumuk *töş* 'göğüs', Karaçay-Malkar *töş* 'göğüs', Tat. *tüş* 'göğüs', Başk. *tüş* 'göğüs', Kaz. *mös* 'göğüs', Kırg *töş* 'göğüs, göğsün üst tarafı', Nogay *mös* 'göğüs', Karakalpak *mös* 'göğüs'; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *töş* 'göğüs', Tuva *döş*, Hakas *tös* 'göğüs', Yakut *tüös* 'göğüs', Tofa *döş* 'göğüs' (Tenişev 1997: 271-272)

1. *tö:ş Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson bu sözü *tö:ş* şeklinde alarak anlamını 'göğüs, özellikle göğsün üst kısmı' olarak belirtmiştir (ED 558b). Doerfer, **tö:ş* sözünü Halaç Türkçesinde *töş* şeklinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev, Proto-Türkçede sözün başında /t-/ veya /d-/ sesinin bulunduğu tespitinin zor olduğunu belirterek ve sondaki /-ş/ sesinin etkisiyle kelime başında /t/ olmasının güçlü bir ihtimal olduğunu ifade ederek, Altay dillerinden paralelleri şu şekilde vermiştir: Proto-Altay **t'öil-*: Proto-Türkçe *tö:ş* 'göğüs'; Proto-Mançu-Tunguz **tuijen* < **tuilgen* 'göğüs'; Mançu *tulu* 'at göğsü' (1997: 272).

2. *tö:ş Kullanım Alanı

- TTS II 1241 **Döş** etlerin kebab etti müza‘ fer
Söğülme arası içet tolular
- TTS II 1241 Anı kim edemez hâsıl düşünde
Uyanıkla diler göre **döşünde**
- TTS II 1241 Yaylanın karından ak beyaz **döşü**
Yıkılıp üstüne ölesim geldi
- TTS II 1241 Pes Tanrı Taâlâ iki bulut veribidi, kaçan birisi buğday harmanı yeri
döşüne geldi, altun yağdı
- TS 636 Bana yastık olsun **döşlerin** güzel.
- ADİL IV 430 Bir âli ilâ anasının **döşündän** möhkäm yapışmış körpâ o biri âli ilâ
anasının üzünü, çenesini âllâyirdi.
- ADİL II 152 ... Ciyâr sinânin içindâ olur ki, gutu kimi şeydir. Onun gabag târâfi **döş**
sümüyü vâ gabırgalardır
- ADİL II 152 ..Bah, hârdänbir **döşümün** burasından ki bir ağrı tutur, dâhi goymur
nâfâsimi alım
- ADİL II 152 Sağımdan ävväl inäyin **döşünü** yaş dâsmalla silmâk lazımdır
- ADİL II 152 ...Bir dağın **döşündä**, yolun gırağında bir bölük köç gördüm.
- ADİL II 152 **Döşlerärdä** däniz kimi dalğalanan yaşıl ortlar, haradan başlanıb harada
bitdiyi mä‘lum olmayan yaşıl meşälär Sinamizdenin gözläri önündän keçir, onun
könlünä dârin bir sevinç verirdi
- TDS 270 Dünyëni sil alsa, guba gazıñ **döşünden**
- TDS 270 Güllerden tirip **döşe** takcak men
- TDS 270 Mergen gazıñ édil **döşünden** urdı

3. Anlam Olayları Bakımından *tö:ş

Clauson, *tö:ş ve *töş sözlerinin arasındaki bağlantılığa dikkati çekmiştir. Clauson’un aksine Tenişev, *tö:ş ‘göğsün üst tarafı’ sözü ile *töş ‘tepe, yokuş’ sözlerinin bağlantılı olduğunu düşünmemekte ve *tö:ş sözünün asıl anlamının ‘göğüs, vücudun ön tarafının üst kısmı’ olduğunu iddia etmektedir (1997: 272). Ancak sözün temel anlamının insan vücudunun bir kısmı olmasının yanı sıra coğrafi adlarla ilgili anlamı metaforiktir.

4. Meronim Olarak *tö:ş

Anatomik açıdan baktığımızda *tö:ş sözü *kebde sözünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	* <i>kebde</i> : * <i>tö:ş</i>
ALAN : MEKÂN	* <i>kebde</i> : * <i>tö:ş</i>

2.2.18.3. **kö:küz*

Proto-Tü. **kö:küz* (Tenişev 1997: 272); Proto-Ogur **kö:küz*; Proto-Oguz **kö:küz*;
Bud.Tü.ç. *kögüs* ‘göğüs, kalp’ (EUTS: 114); **Man.Tü.ç.** *kögüzi kara* ‘göğüsü kara olan’ (M I 18, 5); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *köküz, kögüz* ‘göğüs’ (DLT I: 366), *büksek* ‘göğsün yukarı tarafı, göğüsten yukarı olan kısım’ (DLT I: 476), *kögüz* (DLT I 366);
Harezmi ç. xiv. yy. *kög(ü)s/z* (KE II: 377), *kökrek* (KE II: 379), *kök(ü)s* (NF III: 258); **EKıp.** *kögüs* (KTS: 156), *köks, kökü*s (KTS: 157), *kövüs* (KTS: 160); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kögsük* (Sngl 308r. 2); **Batı Tü.** xiv. yy. *gögüs* (EM: 134), xv. yy. *gögüs* (MŞ: 18), *gögüz* (CH I: 171), *gögs* (CH I: 178), *gögüs* (DK II: 122); xiii. – xix. yy. *gögüs, gögüz* (TTS I 316; II 444; III 304; IV 348), *gögüs* ‘göğüs, dine’ (TTS III 1730), *gögüz* ‘göğüs’ (YTS: 96); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gögüs* ‘1. Vücudun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine 2. Bu vücut bölümünün ön tarafı, sırt karşıtı 3. Bu bölümün içindeki organlar 4. (mec.) Meme’ (TS 864), *goğos* ‘göğüs, meme’ (*Sorgun -Yz.) (DS VI: 2095); **Gag.** *güüs* ‘göğüs, göğüs kafesi’ (GS 125); **Azb.** *köks* (ATS: 790), *köks* ‘1. bk. *döş* 2. (mec.) Yürek mânâsında’ (ADİL III 105); **Trkm.** *gursak* (RLT: 73), *gövüs* ‘1. *Kökrek, döş, kursak* 2. Meme’ (TDS 187); **Güney-Doğu:** YUyg. *köküs, kökis, Özb. küks*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *kökis, köhis*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** *köküs, gös, Altay kögüs, kökü*s, *kükse*, *Şor kögüs, Hakas kögis, Yakut kögüs*; **Çuvaş:** *kakär* (ED 714a), *kăGär* (Tenişev 1997: 272)

1. *kö:küz Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson da sözü *kö:küz şeklinde kullanmıştır (ED 714a-b). Tenişev'e göre son ünsüzün ötümsüz olması, /-k-/ ünsüzün ötümsüz olmasından kaynaklanmaktadır: Proto-Türkçe *kökz > *köks > kökü. Altay dillerinden paraleller: Proto-Moğ. *kökün 'kadın göğsü', Proto-Mançu-Tunguz *kuhun 'kadın göğsü, meme', Kore *kokai 'çekirdek, öz', Japon *kekéré 'kalp': Proto-Mançu-Tunguz *kohe-, Proto-Moğ. *köke-, ve böylece, asıl anlam: 'kadın göğsü' (1997: 273).

2. *kö:küz Kullanım Alanı

EM 134 böğrölçe şovukdur kuru... **gögüse** ve öykene müfiddür
MŞ 18 nilüfer şuyıyla içürler kaçan ki bağırsaklar ya sinirler ya **gögüs** za' if olsa
MŞ 21 **gögüsü** taracuğ ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma' desi za' if
ya gözi ya dimāğı za' if
MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruṭubeti azdur ma' deye cigere kuvvet vērür **gögüse** ve
öykene eyüdüdür ammā mizācı ıssı kişilerün kanın göyündürür ve fehmi arturur
TTS III 1730 **Gögüs** yarardı vü bağır diderdi
Bu ebiyatı yazıp inşad ederdi
TTS III 1730 Pes göğüzlerine değin duttu kaçan bağırsuklar ya sinirler ya göğüs
zayıf olsa, ya öksürük olsa, ekşilerden sakınmak gerek
TTS III 1730 Çekürge aslan göğüzlü olur.
TTS III 1730 Ve göğüzden gelen irini artır ve cerahatlarını onultur
TTS III 1730 Yüreğin yeri göğüzün ortasıdır
TS 864 Genç ve meçhul kadın çocuğunu **göğsüne** basarak girdi
TS 864 Vücudumun etliliğinden, **göğsümün** dolgunluğundan, elbiselerim dar gelirdi
TS 864 Öteden beri yola **yüzü** yoktu. Hele yokuşları karşıdan gördüğü vakit **göğsü**
tıkanırdı
TS 864 Onu sapasağlam görünce **göğsüm** kabardı oğul
TS 864 Ne yazık ki geçtiğimiz yılda, **göğsümüzü** gere gere, işte zafer
diyebileceğimiz pek az başarımız olmuştur
TS 864 Kim bilir, bu erkek, kadınların zaafı ile **göğsünü** gere gere kaç kere istihza
etmiştir
TS 864 Duvarda, güneşe karşı / **Göğsünü** kabartan bir güvercin / İçimde öksüzün
gözyaşı / Yıkılan yıllar için
TS 864 Sevda mevsimi gelince kuşlar bin türlü teranelerle minimini **göğüslerini**
yırtarlar
TS 864 **Gögüs** bağır açık, **ellerinde** pankartlarla yürütüyorlar bu savaşı
TS 864 Birdenbire sustu ve **gögüs** geçirdi, hüznün, dertlenme derecesini bulmuştu
TS 864 Ben onun hatırı ve hatırası için daha ağırlarına da **gögüs** verirdim
TS 864 Ben dervişim diye **göğsün** gerersin / Hakkı zikretmeye dilin var mıdır?
SFA-2 Bir ara **göğsümüze** yediğimiz rüzgârı arkamıza aldık.
HEA-1 **Göğsümde** on beş yıldır duymadığım bir sızı belirdi.

HEA-2 Ameliyathanede kol bacak kesiyorlar, kafatası açıyorlar, **göğüsten**, karından kurşun çıkarıyorlardı.

HEA-3 Birçok yasla, acıyla dolu **göğüsler**, kapalı, derin mahzenlerde inilder ve Çubuk çayı sessizlik içinde her an çağlar.

HEA-3 Yan gözle baktım, bunu söyleyen genç son derece cılız, İngiliz fanilasından kapalı **göğüslü** yeleği, baldır çoraplarıyla çok garip görünüyordu.

HEA-9 Bu kadar genç bir **göğüste** ne sönmez, ne derin bir kin.

HEA-9 O cüce **göğüsteki** yüreğe bir pehlivan yüreğinden ziyade güvenilir...

PSE 123 Ve bunu syretmää deyi dopanan cümle halk, olan şeyleri gördüktensoara, **güüslerini** düyeräk, döndülär.

UK 37 sansın kılıç **güüsünä** dayalı

UK 136 **güüslerini** da şişirärdi o çok duygular

UK 137 Kaykauz tez aldı onun ince yumuşak belini kavi erkek kollarınna da, sıkıp **güüsünä** onnarın aazları bireri geldiler isteyişli sansı pek çoktan

UK 155 ama sıkıp kendini hem çekip kızı **güüsüne** yalpak dedi

UK 178 sıkır **güüsüne** - Lanka pek sevdalı

UK 202 acıdan şiştiydi **güüsleri**

UK 211 **güüsü** dolır iyi gelen sıcaklan

UK 212 onun **güüsündä**

ADİL III 105 Zahirän heyrätamız dārācādāsadä vä sakit olan bu balacaboylu insanın **köksündä** bu gädär zänkin vä gülcü bir üräk yaratmış tābiätin e’cazına heyran galmag olmazdı

ADİL III 105 Anahanım .. **köksünü** sıhmagda olan kädärlärini bölüşmək için Atabalanın yolunu gözlämäyä başladı.

ADİL III 105 Män bir dövürdäyäm ki, tunc ganadlanır; Gara daşın, märmärin **köksü** atlanır

TDS 187 Mañlayı sakar ol atıñ **gövsı** ilerik omzamak bilen, iki öñ ayagınıñ arasından possunlı sümeymelidi

TDS 187 Öz gövsünüñ ak süysünü ëmdiren seniñ yaşayşıña garşıdır öydyërmiñ

TNAS 16 Admıñ **göwsünde** arslanıñ yatağı bar.

3. Anlam Olayları Bakımından *kö:küz

Clauson’a göre *kö:küz sözü Türk dilinin erken dönemlerinden beri metonimi olarak

‘düşünce, fikir’ anlamına da gelmektedir (ED 714a-b).

Tenişev’in araştırması sonucunda tarihsel kaynaklarından çıkardığı sonuç,

*kö:küz sözünün asıl anlamının ‘bedenin üst tarafı olarak göğüs veya sırt’ olduğudur.

Bundan hareketle sözün ‘göğüs kafesi, göğüs boşluğu’ anlamı da çıkmaktadır.

Göğsün bir takım ruh özellikleri içerdiği inanişından kaynaklanan şu metonimik

anlam olaylarda görülür: Eski-Uyg. ‘akıl, düşünce’; Krh-Uyg. Altay ‘cesur’; Özb. Altay Kır. ‘ruh, can duygular’ (1997: 272 - 273).

4. Meronim Olarak *kö:küz

Anatomik açıdan baktığımızda, *kö:küz sözü *kebde sözünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkilerini gösteren meronimidir. Diğer yandan, *äyägü sözü, *kö:küz sözünün NESNE : PARÇA meronimik ilişkisi gösteren meronimidir. Göğüs kafesinde bulunan *yüräk ve *öbkä iç organ adları ise *kö:küz ile ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimlerdir. Aynı zamanda *äyägü sözü, *kö:küz sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*kebde : *kö:küz *kö:küz : *äyägü
ALAN : MEKÂN	*kebde : *kö:küz *kö:küz : *yüräk, *öbkä
NESNE : MADDE	*kö:küz : *äyägü

Modern Türkiye Türkçesinde kullanılan *göğüs boşluğu* ‘akciğerlerle kalbi içine alan akciğer zarının çevrelediği boşluk, göğüs kovuğu, göğüs çukuru’ (TS: 865), *göğüs kafesi* ‘vücutta omurganın, kaburgaların ve göğüs kemiğiyle bunları saran kasların oluşturduğu yürek ve akciğerleri koruyan boşluk’ (TS: 865), *göğüs kemiği* ‘göğsün ön tarafında, üzerine kaburga kırkırdakları ile köprücük kemiklerinin eklendiği yassı kemik, iman tahtası’ (TS: 865), *göğüs tahtası* ‘göğsün ön tarafında, üzerine kaburga kırkırdakları ile köprücük kemiklerinin eklendiği yassı kemik, iman tahtası’ (TS: 865) gibi kullanımları da *kö:küz sözünün meronimleri olması açısından dikkat çekicidir

2.2.18.4. *kökräk

Proto-Tü. *kökräk (Tenișev 1997: 273); Proto-Ogur *kökräk; Proto-Oguz *kökräk; **EKıp.** *gökre* ‘göğüs kemiği’ (KTS: 87); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kökre* (Sngl 370v. 28); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kükre* (DS VIII 3026), *kökre* (DS VIII 2953), *geğrek*, *gekre* ‘yumuşak ege kemikleri’ (-Çkl.; -Kü.; -Es.; -Kc.; -Ks.) (DS VI: 1970), *öğrek*, *öğürge* ‘kaburga kemikleri’ (-Çkr.; -Kn.) (DS IX: 3317); **Trkm.** *kükre*, *kükrök*, *kökre*; *kükre* ‘insanın ya da hayvanın boğazının bulunduğu yerden göğsün biten kısmına kadar uzanan ön taraf’ (TDS 402); **Güney-Doğu:** YUyg. *kökräk*, Özb. *kokræk*, *kökræk*, *hohräy*, *kohray*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *kökre*, *kekrek*, Kumuk *kökürek*, Karaçay-Malkar *kökürek*, *kökre*, *kökürek* ‘göğüs, bağır’ (-Ist.; -To.; -Kn.) (DS VIII: 2953), Tat. *küräk*, *kükre* ‘göğüs’ (Ilıca *Çifteler -Es.) (DS VIII: 3026), Başk. *küräk*, Kaz. *kökirek*, Kırg *kökürök*, Nogay *kökirek*, Karakalpak *kökirek* (Tenișev 1997: 273)

1. *kökräk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözün kaynağının Moğolca ve Farsça olamayacağını söyleyerek *kökräk sözünün etimolojisinin belirsiz olduğunu ifade etmiştir (ED 712b). Tenișev’e göre, bu terim *kö:küz sözünden ortaya çıkmıştır. Kıpçak Türkçesinde /z/ > /r/ ses değişimine uğrayarak *kö:küz > *kö:kür ve küçültme eki alarak: *kö:kür > *kökräk şeklinde bir gelişme göstermiştir (1997: 273).

2. *kökräk Kullanım Alanı

TDS 402 Ganlı söveşlerde **kükregiñ** gerip arslan yürek gahrımanıñ aslı sen

3. Anlam Olayları Bakımından *kökräk

Tenişev, *kökräk sözünün Türk dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 273):

- 1) 'Vücudun üst kısmı': Kumuk Tat. Özb.; Kıp. 'karaciğer', 'akciğer'.
- 2) 'Araba gövdesi'. Anad. 'araba gövdesi'; Özb. 'arabanın önü'.
- 3) 'Cesaret, şehvet, hiddet, hırs, tutku'. Karakalpak 'gurur'; Başkurt 'burnu havada'; Kaz. Nogay 'kendine güvenen, gururlu'.
- 4) 'Kadınların göğsüne giydiği elbise'. Tat. 'kadınların göğsüne giydiği elbise'. Anad. 'göğse giyilen bir çeşit zırh'.
- 5) 'Baygınlık'. Anad. 'baygınlık'; Kumuk 'verem'; Tat. 'astım, nefes darlığı'.

Bu anlamlar içerisinde 'vücudun üst kısmı' anlamı temel anlam olmalıdır. Ancak bazı Kıpçak lehçelerinde 'karaciğer' veya 'akciğer' anlamları parça yerine bütün kullanımına işaret eder. Bu da bir metonimik anlam olayıdır. Ancak Özbek ve Türkiye Türkçelerinde görülen 'at arabası gövdesi veya önü' anlamları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir. Bu sözün Karakalpak, Başkurt, Kazak ve Nogay gibi Kıpçak lehçelerindeki 'cesaret' anlamı ise sonradan kazanılmış metaforik soyut anlamdır. Tatar ve Türkiye Türkçesinde görülen 'kadınların göğsüne giydiği elbise, iç giyim' ve ayrıca 'zırh' anlamları metaforiktir. Ancak 'baygınlık, verem, astım, nefes darlığı' gibi anlamlar *kökräk kavramı ile ilgili olması sebebiyle metonimiktir.

4. Meronim Olarak *kökräk

Anatomik açıdan baktığımızda *kökräk sözü *kebde sözünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. Diğer yandan, *äyägü 'eğe' kavramı, *kökräk 'göğüs' kavramını oluşturan önemli bir unsur olduğundan *äyägü sözü,

**kökräk* sözünün NESNE : PARÇA meronimik ilişkisi gösteren meronimidir. Göğüs kafesinde bulunan **yüräk* ve **öbkä* iç organları ise **äyägü* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*kebde</i> : <i>*kökräk</i> <i>*kökräk</i> : <i>*äyägü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kebde</i> : <i>*kökräk</i> <i>*kökräk</i> : <i>*yüräk</i> , <i>*öbkä</i>

2.2.18.5. **köñül*

Proto-Tü. **köñül* (Tenişev 1997: 274); Proto-Ogur **köñül*; Proto-Oguz **köñül*; **KökTü.** viii. yy. *köñülteki*: *savımın* ‘aklımdaki sözler’ (KT. Gün. 12), *köñül* (Ton 15); **Bud.Tü.ç.** *köñülimin yürekimin ertiñü tepretti titretti* ‘aklımı ürpertti kalbimi titretti’ (TT X 451), *köñül* (TT II, III), *yavlak sakınç köñülinde yaşuru* ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *köñül* (DLT III 353, KB 211); **EKıp.** *köñül* (CC 152), *köñül* ‘kalp; akıl, bilinç, ruh’ (KTS: 158); **MKıp.** xiv. yy. *köñül* (Kİ 85); **Doğu Tü.** xv. yy. *köñül* (Sngl 24r13); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *göñül* ‘yürek’ (TTS III 1763, XIV yy.); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *gönül* ‘1. Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı 2. (mec.) İstek, arzu’ (TS 871-873), *gevil* (DS VI 2011); **Gag.** *gönül*; **Azb.** *könül* ‘(şairsel) 1. Kalp, yürek manevi mânâda 2. İstek, arzu, heves, meyil’ (ADİL III 109); **Trkm.** *köñül*, *gövün* ‘iç dünya, yürek, iç’ (TDS 186); **Güney-Doğu:** YUyg. *köñül*, Özb. *künil*, Salar *köñni*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *könül*, Kumuk *göñül*, Tat. *künil*, *kinil*, Başk. *künil*, Kaz. *köñil*, *kevil*, Kırg *köñül*, Nogay *köñil*, Karakalpak *köñil*,

kevil; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** *köñül*, Altay *kü:n*, Şor *köñnü*, Hakas *kö:l*, Yakut *köñül*, Tofa *hö:l*; **Çuvaş:** *kāmāl* (Tenişev 1997: 274)

1. *köñül Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson sözü *köñül* şeklinde almış ve bu sözün orijinalde ‘düşünce’ ve ‘düşünce’ ile ilgili ‘akıl’, ‘düşünce’ gibi yan anlamlara sahip soyut bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Ona göre daha sonra, düşünce organı olarak düşünüldüğünde *yürek* ile birlikte veya *yürek* yerine kullanılan somut bir anlam kazanmıştır (ED 731b). Tenişev bu fikre katılmamaktadır. Ona göre, bu terimin başlangıçtan itibaren ‘akıl, düşünce, duygular’ anlamına gelip daha sonraki dönemlerde vücut organını karşılamaya başladığı fikri doğru değildir, çünkü genelde dillerde tam tersi görülür, yani başlangıçta somut bir organın karşılığı olan bir terim daha sonra soyut bir kavramı da karşılar hale gelir (1997: 274). Diğer yandan, Tenişev, ‘kalp, can’ anlamında olan **köñül* sözünün Eski Türkçe **koyn* ‘koyun (kucak)’ teriminden türediğini ifade etmiştir: ‘koynunda olan’ > ‘göğsünde olan’. Ayrıca benzer bir durumun, **köñül* > **köñl-ek* ‘gömlek’ dönüşümünde de izlenebildiğini- ki burada vücut kısmı ön plana çıkmaktadır- belirtmiştir (1997: 274 - 275).

2. *köñül Kullanım Alanı

THO 158 közdä yaş kälär, ätida(?) **köñültä** sıgıt kälär ‘gözlerimde yaş akarken, yüreğimden pek çok feryat gelirken(?)’

EM 199 .. ve müferrihdür, **göñül** açar, **yürek** ditremesine yavlağ yarar

MŞ 104 dudaklar gēce yaş olup gündüz kuru olmak ve **göñül** tarlığanmak ve gēce gēce diş kırcıldamak

TTS III 1763 ... Bur renç ki rahimde olur, anı otalamak avratlar iş dir ve anın maymunlar yüreğinden artık derman olmaz. Bağa eyitti: Maymun **göñlü** kanda buluna?

TTS III 1763 Hatırın gözler rakibin ol melek

Hiç şeytan **göñlünü** ağrıtmadı

TTS III 1763 **Göñül** bir pâk meşreptir akar her servi reftare

Veli seyl-i fena şimdi anı varmışbulandırmış

TTS III 1763 Ol attarı katıma getir bazar edelim dedim. Attar katıma girdi; sureti vvelki suret değil, bir hûp yiğit, **gönlüm** aktı

TS 871 **Gönüllerin** birbirine kaynaştığı o günler millî bayramlarımızdan biriydi

TS 871 Bu delikanlının kıza, bu kızın delikanlıya **gönlü** akınca insanın **yüreği** kabarıyor

TS 871 Onun kenar mahallelerde sürüklenen çıplak ayakları benim **gönlüme** dokunuyor

TS 871 Ne güzel yayla da şu bizim yayla / Çık soğuk su başına da **gönlünü** egle

TS 871 Tabiatın bu eşsiz güzellikleri karşısında o birtakım gevezeliklerle benim kafamı ağrıtabilecek, **gönlümü** karartacak değil

TS 871 Birkaç gece evvel gelip de bir şey soracaktım, rahatsız etmeye **gönlüm** varmadı

TS 871 1934'te yepyeni bir Türkçeye **gönül** vermiş olan Atatürk, sonraki üç dört yıl içinde, daha ılımlı bir dil devrimine yönelmiş olabilir mi?

TS 871 Atölyelerde bu işe **gönül** veren idealist öğretmenler ders vermekteydi

TS 871 Cevizli tel kadayıfına **gönül** verene de rastlanıyor

HEA-1 Döner, dolaşır, sonra gelir, bizim oğlanın **gönlünü** alır.

HEA-1 Eğer Âkile Hanım'ın **gönlünde** belli belirsiz bir istek halinde meydana çıkıp da el uzatıp erişemediği bir tek şey varsa o da romancı olmaktır.

HEA-1 Sadi'nin babası kadının **gönlünü** hoş etmek için arada bir Ferhunde ile konuşurdu.

HEA-3 **Gönlümün** özlemiyle yapayalnız olmaktan vahşî bir tat alarak sokaktan sokağa dolaşıyordum.

HEA-4 **Gönlü** isterse tarlalarda da çalışır, cüssesinin küçüklüğüne rağmen iyi bir işçi olacağı kanaatini verirdi.

HEA-4 Acaba bu, kırılan bir **gönlü** almak mı, yoksa tıpkı ilk günlerdeki şakacı oyunbaz arkadaşlığının ihyası mı?

HEA-6 Hastalıklı babamız o kadar kederli ki bir yüzünü, **gönlünü** hoş etmiyor.

HEA-8 Ruhumda bütün dünyaya karşı yalvaran bir **alçakgönüllülükle** döndüm

HEA-8 Onun artist ruhu da, bu sonsuz çölün, yaratılışın ilk zamanlarını hatırlatan ıssız ululuğu ile, kendisine çekilmiş ve **alçakgönüllü** idi.

HEA-9 Gözünü, **gönlünü** ısıtan biricik Rabianın, onun harap evini bırakıp gitmesi...

HEA-9 Kızın **gönlü** olursa oğlana ne mutlu!

ADİL I 456 Ey **könül**, gâdrini bil ohlarının sinâmdâ; Edib ol gaşı kâman bunların ân'am sâne. S. Ezim

ADİL I 456 Ey **könül**, gâdrini bil ohlarının sinâmdâ; Edib ol gaşı kâman bunların ân'am sâne. S. Ezim

ADİL III 109 Ağarâsul ... işi yubatmayıp hâmin saat **könlündeki** mâhâbbâti gıza söylâdi

ADİL III 109 Aralıgdan **könül** guşun ürktük; Bir-birilâ gonusmadığ, ayrıldır

ADİL III 109 Gonşu arvadların sözünâ görâ gızın **könlü** Yusifdâdir

TDS 186 **Gövün** bir çuyşedir, sinsa tapılmaz

TDS 186 **Gövün** sıgsa gövre sıgar

TDS 186 **Gövün-gövünden** suv içer, gamış - bogundan

TNAS 21 Agzında Alla, **gönlünde** Şeytan.

TNAS 52 Ayaklar nâmüçin (neçün) barsın, **könül** barmayan yere.

TNAS 115 Dişin ağırsa, çek (sogur), gutul, **gonşın** yaman bolsa, göç, gutul.

TNAS 121 Dostun gözünde bolandan, **könlüne** bol.

TNAS 135 Eli işde, **kögli** oynaşda.
TNAS 179 Görki göz biler, akli **köñül**.

3. Anlam Olayları Bakımından **köñül*

Clauson **köñül* sözünün orijinalde ‘düşünce’ ve ‘düşünce’ ile ilgili ‘akıl’, ‘düşünce’ gibi yan anlamlara sahip soyut bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra, *yürek* kavramı ile ilişkilendirerek ‘kalp organı’ somut anlamını kazandığını belirtmiştir (ED 731b). Ancak, Tenişev bir terimin başlangıçta somut anlama sahip olması ve daha sonra soyut yan anlamlar kazanması gerektiği düşüncesini dile getirmiştir. Ancak Türk dilinin en eski kaynaklarında bile bu sözün soyut anlamda kullanıldığını görüyoruz. Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu sözün “sevgi, anma, hatır gibi kalpte oluşan duyguların kaynağı, istek, arzu” kavramlarının yanı sıra “kalp, yürek” organ adları ile de ilişkilendirildiği görülür.

4. Meronim Olarak **köñül*

**köñül* sözünün **kö:küz*, **yüräk* ve **kebde* sözleri ile ilişkilendirildiği taktirde bu sözün bu kavramlarla ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronim ve holonim olduğu düşünülebilir. Diğer yandan, **äyägü* ‘eğe’, **köñül* ‘göğüs’ oluşturan önemli bir unsur olup NESNE : PARÇA meronimik ilişkisinin örneğidir. Göğüs kafesinde bulunan **yüräk* ve **öbkä* iç organları ise **äyägü* ile ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*kebde</i> : <i>*köñül</i> <i>*köñül</i> : <i>eyegü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kebde</i> : <i>*köñül</i> <i>*köñül</i> : <i>*yüräk</i> , <i>*öbkä</i>

2.2.19. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde EĞE

‘eğē’ Lat. *costa* İng. *rib*.

2.2.19.1. *äyägü

Proto-Tü. *äyägü (Tenișev 1997: 275); Proto-Ogur *äyägü; Proto-Oguz *äyägü; **Bud.Tü.ç.** *eyegü* (H. II 22, 29); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *erin, irin* ‘dudak’ (DLT I: 77), *küsri* ‘kaburga kemikleri’ (DLT I: 422), *eye:gü:* (DLT I 137); **Harezmi ç.** xiv. yy. *eyegü* (KE II: 218), *eye, eyegü* (NF III: 143); **EKıp.** *eyeg, eyegü* (KTS: 78), *iyegü* ‘omurga, eye kemiği’ (KTS: 117), *ğabar* ‘kaburga, eye kemiği’ (KTS: 121), *ğabırğa, kaburğa* ‘kaburga’ (KTS: 121, 122); **MKıp.** xiv. yy. *eyegü:* (Kİ 27); **Doğu Tü.** xv. yy. *eyegü* (San 57r. 6); **Batı Tü.** xiv. yy. *eyegü* (EM: 130), xv. yy. *eyegü* (DK II: 108); xiii. – xix. yy. *ege* ‘kazanda pişirilmiş kaburga yemeği’ (TTS III 1388), *egri süñük* ‘eğē kemiği, kaburga kemiği’ (YTS: 79), *eyegü, iyegü* ‘kaburga kemiği’ (YTS: 87); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *eğē* ‘Göğüs kafesini oluşturan, arkadan omurgaya, önden de göğüs kemiğine eklenen uzun, yassı ve eğri kemiklerden her biri, kaburga’ (TS 675), *eğey* ‘bir ucu boşta bulunan kaburga kemikleri’ (-İsp.; -Brd.; -Dz.; -Nğ.; -Kn.) (DS V: 1677), *iya, iyağı, iyegi, iyeği* ‘kaburga kemiği’ (-Çr.; *Merzifon ve köyleri -Ama.) (DS VII: 2573); **Azb.** *ğabırğa* ‘eğē’ (ATS: 438), *ğabırğa* ‘eğē’ (ADİL I: 387); **Trkm.** *ğapırğa* (RLT: 164); **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Tuva *egi* (ED 272a), *e:gi*, Yakut *oyoğos*, Tofa *e:gi*; **Çuvaş:** *ayăk* (Tenișev 1997: 275)

1. *äyägü Etimolojik Değerlendirmesi

Tenișev, *äyägü sözünün etimolojisi konusunda Clauson ile hemfikirdir: *äyägü, Türk lehçelerinde “eğē” organının eski adıdır, ancak modern Türk lehçelerinin çoğunda bu terim yerine *kapırğa (Moğ.) terimi daha yaygın kullanılmaktadır.

Tenişev, *äyägü sözü ile ilgili olarak Proto-Mançu-Tunguz *fiken ‘göğüs kemiği’ örneğini de vermiştir (1997: 275).

2. *äyägü Kullanım Alanı

EM 130 zatü’l-cenb rencine ki **eyegü** arasında ağrı olur
TTS III 1388 Öğlene **eğe** de akşama kuzu
Sabaha kaymaklaı bal ister gönül

3. Anlam Olayları Bakımından *äyägü

Clauson, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *äyägü sözünün anatomik anlamla ‘eğe’ anlamında kullanıldığını tespit etmiş ve ‘yurt iskeletini oluşturan eğeler’ gibi otağların kuluşundaki yapı unsurlarına benzetme yoluyla oluşturan metaforik kullanımlara da dikkati çekmiştir (ED 272a).

Tenişev, *äyägü sözünün Çuv. dışında tüm Türk lehçelerinde ‘eğe’ anlamında kullanılmakta olduğunu belirtmiştir: Yak. ‘yan, eğe’; Çuv. ‘yan, taraf’; hatta ‘yurt iskeletini oluşturan parça’ (1997: 275).

Bu sözün ‘yemeği’ anlamı ise hayvanla ilgili olabileceğinden metonimiktir.

4. Meronim Olarak *äyägü

Anatomik açıdan baktığımızda *äyägü sözü *kö:küz ‘göğüs, göğüs kafes’ sözünün NESNE : PARÇA, GRUP : ÖĞE, NESNE : MADDE ve ALAN : MEKÂN ilişkileri gösteren meronimidir.

NESNE : PARÇA	*kö:küz : *äyägü
GRUP : ÖĞE	*kö:küz : *äyägü
NESNE : MADDE	*kö:küz : *äyägü
ALAN : MEKÂN	*kö:küz : *äyägü

2.2.20. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALÇA

‘kalça’ Lat. *coxa* İng. *hip*.

2.2.20.1. *bıkın

Proto-Tü. **bıkın* (Tenişev 1997: 280); Proto-Ogur **bıkın*; Proto-Oguz **bıkın*; **Bud.Tü.ç.** *bıkın* *üze ısırsar* ‘kalçayı ısıtırsa’ (TT VII 36,16); **EKıp.** *bıgın* (KTS: 30); **MKıp.** xiv. yy. *bıkın* (Kİ 34); **Doğu Tü.:** xv. yy. *bıkın* (Sngl 147v. 6); **Batı Tü.** xv. yy. *uyluḳ* ‘oyluk kemiği’ (DK II: 305); xiii. – xix. yy. *bıkın* ‘böğür’ (TTS I 537); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kalça* ‘Gövdenin arka bölümünde, bacakların birleştiği yerle bel arasındaki şişkin bölge’ (TS 1164); **Trkm.** *bıkın* ‘gapırgaların aşağı yüzü, aşağı eteği’ (TDS 118); **Güney-Doğu:** YUyg. *bikin, bekin*, Özb. *bikin*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *bıgın* ‘karın’, Tat. *bıgın*, Başk. *bıgım*, Kaz. *mıkın*, Kırg *mıkın*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *bıkın, mıkın, beken*, Tuva *bıgın*, Hakas *pıhtı* (Tenişev 1997: 280)

1. *bıkın Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, sözü *bıkın* şeklinde vererek, günümüzde kuzeydoğu Türk lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir (ED 316a). Ancak bu sözün Türkiye Türkçesi ağızlarında da kullanımı yaygındır. Tenişev, **bıkın* sözünün tüm tarihsel ve modern kaynaklarda ‘kalça ve yan’ anlamında kullanıldığını belirterek Altay dillerinden şu paralelleri vermektedir: Proto-Altay **bıka-* ‘yan, kalça’: Proto-Mançu-Tunguz **böka* ‘kalça, but’; Proto-Moğ. **boka-ğur* ‘arka, arka tarafı’; Orta-Moğ. *baka’uur*, Kalmık *bokūr, bukūr*, Moğ. *buğār* (1997: 280-281).

2. *bıkın Kullanım Alanı

- TTS I 537 Denedin mi hiç ol belin **bıkının**
Ne yaraştırmış ol tonlar biçinin
TTS I 537 Yarma belenli ucası bir yığın
Sımsıkı et hep yakışık bel **bıkın**
TDS 118 Bu kız iki elini **bıkınına** urup dur
TDS 118 Garınları **bıkınlarına** elmeşen atlar ümzüklerini ileri atyardılar.

3. Anlam Olayları Bakımından *bıkın

Tenişev, *bıkın sözcüğünün modern kaynaklarda genellikle ‘yan, kalça’ anlamında, kullanıldığını belirtmiştir: Tat. Kır. Altay Uyg. ‘kalça, but’; Uyg. Altay Hakas. Tuv. ‘kasık’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1997: 280).

Clauson, Eski Türkçede hem “kalça” hem de “böğür” için günümüzde birçok kuzey ve kuzeydoğu Türk lehçelerinde hâlâ *bıkın kelimesinin kullanıldığını belirtmiştir (ED 316).

Bu sözün Tarihsel ve modern Oğuz alanında da ‘uyluk kemiği, böğür, kalça, kalça kemiği, kaburgaların aşağı kısmı, leğen kemiği’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bu sözün hayvan için kullanımı metonimik bir kullanımdır.

4. Meronim Olarak *bıkın

Anatomik anlamda *bıkın, *bu:t, *uδluk ve *baltır sözleri *bacak* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *bıkın sözü *bacak* sözü ile NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren bir meronimidir. *siḡök, *kemük, *tamır, *tāri terimleri *bıkın sözünün NESNE : MADDE ilişkisini gösteren meronimleridir.

NESNE : MADDE	*bıkın: *siḡök, *kemük, *tamır, *tāri
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *bu:t, *uδluk, *baltır, *bıkın

2.2.21. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BACAK

‘bacak’ Lat. *crus*, İng. *leg*.

2.2.21.1. *bacak*

Batı Tü. xiii. – xix. yy. *oma* ‘bacak’ (TTS V 2979); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bacak* ‘1. Vücudun kasıktan tabana kadar olan bölümü 2. Hayvanlarda yürümeye veya atlamaya yarayan organ 3. Bazı şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, ayak 4. Oyun kâğıtlarında oğlan, vale’ (TS 189), *gıç*, *gık*, *gış* ‘bacak, ayak’ (-Af.; -Uş.; -İsp.; -Brd.; -Dz.) (DS VI: 2030); *hiç* ‘bacak kemiği’ (Eşke *Divriği -Sv.) (DS VII: 2384); **Gag.** *bacak* ‘1. Bacak 2. Mobilya ayağı’ (GS 68); **Azb.** *gılça* ‘bacak’ (ATS: 510), *bacag*, *gıç* ‘insan bedeninin ombadan başlayan ve ayağa kadar olan ve insanın yürütmesine yarayan organ’ (ADİL I 210); **Trkm.** *i:ncik* ‘bacak’ (Sarıyev 2007: 9), *i:ncik* ‘1. Ayağın topuk ile baldır arası 2. Ayağın topuk ile diz arasındaki büyük kemik’ (TDS 339), *ompa otur-* ‘1. Baş aşağı ayağı yukarı olmak 2. Takatten düşmek, halsiz, güçsüz olmak 3. Birine sözde, konuşmada yenilmek’ (TDS 487).

1. *bacak* Etimolojik Değerlendirmesi

Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Modern Türkiye Türkçesinde *bacak* sözü ‘vücudun kasıktan tabana kadar olan bölümü’ (TS 189) anlamına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde “bacak” kavramı ile ilgili olarak *ayak* sözü kullanılmakta ve ‘canlılarda yürümek için hizmet gören organ’ anlamına gelmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *bacag* ve *gıç* sözleri eş anlamlı olarak kullanılmakta *gıç* sözünün kullanım sıklığı daha fazla olmaktadır. Anadolu ağızlarında *homa*, *hama* ‘kalça kemiği, uyluk kemiği’ (*Emirdağ -Af.; *Bor -Nğ.; Aslanköy *Mersin -İç.) (DS VII: 2399), *homça*, *humaca* ‘kalça’ (Fakıekinciliği *Pınarbaşı -Ky.) (DS VII: 2400),

kullanımları dikkat çekicidir. Azerbaycan Türkçesinde *omba*, Türkmen Türkçesinde *ompa* sözlerine rastlanmaktadır.

2. *bacak* Kullanım Alanı

TTS V 2979 Nice yerde **omalar** ve **başlar** ve ecsat yığıldı
TTS V 2979 El-azele: Tavarın elmacığı üzere olan **omaca** kemiğine denir
TTS V 2979 Hav: Sekiz mânası ver. 7, atın sağrı ta‘ bir olunan uzuvdur ki insanda **uca** ve **omaca** denir.
TS 189 Yorgun vücudunu zahmetle taşıyan ince **bacakları** üstünde doğruldu
TS 189 İpleri sedirlerin **bacaklarına** doladılar.
TS 189 Ece sinirli sinirli gerinerek **bacak bacak** üstüne attı.
SFA-2 Bir de kalın kalın, yere sağlam sağlam basan **bacakları** vardı.
SFA-2 Birden takma **bacaklı** adamın gözlerinin bir kadın bacağına takıldığını gördüm.
HEA-3 **Bacaklarımızdaki** kuvvet sonsuz, göğsümüzdeki cesaret tükenmez sanıyorduk.
PSE 130 Pilata yalvardılar, ki onların **bacakları** kırsınlar hem alınsınlar.
PSE 130 Amma İsusa geldiklerindä, açan Onu artık ölmüş gördülär, Onun **bacaklarını** kırmadılar.
ADİL I 211 sağ **bacağı**nı bükerek, dizini sandakyanın üstünä goydu
ADİL I 210 Hayvancıklar .. bacaklarını bükäräk, guyruglarını oynada-oynada analarının mämälärini ämirdiler
TDS 339 Çorlan **inciklerini**, çöñürtge sıpcıran barmaklarını gızgın çëge gatadıpdı.
TDS 339 Onun çañ siñen **inciklerini** çöp-çalmazlar cızıpdır
TDS 487 Şol yigit gatı ılımlı bolara çemeli, asıl men hem **ompa oturdım**.

3. Anlam Olayları Bakımından *bacak*

Ayak kavramından ayrı olarak “bacak” kavramı daha çok modern Oğuz Türk lehçelerinde kullanılmakla birlikte eş veya yakın anlamlı kullanıldığı *oma*, *incik* , *ğılça*, *ayak* / *ayag*, *gıç*, sözleri de vardır. *Bacak* sözünün ‘masa, sandalye vb.nin ayağı, nehir veya akar suyunun aktığı yer, son, bitiş’ anlamları benzetme temelli metaforik anlamlardır.

4. Meronim Olarak *bacak*

Anatomik anlamda *bacak* sözü, **boδ* sözünün NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda **bıkın*, **bu:t*, **uδluk*, **baltır* sözleri *bacak* sözünün

ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronimleridir. *siyök, *kemük, *tamır, *târi terimleri *bacak* sözünün NESNE : MADDE ilişkisini gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boð: <i>bacak</i>
NESNE : MADDE	<i>bacak</i> : *siyök, *kemük, *tamır, *târi
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *bıkın, *bu:t, *uðluk, *baltır

2.2.22. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BUT

‘but’ Lat. *femur* İng. *thigh*.

2.2.22.1. *bu:t

Proto-Tü. *bu:t (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur *bu:t; Proto-Oguz *bu:t; **Bud.Tü.ç.** *kolın butın sızlatır* ‘elini bacağına sızlatır’ (TT VII 40, 141-2); **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *yan* ‘uca kemiğinin başı. Uca kemiğine de ‘yan’ denir’ (DLT III: 160), **Krh.** *but* ‘but’ (DLT III: 120), **bu:t** *sınu:r* ‘bacağı kırılır’ (DLT I 254, 24); **Harezmi** ç. xiv. yy. *but* ‘but, bacak’ (KE II: 146); **EKıp.** *but*, *buğ* (KTS: 39); **MKıp.** xiv. yy. *but* (Kİ 29); **Doğu Tü.:** xv. yy. *but* (Sngl 130r. 23); **Batı Tü.** xv. yy. *buğ* (CH I: 301), *but*, *buğ* (DK II: 62); xiii. – xix. yy. *but* (TTS I 721); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *but* ‘1. İnsan vücudunun kalça ile diz arasındaki bölümü 2. Hayvanların, arka bacaklarının gövdeye bitişik olan dolgun, etli bölümü’ (TS 363); **Gag.** *but* ‘but’ (GS 99), *çantı* ‘kalça’ (GS 529), *çantı kemiği* ‘but kemiği’ (GS: 529); **Azb.** *bud* (ED 297b), *bud* (ATS: 153), *bud* ‘bacağın çanak kemiği ile dize kadar olan kalın hissesi’ (ADİL I 319); **Trkm.** *bu:t* (ED 297b), *but* (RLT: 22), *but* ‘ayağın dizden yukarıdaki kısmı’ (TDS 116); **Güney-Doğu:** YUyg. *put*, Özb. *but*, SUyg.

put, Halaç *but*; **Kuzey-Batı (Kıpçak)**: Karay. *but*, Kumuk *but*, Karaçay-Malkar *but*, Tat. *but*, Başk. *but*, Kaz. *but*, Kırğ *but*, Nogay *but*, Karakalpak *put*; **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Altay *but*, Tuva *but*, Hakas *put*, Yakut *bu:t*, Tofa *but* (Tenişev 1997: 282)

1. **bu:t* Etimolojik Değerlendirmesi

Clasun'a göre **bu:t* sözü günümüz Türk lehçelerinde hem insan anatomisinden 'but' hem de 'arka bacak' gibi hayvan anatomisinden anlamını almaktadır. Anatomik anlam dışında kullanımına pek rastlanmamaktadır. Sondaki /-d/ sesi günümüzde Azerbaycan Türkçesinde *bud* şeklinde korunmaktadır. Ortadaki uzun /u:/ ünlüsü ise günümüzde Türkmen Türkçesinde görülmektedir (ED 297b). Doerfer, **bu:t* sözünü Halaç Türkçesinde *but* şeklinde tespit etmiştir (1970: 26). Tenişev, **bu:t* sözünü Proto-Mançu-Tunguz **bugdi* 'bacak' sözü ile karşılaştırmaktadır (1997: 282).

2. **bu:t* Kullanım Alanı

TTS I 721 Kolluğun ve **butluğun** cümle cebesin giyip
TTS I 721 Bunlar zırh, külâh, kolçağ, **butluğ** giyinmiş olup
TS 363 Kimi azık torbasını, kimi yanındakinin kaba **budunu** yastık yapmıştı kafasına
TDS 116 Vuşi keliñ iki **butları** saññıldeşip titrejêrdi
TDS 116 Mañlayı sakar al atıñ art **butları** çıkın-çıkın bolup durdı
ADİL I 319 Bir **budu** şişä çäkib iki çöräk ilä tāk yemişäm

3. Anlam Olayları Bakımından **bu:t*

Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde **bu:t* sözünün, tüm bacak anlamına da geldiğini görüyoruz (ED 297). Tenişev, **bu:t* sözünün tarihsel ve modern Türk dili kaynaklarında şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 282):

- 1) 'Bacak'. EUyg. Kumuk Karaçay-Malkar, Kır. Uyg. SUyg.
- 2) 'Tüm bacak'. Alt. Tuv. Tofa.

3) ‘But’. Orta-Kıp. Çağ.; Güney-Batı Türk lehçelerinde, Karaim, Tat. Başkurt Nogay Karakalpak Kaz. Hakas. Yak. ‘but’; Özb. ‘kasık’.

4) ‘Bir nesnenin ayağı’. Kaz. Kır. Alt. Tuv. Yak. Bu kullanım metaforiktir.

Modern Oğuz Türkçesi içinde Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ‘bacağın leğen kemiğine kadar olan üst kısmı’ anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda, **bu:t* sözü modern Türk lehçelerinin bir kısmında *bacak* sözü ile yakın anlamlı kullanılmaktadır. Bu durumda bir bütün yerine parça kullanımından dolayısıyla bir metonimiden söz etmek mümkündür. **bu:t* sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında **uδluk* sözü ile eş anlamlı olmaktadır.

4. Meronim Olarak **bu:t*

Anatomik anlamda **bu:t* sözü ‘bacak’ anlamında kullanıldığında, **boδ* sözünün NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. **bu:t* sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında ise *bacak* sözünün alan mekân ilişkisi gösteren meronimi olur. **siḡök*, **kemük*, **tamır*, **täri* sözleri **bu:t* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*boδ</i> : <i>*bu:t</i> ‘bacak’
NESNE : MADDE	<i>*bu:t</i> : <i>*siḡök</i> , <i>*kemük</i> , <i>*tamır</i> , <i>*täri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : <i>*bu:t</i> ‘bacağın dizden yukarı kısmı’

2.2.22.2. **uδluk*

Proto-Tü. **uδluk* (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur **uδluk*; Proto-Oguz **uδluk*; **KökTü.** viii. yy. *udluk* (KT); **Bud.Tü.ç.** *udluk* (TT VII); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.**

udluk (DLT); **Doğu Tü.:** xv. yy. *uyluk* (Sngl); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *uyluk/oyluk* ‘kalçadan dize kadar olan bacak kısmı’ (TTS V 3035); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *uyluk* ‘Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü’ (TS 2294); **Trkm.** *uvluk, uyluk* ‘ayağın çatalba ile diz aralığı’ (TDS 672); **Güney-Doğu:** YUyg. *utuk*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Hakas *ustuh*, Yakut *ulluk* (Tenişev 1997: 282)

1. **uδluk* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, **uδluk* sözünün *u:d* ‘dananın eklemi’ kelimesinden türediğini ve günümüz Türk lehçelerinden sadece güneybatı sahasında varlığını sürdürdüğünü iddia etmektedir (ED 55a).

Tenişev, **uδluk* sözünün incelediği tüm tarihsel kaynaklarda ‘but’ anlamına geldiğini ancak Altay dillerinde paralelleri bulamadığını belirtmiştir (1997: 282).

2. **uδluk* Kullanım Alanı

TTS V 3035 ... Koltuğun, kulağın, **oyluğ** arasın ol tuzla tuzlayalar, kalan **bedenin** tuzlu su ile yuyalar.

TTS V 3036 Bu hareketi itmeğe dahi bedeni öğretmek için anul anul başlayıp ovmak gerek, hususâ ayağı, baldırı, dizi, **oyluğ** vardıkça katırak...

TTS V 3036 Sol uyluğumda beni bıçağla urdu, hasmım mezkûr Arslan’dır.

TS 2294 Kalçalarının ve **uyluklarının** her basamakta aldığı şekil, kalbinde dayanılmaz heyecanlar alevlendiriyordu

TDS 672 İki elini **uylugna** urdı-da: -Hay, yangın dünya, ot aldı! – diyip gıgırdı

TDS 672 Ecem ellerini **uylugna** urup, aglamaga başladı

3. Anlam Olayları Bakımından **uδluk*

Tenişev, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde ‘but’ (TTü. Trkm. Hakas. Yak.); ‘baldır kemiği’ (SUyg.) anlamlarında geçtiğini belirtmektedir (1997: 282). Sözün hayvanlarla ilgili anlamı yan anlam olmalıdır.

4. Meronim Olarak *uδluk

Anatomik anlamda *uδluk sözü ‘bacak’ anlamında kullanıldığında, *boδ sözünün NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen meronimidir. *uδluk sözü ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamında ise *bacak* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur. *siñök, *kemük, *tamır, *täri sözleri *uδluk sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*boδ : *uδluk ‘bacak’
NESNE : MADDE	*uδluk : *siñök, *kemük, *tamır, *täri
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : <i>udluk</i> ‘bacağın dizden yukarı kısmı’

2.2.22.3. *sa:n

Proto-Tü. *sa:n (Tenişev 1997: 282); Proto-Ogur *sa:n; Proto-Oguz *sa:n; **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): Trkm. sa:n; Güney-Doğu: YUyg. san, Özb. san; Kuzey-Batı (Kıpçak): Kumuk san, Karaçay-Malkar san, Tat. san, Başk. han, Kaz. san, Kırg san, Nogay san, Karakalpak san; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay san** (Tenişev 1997: 282)

1. *sa:n Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’da rastlanmayan bu sözün, Tenişev, birçok Türk lehçesinde *sa:n*, Başkurt Türkçesinde *han* şeklinde geçtiğini ve Çuvaş Türkçesinde ‘vücut’ anlamına geldiğini belirtmiş, *sa:n teriminin aslen ‘but’ anlamına geldiğinin *san-aç* ‘deri çantası’ (bu çanta, hayvanın but kısmındaki derisinden imal edilmektedir) sözünden anlaşıldığını belirtmektedir (1997: 282).

2. Anlam Olayları Bakımından *sa:n

Türk dili kaynaklarında şu anlamlarda kullanılmaktadır:

1) ‘but’. Kumuk ve Karaçay-Malkar dışında tüm kaynaklarında geçmektedir.

Kumuk, Karaçay-Malkar, Tat., Başkurt, Kır ‘uzuv, vücut parçası, vücut organı’;

2) ‘beden’ Kumuk, Karaçay-Malkar (Tenişev 1997: 282).

3. Meronim Olarak *sa:n

*sa:n, sözünün ‘but, bacağın dizden yukarı kısmı’ anlamı düşünüldüğünde *bacak* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur. *siñök, *kemük, *tamır, *tări sözleri de *sa:n sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : MADDE	*sa:n ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ : *siñök, *kemük, *tamır, *tări
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *sa:n ‘bacağın dizden yukarı kısmı’

2.2.23. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Diz

‘diz’ Lat. *genu* İng. *knee*.

2.2.23.1. *ti:z’ke

Proto-Tü. *ti:z’ke (Tenişev 1997: 284 *tuyzke); Proto-Ogur *ti:rke; Proto-Oguz *ti:zke; **KökTü.** viii. yy. *başlıgıg yükündürmiş, tizligig sökürmiş* ‘baş eğdirmiş, diz çöktürmüşler’ (THO 126); **Bud.Tü.ç.** *tiz* (U II 47, 78); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *tiz* ‘diz’ (DLT III: 123), *ti:z* (DLT III 123); **Harezmi ç.** xiv. yy. *tiz* (KE II: 638), *aşuğ* (KE II: 40), *yinçük* ‘diz, incik kemiği’ (KE II: 740); **EKıp.** *diz* (KTS: 63), *tiz*, *tizgi* (KTS: 278); **MKıp.** xiv. yy. *tiz* (Kİ 38); **Doğu Tü.** xv. yy. *tiz* (Sngl 194r. 19); **Batı Tü.** xiv. yy. *diz* (EM: 125), xv. yy *diz* (CH I: 197), *tiz* (CH I: 217), *diz* (DK II: 94);

xiii. – xix. yy. *diz* ‘diz’ (TTS II 1191), *agırşak*, *diz ağırşacı* ‘dizkapağı, aşık kemiği’ (YTS: 3), *diz gözi* ‘diz kapağının iki yanındaki çukurlardan her biri’ (YTS: 70); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *diz* ‘1. Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer 2. Oturulduğunda uyluğun üst yanı’ (TS 606); **Gag.** *diz* ‘diz’ (GS 141); **Azb.** *diz* (ATS 296), *diz* ‘1. Bacağın diz oynağı olan kısmı, bükülen yeri 2. Bacağın diz ekleminden buta kadar olan kısmı’ (ADİL II 95); **Trkm.** *dız*, *tirsek*, *egrem* (RLT: 92), *dız* ‘but kemiği ve incik kemiğinin birleştiği boğum, yer’ (TDS 282); **Güney-Doğu:** YUyg. *tizzé*, Özb. *tize*, *tiz*, SUyg. *dız*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tiz*, *tüz*, Tat. *tiz*, Kaz. *tize*, Kırg *tize*, Karakalpak *dize*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tize*, Tuva *diskek*, Hakas *tıs*, *tizek*, Yakut *tüsäh*; **Çuvaş:** *çër-puşşi*, *çërke* (Tenişev 1997: 284)

1. *ti:z’ke Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre *ti:z’ke sözü tüm çağdaş Türk lehçelerinde *ti:z* veya *tis* şekillerinde ‘diz’ anlamında kullanılmaktadır (ED 570). Doerfer, *ti:z’ke sözünü Halaç Türkçesinde *tiz* ve bazen *ti:z* şeklinde tespit etmiştir (1970: 26). Tenişev, bu sözün *ti:z’ke şeklinde olması gerektiğini belirterek. Bu sözün Türk dili sahalarında ‘diz’ anlamında kullanıldığını belirterek Altay dillerinden paralelleri vermektedir: Proto-Altay *tuyre ‘diz’: Proto-Mançu-Tunguz *tuyre-kse ‘baldır’; Proto-Moğ. *türei: Moğ. *türei*, Kalmık *türe*; Kore *tari ‘ayak’ (1997: 286).

2. *ti:z’ke Kullanım Alanı

THO 126 **başlığı** yükündürmis, tizligig söktürmis ‘başını eğdirmiş, dizini çöktürmüş’.

EM 125 şovukdan olmuş **dizler** ağrısın giderür

MŞ 129 onurğa ağrısınun ve bël ve **diz** ağrısınun dağı sebebi bunlardur

MŞ 134 bu ‘illet kış güninde olsa iki ayagın **dizine** degin ıssı şu içine kıoya

TTS II 1193 Gerek ise Fağfur Şahın kızın
Dileyem seninçün ü çökem **dizin**
TTS II 1193 Kaçan kıyamet günü olsa kamu halâyık bir depe üzerine geleler saf saf
durup **dizlerin** çökeler
TTS II 1194 Lü'lü' esir olup gelir âhir **dizin dizin**
Düşman hisarı gibi olur tarümar la' l
TTS II 1194 İlâhî örü turdum hazretinde, ki **dizin** oturdum yüzüm toprağa kodum
TS 606 Bir iskemlede ellerini **dizlerine** sermiş, sessizce oturuyordu
TS 606 Beş yüz sene evvel bahadır babalarımızın sizi **dize** getirerek zapt ettiği
yerleri alamayacaksınız
TS 606 Ne ettik de kaderimizi İngilizlerle Fransızların kaderine bağladık diye
dizlerini döven amatör diplomatlar
TS 606 Bir nişanlısı var ki hiçbir iş görmez, evden dışarı çıkmaz, kızın **dizi** dibinden
ayrılmaz
TS 606 Mengene gibi bir **el**, cerrahın yakasına yapışınca zavallının **dizlerinin** bağı
çözülecek gibi oldu
TS 606 Zaten ufacık mahalle, dedikodu desen **diz** boyu
TS 606 Kendi de **diz dize** gelecek kadar karşıma geldi oturdu
SFA-1 Yağız adam eller ellerini **dizlerine** bastırarak ayağa kalktı.
SFA-1 Sonra yine birdenbire bir manastırın kapıları avluya açılan **dizi dizi** odalarının
önündeki kaldırımında siyahlar giymiş, tadı hâlâ konuşusunda fıkırdayan bir
yetmişlik Rum, kadınına rastlıyorduk.
SFA-2 Sonra elinin üstünü **dizkapağına** vurmağa başladı.
HEA-1 Teyzem sedire oturmağa başladıktan sonra bir gün onu, **dizlerinin** üstünde,
kolları teyzemin belinde, gözleri onun gözlerinde, çocukluk hayatını anlatırken
buldum.
HEA-1 Münir odaya girmiş, yanında **diz** çökmüştü.
HEA-2 Oda da yalnız o varmış gibi oturuyor; iskelet gibi uzun bacakları **diz**
kemikleri ile pantolonunun altından teressüm ediyor, kocaman, ince ayaklarını
mütemadiyen sallıyordu.
HEA-5 Elleri **dizlerinde**, başı, şezlonga dayalı, sevimli gözleri duvarlardaki kâğıdı
seyrederken ben kapıdan girer girmez nazarlarında itimatla iddiasız bir sevinçle dolu
bir tebessüm uyanıyor.
HEA-7 Çevresinde beyaz, yumuşak bir küme teşkil eden tuvaletiyle, Japon
kadınlarının resimlerinde gördüğümüz gibi, **diz** üstü oturmuş, ellerini **dizlerinin**
üzerine koymuştu.
HEA-9 Uzun, siyah gölge içiliyor, **diz** çöküyor, başını yere koyuyor.
HEA-9 **Dizleri** titriyor, içi bomboş, kafasına tokmakla vuruluyor gibi ağrıyordu.
PSE 37 Simon Petri da, bunu gördükten sonra, İsusun **dizlernä** düşüp, dedi.
PSE 58 Ona gelip, yalvavararak, hem **dizçökerek** ona dedi ki her istärsen beni
paklamaa, kadir-san. İsus da acıyıp elini uzattı, ona dokundu.
PSE 112 Onun önünä **diz** çöküp, Onu gülmeyä kaldırırlardı.
UK 122 da bir nışanda onun beygiri **diz** çöker
UK 179 çökerek **dizce** ikonanın önünde çeketti Länka duvasını yaşları gözlerinde
UK 231 Popaz çıktı önä başaldı dua etmää, **diz** çöktü
ADİL I 211 sağ bacağını bükerek, **dizini** sandakyanın üstünä goydu
ADİL II 95 Gädır .. ovucları ilä diz gapaglarını ovdu, ayaklarını oynatdı.
ADİL II 95 ... Kärbälâyı Cäfär dizi üstä oturub üzü-goylu düşmüşdü çöräyin üstä.

TDS 282 Begenç meletmil calbalarını çizgap, **dızından** yökarı geçiripdir
TDS 282 Ol gapdalındaki oturanıñ **dızına** kakdı
TDS 282 Hiç haçan düşman öñünde épmez olar **dızlarını**.

3. Anlam Olayları Bakımından *ti:z'ke

Clauson, *ti:z'ke sözünü tüm çağdaş Türk lehçelerinde 'diz' anlamında kullanılmakta olduğunu belirtmiştir (ED 570) Tenişev, *ti:z'ke sözün tüm Türk dili kaynaklarında 'diz' anlamında kullanılmakta olduğunu belirtmektedir (1997: 284).

Modern Türkiye Türkçesi alanında *diz çökmek* 'dizlerini yere koyarak oturmak; dize gelmek', *dizini dövmek* 'çok pişman olmak', *dizleri tutmamak* 'dizlerinde derman, güç kalmamak', *dizlerine kara su inmek* 'beklemekten veya yorgunluktan güçsüz kalmak', *diz kapağı* 'dizin diz kapağı kemiği ile kaplı bölümü' gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

4. Meronim Olarak *ti:z'ke

Anatomik anlamda *ti:z'ke sözü, *bacak* ve bir çok lehçede 'bacak' anlamında kullanılan *aδak sözlerinin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilgileri sergileyen meronimidir. Ancak adak sözünün bacak anlamında kullanımı bir hiponim hiyerarşisi içinde bir metonim olarak düşünülmelidir. Diğer yandan *siñök, *kemük, *täri sözleri *ti:z'ke sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak, (*aδak) : *ti:z'ke</i>
NESNE : MADDE	<i>*ti:z'ke : *siñök, *kemük, *täri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak, (*aδak) : *ti:z'ke</i>

2.2.24. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BALDIR

‘baldır’ Lat. *sura*, İng. *calf*.

2.2.24.1. *baltır

Proto-Tü. **baltır* (Tenișev 1997: 283-284); Proto-Ogur **baltır*; Proto-Oguz **baltır*; **KökTü.** viii. yy. *baltır* (T VII 20, 5-6); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *baltır* (DLT); **EKıp.** *balır* (KTS: 23); *inçük* ‘diz kapağı ile topuk arası, bunun topuğa yakın olan kısmı, incik kemiği’ (KTS: 111); **MKıp.** xiv. yy. *baltır* (Kİ 36: xv); **Doğu Tü.** xv. yy. *baltır* (Sngl 127r); **Batı Tü.** xiv. yy. *baldır* (EM: 111), *incik* (EM: 145), xv. yy. *baldır* (MŞ: 21), *baldır* (CH I: 179), *baldır gemügi* (CH I: 395), *baldır* (DK II: 37); *çimke* ‘incik kemiği’ (YTS: 56); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *baldır* ‘1. Bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü, incik 2. Bu bölümün yumuşak ve şişkin olan arka tarafı’ (TS 208); **Azb.** *paça* (ATS 952), *baldır* ‘Kalçanın arka tarafında diz ile topuk arasındaki etli kısım’ (ADİL I 189); **Trkm.** *incik* ‘baldır’ (RLT: 70), *baldır* ‘ayağın incik ile dizin arasındaki etli yer’ (TDS 70), *incik* ‘1. Ayağın topuk ile baldır arası 2. Ayağın topuk ile diz arasındaki kemiği’ (TDS 339); **Güney-Doğu: Özb.** *baldır*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *baldır*, Kumuk *baldır*, Karaçay-Malkar *baltır*, *borbay* ‘baldır’ (Çifteler, Ilıca, *Emirdağ, Kırım Türkleri – Af.) Tat. *baltır*, Başk. *baltır*, Kaz. *baltır*, Kırğ *baltır*, Nogay *baltır*, Karakalpak *baltır*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *baltır*, Tuva *baldır*, Hakas *palır*, Yakut *ballır*, Tofa *baldır* (Tenișev 1997: 283-284)

1. *baltır Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **baltır* sözü ‘baldır’ anlamında güneydoğu Türk lehçeleri dışında çoğu modern Türk lehçelerinde vardır (ED 334). Tenișev, **baltır* sözünün Moğ.

bulçıñ ‘kol ve bacak kasları’; Proto-Mançu-Tunguz **bolcan* ‘kolluk’ örnekleri ile paralellik kurmaktadır (1997: 284).

2. **baltır* Kullanım Alanı

EM 111 baş **țamarından ƙan** aldurmak ve **baldırdan** ƣacāmat ētdürmekdür
MŞ 42 ve yüzi gözi kızıl olmak ve țamarlar țolu olmaƣdur ‘ilācı baş țamarından ƙan almak ve **baldırlarından** ƣacāmat ētmek ve țabī‘ atı telyīn eylemek ve cevāv içmek ve șol ƙan ģālib olana dēdügümüz ģıdāları ve șerbetleri tenāvül ētmek

TS 208 Tanıdıkları hep sefiller, ümmiler, ipten kazıktan kurtulmuş **baldırı** çıplaklardı.

SFA-2 Birinin kırçıl saçları gözüküyor, ötekinin çıplak, esmer, narin tüysüz **baldırlarından** tahmin ettiĝi kapkara, uzun saçlar gözüküyordu.

HEA-3 Uzun kollarından, uzun **baldırlarına** kadar yarışlarca birinci gelen, asil ve güzel bir atı hatırlatıyordu.

HEA-3 Yan gözle baktım, bunu söyleyen genç son derece cılız, İngiliz fanilasından kapalı göğüslü yeleĝi, **baldır** çoraplarıyla çok garip görünüyordu.

TDS 70 Ediginiñ goncı **baldırınıñ** yumrı etinden geçmen, yığirt-yığirt bolup dur (N. Pomma, Gaylak hızzın)

TDS 70 Çagalarıñ **baldırları**, butları, ikiyan gapdalları, golları-da açıktı

TDS 339 Onuñ ƣaŋ siñen **inciklerini** çöpçalamlar cızıpdr

TDS 339 Çorlan **inciklerini**, çöñürtge sıpcıran barmaklarını gızgın çēge gatadıptı

ADİL I 189 zabıt adam ășivini ālinā alıb, gızın cılpag **baldırına** dōyūr, gıșgırırdı

TNAS 68 Baș aırman, **baldır** sızlaman bolmaz.

3. Anlam Olayları Bakımından **baltır*

Tenişev, bu sözün Türk dili kaynaklarında Karaim, Tat. Tofa, Yak. dışında, ‘baldır’.

Azb. Trkm. Karaim, Kumuk, Tat. Özb. Tofa ‘incik’ gibi anlamlarını tespit edip birincil anlamın ‘baldır’ olduĝu kararına varmaktadır (1997: 284).

**baltır* sözünün doğrudan “bacak” için kullanılması durumunda bütün yerine parça kullanımı ile bir metonimi gerçekleşmiş olmaktadır.

4. Meronim Olarak **baltır*

Anatomik anlamda **baltır* sözü, *bacak* sözünün NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilgileri sergileyen meronimidir. **siñök*, **kemük*, **tamır*, **tāri* sözleri de **baltır* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak : *baltır</i>
NESNE : MADDE	<i>*baltır : *siñök, *kemük, *täri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>bacak : *baltır</i>

2.2.25. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AYAK

2.2.25.1. *aḍak

Proto-Tü. **aḍak* (Tenişev 1997: 288); Proto-Ogur **aḍak*; Proto-Oguz **aḍak*; **KökTü.** viii. yy. *adək* (KT); **Bud.Tü.ç.** *adaḵ* (EUTS: 3); **Man.Tü.ç.** *baştın berü adakka tegi* ‘baştan ayağa kadar’ (M I 30, 24-5); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *azək* (DLT I 32), *ayək* ‘ayak’ (DLT I: 84, DLT I 32), *adək* ‘ayak’ (DLT IV: 5), *adək* (DLT I 65); **Harezmi ç.** xiv. yy. *ayaḵ* (KE II: 60), *aḍaḵ* (NF III: 5), *ayaḵ* (NF III: 35); **EKıp.** *ayağ, ayaḵ* (KTS: 17); **Batı Tü.** xv. yy. *ayək* (MŞ: 18), *ayək* (CH I: 173), *ayağ, ayaḵ* (DK II: 26); xiii. – xix. yy. *ayağ* ‘1. Kadeh 2. Ayak 3. Basamak’ (TTS I 288-291), *ayağ, ayaḥ, ayaḵ* ‘ayak’ (YTS: 18, 119); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *ayək* ‘1. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü 2. Bacak 3. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri 4. Vücudun belden aşağı bölümü 5. Yürüyüşün ağırlık veya çabukluk derecesi 6. Basamak 7. Futun küpü alınarak hesaplanan değer 8. (*halk.*) Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste 9. Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut 10. (*coğ.*) Göl ayağı 11. (*edebiyat*) Halk edebiyatında koşuklarda kısa yedekli dizeler 12. (*edebiyat*) Halk edebiyatında uyak 13. (*matematik*) Bir doğrunun başka bir doğruyu veya bir düzlemi kestiği nokta 14. (*spor*) Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş

dereceden biri 15. (*spor*) Altılı ganyanda yer alan her bir koşu 16. (*madencilik*) Kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri' (TS 167-169); **Gag.** *ayak* '1. Ayak 2. Mobilya ayağı 3. Desek ayağı 4. Hayvan ve kuş ayağı' (GS 31); **Azb.** *ayağ* (ATS 68), *ayag* '1. İnsan ve hayvanın yürümesine hizmet eden uzvu 2. (*halk.*) Yarım arşına yakın mesafe ölçüsü 3. Sürat, adım mânâsında 4. Bir sıra şeylerin ayağa benzeyen, yere dayanan kısmı, dayağı, bacağı, direği 5. Çay, bulak ve benzeri akar suların aşağı kısmı 6. Son, ahır 7. (*halk.*) Defa, kere 8. (*mec. halk.*) Değersiz, alçak, kıymetsiz, yaramaz 9. Tüfek, tabanca gibi silahların çakmağı, tetiği 10. Çıkma dırım ekiyle: *ayagdan, ayagından* - hesaptan, ... hesabından 11. Bulunma durum ekiyle: *ayağında* (*halk.*) - vaktinde, gerekli anda, çağında, zamanı olduğu halde' (ADİL I 67-70); **Trkm.** *ayak* '1. Canlılarda yürümek için hizmet gören organ 2. Masa, sandalye ve benzerinin ayağı 3. Nehir veya akar suyunun aktığı yer 4. Son' (TDS 61); **Güney-Doğu:** YUyg. *ayak*, Özb. *ayak*, SUyg. *azak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *ayak*, Kumuk *ayak*, Karaçay-Malkar *ayak*, Tat. *ayak*, Başk. *ayak*, Kaz. *ayak*, Kırg *ayak*, Nogay *ayak*, Karakalpak *ayak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *ayak*, Tuva *adək*, Hakas *azak*, Yakut *atah*; **Çuvaş:** *ura* (Tenişev 1997: 288)

1. **ağak* Etimolojik Değerlendirmesi

Menges, Eski Türkçedeki kelime başında ve ortasında /d/ sesin modern güneybatı Türk lehçelerinde /y/ sesine (**ağak* > *ayak*), kuzeydoğu Türk lehçelerinde /t/ sesine (**ağak* > Tuv. *atah*) dönüştüğünü belirtmektedir. Ayrıca Hakas Türkçesinde **ağak* > *azak* dönüşümünün var olması **d* > *z* dönüşümüne işaret etmektedir. Hakas. *azak* > Çuvaş *ura* dönüşümü ise kuzeydoğu Türk lehçelerindeki sıkça rastladığımız *z* > *r* ses dönüşümüne işaret etmektedir (Menges 1944: 279; 1951: 90; 1995: 89). Doerfer, **ağak* sözünü Halaç Türkçesinde *hadak* şeklinde tespit etmiş fakat daha doğru şeklin

äyak < Tü. *adək* olduğunu ve ana Türkçeden gelen /-d-/ sesinin korunduğu belirtmiştir (1970: 26). Clauson’a göre **adək* sözünün tarih içerisinde ilk anlamı ‘bacak, ayak’ olarak geçmektedir. Tarihsel ve modern Türk lehçelerinin bazılarında ‘bacak’ bazılarında ise ‘ayak’ anlamında karşımıza çıkmaktadır (ED 45a). Tenişev, Clauson ile aynı düşüncede olup Moğ. **hadək* ‘son, akarsu kavşağı’ sözünü örnek vermektedir (1997: 288).

2. **adək* Kullanım Alanı

MŞ 18 yüzün ve elin ve **ayağın** şovuk şuyıla yuyalar

MŞ 23 eger burunı çok kıanasa yüzün ve elin **ayağın** kıatı şovuk şuyıla yuyalar ve kâfûrıla gül şuyın yıyladalar ve alnına tâze hıyâr kıabın ve nîlûfer yaprağın ve kıarpuz uralar

MŞ 134 bu ‘illet kıış güninde olsa iki **ayağın** dizine degin ıssı şu içine kıoya

TTS I 291 Bir **ayağ** üzre durur ha hu deyü

Yana yana derd ile yahu deyü

TTS I 291 Ol dem eriştı ki meyhane gibi zeynola bağ

Bir **ayağ** evde olup bağda ola bir **ayağ**

TTS I 291 Girüp meydan-ı aşk içre başı top eyleyen gelsün

Ayağ yerine başını o meydana koyan gelsün

TTS I 291 Ol zaifi yanımdan eyleme dūr

Ayağ altında koma nite ki mūr

TTS I 291 Dahi kırk **ayağ** olsun nerdübanı

Delim tertip ile düzsünler anı

TS 167 İskemlenin bir **ayağı** kırık. Bu köprünün dört **ayağı** var

TS 167 Mânicilerin kafa yormadan buldukları **ayaklar** Cenap’ı şaşkınlıktan şaşkınlığa sürükler

TS 167 Derken balıkçı öfkeyle **ayağa** fırladı, kafese kapatılmış bir kaplan gibi dolandı güvertede.

TS 167 O gün yer yerinden oynadı, bütün İstanbul’a **ayağa** kalkmıştı

TS 167 **Ayağı** buraya alışmasın, sonra yabancı misafirler varken de gelir, beni rezil eder

TS 167 Ara sıra ötekinin berikinin **ayağına** ip takmaktan başka konuşacak lakırtıları olmazdı

TS 167 Sandılar ki ihtiyar bahçıvan, paçaları sıvayacak, yeğenine Rabia’yı almak için paşanın **ayaklarına** kapanacak.

TS 167 **Ayağınızı** denk alıp, bu sorunu bir an evvel çözümlemenizi istiyorum

TS 167 Hatta vekilin bile **ayağını** kendisinin kaydırıldığını iddia ediyor

TS 167 Halep’ten İstanbul’a döndüğü gün **ayağının** tozu ile devrin padişahını görmeye gitmişti

TS 167 **Ayağınızın** türabıyım, çakeriniz efendimizi dünyada bırakmam

TS 167 **Arkasını** dönerek sandalyesini muavinin tarafına çevirdi ve **ayak ayak** üstüne attı

TS 167 Köy evinin içine **ayak** basar basmaz, elbette bir saman ve hafif tezek kokusu duyulur

TS 167 Bu şehirde akşama doğru / İçime korku / **Ayaklarıma** kara su iner

TS 167 Onları uyandırmaktan korkar gibi **ayaklarının** ucuna basarak odadan çıktı

TS 167 Mânicilerden biri 'gülerler' diye bir **ayak** tutar, ona biri karşılık verir.

SFA-1 Voli yerinin çakılında önce **ayak** sesleri, sonra denizde ve karada insan sesleri.

SFA-1 Denize çok yakınım; biraz uzatsam **ayaklarım** degecek.

SFA-2 Etrafına **yalınayak** çocuklar toplanmıştı.

SFA-2 Sokağa çıktığımız zaman benim de **ayakta** duracak halim yoktu, onun da.

SFA-2 Onların **ayak** seslerini hâlâ duyuyoruz.

HEA-1 Kimileri şişman, karnı dışarıya fırlamış, enseleri okkalı, gözler fırlak, yeni zamana **ayak** uydurmağa çalışan yaşları ilerlemiş adamlar.

HEA-1 Babam Doğu'daki sonsuz **ayaklanmalardan** birinde şehit olmuştu.

HEA-1 Kapıdan içeriye **ayak** atar atmaz gözlerin dişi yaratıklar, özellikle daktilolar arıyordu.

HEA-2 Sonra beni takdim etti ve **ayakta** biraz konuştuk.

HEA-2 **Ayaklarını** sallayarak hayvanın üstünde sessizce gidiyor, sabahı seyrediyordu.

HEA-2 **Yalınayak** genç kızlar atının dizginini yakalamış, kimi mahmuzuna dayanmış, yüzlerini ona emniyetle, muhabbetle çevirmişler, tehlikesiz ve dost, hepsi bir ağızdan konuşuyor.

HEA-3 O, **ayakta** dikilmiş titrerken hiç bakmıyordum.

HEA-3 **Ayakta** durabilecek bir memleket, bir vatan, önce ana topraklarında âsıl memleketin sahiplerinin servet ve saadetini, bayındır evlerini kurmak zorundaydı.

HEA-4 Seninle gelen yolcular sağlam **ayakkabı** değilmiş, babam onları tanıdı.

HEA-4 Hem herifin ayağında, renkleri kalmamış olmasına rağmen vaktiyle epeyce pahalı **ayakkabıları** varken, neden karısını **yalınayak** yürütmüş?

HEA-6 Çünkü yeni dünya sıkı bir **ayakkabı** gibi ruhumuzu sıkıyor, ruhumuza uymuyor.

HEA-9 Uzun günün çalışmasından bitap, ihtiyar kadının odasına gelir, arkasını sedire dayar, **ayaklarını** uzatır, elinde tefi, tatlı sesi, şarkıdan şarkıya atlardı.

HEA-9 Rabia yukarıya çıkarken ayakları geri geri gidiyordu.

HEA-9 Arkasında ayak sesi duyunca birdenbire döndü ve Rabia orta yaşlı bir cüce ile burun buruna geldi.

UK 21 **ayak** geçrimää deyni demir özengeylän

UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınar, deri kuşaklan baalı belindän, kara yüsek kalpak başlarına kara deridän uzun **ayakkabı** giysinnär

UK 37 çek benim **ayak** kaplarımı

UK 49 kalanı durärlar **ayakça** hanın iki tarafında hem ardında

UK 50 kollarnı, **ayakların** saurtmaa

UK 50 bugacılar da - geniş arkalı, kalın kollu hem **ayaklı** hem **ayaklı** kavi adamnar, belädän çıplak, boynularında asılı kemik - diş muskalar

UK 50 da şansora dirişmek enselerde ay: hem geriki **ayaklarda**

UK 61 **ayakça** durabilsin

UK 122 kalkıp **ayakça** derin ürek acısınan deer yavaş:

UK 140 yaklaşıp çözdü onun **ayaklarını**, ellerni
 UK 172 işidiler sal beygirlerin **ayakları** hem burnuları
 UK 216 onun **ayaklarına**, ellerne
 GTA 232 [dɑ bɪɣ_ 'ta: **ɑ'ja:** kɑt'di 'bɪrɑʃtʃik ki'sɑ]
 GTA 185 [**ɑjɑktɑrɪ'nɑ** jellərɪ'nə en'seɣ kɑkti'ɫɑɣ]
 ADİL I 67 Təkərlərin səsi, atların **ayaglarının** tappıltısı meşälərə səs salırdı
 ADİL I 67 äлиндä tilov, başında säbät şlyapa, **ayağında** brezent şalvar vā köynäk
 Ehmädibigäm gälir
 ADİL I 67 Üç **ayag** aralığı var. Stolların arası beş ayagdır.
 ADİL I 67 Säfär, goşun **ayağı** ilä getcäk, geç olacag, Mustafa han kändläri çalıb-
 çapıb gaçacag, gäl çaparag gädäk
 ADİL I 68 Çitin arşınıni bir şahıdan, .. ay - ulduzu iki abbasıdan, mähmäri on
 şahıdan vā galan malı da bu **ayagdan** giymät edirler
 ADİL II 115 bä'zän Dilşad hanım üzügoylu uzanıb, dirseklerini yerä goyarag çayı
 nälbäki ile içər vā **ayaglarını** pat-pat yerä döyerdi
 TDS 61 **Ayagı** ulı sığanın geer, ayagı kiçi söenin
 TDS 61 Baş ulusu – dövlet, **ayak** ulusu – mēhnet
 TDS 61 Gış paslınıñ ayagı ayaklanışı, şu gün hem soñkı günlerden biridi

3. Anlam Olayları Bakımından *aδak

Tenişev, Türk dili kaynaklarında *aδak teriminin şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 288):

1) 'Ayak'. Tüm tarihsel kaynaklarda görülür.

2) 'Bütün bacak'. Güney-batı: Tat. Başkurt Karaim Nogay Karakalpak Kaz.

Özb. Hakas. Yak. Çuv. 'bacak'.

3) 'Son, aşağı, alt kısım (> nehrin alt kısmı)'. TTü. Azb. Trkm 'nehrin ayağı, nehrin alt kısmı'; Karaçay-Malkar Nogay Karakalpak Kaz. Kır. Altay 'nehrin alt kısmı'; Özb. Uyg. Hakas. Tuv. 'nehrin alt kısmı'.

4) 'Bir nesnenin ayağı' Güney-batı: Karaim Kumuk Karaçay-Malkar Tat. Nogay Özb. Uyg. Hakas. Yak 'bir nesnenin ayağı'.

Bu anlamlar içerisinde *aδak sözünün 'bütün bacak' için kullanımı bütün yerine parça kullanımı gösterdiğinden metonimi ortaya çıkarır. Bu sözü 'son, aşağı, bir nesnenin ayağı' gibi anlamlar ise benzetmeye dayalı metaforik anlamlardır.

Tenişev, eski Türk dilinden günümüze **bu:t* ‘bacak’ sözü ile **aδak* ‘ayak’ sözünün kullanımları ile ilgili olarak Altay Tuv. Tofa, **aδak* teriminin organ adı olarak görevini yitirdiğini ve sadece metaforik anlamda ‘bir şeyin sonu, alt kısmı’ olarak varlığını sürdürdüğünü, **bu:t* ‘bacak’ anlamında kullanılmaya devam ettiğini, Tat. Başkurt, Karaim, Nogay, Karakalpak, Kaz. Hakas. Yak. lehçelerinde **bu:t* sözünün ‘bacağın üst kısmı’ anlamında, **aδak* sözünün ise ‘bacağın tümü’ anlamında kullanıldığını, Çuvaş Türkçesinde **bu:t* teriminin kaybolduğu, **aδak* sözünün ise ‘ayağın tümü’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1997: 288). Burada aslında Tenişev belirtmemekle birlikte birçok lehçedeki bütün yerine parça kullanımına dikkati çekmiş olmaktadır.

Fonksiyonel olarak baktığımızda, **aδak* ‘insanın dik durmasını sağlayan organdır’. Metaforik kullanımlarına baktığımızda, cansız nesnelerin dik durmasını sağlayan veya temeli olan birçok şeye de *ayak* denir: *masa ayağı*, *sandalye ayağı*, *kadeh ayağı*. Burada da bir metafor vardır.

Modern Türkiye Türkçesinde *ayak bas-* ‘bir yere varmak, ulaşmak’, *ayak sür-* ‘verilen bir işi ağırdan almak’, *ayak uydur-* ‘yürüyüşte adım atışını başkalarınınkine uydurmak’, *ayağını denk al-* ‘başkalarının kendisine yapması ihtimali bulunan kötülöklere karşı uyanık davranmak’, *ayağını kaydır-* ‘bir yolunu bulup birini işinden veya görevinden uzaklaştırmak’, *ayağını yorganına göre uzat-* ‘giderini gelirine uydurmak’ *ayakta kal-* ‘oturacak yer bulamamak; yıkılmamak, çökmemek’, *ayakta tut-* ‘bir şeyin sürekliliğini sağlamak’ ve Gagauz Türkçesinde *ayak ucunda gez-* ‘sessiz yürümek’, *ayaklar altında dolaş-* ‘engel olmak’, *ayakta dur-* ‘güçlü olmak’, *ayak izinden git-* ‘takip etmek’ gibi kullanımlar dikkat çekicidir.

4. Meronim Olarak *aδak

Anatomik anlamında *aδak sözü, *bacak* sözünün hem NESNE : PARÇA hem de ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir. Ayrıca *ta:pan ve *topuk sözleri *aδak sözünün özellikle ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimleridir. Diğer yandan *ärñäk, *barñak sözleri *aδak sözcüğünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir. *siñök, *kemük, *tamır, *täri sözleri de *aδak sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>bacak</i> : *aδak *aδak : *ärñäk, *barñak
ALAN : MEKÂN	<i>bacak</i> : *aδak *aδak : *ta:pan, *topuk
NESNE : MADDE	*aδak : *siñök, *kemük, *tamır, *täri

2.2.26. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TABAN

‘taban’ Lat. *solea*, İng. *sole*.

2.2.26.1. *ta:pan

Proto-Tü. *ta:pan (Tenişev 1997: 289); Proto-Ogur *ta:pan; Proto-Oğuz *ta:pan; **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *taban* (DLT I 400; 405, 3); **Harezmi ç.** xiv. yy. *taban* (KE II: 586); **EKıp.** *ökşe, ökşem* ‘ökçe, taban’ (KTS: 210), *taban* ‘taban, ayak tabanı’ (KTS: 257); **Doğu Tü.**: xv. yy. *taban* (Sngl 151r. 128); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kaluçā* ‘taban’ (YTS: 123); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *taban* ‘1. Ayağın alt yüzü, aya 2. Üstü kapalı bir yerin gezinilen, ayakla basılan yüzü, tavan karşısı 3. Ayakkabının alt bölümü 4. Kaide 5. Bir şeyin en alt bölümü 6. Değerlendirmede en alt derece 7. Bir toplumu, bir kuruluşu oluşturan, yönetime katılmadan etkili olan

kitle 8. Temel 9. (coğ.) Bir ırmağın en derin olan orta yeri 10. (denizcilik) Dikey duran direk, çubuk, seren vb.nin alt bölümü 11. (matematik) Bir cismin veya bir biçimin yüksekliğini ölçmek için aşağıdan yukarıya doğru başlama noktası olarak alınan yüzey veya çizgi, kaide 12. (matematik) Üslü sayılarda kuvveti alınan sayı: 53 anlatımında 3 rakamı üstür, 5 ise tabandır 13. (halk.) Tarlanın düz ve verimli kesimi 14. (eski) Kılıç vb. yapımında kullanılan iyi cins demir' (TS 2106), *daban* 'ayağın altı, taban' (-Uş.; -İsp.; -Brd.) (DS IV: 1313); **Gag.** *taban* '1. Ayak tabanı, ayakkabı tabanı 2. Dağ eteği 3. Kızağın kayışı' (GS 455); **Azb.** *daban* (ATS: 217), *daban* '1. İnsan ve hayvan ayağının dal kısmı 2. Ayağa giyilen şeylerin arka kısmı 3. (halk.) Bir taban kadar olan uzunluk 4. (halk.) Defa, kere 5. Bak. **ayag** 9. anlamda 6. (mahallî) Değirmenin üst taşını yukarı kaldırmak için direklerden yapılan kurgu' (ADİL II 8); **Trkm.** *daban* '1. Ayağın bütün olarak aşağı kısmı 2. Ökçe ve ökçenin aşağı 3. Ayağın genişliği ve uzunluğu ile ilgili bir ölçek' (TDS 233); **Güney-Doğu:** YUyg. *tapan*, Özb. *taban*, SUyg. *tavan*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *taban*, Kumuk *taban*, Karaçay-Malkar *taban*, Tat. *taban*, Başk. *taban*, Kaz. *taban*, Kırg *taman*, Nogay *taban*, Karakalpak *taban*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *taman*, Tuva *davan*, Hakas *taban*, Tofa *daman*; **Çuvaş:** *tuBan* (Tenişev 1997: 289)

1. *ta:pan Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, *ta:pan sözünün temel anlamını 'ayağın tabanı' olarak vermiş ve tüm modern Türk lehçelerinde aynı anlamda ve bazı metaforik varyantlarla mevcut olduğunu belirtmiştir (ED 441b).

Tenişev, Altay *tavaş*, Hakas *tamas* 'hayvan pençesi', Çulım *tavaç*, Şor *tamaş* 'el ayası' gibi etimolojik açıdan benzer sözcükleri örnek vermiştir. Altay dillerinden paraleller olarak Moğ. *tabag 'taban' sözlerini örnek göstererek, Saha

Türkçesindeki *tabagay* ve Tuva Türkçesindeki *tavaṅgay* şekillerinin büyük ihtimalle Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1997: 289).

2. *ta:pan Kullanım Alanı

MŞ 98 buḫūr-ı Meryem ki Türkce **deve tabanı** dërler anı ʔalaḫ üzerine yaḫu eyleseler fāyide kıla

HEA-1 Artık bir gece önceki kalabık, **tabansız**, hatta hasta görünen adama hiç benzemiyordu.

HEA-2 Beni Ankara’ya iletin, **tabanımı** öpem, tohtora di, beri Ankaraya iletin?

HEA-3 **Tabanları** parça parça olmuş, bu zavallı ayaklara kendimden geçerek saygıyla bakıyorum.

HEA-3 Çıplak ayağını ikide birde dizinin üstüne koyuyor, **tabanında** biriken topraklar parmaklarının arasında katılaştan çamurları ellerinin turnaklarıyla ayıklıyor ve benimle konuşuyor.

HEA-3 Nasırlı ellerinle, patlak **tabanlarımla**, hasretten lime lime olmuş zavallı kalbinle oynayanlar cezalarını buldular.

HEA-4 **Tabanları** dar, yukarıya doğru geriş ayakların kınalı parmakları garip renkli iki yaprak gibi açılıyor.

HEA-4 Şaban’ın nasırlı **tabanları** çam iğnelerini çatırdatarak uzaklaşıırken Mürsel Hanife’ye seslendi.

HEA-9 Kaç defa: “Hilmi’nin Genç Türk olduğunu görsem, **tabanlarımı** didik didik edecek bir falakaya çeker, sonra Fizana sürerim” demişti.

ADİL II 8 Çoh gāzmākdān **dabanlarım** sızıldayır

ADİL II 8 Gārānfil hala corabların ikisinin dā **dabanımı** tohuyub kāsdi

ADİL II 8 Dilānçi ayağına **dabanları** yatırılıb āyılmış bir kişi başmağı geymişdi

TDS 233 Daga çıksaṅ hem, **dabanıṅı** gözlep gez

TDS 233 Ayaklarıñıñ bolsa dabanları kirden cayrık-cayrık, her cayrığında guş guzlamaylıdı

TDS 233 Bibinin adı tutuldı velin, édil **dabanına** köz basılan yalı boldı

3. Anlam Olayları Bakımından *ta:pan

Tenişev, Türk dili kaynaklarında *ta:pan sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 289):

1) ‘Ayak tabanı (insan ve hayvan)’. Tuv. dışında tüm dillerde vardır. Çağ. Azb. Kumuk. Karaçay-Malkar, Özb. Uyg. SUyg. ‘topuk’. Çuv - ‘aya’. Tuv. ‘insan ayağı, uzuv’.

2) Ayak tabanına yakın olan nesnelere metaforik anlama taşıması: ‘ayakkabı tabanı, üzengi tabanı ve benzeri’ - Tuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

3) ‘Kızağın kayışları, tabanı’ Gag. Başkurt, Alt. Hakas. Çuv.; Azb. Uyg. ‘tekerlek tabanı’.

Bu anlamlar arasında ikinci ve üçüncü anlamlar metaforik olmaktadır.

**ta:pan* sözünün ‘insan ayak tabanı’ anlamı dışında hayvan ile ilgili olan anlamlar metonimiktir, bunun dışındaki bütün diğer anlamlar benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

4. Meronim Olarak **ta:pan*

Anatomik anlamında **ta:pan* sözü, **aḍak* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	* <i>aḍak</i> : * <i>ta:pan</i>
--------------	---------------------------------

2.2.27. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde TOPUK

‘topuk’ Lat. *os calx*, İng. *heel*, *calcaneus*.

2.2.27.1. **topuk*

Proto-Tü. **topuk* (Tenişev 1997: 286); Proto-Ogur **topuk*; Proto-Oguz **topuk*; **Bud.Tü.ç.** *topık* (TT VII); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *aşuk* ‘insanın topuk kemiği’ (DLT I: 66), *topık* ‘topuk’ (DLT IV: 640); **Harezmi ç.** xiv. yy. *topuḳ* (KE II: 643); **EKıp.** *aşık* ‘topuk kemiği, aşık’ (KTS: 14), *dopuḳ* (KTS: 64); **Batı Tü.** xv. yy. *topuk* (CH I: 361), *topuḳ* (DK II: 292); xiii. – xix. yy. *topuk* ‘topuk’ (TTS V 3827); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *topuk* ‘1. Ayağın yuvarlakça olan alt bölümü 2. Ökçe 3. (madencilik) Belli bir amaçla kazılmaksızın asıl yerinde bırakılan kömür bloku veya cevher kütlesi’ (TS 2239), *toppuh* ‘topuk’ (Çarıkçı *İğdır -Kr.) (DS X: 3964), *topur*

‘topuk’ (*Mersin, *Tarsus -İç.) (DS X: 3965); **Gag.** *topuk* (KGRL 58), *topuk* ‘topuk’ (GS 474); **Azb.** *topuġ* (ATS 1145), *topug* ‘Ayakta: baldır kemikleri ile ayak kemiklerinin birleştiği yerde yanlara çıkan oynak’ (ADİL IV 198); **Trkm.** *ökce* (RLT: 163), *topuk* ‘ökçe ile incik kemiğinin birleştiği yerinde iki tarafta duran kemik’ (TDS 655); **Güney-Doğu:** YUyg. *topuk*, *tobuk*, Özb. *tupik*, SUyg. *to:k*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tobuk*, Kumuk *tobuk*, Karaçay-Malkar *tobuk*, Tat. *tubuk*, Başk. *tubuk*, Kaz. *tobık*, Kırg *topuk*, *tomuk*, Nogay *tobık*, Karakalpak *tobık*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *topuk*, *tomuk*, Tuva *dovuk*, Hakas *tomıh*, *tomıh*, Yakut *tobuk* (Tenişev 1997: 286)

1. *topuk Etimolojik Değerlendirmesi

Doerfer, *topuk sözünü Halaç Türkçesinde *topok* veya *toppok* şeklinde ‘ayak bileği kemiği’ anlamıyla tespit etmiştir (1970: 27). Tenişev, Clauson’un iddia ettiği gibi bu sözün, *top terimi ile bir ilişkisinin tespit edilemediğini belirterek Altay dillerinden şu paralelleri vermiştir: Proto-Altay *t‘op ‘i- ‘dizkapağı’: Proto-Mançu-Tunguz *tof-gi-: Evenk *tuv-nu-ken* ‘baldır, incik’, Udmurt *tokpugu* ‘el ve kol kemiklerinde çıkıntılar’, Mançu *tobgia* ‘dizkapağı’; Moğ. *toyı-g < *tobig ‘dizkapağı’, Kalmık *tög*, *töŋ*, Buryat *toyn* (1997: 286).

2. *topuk Kullanım Alanı

MŞ 128 yan başında sızlaya tã **topuğa** degin ‘ilâcı budur
TTS V 3827 Biz **topuk** çalmada siz zevk u safada her şep
Kaldırıp kâ‘b-ı muhanna gini cam-ı bade
TTS V 3827 El-medeş: Devenin bilekçelerinin iç yüzleri yürürken biri birine
carpmak cihetiyle **topuk** çalmağa denir.
TS 2239 **Topuklarına** kadar uzun saçları vardı
TS 2239 Sıska kız, alışık olmadığı yüksek **topuklarla** yürümeye çalışıyordu
SFA-2 İstanbul’a geldiği zaman sırtında Anadolu’nun donuk sarısı, donuk kırmızısı,
donuk turuncusu, can alıcı yeşili birbirine fazla gösteriş etmeden göz almadan
vücuda sarılıveren bir gömleği, başında canlı kırmızı, yeşil oyalı siyah bir krep,
belinde etekleri **topuklarını** döven pamuklu pazenden bir fistanı vardı.

HEA-3 Ayaklarına **topukları** yaldızlı, sırma işlemeli terlikler, sırma saçlarını örsünler diye teller gönderdim.

HEA-3 Bütün pehlivanlardan o, bir baş uzundu, ince, kuvvetli boynundan **topuklarına** kadar bir tutam fazla et görülmüyor, düzgün ve ahenkli bir adale silsilesi birbirine giriyordu.

HEA-4 Saçları **topuklarında**, kadınla beraber, evin üstündeki balkona bir başka asma merdivenden çıktılar.

ADİL IV 198 Avtor äsärinin başlangıcında yazır ki, gızın uzun saçları **topuguna** deyirdi

TDS 655 Toyda **topuk** etmez, sadakada san

TDS 655 Kenarınıñ bir neçe erleri **topugından** yökärı çıkmayar

TNAS 12 Aç deyip aşık etini iyime, dok deyip **topuk** etini goyma (Aşukluğunun etini ajam bolsañ iyime, topuk etini dokam bolsañ goyma).

TNAS 103 Daldan zıñılan daş **topuga** deger.

3. Anlam Olayları Bakımından *topuk

Tenişev Türk dili kaynaklarında *topuk sözün şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 286):

1) ‘Ayak bileği, baldır’. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Kıp. Çağ., Güney-Batı Türk lehçeleri, Karaim, Tat. Nogay, Karakalpak, Kır. Alt. Özb. Uyg. Hakas.

2) ‘Dizkapağı’. Nogay, Kaz. Kır. Alt. Uyg. SUyg. Hakas. Tuv.

3) ‘Diz’. Kumuk, Karaçay-Malkar, Tat. Başkurt, Yak.

Bu anlamlar içerisinde ‘ayak bileği’ ve ‘baldır’ anlamları bütün yerine parça kullanımını gösterdiğinden metonimik anlamlardır. ‘Diz kapağı’ ve ‘diz’ anlamlarının ise benzetmeye dayalı olma ihtimali oldukça güçlüdür.

4. Meronim Olarak *topuk

Anatomik anlamında *topuk sözü, *ađak sözünün NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilgileri sergileyen meronimidir. *kemük, *tări sözleri de *topuk sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimleridir.

NESNE : PARÇA	*ağak : *topuk
---------------	----------------

ALAN : MEKÂN	*aδak : *topuk
NESNE : MADDE	*topuk : *kemük, *täri

2.2.27.2. *ögçä

Proto-Tü. *ögçä (Tenişev 1997: 289); Proto-Ogur *ögçä; Proto-Oguz *ögçä; **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** ökçe ‘1. Ayakkabı altının topuğa rastlayan yüksek bölümü, topuk 2. Topuğun arka bölümü 3. (halk.) Saban demirinin geçtiği ağaç parçası’ (TS 1721); **Gag.** yökçe; **Azb.** ökçe (ATS 943), ökcä ‘Ayakkabı altının topuk altına düşen aşağı kısmı; taban’ (ADİL III 463); **Trkm.** ökce; **Güney-Doğu:** YUyg. ökçe, Özb. okçä; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. ökçe, Tat. ükçä, Başk. üksä, Kaz. ökşe, Kırg okçö, Nogay ökşe, Karakalpak ökşe; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Tuva e:dzek, Hakas edzek (Tenişev 1997: 289)

1. *ögçä Etimolojik Değerlendirmesi

Tenişev, bazı araştırmacıların bu *ögçä sözünü *ök sözünden getirdiklerini belirterek sözün Çağ. ök ‘destek, dayanak’ sözü ile ilgili olmadığını öne sürmüş ve Proto-Mançu-Tunguz *feki- ‘ayakla vurmak, basmak’ paralelini örnek vermiştir (1997: 289).

2. *ögçä Kullanım Alanı

TS 1721 **Ökçesi** yenmiş ayakkabıların üstünde çamurlu paçaları lime lime sarkıyordu

HEA-2 Ne genç, ne pembe dudaklı, ateşin gözlü talebeler, ne uzun **ökçeli** zarif muallimler vardır.

HEA-2 Hamal ile genç Münevverin, Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla yüksek **ökçeli** süslü kadının omuz omuza, yüz yüze geldiği bir gündü.

HEA-3 Ayağında **ökçesiz** uzun potinler, arkasında bol kısa bir yeldirme, başında beyaz bir örtü, Süleyman’la beraber çiftliğin her tarafında görünüyordu.

HEA-4 Nazire hepsine karışıyor, bilmece gibi lâflar ediyor, parmakları mütemadiyen saçlarını düzeltiyor, yüksek **ökçelerini** yere vurarak, hep kendi dediklerini dinletmek istiyordu.

HEA-6 Arkasında uzun siyah bir esvap aykklarında **ökçesiz** erkek iskarpinleri.

HEA-9 Karşılarında, uzun **ökçelerinin** üstünde yalpa vurur gibi yürüyen, iki genç kadın onlara yaklaştı.

3. Anlam Olayları Bakımından *ögçä

*ögçä sözünün Türk dili metinlerinde genel olarak ‘topuk’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Diğer yandan ‘ayakkabı topuğu, ayakkabının arka kısmı’ anlamına da oldukça sık rastlanmaktadır.

*ögçä sözünün temel anlamının organ adı olması durumunda ayakkabı ile ilgili kullanım ise metonimik bir unsurun metaforik olarak kullanımıdır.

4. Meronim Olarak *ögçä

*ögçä sözü ‘insan topuğu’ anlamında kullanıldığı taktirde *aδak sözünün NESNE :

PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilgileri sergileyen meronimi olur.

NESNE : PARÇA	*aδak : *ögçä
ALAN : MEKÂN	*aδak : *ögçä

2.3 İç Organlar

Bu bölümde biz, insanın vücudunun iç organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelemesine yer verilmiştir. İncelememiz, şu kavramları içine almaktadır: KALP, AKCİĞER, KARIN, MİDE, BÖBREK, KARACİĞER, BAĞIRSAK, DALAK, GÖBEK.

2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KALP

‘kalp’ Lat. cor İng. heart.

2.3.1.1. *yüräk

Proto-Tü. *yüräk (Tenişev 1997: 276); Proto-Ogur *yüräk; Proto-Oguz *yüräk; **KökTü.** viii. yy. **köñülteki:** *savımın* ‘aklımdaki sözler’ (KT. Gün. 12); **Bud.Tü.ç.** *köñülimin yürekimin ertinju tepretti titretti* ‘aklımı ürpertti kalbimi titretti’ (TT X 451), *yavlak sakınç köñülünde yaşuru* ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *yürek* ‘yürek, kalp’ (DLT III: 18), *yardı: meniñ yürek* ‘kalbimi yardı’ (DLT III 18); **Harezm ç.** xiv. yy. *iç* ‘iç, içeri; kalp, gönül’ (KE II: 259), *yürek* (KE II: 751), *yürek* (NF III: 492); **EKıp.** *yürek* ‘yürek, kalp’ (KTS: 333); **MKıp.** xiv. yy. *yü:rek* ‘kalp’ (Kİ 93); **Doğu Tü.** xv. yy. **köñül** *kalış* ‘gönül yorgunluğu, endişe’ (Sngl. 310r. 22), *yürek* ‘kalp’ (Sngl. 342v. 5); **Batı Tü.** xiv. yy. *yürek* (EM: 199), xv. yy. *yürek* (MŞ: 19), *yürek* (CH I: 438), *yürek* (DK II: 343); xiii. – xix. yy. *yürek* ‘1. Mide 2. Cesaret’ (TTS VI 4768); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *yürek* ‘1. Kalp 2. Bir kimsenin ruhsal yönü, gönül 3. Kupa 4. (mec.) Herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret 5. (mec.) Acıma duygusu 6. (halk.) Mide, karın, iç’ (TS 2481), *üreğ, ürek* ‘yürek’

(Karakoyunlu *İğdır, Koyundere *Ahıska -Kr.) (DS XI: 4068), *yürek*, *yurek* ‘karın, mide’ (-Ay.; -İz.; -Es.) (DS XI: 4332), *yürek* ‘mide; cesaret’ (YTS: 254); **Gag.** *yürek* ‘1. Kalp, insan ruhu 2. Mide’ (GS 489); **Azb.** *ürek* (ATS: 1177), *üräk* ‘1. İnsanda kan dolaşımının göğüs boşluğunun sol tarafında yerleşen merkezi organ: kalp 2. (mec.) Bu organ insanın his, heyecan, ruh hali, duygu sembolü gibi 3. (mec.) Bak. *gälb* 2. anlamında, fitne 4. (mec.) Cesaret, hüner 5. *üräyindän* şeklinde *zarf* - istediği gibi 6. *üräklä* şeklinde *zarf* - 1) korkmadan, çekinmeden, ihtiyat etmeden, hünerle, cesaretle 2) Hevesle, yürekten can ve gönülden’ (ADİL IV 252 - 253); **Trkm.** *yürek* (RLT: 178), *yürek* ‘1. Kalp 2. Bir yerin veya bir zatın esası, merkezi 3. Güç, kuvvet, gayret 4. Adamın duygu, tesiri, keyfini taşıyan organın sembolü’ (TDS 357); **Güney-Doğu:** YUyg. *yürek*, Özb. *yürek*, SUyg. *yörek*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *yürek*, Tat. *yüräk*, Başk. *yüräk*, Kaz. *jürek*, Kırg *jürök*, Karakalpak *jürek*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Tuva *çürek*, Yakut *süräh*; **Çuvaş:** *çëre* (Tenişev 1997: 276)

1. *yüräk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre **yüräk* sözü tarihsel ve modern Türk lehçelerinde organ adı ‘kalp’ anlamında kullanılmakla birlikte az sayıda metaforik soyut kullanımlara da rastlanmaktadır (ED 965a). Tenişev de bu görüşe katılarak Altay dillerinden şu paralelleri vermektedir: Proto-Altay **cürke* ‘yürek’: Proto-Mançu-Tunguz **curga-* ‘namuslu, cesur’: Evenk *curri*; Moğ. **cürüken* ‘yürek’ (1997: 276).

2. *yüräk Kullanım Alanı

DLT I 46 **özüm** ağrıdı ‘karnım ağrıdı’ (öz; yürek ve karnın içindeki nesne)
DLT III 18 yardı: meniñ **yürek**
EM 199 .. ve müferrihdür, gönül açar, **yürek** ditremesine yavlağ yarar
MŞ 84 bāselik tamarından kân alalar ve **yürek** harâretin teskîn edeler
MŞ 104 dudaklar gēce yaş olup gündüz kuru olmak ve **gönül** tarlığanmak ve gēce gēce diş kırcıldamak

TTS VI 4768 Bulara bir sayruluk veribidi kim karınları ıtlak oldu, şöyle kim her birisi **yüreğün** ovar idi ta kim ol renclerden Tevrat'ı unuttular.

TTS VI 4768 Kişide kim erlik ola vü **yürek**

Ana gün ölümdür ne kaçmak gerek

TTS VI 4768 Ne zehre ile güzere edersin ve ne **yürekle** gezersin?

TTS VI 4768 Ol arada kimse ile da' va idesi **yüreğim** yoktur

TS 2481 Fazıla Hanım'ın elleri terliyor, **yüreği** sarsılıyordu

TS 2481 Ona merhume demek bile **yürek** parçalayıcı bir şeydir

TS 2481 Ayşe Hanım, kahveciden limon şekeri almış, **yürek** ferahlatır diye uzatıyor

TS 2481 Fakat sesi **kulaklara** değil, doğru **yüreğe** çarpar, **yüreğe** işlerdi

TS 2481 Çıngırağın her çekilişinde ikisinin de heyecandan **yürekləri** ağızlarına geliyor.

TS 2481 **Yüreğim boğazıma** tıkanmış bir hâlde, bu basit, bu aşağılık konuşmaları dinliyorum

TS 2481 **Yüreği** bozulanların **gözleri** karanlık koridorlara, kapılara, pencerelere kaydı

TS 2481 Aklımıza eski günler gelince / **Yüreğimiz** cız eder

TS 2481 Bunu düşündükçe gülümser, tatlı tatlı **yüreği** çarpar, ruhunda kopan bir hamleyle örsünün üzerinde milyarlarca kıvılcım tutuştururdu

TS 2481 Yusuf bütün olayları korkuyla, **yüreği** daralarak izliyordu

TS 2481 **Yüreğim** merhametten eziliyor, dizlerim vücudumun yükü altında çökecek gibi oluyordu

TS 2481 Ne dersiniz kız bayağı hasta oldu, deniz tutmuş gibi **yüreği** kabarmaya başladı

TS 2481 Kapıda her araba durdukça **yüreğim** kalkıyordu

TS 2481 **Yüreği** kan ağlıyordu, onların şu perişan, sürüm sürüm hâllerini gördükçe...

TS 2481 Zaten kostüm meselesinden dolayı üzülen ve hırçınlaşan **yüreği** sanki bir diken yığımına sürtünür gibi kanıyordu.

TS 2481 Namazı nasıl kıldığını bilmedi, **yüreğinde** bir şeyler kaynıyordu

TS 2481 Ankara ufuklarına bakarken eskisi gibi insanın **yüreğine** gariplik çökmüyordu.

TS 2481 Zavallı adam, son nefesinde bir ekmek kadayıfı istedi; alıp yediremedim. O, **yüreğine** dert oluyor

TS 2481 Eğer bizden gizli Paris'e kaçsaydın babamın **yüreğine** inerdi

TS 2481 Adam odur ki komşusunun ineği dişi doğurdu der, **yüreğine** od düşer

TS 2481 Sanki bana herkese yaptığından fazla **yüreğini** açardı

TS 2481 Onu tanıyamamak sinsi bir korku gibi **yüreğini** kapladı

SFA-2 Kibar, iyi **yürekli**, mütevazı Muhlis bey zaten istemezdi mezar taşı.

HEA-1 Zayıf **yürekli** olan kocası bu davranışa karşı üzüldüğünü belli ederse “Elin piçine dadılık edemem!” diye adamı haşlardı.

HEA-3 O kadar gökte yerde, bu dıştaki hareketsizliğe karşılık, **yüreklerde** derin ve ilâhî bir duygu ve ruh hareketi vardı.

HEA-4 Anası köyde güzelliği ile meşhur, fakat katı **yürekli** bir kadındı.

HEA-4 Bu tantanalı sözlerin **yürekten** tek hayranı Nazire idi.

HEA-6 Demek beni de kendin gibi yarım **yürekli** sanıyorsun?

HEA-6 Fakat Rauf bundan nasıl ezilir, saatlerce zamanını, **yürek** çarpıntısı içinde geçirirdi.

HEA-8 Derin değil, fakat zarif, iyi **yürekli**, biraz da şımarık olan bu kadının Numan'la ilişkisini inceliyordum.

PSE 2 Ondansora (bitkidä) göründü öbürlerin onikisinä sofrada oturaklara hem onların yüzlerine urdu onların inamasızlı için hem **yürek** çetinnii için.

PSE 4 Oda onlara dedi: ey akılsızlar hem air-**yürekli**ler inanmak için prorokların cumle söylediklerinä.

PSE 31 Benim Gökteki Bubam da sizi bölä yapacak, her herkez kendi kardaşlarınıza **yüreklerinizdän** başlamazsanız onların yanırlıklarını.

PSE 43 Seväsın Saabi Allahını bütün **yürekdän**.

PSE 59 Ve hihatçılar orada olup oturlardı hem **yüreklerindä** düşünürldi ki, Neçin Bu böllä küfr söyler.

PSE 59 Neçin **yüreklerinizdä** bunları düşünersiniz?

PSE 84 Onların gözlerini körledi hem onların **yüreklerini** katılatı, ki gözlerinlän görmesinler hem **yüreklerinlän** anlamasınlar.

PSE 99 Amma bunları sizä söyledim için kahırlan doldu sizin **yürekleriniz**.

PSE 94 Ko sizin **üreeniz** şaşırmasın; Alaha inanın, hem Bana inanın.

UK 50 han - salt göz hem **ürek**

UK 77 çok yakındı **üreklän** kardaşına

UK 84 hep tä **üreenä** damnamıştı

UK 85 nändä senin **ürek** güllerin?

UK 95 başarısı, osa **ürek** mi tuttu bunu?

UK 111 çetin **ürekli** adamdı

UK 122 kalkıp ayakça derin **ürek** acısınnan deer yavaş:

UK 142 Alinin **ürää** titredi korkudan

UK 143 İy **ürekli** çocuksun

UK 153 Aynä hep kitli **üreklen** yaşeer

UK 159 Nikolçu soğuk **üreklen** itirdi kılıcını

UK 169 kurşun **üreine** batık

UK 172 dayanır mı **ürek**

UK 177 ne zamandan **ürääm** yaner

UK 210 **üreenä** bir sevinmelik damnadı

UK 233 ateşli **üreklerlän**

UK 244 belliydi, ani **ürekli** kız

UK 256 Zana oturardı kitle **üreklän**

GTA 184 [ɛɪ sa: 'bɪ ɑʔɑ 'hīm be 'nım] [bɪ 'le: rīm ɑnı hıtʃ dɪ 'lım ʃɪr 'ʃɪn nɛ dɑ
jɑkɪʃik 'tɪk ɔ] [sɛn ʃɪr 'sɛn be 'nım y: rɛdʒi: 'mɛ ʃy: dɛdʒi: 'mɪn ɪtʃɪ 'nɛ 'nɛr dɛ be 'nım
dʒɑ 'nım ku 'ɪtʊʔɑ 'nɛ: ʔ] [ɑ 'mɪn]

ADİL IV 252 **Üräyi** olmayan adamlar onu başa düşä bilmäzlär

ADİL IV 252 **Ürek** hesteliyi. Bibihanım elini **üreyinin** üstüne gojdu.

ADİL IV 252 Ailädä ünsiyyät artıran, **üräkdä** munis duygular oyadan belä ahşamlardan sonra yuhu nä gädär şirin olardı

ADİL IV 252 **Üräyi** olmayan adamlar onun başa düşä bilmäzlär

ADİL IV 252 Gecä ikän bir gadının tåkbaşına ormana getmäsi böyük bir **yüräk** vä cäsarät istär

ADİL IV 253 Komsomolçular ictimai vüzifäyä **üräklä** yapmışdırlar

TDS 357 Gördi ol, otlukda iki adamı, **Yüregi** gursuldep etmen çıdamı

TNAS 26 Akıl güyç berer, güyç - **yürek**.

TNAS 70 Batırlık bilekde däl, **yürekde**.
TNAS 89 Bolya-da, bolyadadan, **yürekde** dert galya-da.
TNAS 96 Çanak döwügi seolener, **yürek** döwügi eplener.
TNAS 107 Degimsiz degim degse, bir sapar, **yüregi** jay tapmaz, gözgan tapar.
TNAS 113 Diliň sakası **yürekde** bolar.
TNAS 116 Dogan - donumın başı, ogul (perzent) **yüregim** başı.
TNAS 155 Gara siňek haram däl, aş düşer, **yürek** bular.
TNAS 155 Gara **yürek** ak bolmaz.
TNAS 184 Gulakdan giren yaman söz, **yürege** yetip buz bolar.
TNAS 295 Saçı uzınıň **yüregi** yuka.
TNAS 358 Yaman dil il bozar
Yaman **ayak** yol bozar.
TNAS 372 Yetim oğlan **yüreksiz**, yetim guzı guyrusız.

3. Anlam Olayları Bakımından *yüräk

Tenişev, tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *yüräk sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 276):

1) ‘Kalp organı’ tüm kaynaklarda bu anlamda kullanılmaktadır. Gag. ‘karın’;
TTü. ‘mide’.

2) (*metonimi*) ‘Can, cesaret, yiğitlik’ yüm tarihsel kaynaklarda vardır.

3) (*metonimi*) ‘Öfke’ Karaim.

4) (*metonimi*) ‘Gayret’ Tuv. Yak.

5) (*metonimi*) ‘Hikmet’ Tuv.

6) (*metonimi*) ‘Şevkat’ Çuv.

Metonimik anlamlar genellikle türevlerde ortaya çıkmaktadır: *yüräk-lik ‘yüreklilik’ (Yak. *sürehte:h* ‘azimli’, Çuv. *çerelle* ‘cana yakın, duyarlı’), *yüräk-le-. Tenişev’e göre cesaret ile ilgili metaforlar insanlığın çok eski dönemlerine kadar uzanmakta ve diğer yandan Çuvaş Türkçesindeki anlamlar, yabancı dillerden alıntı olarak yorumlanabilmektedir (1997: 276).

Tenişev, bu sözün organ adı anlamı dışındaki bütün anlamlarını metonimi olarak nitelemiştir, ancak bunlar benzetme temeline de dayalı olabilen ve metonimik unsurların kullanılması ile oluşturulan metaforik anlamlardır.

Türkmen Türkçesinde kalp organının karşılığı olan *yürek* sözünün ‘organ olarak kalp’ şeklindeki birinci anlamı anatomiktir. Bunun dışında ‘bir şeyin en esas yeri, merkezi; güç, gayret; insana duyguyu bildiren organın sembolü’ (TDS: 357).

Azerbaycan Türkçesinde *ürek*, hem ‘organ adı’ hem de ‘insanın his, heyecan, ruh durumu’ sembolü anlamına gelmektedir. Ayrıca metaforik olarak ‘cesaret, hüner’ anlamına da gelmektedir (ADİL IV: 252).

4. Meronim Olarak *yüräk

Anatomik açıdan baktığımızda *yüräk sözü *kö:küz sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren meronimidir. İnsan vücudu içersinde fonksiyonuna bakılacak olursa *yüräk sözü, *dolaşım sisteminin* GRUP : ÖĞE ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	*kö:küz : *yüräk
--------------	------------------

2.3.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AKCİĞER

‘akciğer’ Lat. *pulmo*, İng. *lung*.

2.3.2.1. *öbkä

Proto-Tü. *öbkä (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur *öbkä; Proto-Oguz *öbkä; Bud.Tü.ç. *öpkesin* ‘onun akciğeri’ (U III 79,4), *öpke* ‘öfke’ (U II 25,1); İslamî ç.: xi. yy. **Krh.** *öpke*: ‘akciğer’ (DLT I 128), *öpke* ‘öfke’ (DLT I 158); **EKıp.** *öpke, öpkü* ‘akciğer’ (KTS: 211), *öyke* ‘akciğer’ (KTS: 213); **Doğu Tü.:** xv. yy. *öpke* ‘akciğer’

(Sngl. 58r.27), *öfke*, *öyke* ‘öfke, hiddet’ (Sngl. 77r.11); **Batı Tü.** xiv. yy. *öyken* (EM: 171), xv. yy. *öpke* (CH I: 168); xiii. – xix. yy. *öyke* ‘öfke’, *öyken* ‘akciğer’ (TTS V 3141), *öyken*, *öygen* ‘akciğer’ (YTS: 170); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *öfke* ‘Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap’ (TS 1717-1718), *öyken*, *öğen*, *oyfe*, *öygen*, *öykün* ‘akciğer’ (*Bolvadin -Af.; -Ba.; -İst.; -Ky.) (DS IX: 3365); **Gag.** *üfke*; **Azb.** *öfke* (ATS: 942), *öfkä* ‘1. Akciğer 2. (halk.) Hırs, gazap, hiddet, öfke’ (ADİL III 472); **Trkm.** *öyken* (RLT: 100), *öyken* ‘insanların ve omurgalı hayvanların nefes alma organı’ (TDS 501); **Güney-Doğu:** Özb. *öpké*, SUyg. *ökpe*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *öpke*, Başk. *üpkä*, Kaz. *ökpä*, Kırg *öpkö*, Nogay *öpke*, Karakalpak *ökpä*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *ökpö*, Tuva *ökpe*, Hakas *ökpe*; **Çuvaş:** *üpke* (Tenişev 1997: 277)

1. *öbkä Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, Türk dilinin en erken dönemlerden beri “akciğer” organının karşılığı olarak *öbkä sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. En eski anlam anatomiktir, daha sonra ‘öfke, hiddet’ anlamını kazanmıştır (ED 9a).

Tenişev, Altay dillerinden şu paralelleri tespit etmiştir: Proto-Altay *öp-k- ‘akciğer’: Proto-Mançu-Tunguz *up/fu-ke: Evenk *öbdé* ‘dalak’, Nanay *upke* ‘dalak’; Moğ. *öğē-n ‘öfke’; Kore *puhoa ‘akciğer’, Japon *pukupukusi* ‘akciğer’ (1997: 277).

2. *öbkä Kullanım Alanı

EM 134 bögrölce şovukdur kuru... gögüse ve **öykene** müfiddür

EM 171 ve **öykende** olan qarhaya nâfi‘dür

MŞ 32 kuru üzüm ısıdır ruḡubeti azdur ma‘deye cigere kuvvet vērür gögüse ve

öykene eyüdür ammā mizācı ıssı kişilerün ḡanın göyündürür ve fehmi arturur

TTS V 3141 Afyon kim dükeli dilde ma‘ruftur... Ve eğer artuk yirse **öykene** ziyan eyler.

TTS V 3142 Ve sâfi kan tevellüt kılar ve **öykene** ve **gögüze**

TTS V 3142 Ve sovk şışleri açar ve **öykeni** balgamdan arıtır

TTS V 3142 Ol sudan dah'ıçeri yoldur yine
Üç nefes kim varur iner **öykene**

TTS V 3142 Çok olur bu fasl içinde ittifak
Az olur **öyken** büyük olur **dalak**

TS 1717 Fahri'nin gözlerinde karanlık bir ifade var, umutsuzluk, **öfke** karışımı bir şey

TS 1717 Siz gelin de böyle bir adamın herhangi bir **öfkeye** kapılacağını tahmin edin

TS 1717 Hayatında kimseye sert muamele etmedi ve **öfke** yüzü göstermedi

TS 1717 ... ha bire yenilmekte olduğu için zaten **öfkesi** burnunda bir altmışaltı tiryakisi kahveyi zamanında getirmedi diye kızıp...

HEA-3 **Öfkeden**, baruttan, heyecandan kararmış yüzleriyle ateşe ve ölüme atılan subay, er, komutan, bunlar kendileri de anlayamayacakları kadar büyüktürler.

HEA-3 Sesi görünüşte sakın, fakat genç gözleri ve genç dudaklarında, gözlerimi delen, beni altüst eden bir **öfke** alevi dolaşıyor.

ADİL III 472 Katibin ganı kaçmış, **öfkâyâ** dönmüş dodagları gülümsünmāk için aralandı

TDS 501 Öykenini sovk alanı için ölenliği barada gürrüñ berdi

TDS 501 Çekimli sesleri aydanımızda, öykenden gelyen hova ovaz perdelerini titredyër.

3. Anlam Olayları Bakımından *öbkä

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde *öbkä sözünün 'akciğer' ve 'öfke, incinme' anlamlarında geçtiği görülür. *öbkä-lig 'öfkeli, hırçın, alıngan' olarak da kullanılmaktadır. Bu anlamların içerisinde 'öfke, incinme' anlamı metonimik anlamdır.

Tarihsel ve modern Türk dilinde *akciğer* farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Birçok Türk lehçesinde *öfke* olarak geçmektedir. Bu, insan duygusu olan *öfke*'nin de akciğerden geldiğinin sanılmasından kaynaklanmaktadır. Modern Türk lehçelerinden aldığımız örneklerde *akciğerin* iç organlara bağlı olduğunu görmekteyiz. Eski Türk lehçelerinde ise *akciğer*, ruh dünyasının önemli bir unsuru sayılmaktadır.

4. Meronim Olarak *öbkä

Anatomik açıdan bakıldığında *öbkä sözü *kö:küz sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren meronimidir. İnsan vücudu içerisinde fonksiyonuna bakılacak olursa *öbkä

sözü, *dolaşım* ve *solunum sistemlerinin* GRUP : ÖĞE ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	*kö:küz : *öbkä
--------------	-----------------

2.3.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARIN

‘**karın**’ Lat. *abdomen*, İng. *belly*, *abdomen*.

2.3.3.1. *karım

Proto-Tü. **karım* (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur **karım*; Proto-Oguz **karım*;
KökTü. ix. yy. *adıgıy karnı*: yarılmış ‘ayının karnı yarılmış’ (IB 6); **Bud.Tü.ç.** *aç karınka* ‘aç karnına’ (H. I 19, 64, 170); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *karın* ‘karın’ (DLT I: 403), *karın* (DLT I 403); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kar(ı)n* (KE II: 299), *kar(ı)n* (NF III: 202); **EKıp.** *karın* (Kİ 70: xv), *karın* ‘karın’ (KTS: 128); **Doğu Tü.** xv. yy. *karın* (Sngl. 272r. 23); **Batı Tü.** xiv. yy. *karın* (EM: 149), xv. yy. *karın* (MŞ: 17), *karın* (CH I: 173), *karın* (DK II: 172); xiii. – xix. yy. *karın* ‘mide’ (TTS IV 2304);
Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *karın* ‘1. İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesi 2. Döl yatağı 3. Bazı şeylerde şiş ve içi boş bölüm 4. Mide 5. (mec.) İç, gönül, akıl, kafa 6. (mec.) Ahlaki açıdan kabul edilemeyen şeyleri kabullenme 7. (fizik) Gelen ve yansımış dalgaların girişimiyle oluşan duraklı dalgalarda en büyük genlikte titreşen noktalar’ (TS 1217-1218); **Gag.** *karnı* ‘1. Karın 2. Mide’ (GS 250); **Azb.** *garın* (ATS 463), *garın* ‘1. İnsan ve hayvan bedeninin karaciğer, mide, bağırsaklar, dalak ve diğer organların yer aldığı kısmı 2. Ana rahmi, uşaklık 3. (mec.) İç 4. (mec.) Bir şeyin karın gibi öne çıkmış kısmı’ (ADİL I 438); **Trkm.** *garın*, *iç* (RLT: 81), *garın* ‘1. Sindirim

borusunun en geniş kısmı 2. Göbeğin civarı' (TDS 152); **Güney-Doğu:** Özb. *karin*, SUyg. *karın*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *karın*, Karaçay-Malkar *karın*, Tat. *karın*, Başk. *karın*, Kaz. *karın*, Kırg *karın*, Nogay *karın*, Karakalpak *karın*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *karın*, Tuva *hırın*, Hakas *harın*, Yakut *harın*, Tofa *hırın*; **Çuvaş:** *hırām* (Tenişev 1997: 277)

1. *karım Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson'a göre, tarihsel Türk lehçelerinde *karım sözcüğü, vücut gövdesinin alt kısmı ve bu kısımda olan organlar için genel bir terim olarak kullanılmıştır. *karım içinde bulunan iç organlar için *kurugsak 'mide' ve *bagırsuk 'bağırsak, sakatat' gibi daha spesifik terimler de kullanılmıştır (ED 661). Doerfer, *karım sözünü Halaç Türkçesinde *karon*, *karn*, *karın* şekillerinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev, *karım sözünün Türk lehçeleri dışında şu şekillerini vermiştir: Proto-Altay *karmu-: Proto-Mançu-Tunguz *kerimuk 'mide, ince bağırsak': Evenk *kerimuk*; Proto-Moğ. *kormai 'etek': Moğ. *kormai*, Kalmık *hormä* (1997: 277).

2. *karım Kullanım Alanı

DLT I 46 **özüm** ağrıdı 'karnım ağrıdı' (öz, yürek ve karnın içindeki nesne)
EM 149 şafādan **karın** geçmesini bağlar
MŞ 103 şovukdur yaşıdur **karın** geçürür susalığı giderür
TTS IV 2304 **Karnuğa** haram nesne koymağıl. Her kim karnına bir lokma haram koysa kırk gün duası kabul olmaz.
TTS IV 2307 Otlı sulu yerde büyüyüp yiyip içip enine uzununa istediği gibi boy çekip bit haylı **karın** kasık salmış
TTS IV 2307 ...Kılar-ı Âmire'm mühimmatı için sade **karın** yağı lazım olduğun bildirip...
TS 1217 Şuursuz bir acele ile mahmuzlarını atının **karnına** vurdu
TS 1217 **Karnım** aç, **elim ayağım** donmuş gibi
TS 1217 Yoğurtçuda çalışanlar bu türlü **karın** doyuranları çok görmüşlerdi
TS 1217 Fakat öpüşmek, sevişmek **karın** doyurmuyor
TS 1217 Felaket bununla bitmemiş, üç ay sonra **karnı** büyümeye başlamış

TS 1217 Sen patrona **karın** tokluğuna kayıkta miçoluk etmek üzere gelip uyuyakaldığını söyle

TS 1217 Aç **karnına** sigara içmekle hiç de iyi etmiyorsun, dedi.

SFA-2 Papaz efendi geçen yaz öldü, hem de **kara ciğer** hastalığından. **Karnı** Hüt dağı gibi şişmişti.

HEA-1 Âkile Hanım, Doktorun yemeğini verdikten ve oğlu ile öğle vakti dönen torunlarının da **karınlarını** doyurup, ortalığı topladıktan sonra, her gün olduğu gibi o gün de bahçe işine başlamıştı.

HEA-1 Doktor Sadri çok bambaşka. bir insandır. Haftada bir gün hastalarından para almaz. Sonra nereye çağırılrsa gider, ne verilse onu alır. Her hâlde mesleği onun ancak **karnını** doyuruyor galiba.

HEA-2 Ameliyathanede kol bacak kesiyorlar, kafatası açıyorlar, göğüsten, **karından** kurşun çıkarıyorlardı.

HEA-3 Gözleri kanlı, basık burnu altında kocaman dudakları hayvanî; fıraç gibi keskin saçları altında alnı dar, kolları, **karnı** ve bütün vücudu sadece iğrenç bir et ve adale yığınınından ibaretti.

HEA-4 **Karnının** sızısından gözü dünyayı görmüyor, çıplak ayakları taşların üstünde sendeledikçe kanıyordu.

HEA-4 Yolda hep bu **karın** ağrısını çekti, **kardeşim**, inanmazsın, bazan sırtımda taşımayı bile düşündüğüm zamanlar oldu.

HEA-4 Biraz da ekmek, zeytin, soğan tedarik ettiler, Salim'in hediyesi bir sepet yemişle beraber odanın önündeki çardağın altında **karınlarını** doyurdular.

HEA-6 **Karnım** acıkırsa yerim, ruhum sıkılırsa dua ederim...

HEA-9 **Karından** tâ koltuk altlarına kadar sarılan kırmızı kuşağın altındaki gövde hâlâ sırmı gibi...

PSE 22 Bana kim inanedärsa, kitabın yazılmışın dedisini, onun **karnından** diri su dereleri akacaklar.

PSE 27 İsus da, onların fikirlerini görüp (anayıp), dedi: neçin **üreklerinizdä** fäna şeyler düşünäersäniz?

PSE 53 Ey İosif, Davidin oolu, kabuletmeä Mariei senin karını korkma: zerä onun **karnında** doumuş olan Aios Duhtandır.

PSE 146 Zerä ştä açan Senin seläminin sesi benim kulaklarıma geldi, **karnımda** olan çocuk sevinmeklään sıçıradı.

ADİL I 438 Eşikağası ällärini yerä dästäk verib galhdı, arhalığını, çuhasını düzältdi, yana sürüşmüş häncärinin şişman **garnının** üstünä çäkib çıhdı

ADİL I 438 Här käsin **garnındakını** kim bilir?

ADİL I 439 Demiräm çihın yoldan, doldurummu **garnını** tüstü ilä?

TDS 152 Egnimiz yırtık dël, **garnımız** aç dël Garaz netcek, hiç bir zada mètêç dël

TDS 152 Gel, men hem şuña kovşayın, bir tër bilen men hem etdigim aların ve **garnımı** doyrarın – diyip pikirlenyer-de, tovşanıñ ızından kovalap gidiberipdir

TDS 152 Atlarıñ **garınları**-da tazınıñkı yalı çekilipdi

TDS 152 Sen nanı iyip, **garnıñ** üstünde şenik dövler yalı edersin

TNAS 12 Aç **garın**, dunç bulagum (Aç başum, dunç gulagum. Aç başım, dınç başım).

TNAS 12 Aç **garın**, boş beyni.

TNAS 12 Aç gözün **garını** doysa-da, gözi doymaz.

TNAS 46 Atda **garın** yigitde burun.

TNAS 157 **Garnı** ajyñ watanı yok.

TNAS 157 **Garın** doysa-da, gozi doymaz.
TNAS 364 Yarar **garna** yarpırak.

3. Anlam Olayları Bakımından **karım*

Tenişev, Türk dili kaynaklarında **karım* sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 277):

1) ‘Karın, mide’. Tüm kaynaklarda bu anlamlara rastlanmaktadır. Yak. ‘bağırsak, işkembe’.

2) (metonimi) ‘Yemek, gıda’ Tuv.

3) ‘Tulum’ Karakalpak, Altay, Hakas.

4) ‘Vücut, manevi nesnelerin karşısı olarak maddi nesneler’ EUyg. Krh-Uyg.

Ayrıca, Tenişev’e göre Çuv. dışında tüm Türk lehçe gruplarında **karım* sözünün metonimi olarak ‘rahim’ anlamı da vardır: **karım-daş* ‘öz kız veya erkek kardeş’ (1997: 277).

4. Meronim Olarak **karım*

Anatomik açıdan baktığımızda **karım* sözü **kebde* sözünün ALAN : MEKÂN ve NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren meronimidir. Karın boşluğunda bulunan **kurugsak*, **böğräk*, **bagır*, *bagır-suk*, ve **ta:lak* organları ise **karım* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimleridir.

NESNE : PARÇA	<i>*kebde</i> : <i>*karım</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*kebde</i> : <i>*karım</i> <i>*karım</i> : <i>*kurugsak</i> , <i>*böğräk</i> , <i>*bagır</i> , <i>bagır-suk</i> , <i>*ta:lak</i>

2.3.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde MİDE

‘mide’ Lat. *gaster*, İng. *stomach*.

2.3.4.1. *kurugsak

Proto-Tü. *kurugsak (Tenişev 1997: 277); Proto-Ogur *kurugsak; Proto-Oguz *kurugsak; **KökTü.** ix. yy. *kuruşsak* (IB); **Bud.Tü.ç.** *ķuruřsaķ* (EUTS: 188); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *kuruşsak* ‘kursak, mide’ (DLT IV: 385), *kuruşsak* (DLT I 502); **EKıp.** *sarov* (KTS: 227); **MKıp.** xiv. yy. *kursak* (Kİ 70); **Doğu Tü.** xv. yy. *kursak* (Sngl. 286r. 9); **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. *kursak* ‘1. Mide 2. İdrak, zekâ’ (TTS IV 2740); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *kursak* ‘1. Kuşların yemek borusu üzerinde bulunan, yiyeceklerin toplandığı torba biçiminde şişkin organ 2. (*hayvan bilimi*) Böceklerin ve solucanların sindirim kanallarında bulunan, kuşların kursağına benzeyen yapı 3. Kuş kursağı şişirilip kurutularak yapılan veya ona benzetilen şişkin şey 4. (*halk.*) Boğaz’ (TS 1412); **Gag.** *gursak* ‘1. Kuşların kursağı 2. İnsanda olan guatr’ (GS 121); **Azb.** *gursag* ‘1. Geviş getiren hayvanların ve kuşların birinci midesi // Genel olarak mide 2. İçine sucuk ve benzeri doldurmak için ince kuru bağırsak’ (ADİL I 581); **Trkm.** *mede, aşgazan, garın* (RLT 80); **Güney-Doğu:** YUyg. *kosak*, Özb. *kursak*, SUyg. *kurskak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *kursak*, Tat. *korsak*, Başk. *korhak*, Kaz. *kursak*, Kırğ *kursak*, Nogay *kursak*, Karakalpak *kursak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kursak*, Hakas *hursah*, Yakut *kurtah* (Tenişev 1997: 277)

1. *kurugsak Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, *kurugsak sözü Türk dilinin modern lehçelerinde *kurugsak* ve benzeri şekillerde ‘mide, karın’ anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır (ED 657).

Tenişev, Moğ. *kurkag* ‘envil hayvan midesi’, Proto-Mançu-Tunguz *hurke- (nse) ‘balık göbeği’ şeklindeki örneği de vermektedir (1997: 277-278).

2. *kurugsak Kullanım Alanı

MŞ 9 andan şonra **ma‘ deden** cigere varur anda hazm olur

MŞ 21 göğüsü taracuk ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve **ma' desi** za' if ya gözi ya dimâğı za' if

MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruṭubeti azdur **ma' deye** cigere kuvvet vërür göğüse ve öykene eyüdür ammâ mizâcî ıssı kişilerün kanın göyündürür ve fehmi arturur

TTS IV 2740 İlle göyner **kursağında** yoğ olur

Anın için gelmez elinden kalur

TTS IV 2740 Eğer hatun kişi **kursağına** yaku ede hayzını yürüde.

TTS IV 2740 Müşriklerin dahi necatından helâki yakınrektir cehennemın ka' rına düşmek ile yahut tamu yılanlarının **kursağına** düşmek ile.

TTS IV 2740 Er etmeği er **kursağında** kalmaz.

TTS IV 2740 Hak Taâlâ ni' metini birkaç kişinin **kursağına** lâtık gördü.

TTS IV 2740 Mü'minlere nasip olacak daneleri vardı kâfirlerin **kursağına** düşürdü.

TTS IV 2740 Ol lokmayı, kim fil için düzdünüz, karınca **kursağına** nice sığa?

TS 1412 Dödüğün **kursağı** patlamış

SFA-1 Sudan sıçramış kocaman bir kolyozu bir martı denize hiç konmadan havada yakalıyor, gagasında iki defa salladıktan sonra üç kere yutkunarak yarı canlı **kursağına** atıyordu.

HEA-4 O menhus geçidin başlarında yedikleri ekmekten sonra **kursağına** bir lokma girmemişti.

HEA-9 Dört kızı var, karısı var. Hepsi bir buçuk odada yatar, kalkarlar. Bununla beraber her gün **kursaklarına** sıcak yemek girmez. Ekmeklerine katık bile bulamadıkları günler vardır.

HEA-9 Fakat o, **kursağına** giden yemeği, sırtını örten esvabı hak edebilmek için etrafını güldürmeğe, eğlendirmeye mecbur.

ADİL I 581 Aclıgdan uşağın **gursağı** dolar - fikri ilâ anası ona yanaşarag: - Oğlum, .. galh, galh, yemâyini ye, - deyârdi

3. Anlam Olayları Bakımından **kurugsak*

Tenişev, Türk dili kaynaklarında **kurugsak* sözünün şu anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (1997: 277-278): EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Orta-Kıp. Harezmi, Çağ.

Azb. Salar, Nogay, Karakalpak, Kaz. Kır. Hakas. Yak. 'mide'; Karaim, Kumuk, Tat.

Başkurt, Nogay, Karakalpak, Kaz. Kır. Altay Özb. Uyg. SUyg. 'göbek, karın'; Krh-

Uyg. TTü. 'kursak'; Gag. 'âdem elması'; Trkm. 'göğüs'; TTü. (metaforik) 'zeka';

Altay (metonimi) 'besin, yemek'.

4. Meronim Olarak **kurugsak*

Karın boşluğunda bulunan **kurugsak* 'mide' **karım* ile ALAN : MEKÂN ilgisi içinde meronimdir. İnsan vücudu içerisinde fonksiyonuna bakılacak olursa **kurugsak* sözü, sindirim sisteminin önemli bir ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ALAN : MEKÂN	*karım : *kurugsak
--------------	--------------------

2.3.5. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BÖBREK

‘böbrek’ Lat. *ren* İng. *kidney*.

2.3.5.1. *böğüz’-äk > *böğsek, *böğür, *böğräk

Proto-Tü. *böğüz’-äk (Tenișev 1997: 278); Proto-Ogur *böğür-äk; Proto-Oguz *böğüz-äk; **Bud.Tü.ç.** *bögrä* (EUTS: 49); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *böğür* ‘böğrek, böbrek’ (DLT IV: 107); **EKıp.** *bügrük* (KTS: 39); **Batı Tü.** xiv. yy. *böğrek* (EM: 117), xv. yy. *böğrek* (MŞ: 30), *böğrek* (CH I: 287); xiii. – xix. yy. *böğrek/böğrik* ‘böbrek’ (TTS I 663); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *böbrek* ‘Kandaki zararlı maddeleri süzüp idrar olarak salan, omurganın sağ ve sol yanında bulunan çift organdan her biri’ (TS 342), *bebrek* ‘böbrek’ (*Düzce -Bo.) (DS II: 591); **Gag.** *böbrek* ‘böbrek’ (GS 92); **Azb.** *böyräk* ‘(anat.) İnsan ve hayvanlarda: sidik ifraz eden beden organı’ (ADİL I 312); **Trkm.** *bövrek* (RLT 160), *bövrek* ‘omurgalılarda sidik ifraz eden beden organı’ (TDS 108); **Güney-Doğu:** YUyg. *böräk*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *böğrek*, Kumuk *büyrek*, Tat. *büyiräk*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *börök*, Tuva *bürek*, Tofa *bo:rek*; **Çuvaş:** *püre* (Tenișev 1997: 278)

1. *böğräk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, *böğräk sözü Türk dilinin modern lehçelerinde *böğrek*, *püğrek/pürek*, *bü:rek*, *böbrek* şekillerinde ‘böbrek’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (ED 328b).

Tenişev, **bögräk* sözünün **bözür-ek* > **böğsek* ve daha sonra **böğür* şeklinde ses değişimine uğradığını göstermekle beraber, Proto-Altay **poher-* ‘böbrek’; Proto-Mançu-Tunguz **fuhin* ‘bağırsaklar, iç organlar’; Proto-Moğ. **böğere* ‘böbrekler’, Kalmık *börö* paralelleri vermektedir: (1997: 278).

2. **bögräk* Kullanım Alanı

EM 117 **böğrek** ağrısı, eger sil ‘ alâmeti varısa, katı şusamak ve **tamarı** tüz tüz tokımak
MŞ 27 baş ağrısına ve kulağ ve **böğrek** ağrısına [...] müfiddür
MŞ 30 idrâr-ı bevl eder göksi ve cigeri ve talağı ve **böğregi** arıdur benzi hoş eyler
TTS I 663 Ve eğer biregünün **böğriğinde** daş ola anı çok kaynadalar
TTS I 663 **Böğrek** ağrısı için su ile ve kereyağı ile kaynadalar vereler
TTS I 663 **Böğrekte** ve kavukta olan taş için demür suyiyle veya turup yaprağı suyiyle..
TTS I 663 Kaynamış şarap **böğrekte** ve kavukta kum ve taş bitüre
TTS I 663 Ve ıssıdan hasıl olan baş ağrısına ve kulak ve **böğrek** ağrısına
TTS I 663 Seğırttiğim görüp illerde yağı
Sızardı korkudan **böğrekte** yağı
ADİL I 312 böyräk hästäliyi
TDS 108 Kömürturşı gazından başga bölüp çıkarış organları – **bövrekler** arkalı bedeninden çıkan başka maddalar hem gana giryer
TDS 108 Sen yalı bilimlem görüpdir-le, ne beyle **bövregiñ** yarılıberdi

3. Anlam Olayları Bakımından **bögräk*

Tenişev, Türk dili metinlerinde **bögräk* sözünün şu anlamlarını tespit etmektedir (1997: 278):

1) ‘Karnı’

2) Tüm kaynaklarda ‘yan’; Krh-Uyg. Tat. Başkurt, Yakut ‘böbrek’; TTü. ‘göğüs’.

3) Tüm kaynaklarda ‘böbrek’.

Bu anlamlar arasında birinci anlamı ‘karnı’ olarak gösterilmekle birlikte günümüz Türk lehçelerinde ‘böbrek’ anlamı açısından bütün yerine parça kullanımı söz konusudur.

4. Meronim Olarak *bögräk

Karın boşluğunda bulunan *bögräk sözü *karım ile ALAN : MEKÂN ilgisi içinde meronimdir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan *böbrek taşı* ‘böbreklerde oluşan taş’ (TS 342), *böbrek üstü* ‘böbreklerin üstünde bulunan, hormon niteliğinde salgısı olan bez’ (TS 342), *böbrek üstü bezi* ‘böbreklerin üstünde bulunan, hormon niteliğinde salgısı olan bez’ (TS 342), *böbrek yağı* ‘kasaplık hayvanların böbreklerinin çevresinde oluşan yağı’ (TS 342) ifadeleri *bögräk sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimleridir.

ALAN : MEKÂN	*karım : *bögräk
--------------	------------------

2.3.6. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KARACİĞER

‘karaciğer’ Lat. *hepar*, İng. *liver*.

2.3.6.1. *bağır

Proto-Tü. *bağır (Tenișev 1997: 278); Proto-Ogur *bağır; Proto-Oğuz *bağır; **Bud.Tü.ç.** *bağırđın tepremiş ig ol* ‘o, karaceğerden çıkmış bir hastalıktır’ (TT VI 221); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *bağır* ‘karaciğer’ *Kimseye boyun eğmiyen adam için ‘bedük bağırılığ’ denir ki ‘ciğeri büyük’ demektir.* (DLT I: 360), *bağır* (DLT I 360); **Harezmi ç.** xiv. yy. *bağ(ı)r* (KE II: 68), *bağ(ı)r* ‘bağır, göğüs, ciğer’ (NF III: 41); **EKıp.** *böğür* (KTS: 36), *bavur* (KTS: 25), *cigâr*, *ciğer* <Far. (KTS: 43), *bağır* (KTS: 21); **MKıp.** xiv. yy. *ba:ğır* (Kİ 33); **Doğru Tü.** xv. yy. *bağır* (Sngl. 125r. 23); **Batı Tü.** xiv. yy. *bağır* ‘karaciğer’ (EM: 111); xiii. – xix. yy. *bağır* ‘1. Göğüs, sine, ciğer 2. Akciğer 3. Karaciğer 4. Yürek’(TTS I 366 - 369), *bağır* ‘göğüs, ciğer, sine; akciğer; karaciğer; yürek’ (YTS: 22); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.**

bağır ‘1. Göğüs 2. Ok yayı ve dağda orta bölüm 3. Ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşâ’ (TS 194); **Azb.** *bağır* ‘1. Karaciğer 2. Yürek, kalp anlamında’ (ADİL I 174); **Trkm.** *bagır* (RLT: 154), *bağır* (ED 317b), *bagır* ‘1. İnsanda, hayvanlarda sağ kaburganın aşağısında, karın ile göğüs arasında olan, öd çıkaran organ, ciğer 2. Kucak, göğüs, döş 3.’ (TDS 65); **Güney-Doğu:** YUyg. *beğir*, SUyg. *bağır*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karaçay-Malkar *baur*, Tat. *bavur*, Başk. *bavır*, Kaz. *bavır*, Kırg *bo:r*, Nogay *bavır*, Karakalpak *bavır*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *pu:r* (ED 317a), *bu:r*, Tuva *ba:r*, Hakas *pa:r*, Yakut *bıar*, Tofa *ba:r*; **Çuvaş:** *pöver* (Tenişev 1997: 278)

1. **bagır* Etimolojik Değerlendirmesi

Bu söz, Clauson’a göre Eski Türkçede **bagır* olarak karşımıza çıkmaktadır. Clauson, Çağdaş Türk lehçelerinde bu sözcüğün, bazı fonetik değişikliklerle günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü, ayrıca tarihsel dönemlerde karaciğerin, insanın duygularının olduğu yer olduğuna inanıldığını belirtmektedir (ED 317).

Kıpçak Türkçesinde **bagır* kavramı genel olarak, ‘her şeyin içi veya önü’ anlamına kullanılmakta olduğundan dolayı **bagır* sözü ‘iç organlar, ciğer, karaciğer, göğüs’ anlamına gelmektedir (KTS 21).

Tenişev’e göre **bagır* sözü ile ilgili olarak Proto-Mançu-Tunguz **fekin* ‘karaciğer’ örneğini de vermiştir (1997: 278).

2. **bagır* Kullanım Alanı

DLT I 360 bedük **bagırlığ** ‘ciğeri büyük’ (kimseye boyun eğmeyen adama denir)
EM 117 **bögrek** ağrısı, eger sil ‘alâmeti varısa, katı şusamağ ve **tamarı** tüz tüz tokımağ
MŞ 9 andan şonra ma‘ deden **cigere** varur anda hazm olur
MŞ 30 idrâr-ı bevl eder göksi ve **cigeri** ve talağı ve bögreği arıdur beñzi hoş eyler
MŞ 32 kuru üzüm ıssıdur ruṭubeti azdur ma‘ deye **cigere** kuvvet vërür göğüse ve öykene eyüdüür ammâ mizâcı ıssı kişilerün ḳanın göyündürür ve fehmi arturur

- TTS I 366 Yerin yardı karnın at ü er gücü
Taşın **bağrını** deldi demren ucu
- TTS I 366 Geh **yüreğin** ağrıtır geh **bağrını**
Geh beli, geh **göğsü** vü geh **yağrını**
- TTS I 367 Şehidler cem' idüp yerin kara bağrın yarup defneylediler
- TTS I 367 Saâdet ol kişinin kim ramazan ayında **bağrı** susaya, karnı aca oruç
dutmaktan.
- TTS I 367 Akıttı kanı gözüm yaşlı kaldı
Yüreğim deldi, bağrım başlı kaldı
- TTS I 367 **Bağırdan** kan gelmekliğe assısı var; süci ile kaynatıp mazmaza edice
diş ağrısın giderür
- TTS I 368 Seni kâfire sataram, işletmekten bağrını
- TTS I 368 Ermiş canı bağrı suya dönmüş
Belâ nârında sızmış kalbi yağı
- TTS I 369 Derd ile **bağrını** ciğer-köşem
Eyledi pâre pâre eğlendi
- TS 194 Bak çorak tarlasında sabanına dayanmış / Geniş alnı güneşle, **bağrı** ateşle
yanmış
- TS 194 İzmir'den kalkıp Mısır'a kadar beni görmeye, beni okşamaya, beni **bağrına**
basıp sevmeye gelirdi
- TS 194 Sen onu bambaşka duygularla, heyecanlarla **bağrına** basmak isteyeceksin
- TS 194 Acı çekerdim ama makul bir çocuktum. **Bağrıma** taş bastım
- TS 194 Kışlanın uğrunda bir ufak mezar / Anama söylemen **bağrını** ezer
- TS 194 En büyüğünü kaybeden halk sanatkârının birkaç mısrası ile türkü bize **bağrı**
yanan Anadolu'nun feryadını getirecek
- TS 194 Nice kahramanlar nice sultanlar / Gelmiş gitmiş **bağrı** yanık ozanlar
- HEA-1 Gülbeyaz, yere çarpan kafasının acısıyla bir çığlık atınca, Güzide teyze
sofaya fırlamış, Gülbeyaz'ı yerden kaldırmış, **bağrına** basmış, Gülbeyaz da sığınak
arayan bir yaralı kuş gibi Güzide'nin boynuna sarılmıştı.
- HEA-3 -Oğul! Bebe! Bebe! Bebe! Bebe! alacaklar! Askere götürecekler, ben nideceğim?
Oğul **bağrıma** od düştü, oğul ciğerime bit düştü!
- HEA-4 Oğlan ormanda, bayırda **bağrını** dövüp Hanife, Hanife diye feryat
ediyormuş.
- ADİL I 174 Ey Fuzuli, ol sänäm âfganıma rehm eylämâz; Daşä bänzär **bağrı**, tä'sir
eylämâz âfgan ona
- ADİL I 174 Edän gan gönçä tāk bağrım o lä'li-abidar olmuş
- ADİL I 174 Ohudugca şirin-şirin diliniz; Bağrım olur şana-şana, durnalar
- TDS 65 Garnıñ yanında, **bağır** erleşiyler
- TDS 65 Duşman özüniñ ganlı hancarını Vataniñ **bağrına** dirën vagtı, gorkunç
hovpuñ Vataniñ üstüne abanan vagtı, Vepa yalı gucurlı yigitler hey durup bilermi!
- TDS 65 Knyaz zıba gızı **bağrına** basdı
- TDS 65 Vay, bu meni nêdi? Edil **bağrımı** yakdı-da goyardı
- TDS 508 **Bağrıñ** çıkaran **ödi öt** haltasında yıgnayar

3. Anlam Olayları Bakımından **bagır*

Clauson, **bagır* sözünün temel anlamının ‘karaciğer’ olduğunu, diğer yandan **bagır* organının duygu kaynağı ve hazinesi olduğu inanişından dolayı bir takım metaforik anlamlar da kazandığını belirtmiştir (ED 317a).

Tenişev, **bagır* sözünün Türk dili metinlerinde şu anlamlarını tespit etmiştir (1997: 278):

1) ‘Karaciğer’. Tüm kaynaklarda rastlanmaktadır.

2) ‘Aşk, merhamet, şefkat gibi duyguların hazinesi olarak karaciğer’. Yak. ve Çuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

3) ‘Kızgınlık duygusunun hazinesi olarak karaciğer’ Çuv. dışında tüm kaynaklarda vardır.

4) ‘Dağ yamacı’. Nog. Kaz. Kır. Özb.; Yak. ‘tepecik’. Bu kullanım, benzetme yoluyla oluşturulan bir metafordur.

**bagır* sözünün ‘aşk, merhamet, şefkat gibi duyguların hazinesi olarak karaciğer’ anlamı için metonimi olduğu düşünülebilir, ancak ‘dağ yamacı’ anlamı Tenişev’in belirttiği gibi metafordur.

4. Meronim Olarak **bagır*

**bagır* sözü, ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’ın adı olması sebebiyle bu söz **karım* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*karım</i> : <i>*bagır</i>
--------------	-------------------------------

2.3.7. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde BAĞIRSAK

‘bağırsak’ Lat. *intestinum*, İng. *intestine*.

2.3.7.1. **bağırsak*, **bağırsuk*

Proto-Tü. **bağırsuk* (Tenişev 1997: 279); Proto-Ogur **bağırsuk*; Proto-Oguz **bağırsuk*; **Bud.Tü.ç.** *bağırsuk* (U, TT); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *bağırsuk* ‘bağırsak’ (DLT I: 502); **Harezmi ç.** xiv. yy. *içegü* (KE II: 261), *bağarsuk* (NF III: 41), *büken* (NF III: 91); **EKıp.** *suçuğ* ‘bağırsak’ (KTS: 242), *işek* ‘bağırsak, iç organlar’ (KTS: 116); *içeh* ‘bağırsak, iç organlar’ (KTS: 105), *bağırsağ* (KTS: 21),; **Batı Tü.** xiv. yy. *bağarşuk*, *bağırşuk* (EM: 111), xv. yy. *bağırsak* (MŞ: 18), *bağarsuk* (CH I: 173); xiii. – xix. yy. *bağarsık* ‘bağırsak’ (TTS I 363); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *bağırsak* ‘Sindirim organının mideden anüse kadar olan, ince bağırsak ve kalın bağırsaktan oluşan bölümü’ (TS 195), *baarsak*, *baarsık*, *bağarsağ* ‘bağırsak’ (Soğukpınar *Kangal -Sv.) (DS II: 446); **Gag.** *barsak* ‘1. Bağırsak 2. İtfaiye aracının hortumu 3. Dar ve uzun çuval’ (GS 72); **Azb.** *bağırsag* ‘1. (anat.) İnsan veya hayvanın sindirim sisteminin bir kısmını teşkil eden elastik boru 2. İçerisinden su akıtmak için lastik veya kumaş boru’ (ADİL I 175); **Trkm.** *içege* ‘bağırsak’ (RLT: 90), *içege* ‘insanın ve hayvanın yemek sindirim sistemindeki yumuşak borular’ (TDS 346); **Güney-Doğu:** YUyg. *boğursak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Kumuk *bavursak*, Tat. *bavursak*, *bavurhak*, Başk. *bavursak*, *bavurhak*, Kaz. *bavursak*, Kırg *bo:rsok*, Nogay *bavursak*, Karakalpak *bavursak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *borsok*, *bu:rzak*, Tofa *ba:rsık* (Tenişev 1997: 279)

1. **bağırsuk* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, tarihsel Türk dili kaynaklarında benzer şekilde yazılan ancak farklı anlamda olan *bağırsak* ve *bağırsuk* şeklinde iki söz tespit etmiş ve ‘merhametli, affedici’ anlamında olan *bağırsak* sözünün sadece 14. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğünü,

‘iç organlar, bağırsaklar’ anlamında olan *bağırsuk* sözünün ise günümüze kadar Türk lehçelerinde aynı anlamda yaşadığını söylemiştir (ED 319b-320a).

Tenişev, **bağırsuk* sözünün etimolojisinin **bagır* ‘karaciğer’ sözüne dayanmakta olduğunu ileri sürmektedir (1997: 279).

Doerfer, **bağırsuk* sözünü Halaç Türkçesinde *bokarsak* şeklinde tespit etmiştir (Doerfer 1970: 25).

2. **bağırsuk* Kullanım Alanı

EM 111 ve **bağırsuqları** arıdır

MŞ 18 nılüfer şuyıyla içürler kaçan ki **bağırsaqlar** ya sinirler ya göğüs za‘îf olsa

MŞ 106 göbek düşmek mu‘âlecesi dahı budur ya **bağırsaqlara** şafrâ dökülmekdür

TTS I 363 **Bağırsukda** eyler ise lokma piç

Temamet olur cahilin ömrü hiç

TTS I 363 Hançerşer **karnında** dürttü, **karnı bağırsukı ayağına** döküldü.

TTS I 364 **Miyde** kuvvet bulucak müşhil sebebiyle ahlâtı aşağı **bağırsuk** yoliyle def’eder.

TTS I 364 Kaçan **bağırsuklar** ya **sinirler** ya **göğüs** zaif olsa ya öksürük olsa ekşilerden sakınmak gerek.

TTS I 364 **Bağırsuğundan** çıkan tersleri dahi gevdesindeki **kılları** ve **ayağındaki** tuynakları...

TTS I 371 Sâde şüden-i rûde: Bir rencdir ki **bağırsak** sıyırması derler.

HEA-6 Evet, ruh denilen şey **körbağırsak** gibi hayatta görevi kalmayan bir organ!

ADİL I 175 gülmäkdän **bağırsaglarınız** gınlardı

TDS 346 Yartıgulak bolsa şol bölecik **içegede** eken

TDS 346 Emma **içegimiz** cugurdaşıp durandan soñ, añrımıza düşen zat bolmadı

3. Anlam Olayları Bakımından **bağırsuk*

Bu sözün ‘bağırsak, iç organlar’ anlamı bütün lehçelerde görülmektedir. Bunun dışında Tenişev, **bağırsuk* sözünün Türk dili kaynaklarında şu anlamlarını da tespit etmiştir (1997: 279):

- 1) ‘Körbağırsak’. Hakas.
- 2) ‘Onikiparmak bağırsağı’. Başkurt, Kır. Alt. Tuv.
- 3) ‘Kalın bağırsağı’. Trkm. Karakalpak.

Bu sözün organ adları ile ilgili anlamı temel anlam olmakta, sözün cansız nesneleri anlatması durumunda benzetme temeli bir metafor ortaya çıkmaktadır.

4. Meronim Olarak **bagırsuk*

**bagırsuk* sözü, ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’ın adı olması sebebiyle bu söz **karım* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*karım</i> : <i>*bagırsuk</i>
--------------	----------------------------------

2.3.8. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DALAK

‘dalak’ Lat. *splen* İng. *spleen*.

2.3.8.1. **ta:lak*

Proto-Tü. **ta:lak* (Tenişev 1997: 279 **d(i)a:l-ak*); Proto-Ogur **ta:lak*; Proto-Oğuz **ta:lak*; **Bud.Tü.ç.** *tal* ‘dalak’ (EUTS: 221); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *sulak* ‘dalak’ (DLT I: 411); **Doğu Tü.** xv. yy. *talak* (Sngl); **Batı Tü.** xiv. yy. *ṭalak* (EM: 185), xv. yy. *ṭalak* (MŞ: 10); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *dalak* ‘1. Midenin arkasında, diyaframın altında, sol böbreğin üstünde, yassı, uzunca, akyuvar üreten ve yıpranmış alyuvarları toplayan, damarlı, gevşek bir dokudan oluşmuş organ 2. (*hayvan bilimi*) Omurgalı hayvanlarda lenf bezine benzeyen ve kan damarları çok olan bir organ 3. Tekerlek biçimindeki kaşar peyniri 4. (*halk.*) Bal peteği’ (TS 516), *dalah*, *dalaḥ* ‘dalak’ (Kızılçakçak **Arpaçay -Kr.*; Palha **Divriği -Sv.*) (DS IV: 1332); **Gag.** *dalak* ‘1. Dalak 2. Balıkların şişireği’ (GS 130); **Azb.** *dalag* ‘(*anat.*) Karın boşluğunun sol tarafında olup kan kürecikleri hazırlayan ve bu işlevine bağlı başka değişik vazifeleri gören beden organı’ (ADİL II 23); **Trkm.** *dalak* (RLT: 178), *dalak* ‘1. Dalak 2. Dalağa zarar veren bir çeşit hastalık’ (TDS 236); **Güney-Doğu:**

Özb. *talak*; **Kuzey-Batı (Kıpçak)**: Karay. *talak*, Kumuk *talak*, Karaçay-Malkar *talak*, Tat. *talak*, Başk. *talak*, Kaz. *talak*, Nogay *talak*, Karakalpak *talak*; **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Yakut *ta:l*; **Çuvaş**: *talak* (<Tat.) (Tenişev 1997: 279)

1. **ta:lak* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *tala:k* şeklinde alarak sözün tüm modern Türk lehçelerinde *talak*, *tala:k*, *talağ*, *dalak* şekillerinde geçtiğini belirtmektedir (ED 495b). Doerfer, **ta:lak* sözünü Halaç Türkçesinde *talak* şeklinde tespit etmiştir (1970: 25). Tenişev, bu sözü **ta:lak* şeklinde alarak Moğ. **deliğün* ‘dalak’ örneğini vermiştir (1997: 279).

2. **ta:lak* Kullanım Alanı

EM 185 ve eger sirkeyile **talak** şişine yaqsalar giderür
MŞ 10 anda sevdâ çoğalır ve **talak** büyür ve sevdâvî marazlar çok olur
MŞ 13 uyqusu yavuzdur beñzi şarardur **talagı** büyüdür
MŞ 30 idrâr-ı bevl êder göksi ve cigeri ve **talagı** ve böğregi arıdur beñzi hoş eyler
MŞ 98 buğûr-ı Meryem ki Türkce deve tabanı dërler anı **talak** üzerine yaqu eyleseler
fâyide kıla
ADİL II 23 İndi belâ, Esgâr Saçlıya bârk bând olduğı vaht yenâ dâ **dalağı** ancag
Sübhanverdizadâ târâfindân sancırdı.
TDS 236 Gamçınıñ degen eri **dalak** yalı gızardı
TDS 236 Hamala mende **dalak** keseli barmışında, meniñ gurulmagım-da mümkün
ölmegim-de
TDS 236 Soltan ece, oğluñ **dalak** bolupdır, muniñ garnını iññelemeli

3. Anlam Olayları Bakımından **ta:lak*

Tarihsel ve modern Türk dilinde **ta:lak* teriminin anatomik anlamda kullanıldığını görüyoruz.

Bu sözün *dalak* şekliyle Türkiye Türkçesindeki ‘tekerlek biçimindeki kaşar peyniri, bal peteği’ anlamlarına gelen kullanımı benzetmeye dayalı bir metafor oluşturmaktadır.

4. Meronim Olarak *ta:lak

*ta:lak sözü, ‘karın boşluğunda bulunan bir organ’ın adı olması sebebiyle bu söz *karım sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi sergileyen meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*karım : *ta:lak
--------------	------------------

2.3.9. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde GÖBEK

‘göbek’ Lat. *umbilicus* İng. *navel*.

2.3.9.1. *ki:n

Proto-Tü. *ki:n (Tenişev 1997: 279-280); Proto-Ogur *ki:n; Proto-Oguz *ki:n; **Bud.Tü.ç.** *kindik* ‘göbek çukuru’ (TT VIII), *kindik* *üstün meñ bolsar* ‘göbek üstünde ben olursa’ (TT 37,6); **İslamî ç.:** xi. yy. **Krh.** *kün* ‘misk’ (DLT), *kin* (KB); **Harezmi ç.** xiv. yy. *kindik* (KE II: 359), *kindik* (NF III: 249); **EKıp.** *kündi*, *kündük* ‘göbek’ (KTS: 168); **MKıp.** xiv. yy. *kindik* (Kİ 85); **Doğu Tü.:** xv. yy. *kindik* (Sngl. 316v. 18); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz):** TTü. - ; **Güney-Doğu:** YUyg. *kindik* ‘göbek çukuru’, Özb. *kindik*, SUyg. *kendek*, *kındık* ‘göbek çukuru’; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *kindik* ‘göbek, göbek çukuru, göbek bağı’, Karaçay-Malkar *kindik* ‘göbek çukuru’, *kindik* ‘göbek çukuru’, *kindik* ‘insan göbeği’ *Bugün doğan çocuğun kindiğini anam kesdi.* (Çilehane *Reşadiye -To.) (DS VIII: 2873), Tat. *kendek*, *kändik* ‘göbek çukuru’, Başk. *kendek*, Kaz. *kindij*, Kırg *kindik* ‘göbek çukuru’, Nogay *kindik*, Karakalpak *kindik*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *kindik* ‘göbek çukuru, göbek bağı’, Tuva *hindik* = *hin* ‘göbek çukuru’, Hakas *kindik* = *kin* ‘göbek çukuru, göbek bağı’ (Tenişev 1997: 279-280)

1. **ki:n* Etimolojik Değerlendirmesi

Anlaşıldığı üzere, **ki:n* sözünün Türk lehçeleri arasında genel anlamı ‘göbek’tir. Doerfer, **ki:n* sözünü Halaç Türkçesinde *köndük* şeklinde tespit etmiş, birçok lehçelerde ve Çağatay Türkçesinde *kindik* şeklinde geçtiğini belirtmiş ve *köndük* şeklindeki ünülerin durumu garip olduğu, belki işitme hatasından meydana geldiğini söylemiştir (1970: 25). Tenişev, **ki:n* sözünün Proto-Altay **hulɣe* > **hunɣe*-, Evenk *uɣu-re*, Nanay *huymu*; Moğ. *küyi* örneklerini de tespit etmiştir (1997: 280).

2. **ki:n* Kullanım Alanı

TT 37,6 *kindik* üstün meɣ bolsar

3. Anlam Olayları Bakımından **ki:n*

Tenişev’e göre, **ki:n* sözünün Türk lehçeleri arasında genel anlamı ‘göbek’tir. Yak. Tat. Başkurt Türkçelerinde coğrafik bir terim olarak ‘merkez’ anlamı kaşımıza çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da Yak. Tat. Başkurt ‘direk, dingil, sap’; Özb. Çuv. Türkçelerinde ‘araba temelindeki kiriş’ gibi anmalara da rastlanmaktadır (1997: 280).

Ancak bu sözün ‘göbek’ anlamı dışındaki bütün anlamları metafor olmaktadır.

4. Meronim Olarak **ki:n*

**ki:n* sözü **kebde* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimidir.

ALAN : MEKÂN	<i>*kebde</i> : <i>*ki:n</i>
--------------	------------------------------

2.3.9.2. *kö:päk

Proto-Tü. *kö:päk (Teniřev 1997: 280); Proto-Ogur *kö:päk; Proto-Oguz *kö:päk; **EKıp.** *ķavsuk* ‘göbek’ (KTS: 132), *kindek*, *kindik*, *kindük* ‘göbek’ (KTS: 149), *köbek* ‘göbek’ (KTS: 156); **Doęu Tü.:** xv. yy. *göbek* (Sngl); **Batı Tü.** xv. yy. *göbek* (CH I: 181); xiii. – xix. yy. *göbek* ‘göbek’ (TTS III 1713), *göbek* (YTS: 95); **Modern Tü.:** **Güney-Batı (Oęuz): TTü.** *göbek* ‘1. İnsan ve memeli hayvanlarda göbek bağının düşmesinden sonra karnın ortasında bulunan çukurluk 2. Yaę bağlamış şışman karın 3. şehir, ülke vb.nin orta kısmı 4. Bazı sebze ve meyvelerin orta kısmı 5. Bahçe, halı, tavan, tepsi vb. süslü şeylerin ortalarındaki biçim 6. Hızı azaltarak trafiği yönetmek amacıyla bir kavşağın girişine yerleştirilen çember veya üçgen biçimindeki ada 7. Kağnı tekerleğinin ortası, araba tekerleğinin dingil gečen yeri 8. Deęirmen taşının ortası 9. Kilitleme sistemlerinde, anahtar dişlerinin tam olarak birbirine oturduğu pirinç yuva 10. Dölütte, yumurtanın dölüt dışında kalan bölümlerle ilişkisini sağlayan organların çıktığı yer 11. Kuřak, nesil, batın 12. Ön ve arka tekerlerin ortasına oturtulmuş mil üzerinde dönen ve teker tellerinin takılmasına yarayan parça’ (TS 862), *gübek* ‘göbek’ (*Maçka -Tr.) (DS VI: 2205); **Gag.** *göbek* ‘1. Göbek 2. Bitki veya meyvenin özü, merkezi 3. Nehirde küçük bir ada 4. Mekięin sapı 5. Direk’ (GS 116); **Azb.** *göbek* (ATS 546), *göbäk* ‘1. Göbek bağı düştükten sonra karnın ortasında galan küçük çukur, batık 2. Bak *göbekbağı* 3. (mec.) Bir şeyin merkezi, tam ortası, esası anlamında 4. (mec.) Sebep olan, beis 5. Bak *göbekduası*’ (ADİL III 172); **Trkm.** *göbek* (RLT 163), *göbek* ‘1. Çocuk anne karnındayken onu annesi ile birleştiren, besleyen bağırsak 2. Karnın ortasındaki kesilip bağlanan düğüm, bağırsak düğümü 3. Lastik topun delindiğinde iç yüzeyine yerleştirilen

yuvarlak lastik yama.’ (TDS 185); **Kuzey-Batı (Kıpçak)**: Karay. *köbek*, Tat. *kübek*;
Çuvaş: *kăvaBa* (Tenişev 1997: 280)

1. *kö:päk Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson’a göre, modern Türk dilinin batı lehçelerinde *köbek*, diğerlerinde ise *kindik* olarak geçmektedir (ED 729). Bu terim çoğunlukta Oğuz lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Tenişev’e göre, bu söz, Çuvaş Türkçesinde de var olduğundan Proto-Türkçede de bu terimin var olduğunu düşünerek, Proto-Mançu-Tunguz **hubgu* ‘göbek bağı, damar’; Orta-Kore *pais-kop* ‘göbek deliği’ örneklerini de vermiştir (1997: 280).

2. *kö:päk Kullanım Alanı

MŞ 20 ot içdüğinden sonra **göbeği** bursa
MŞ 86 eger **göbek** burarsa hatmîyi kaynadup şovıdup eçeler şu yerine
MŞ 106 **göbek** düşmek mu’ âlecesi dahı budur ya bağarsuqlara şafrâ dökülmekdür
TTS III 1713 Ve her ki ot içtükten sonra **göbeği** bursa ıssı su içe
TTS III 1713 Bir kişinin **göbeği** burar bağırsaklarında yel var, hıl var kusamaz.
TTS III 1713 ... **Göbeği** burmak alâmeti oldur kim eğilir bükülür ağlar.
TTS III 1714 Ma’ cun kim **göbek** burusunu ve kuluncu ve eskimiş istitlakı giderir.
TTS III 1714 Tutar **göbek** burusu goncayı açıldıkça
Şikâf-ı pireheninden o gül gibi nâfın
TS 862 Düğmeleri birer birer açtı **göbeğine** dek
TS 862 **Göbeğini** eritmek için her sabah bir saat yol yürür
TS 862 İsviçre’nin **göbeğinde**, nerede ise bilmem kaçınıcı Türk Moskof muharebesi patlamak üzere idi
TS 862 Bu halının **göbeği** pek zarif
TS 862 Temiz bir isim, züğürt evlatlarda ancak bir, nihayet iki **göbek** dayanabilir.
TS 862 Meclisten geçirinceye kadar **göbeğim** çatlamıştı
TS 862 Benim oğlanın **göbeği** çıkıyormuş da biraz, her sabah koşu yapıyor, dedi
TS 862 **Göbeğini** eritmek için her sabah sıcakta, tozda koşu yapan delikanlıyı düşünüyorum
TS 862 Dolmuştan inince bir yandan saatine bakar, bir yandan da **göbek** atarmış, daha bir saat var, diye
TS 862 Şimdi gördüğü kişi, ellisinin üstünde, **göbek** bağlamış, metal gözlük çerçeveli biriydi
TS 862 Paris’te uzun yıllar yaşamalarına karşın ülkeleriyle olan **göbek** bağını hiç mi hiç gevşetmemiş gençler var
SFA-1 Yanımıza elleri saygı ile **göbeğinin** altına bağlı hırpanî bir delikanlı yanaştı.
HEA-1 Buraya **göbek** atma, boyun kırma, omuz titretme yaraşmaz.

HEA-4 Kâmil'in, Mürsel'in yedi **göbek** ecdadına savurduğu küfürler oğlana pek tesir etmemekle beraber yiyeceği dayağın korkunç olacağı muhakkaktı.

HEA-4 İstanbul'un **göbeğinde** bile yalnızlık, korku... Daima duman içinde bir istikbal...

HEA-6 Şu köhne türbeyi çocuklara oyun meydana yaptırıncaya kadar **göbeğim** çatladı.

ADİL III 172 Biçinçilär sıra ilä durmuş, göbeye gädär galhmış yaş otu biçir .. vä gurumuş otlardan gotman vururdular

ADİL III 172 Bu zalım oğlu zalım ahırda işi o yerä gätirib çatdırdı ki, İstanbulun göbeyinden hotkarın öz gısını da götürüb apardı.

ADİL III 172 Män sänä ümidäm, sän de göbeyini piyländirmekdən başga heç näyä fikir vermirsän

TDS 185 Etim oğlan öz **göbegini** özi keser

TDS 185 Goñşudan gelen gartañ ayal çağanıñ **göbegini** kesdi

TDS 185 Mama ece meniñ **göbek** enemdi

TDS 185 Seniñ **göbegiñ** gömlen yalı, ömür içerde otırsıñ-la! - diydi

TNAS 95 Çagañ ak süyt emen yeri,
Göbek ganınıñ daman yeri.

3. Anlam Olayları Bakımından *kö:päk

*kö:päk sözü Türk dili kaynaklarında ‘göbek’ anlamı ile karşımıza çıkmaktadır.

Tenişev’e göre bu sözde, *ki:n sözünde olduğu gibi coğrafik anlamlar da yaygındır:

Gag. ‘nehir içine küçük bir ada’; TTü. Gag. ‘direk, dingil, sap’; Tat. ‘tüfek namlusu’

(1997: 280). Bu coğrafî anlamlar ve cansız nesneler ile ilgili anlamlar metaforik olmaktadır.

4. Meronim Olarak *kö:päk

*kö:päk sözü *kebde sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içindeki meronimidir.

ALAN : MEKÂN	*kebde : *kö:päk
--------------	------------------

2.4 Genel Organlar

Bu bölümde insan vücudunun KEMİK, SINIR, DAMAR, DERİ gibi genel organlarının etimolojik, leksikal, semantik ve mereolojik incelenmesine yer verilmiştir.

2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde KEMİK

‘kemik’ Lat. os, İng. bone.

2.4.1.1. *siḡök

Proto-Tü. *siḡök (Tenişev 1997: 260 *simgök* >siḡök); Proto-Ogur *siḡök; Proto-Oguz *siḡök; **KökTü.** viii. yy. *söḡüküḡ tagça yatdı* ‘kemiklerin dağ gibi yığıldı’, *süḡük* (THO 144); **Bud.Tü.ç.** *yaş süḡükleri* (Suv. 625, 10); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** *sünḡük* ‘kemik’ (DLT III: 367), *süḡekke yilik teg* ‘kemiğe ilik gibi’ (KB 89-90); **Harezmi ç.** xiv. yy. *süḡek, süḡük* (KE II: 577), *sünḡük* (NF III: 384); **EKıp.** *söḡük, sövek* (KTS: 241), *sümük, süḡek, süḡük, süveg, süvek, süvük* (KTS: 245, 246); **MKıp.** xiv. yy. *sü:ḡü:k* (Kİ 54); **Doğu Tü.** xv. yy. *süḡek* (Sngl. 247r. 20); **Batı Tü.** xiv. yy. *süḡük(g)* (EM: 181), xv. yy. *sünük* (DK II: 275); xiii. – xix. yy. *süḡük* ‘kemik’ (YTS: 196), *süḡük* ‘kemik’ (TTS V 3622); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *sumuk* ‘kemik’ (-Çr.) (DS X: 3695), *sümüh, sümük, süḡük, sümüyh* ‘kemik’ (-Ağ.; -Kr.; -Ezc.) (DS X: 3713); **Azb.** *sümük* (ED 838b), *sümük* ‘1. İnsan ve omurgalı hayvan iskeletini oluşturan parçalar 2. Çeşitli şeyleri kaplamak için istifade edilen bazı hayvanların (fil gibi) dişi yahut buna benzeyen başka sert cisim 3. Zar (tavla ve benzeri oyunlarında) *sümük atmag* - zar oynamak’ (ADİL IV 117); **Trkm.** *süḡük, süyek* (ED 838b), *süḡk* (RLT: 96), *sünük* ‘1. İnsan ve hayvan bedeninin ayrı ayrı iskelet bölümleri 2. Beden, gövde 3. Zayıf, güçsüz’ (TDS 618); **Güney-Doğu: YUyg.** *süḡek, söḡek, söḡök*, **Özb.** *soḡek, süyek, sunek, sukek, süyek*, **SUyg.** *sümük, soḡuk, sunuk, sımık*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** *Karay. sümük, süyek, suyak, süvak, sivek,*

Kumuk *süyek*, Karaçay-Malkar *süyek* ‘kemik’ (-İst.; -To.; -Kn.; -Ada.) (DS X: 3728), Tat. *söyék*, *sivék*, Başk. *höyék*, Kaz. *süyek* (ED 838a), Kırğ *sö:k* (ED 838a), *süyök*, *söök*, Nogay *süyek*, Karakalpak *süyek*; **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Altay *söök*, *sög*, Tuva *söök*, Hakas *söök*, Yakut *uñuoh*, Tofa *söök*; **Çuvaş**: *şămă*, *şăm* (Tenişev 1997: 261)

1. **siñök* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, **siñök* sözünün modern kuzeydoğu Türk lehçelerinde çok çeşitli şekillerde karşımıza çıktığını belirterek orijinal şeklinin tespit edilmesinin zor olduğunu ve sözün büyük ihtimalle *süñök* şeklinde olması gerektiğini söylemektedir (ED 838b).

Tenişev, Çuvaş Türkçesinde ilk sesin /s-/ > /ş-/ dönüşümünü göstererek ilk hecedeki ünlünün /*i/ olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Tenişev, **siñök* sözü ile ilgili olarak Proto-Altay **şimö-*: Proto-Moğ. **çimü-gen* ‘ilik; kalça kemiği’; Kuzey-Moğ. *çömög* ‘ilik’, Kalmık *tşimgn* ‘ilik’; Proto-Mançu-Tunguz **ç/şime-* ‘diz kapağın içindeki sıvı’; Proto-Türkçe *simgök* ‘kalça kemiği’ örneklerini göstermiştir (1997: 261).

2. **siñök* Kullanım Alanı

THO 144 **söñükün** tagça yatdı ‘kemiklerin dağ gibi yığıldı’
DLT III 367 edhgü er **süñüki** erir atı kalır ‘iyi adamın kemiği çürür, adı kalır’
EM 181 etlerün eyüsi oldur ki **süñüge** ılaşuq ola
TTS V 3622 Ol nazeni gözleri görmez anın
Gitti hali **süñüğü** dirmez anın
TTS V 3622 Ete deri süñük çatan, ten perdelerini tutan
Kudret işim çoktur benim zâhir ü iyan benim
TTS V 3622 Zebaniler çeke tuta ilede tamuya ata
Deri yana, süñük tüte, şoluk dem bir figan ola
TTS V 3622 Bakıcak endamına kim soralar
Süñük içinde iliğin göreler
TTS V 3624 Ve tendeki **damarler** ırmaklar misalinde iidi ve **süñükler** dağlar misalinde idi.
ADİL IV 117 Gol **sümüyü**. Baldır **sümüyü**. İmangulunun bedeni ele terpenirdi ki, ele bil heç **sümüyü** yoh idi.

ADİL IV 117 İmangulunun bädäni elä tärpänirdi ki, elä bil heç **sümüyü** yoh idi
ADİL IV 117 Mäsmä özünü bärkä verän kimi küräklärindän ağırı gopur, damarları
gizildäyir, **sümüklär**i sancırdı
TDS 618 Adam görünüşli maymınlarda yüzüñ **süñkleri** adamıñka garanda güyçlürek
ösendir
TDS 618 İşde berkän **süñküñ**, tecribede bişen eliñ hünéri bap-başgadır
TDS 618 Ol eli berdaşlı, **süñk** başı iri, dayav adamdı
TNAS 68 Başkıñ-maza, **söñkım**-aza (Birinci ayal - maza, ikinci ayal - yza. İlkim-
bagtım, **soñkım**-görgim).
TNAS 114 Dil **süñksüz**, nāmāni diymez?
TNAS 181 Göz ağırısı - et ağırısı,
Diş ağırısı - **süñk** ağırısı.
TNAS 309 **Süñksüz** dil - **süñk** döwer.

3. Anlam Olayları Bakımından *siñök

Tenişev, tarihsel Türk lehçelerinde tahminen *siñök sözünün ‘kol, bacak ve baldırdaki gibi içinde ilik bulunan boru şeklinde olan kemikler’ için kullanıldığını; *kemük sözünün ise ‘omurgadaki gibi yumuşak kemikler’ için kullanıldığı görüşünü ileri sürmektedir (1997: 262).

Tenişev, Türk lehçelerinde *siñök sözünün şu kullanımlarını tespit etmiştir (1997: 261):

- 1) ‘Kemik, iskelet’. Tüm kaynaklarda vardır.
- 2) ‘Meyve çekirdeği’. Başkurt.
- 3) ‘Kül’. Kumuk, Nogay, Karakalpak, Kır. Yak. Tuv. Hakas. Alt. SUyg.
- 4) ‘Soy’. Kır. Tuv. Hakas. Alt. SUyg.

Tenişev ayrıca *siñök sözünün asıl anlamının, büyük ihtimalle, ‘ilikli kemik’ olduğunu belirtmiştir (1997: 261). Ancak diğer yandan *siñök sözünün *kemük sözüne göre daha genel bir kullanımı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sözün ‘kemik’ veya ‘iskelet’ anlamı dışındaki bütün anlamları metaforiktir. *siñök sözünün ‘iskelet’ anlamında kullanılması bütün yerine parça kullanımını gösterdiğinden metonimik olur.

4. Meronim Olarak *siḡök

Birçok organ içinde bulunan *siḡök, bulunduğu organlar ile NESNE : MADDE ilişkisini gösteren meronimi oluşturmaktadır.

NESNE : MADDE	*kol, *kar, *tirs(γ)ek, *çaykan, *bilek, *älig, *ärḡäk, *barḡak, *bıkın, bacak, *baltır, *aḡak : *siḡök
---------------	---

2.4.1.2. *kemük

Proto-Tü. *kemük (Tenișev 1997: 261-262); Proto-Ogur *kemük; Proto-Oguz *kemük; **Batı Tü.** xiii. – xix. yy. kemük (YTS: 133), kemük ‘kemik’ (TTS IV 2411); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** kemik ‘1. İnsanın ve omurgalı hayvanların çatısını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı 2. Bu sert organdan yapılmış’ (TS 1267), gemük, hemih ‘kemik’ (*Daday -Ks.; -Sm.; Kesirik -El ve ilçeleri) (DS VI: 1988), şimik ‘kemik’ (Üstükran *Varto -Mş.) (DS X: 3779); **Gag.** kemik ‘kemik’ (GS 263); **Azb.** gemik ‘bak. sümük’ (ADİL III 154); **Güney-Doğu:** Özb. komik, kémik, gémik; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. kemik, Kumuk gemik, Tat. kimek, Başk. kimek, Kaz. kemik, Kırg kemik, Nogay kemik, Karakalpak kemik; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay ke:mik (Tenișev 1997: 261-262)

1. *kemük Etimolojik Değerlendirmesi

Tenișev’e göre, *kemük sözünün kökeni büyük ihtimalle Orta-Uyg. kemdi- ‘kemiği kemirmek’ fillinden gelmektedir: Tuv. hemdi- ‘kemiği kemirmek’ (ve bundan türeme) *kemdük ‘kemirilmiş’; Yak. kömüllé:- ‘kemiği kemirmek’ (1997: 262).

Altay dillerinden paraleller: Proto-Altay *kamü-: Proto-Türkçe *kamü-k ‘iliği olan kemik’; Proto-Moğ. *kemi- ‘iliği olan kemik’; Orta-Moğ. kemi ‘kıkırdak’,

kemil- ‘kemiği kemirmek’; Moğ. *kemi* ‘ilik’; Proto-Mançu-Tunguz **humhan* < **hamu-han* ‘baldır kemiğin iliği’ (Tenişev 1997: 262-263).

2. **kemük* Kullanım Alanı

MŞ 160 ol şınmış **kemigün** üzerine vuralar ve eyle ki ‘âdetdür şaralar üç güne degin şeşmeyeler
TTS IV 2411 Avrat katında tavusun **kemüğün** yaksalar tizek doğura
TTS IV 2411 Cümcüme, kâse-i ser: Başın kâsesi ya‘ ni ol kâse gibi **kemük** ki **dimağı** müstemil ola
TTS IV 2411 Muħħ: **Kemük** içinde olan ilik ve **beyniye** muhu-t-dimağ derler.
TTS IV 2411 Er-reşreş: Yumuşak **kemük** ki ekli mümkün ola, kemirdek dahi denür.
TS 1267 **Kemikten** bir tahta gibi gıcırdayarak Nihat yerinden kalktı
TS 1267 Soğuk **kemiklerimize** kadar işlemişti
TS 1267 **Belkemiği** Anadolu Türklüğü olan bir millî devlet kurmalıyız
TS 1267 Suriye’de bel **kemiğine** bir kurşun dokunmuştu
TS 1267 Badik Ahmet’in elmacık **kemikleri**, fırlak, tombul **yanakları** kıpkırmızı oldu
TS 1267 Kırılan kaval **kemiği** yeni yeni kaynamaya başladığında arkadaşları ona içkiye devam ederse sakat kalacağını söylediler
TS 1267 Dün de muhallebicide tavuk yedik, lades **kemiği** çıktı
SFA-2 Arkadaşımın, ismi Bayramdı. İri **kemikli** bir adamdı. Arnavut şivesile konuşuyordu.
SFA-2 Sırtının **kemikleri** hamudundan kurtulmuş araba okları gibi dışarıya fırladı.
SFA-2 O sinirli, **kemikli**, duru beyaz yüzündeki ateşli gözlerinin ferî kaçmıştı.
HEA-1 Yüzü de uzun, ipince, şakakları basık, fakat sadece **kemik** ve deriden olan bu baş size zayıf etkisi yapmıyordu.
HEA-3 Başının iki tarafında garip bir surette yaprak gibi açılan büyük kulakları, irin gibi sarı yüzü, çıkık **kemikli** suratının üstündeki soluk mavi gözleri, sıska omuzları üstünde gömülen hastalıklı başı cılız, çarpık bacaklarıyla Mehmet köyde ne kimsenin dikkatini, ne de başka babasız çocuklar gibi köy kadınlarının merhametini çekmişti.
HEA-4 Nine’nin köhne **kemikleri** o kadar ağırımış ki, yemekten sonra iki büklüm odasına çekilmiş.
HEA-7 Havada kokulu, tâ **kemiklere** işleyen bir sıcaklık, bir gevşeklik vardı.
HEA-9 Bir daha imamın kapısında görür, kadınlara dert yandığını işitirse, vücudunda kırmadık **kemik** bırakmayacaktı.
HEA-9 Onun konuşuşunda, bakışındaki başkalığın, asırların yarattığı yüksek bir medeniyetin eseri olduğunu, **kemiklerinde** hissediyordu.
PSE 5 Bakınız ellerimâ hem ayaklarıma, ki Bân kendimim, Beni yoklayınız, hem görünüz zerâ duhun eti hem **kemikleri** yoktur. Ve bunları söyleyip, ellerini hem ayaklarını gösterdi.
PSE 115 Zerâ şeyler oldular, ki yazı tamam olsun: hani Ondan bir **kemik** kırılmayacak.
PSE 130 Zerâ bu şeylâr oldular, ki yazı tamamolsun: hani Ondan bir **kemik** kırılmayacak.
UK 41 **kemikleri** biyazıdı olmalı şansora pelinnik içindâ

UK 42 ani **kemikleri** çürüyey pelinnik içinde
UK 49 üstlerinde asılı türlü **kemiklär**
UK 52 **kemiktä**, taşa gercikli oymak
UK 146 koyun yaanılarını, **kemikleri** omuz aşırı köpeklere aterlar
UK 219 burnusu birüz kamburdu, sivriydi, çeneleri **kemikliydi**, güüdesi bataldı
GTA 194 [bız ε: tɒp'la:dik **ce'mıc** tʃukur'dɔn]
ADİL III 154 Şamil Aslan beyi diggetle müayine etdi,.. onda eskimiş **gemiklerine**
geder işlemiş beş-altı hastelik tapdı.
ADİL III 154 Bahşı da orada idi. O, Sonanın baş **gämiyinä** bahır vâ düşünürdü
ADİL IV 155 Şehid sıyrılarag **gämikdän**, ätdän; Alacag payını äbädiyyätdän.

3. Anlam Olayları Bakımından **kemük*

Tenişev'e göre, **kemük* sözünün temel anlamı muhtemelen 'yumuşak kemik' olmalıdır. Eski Türkçede **siyök* 'ilikli kemik', **kemük* 'yumuşak kemikleri' şeklinde bir ayrım görülür, ancak **siyök* şeklini koruyamamış lehçelerde kemiklerin hepsi için **kemük* kullanılmaktadır (1997: 262).

Yine Tenişev'e göre, modern Türk dili sahası metinlerinde **kemük* sözü şu anlamlarda kullanılmaktadır (1997: 262):

- 1) 'Kemik'. Çağ. Güney-Doğu Türk lehçelerinde, Karaim.
- 2) 'Yumuşak kemik'. Tat. Başkurt, Nogay, Kaz. Karakalpak, Kır. Özb.
- 3) 'Kıkırdak'. Kumuk, Tat. Alt.

Bu durumda **siyök* ve **kemük* sözleri arasında bir anlam karşılaştırması yapmak gerektiğinde **siyök* sözünün başlangıçta 'ilikli kemikleri' anlatmasına rağmen zamanla daha genel bir kullanıma sahip olduğunu, diğer yandan **kemük* sözünün de başlangıçta 'yumuşak kemikleri' anlatmasına rağmen zamanla daha genel bir anlam kazandığını söylemek mümkündür. Ancak bir çok lehçede **siyök* ve **kemük* sözlerinin anlamlarının genelleşmesi açısından bütün yerine parça kullanımının görüldüğü söylenebilir.

4. Meronim Olarak *kemük

Birçok organ içinde bulunan *kemük, bulunduğu organlar ile NESNE : MADDE ilişkisini gösteren meronimi oluşturmaktadır.

NESNE : MADDE	*balç, <i>burun</i> , *çäñä, *yagrın, *oñurtka, *äyägü, *ti:z'ke, *topuk : *kemük
---------------	--

2.4.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde Sinir

‘sinir’ Lat. *nervus*, İng. *sinew*.

2.4.2.1. *siñir

Proto-Tü. *siñir (Tenişev 1997: 264); Proto-Ogur *siñir; Proto-Oğuz *siñir; **Bud.Tü.ç.** siñiri tamırı süñükiñe tegi közünüp ‘kiriş ve damarlarını kemiğe kadar görünüyordu’ (U III 35, 20-1); **İslamî ç.** xi. yy. **Krh.** siñir ‘sinir’ (DLT III: 362); **Harezmi ç.** xiv. yy. siñir (KE II: 559); **MKıp.** xiv. yy. siñir (KTS: 237), siñir (Kİ 54); **Doğu Tü.** xv. yy. siñir (Sngl. 258r. 14); **Batı Tü.** xiv. yy. siñir (EM: 178), xv. yy. siñir (MŞ: 12), siñir (CH I: 189), siñir (DK II: 268); xiii. – xix. yy. siñir ‘sinir, kiriş’ (TTS V 3478); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** sinir ‘1. Duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet 2. Rahatsız edici, hastalık derecesine varan özellik 3. Herhangi bir şey, bir olay karşısında tepki gösterme duyarlılığı ve kişinin ruhsal niteliği 4. Hoşa gitmeyen, can sıkıcı 5. (halk.) Kas kirişi ve zarı’ (TS 1988); **Gag.** sinir ‘kiriş’ (GS 418); **Azb.** sinir ‘Bak äsáb’ (ADİL IV 78); **Trkm.** siñir ‘birleştirici sarı doku, sinir, kiriş’ (TDS 598); **Güney-Doğu:** YUyg. siñir, Özb. siñir; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. sinir, Kumuk siñir, Karaçay-Malkar siñir, Tat. siñir, Başk.

hiñir, Kaz. *sıñır*, Nogay *siñir*, Karakalpak *siñir*; **Kuzey-Doğu (Sibirya)**: Tuva *si:r*, Hakas *si:r*, Yakut *iñi:r*, Tofa *si:r*; **Çuvaş**: *şănăr* (Tenişev 1997: 264)

1. **siñir* Etimolojik Değerlendirmesi

Tarihsel ve modern Türk lehçelerinde **siñir* sözünün ‘kas, kiriş’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Eski Türk anatomi anlayışına göre, insan vücudu “kemik”, “sinir”, “damar”, “et” ve “deri” olmak üzere beş unsurdan oluşmaktadır (ED 841).

Altay dillerinden paralelleri Tenişev şu şekilde vermiştir: Proto-Mançu-Tunguz **sire-kte* ‘kiriş, iplik’, Kore **siñur* ‘damar, yay kirişi’ (1997: 264).

2. **siñir* Kullanım Alanı

EM 178 ve çok yeyicek **siñirlere** ziyân eder

EM 185 ..cemî‘ endâmlara degürür ve tamarlara ve **siñirlere** ledür, olaşdurur

MŞ 12 ekşi nesneyi çok yemek gevdeyi kırıdır ve tüz kocaldur ve **siñirlere** ziyân eder

MŞ 18 nilüfer şuyıyla içürler kaçan ki bağırsaklar ya **siñirler** ya göğüs za‘ if olsa

TTS V 3478 Otağın önüne erişi geldi, geyiği **siñirledi**

TTS V 3478 Geri kalan kâfir olup ol deveyi **siñirlediler**

TTS V 3478 Hakir bir atın önün alıp da gözüne bir hadenk-i Rumî urunca at depesin yere dikip oku kırıp kalkarken kılıçla atı kış ayaklarından **siñirleyüp** artık davranmadan kaldı.

TTS V 3478 Ardından erişip kılıç üşürdüler, iki kat zırh gimiş, tesir etmedi. Bilâhare **siñirleyüp** sakalar kârhanesi önünde öldürdüler.

TS 1988 Etin **sinirlerini** ayırmak

SFA-2 O **sinirli**, kemikli, duru beyaz yüzündeki ateşli gözlerinin ferî kaçmıştı.

ADİL IV 78 Bütün **sinirlärim** kaman teli kimi inläyir

ADİL IV 78 Hälil hırda otağında bir-iki dâfâ ötäyâ-bäriyâ gedib, **sinirlärini** yatırmag üçün yazı masasına oturdu

3. Anlam Olayları Bakımından **siñir*

**siñir* sözcüğünün temel anlamının Türk dilinin tarihsel sürecinde genel olarak ‘kas siniri’ olduğu görülmektedir. Tenişev’in, **siñir* sözünün Türk lehçelerinde tespit ettiği anlamlar şunlardır (1997: 264):

1) ‘Kas, kiriş’ Kıp. dışında tüm lehçelerinde vardır.

2) ‘Sinir’ Kıp. (CC), TTü. Karaim.

3) ‘Yay teli’. (XIII yy.)

4) ‘İplik’. Yak.

Modern Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesinde bu sözün ‘duyu ve hareket uyanlarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten beyazımsı teller ve bu tellerin oluşturduğu demet’ anlamı temel anlamıdır. Ancak Türkmen ve Gagauz Türkçelerindeki temel anlamın kas dokusu ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügətinde* *sinir* sözü için *äsäb* sözüne gönderme yapılmış (ADİL IV 78) ve *äsäb* sözü için de insan veya hayvanın sinir sistemi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ruhsal nitelik anlamı ise metonimi olmaktadır. Diğer yandan ‘yay teli’ ve ‘iplik’ anlamları gerçek dünya şartlarına uygunluk gösterdiği oranda metonimi ya da metafor meydana getirir.

4. Meronim Olarak **siğir*

Türk dilinin tarihsel sürecinde **siğir* sözünün ‘kas, kırış’ anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde *kas* kavramının NESNE : MADDE ilişkisini gösteren meronimi olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.3. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DAMAR

‘**damar**’ Lat. *arteria,vena* İng. *vein*.

2.4.3.1. **tamır*

Proto-Tü. **tamır* (Tenişev 1997: 264 **damor*); Proto-Ogur **tamır*; Proto-Oğuz **tamır*; **Bud.Tü.ç.** *siğiri tamırı* ‘kas ve damarı’ (U III 35, 20); **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** özek ‘belin iç yanında bulunan damar’ (DLT I: 71), *tamur* ‘damar’ (DLT I: 362), *tamar* ‘damar’ (DLT IV: 567), *otaçı terildi tamur kördiler* ‘hekimler toplandı

ve damar yokladılar (nabız aldılar)’ (DLT I 362), *tamur* (KB 105 4099); **Harezmi** ç. xiv. yy. *tamar*, *tamur* (KE II: 593-594), *tamar* (NF III: 401); **EKıp.** *damar* (KTS: 55), *ırk* (KTS: 102), *tamar*, *ṭamar*, *tamır*, *tamur* (KTS: 260, 261), *yelge* ‘boynun iki yanında bulunan damarlar’ (KTS: 318), *tamar* (CC 233); **MKıp.** xiv. yy. *tama:r* (Kİ 66); **Doğu Tü.** xv. yy. *tamur* (Sngl. 161v. 17); **Batı Tü.** xiv. yy. *bāselik* <Grk. ‘şahdamar, baş damarı’ (EM: 112), *ṭamar* (EM: 185), xv. yy. *ṭamar* (MŞ: 9), *ṭamar* (CH I: 183), *ṭamar* (DK II: 284); xiii. – xix. yy. *tamar* ‘damar’ (TTS V 3710), *aşağa ṭamar* ‘dirseğin iç yanında hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve başlık da denir’ (YTS: 15), *başlık*, *başluḳ* ‘dirseğin iç yanında hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve aşağı damar da denir’ (YTS: 25), *baş ṭamar* ‘dirseğin iç yanında hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olan ki akciğer damarı, baş damarı ve başlık da denir’ (YTS: 15), *ṭamar* ‘damar’ (YTS: 201); **Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü.** *damar* ‘1. Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal 2. Mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi 3. Başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı 4. (mec.) Soy, yaradılış 5. (mec.) Huy 6. İçinde ongun besi suyunun dolaştığı odunsu dokudan boru 7. Böceklerde kanat zarını dik tutmaya yarayan organ’ (TS 523); **Gag.** *damar* ‘1. Damar 2. Kas’ (GS 131); **Azb.** *damar* (ATS: 227), *damar* ‘1. Canlıların bedeninde: içerisinde kan veya lenfin dolaştığı boru şekilli organ 2. Çeşmenin meşeyi, başlangıcı 3. Bitkilerde damarlara benzeye su ve mineralleri taşıyan yollar 4. (mec.) Heves, temayül, kabiliyet, beceri’ (ADİL II 28); **Trkm.** *damar* ‘1. Damar 2. Ösümüklikleriñ sapak görnüşli ovnucak çılgımları’ (TDS 237); **Güney-Doğu:** YUyg. *tamir*, *tomur*, Özb. *tamir*, SUyg. *tamır*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *tamar*, *tamur*, Kumuk *tamır*,

tamur, Karaçay-Malkar *tamır*, Tat. *tamır*, Başk. *tamır*, Kaz. *tamır*, Kırg *tamır*, Nogay *tamır*, Karakalpak *tamır*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tamır*, Tuva *damır*, Hakas *tamır*, Yakut *tımt*, Tofa *damır*; **Çuvaş:** *tımar* (Tenişev 1997: 264)

1. **tamır* Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözün ‘damar’ ve ‘kök’ anlamlarında *tamır* ve Oğuz lehçelerinde *tamar* şekliyle geçtiğini belirtmektedir. (ED 508a).

Tenişev, Moğ. **tamir* ‘güç, kuvvet’, Japon **tama* ‘ruh, can’ örneklerini vermiş ve büyük bir ihtimalle Proto-Altay dilindeki anlamın ‘hayat gücünü içeren aort, damar’ olması gerektiğini belirtmiştir (1997: 264-265).

2. **tamır* Kullanım Alanı

EM 111 baş **țamarından** **kan** aldurmak ve **baldırdan** hacamat étdürmekdür
EM 117 **bögrek** ağrısı, eger sil ‘alâmeti varısa, katı şusamak ve **țamarı** tız tız tokımak
EM 185 ..cemi‘ endâmlara degürür ve **țamarlara** ve sıjirlere ledür, olaşdurur
MŞ 9 kan ve şafrâ ve balğam ve sevdâ andan sonra **țamarlara** varur anda hazm olur
MŞ 42 ve yüzi gözi kızıl olmak ve **țamarlar** tolu olmağdur ‘ilacı **baş țamarından** kan almak ve baldırlarından hacamat étmek ve țabi‘ atı telyîn eylemek ve cevâv içmek ve şol kan gâlib olana dëdügümüz gıdaları ve şerbetleri tenâvül étmek
MŞ 84 **bâselik țamarından** kan alalar ve yürek harâretin teskîn édeler
TTS V 3710 Karıcıktan sordu kim: Bu şahın ver mürüvveti nicedir, hizmet etmeğe yarar mı? Karıcık eyitti: Melikimiz eyü kişidir... bir kızı vardır... yirmi yaşında yoktur amma bu kadar yaş içinde beşyüz şahzadenin **başın** kesip burca stı... Cemaât eyitti: Ey hudavend, birnice yıldır kim hatakârlık ile şahzadelerden **tamar** götürürsün işlediğini hüccet, burhan ile işlerem dersin, ol dahi bir hatadır.
TTS V 3710 Kılıcından iki kan **tamardı** anın
Tamarın kesmiş idi a‘ dânın
TS 523 Alnında ve şakaklarında şişen **damarlar** ağrıyordu
TS 523 Ne olur biraz uslu otursanız, şu adamların da **damarına** basmasanız, olmaz mı?
TS 523 Tutarsa onun bir **damarı**, yıkar adamın başına çadırı.
TS 523 Birden nasihat **damarlarının** kabardığını duydu.
TS 523 Üstüne üstlük **damar** sertliği de yapışmamış mı zavallının yakasına? inçek nerv **damarlarına** baydır
SFA-2 . Bu sesleri uyku tutmadığı geceler açık bir pencerenin önünde dinlerken o kadar kendime eğilmişimdir ki, kanımın **damarlarımın** içinden akışının sesini duyar gibi olurdum.

HEA-2 Dağının, çölünün, ovasının, muzdarip insanların; hepsinin içindeki Anadolu **damarlarım**da daraban ediyordu.
HEA-2 Tâ ilk günlerde rıhtımda onun yeşil gözlerini, kırmızı dudaklarını gördüğüm an bir cihanın zehirleri kanıma, **damarlarım**a geçti.
HEA-2 Göğsümdeki yara, içinden bir demir geçer gibi, acıyor, şakaklarım ve bütün **damarlarım** içinden kaynıyor, yanıyor, dışarıya fırlamak için şiddetle atıyordu.
HEA-8 Şakaklarımdaki tuhaf atış şiddetlenmiş ve bütün hayatım, sanki **damarlarımdan** fırlayacak gibi çırpınıyordu.
HEA-9 Rakım kendi kendisine: "Osman'ın **damarına** basmış olacak" diyordu.
ADİL II 28 Gan **damarları**. **Damarları** şişmek.
ADİL II 28 alnın **damarları** görünür
ADİL II 28 Dağ âtâyında bir çeşme vardır, özü aranda da olsa, **damarı** dağdan gelir.
ADİL II 28 Faydalı gazıntıların bâ'zilâri büyük kütlâlar şâklindâ, bâ'zilâri ayrı-ayrı **damarlar**, sâpâlânti vâ sairâ şâklindâ tapılır
ADİL II 28 Onların da milliyyât hissi vâ geyrât **damarı** ayılıbdırımı?
TDS 237 Halnazarîñ gazabı içine sığmadı, gızardı, **damarları** tarsıldap urdı
TDS 237 Göreşde, yarışda, söveşde, işde. Senden kuvvat alyar **damarda** ganım
TDS 237 Ol tuññi görnüşli bolup, onda gan **damarları** yokdur, emma ol duyucu ören
TNAS 16 Adamıñ yetmiş iki **damarı** bolarmış, onuñ biri saz bilen suwlanarmış.
TNAS 66 Barlıdan balto-şap **damar**.
TNAS 71 Baydan akmasa-da, **damar**.
TNAS 103 **Damarına** göre gan al.
TNAS 110 Dert **damarı** iyer, hasrat - ömri.

3. Anlam Olayları Bakımından *tamır

Tenişev'e göre, modern Türk dili sahası metinlerinde **tamır* sözü şu anlamlarda kullanılmaktadır (1997: 264):

1) 'Kan damarı'. EUyg. Krh-Uyg. Orta-Uyg. Çağ. Harezmi, Orta-Kıp.; ayrıca modern Türk lehçelerinde tüm kaynaklarında karşımıza bu anlam çıkmaktadır.

2) 'Kiriş'. Gag. Trkm. Çuv.

3) 'Kas'. Gag.

4) 'Sinir' Tofa, Yak.

5) (*metaforik*) 'Kanal' (*suv tamırı*) EUyg.; TTü. 'başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı'; TTü. 'huy'.

6) 'Ağacın kökü' Çağ. Orta-Kıp. Kuzey-Batı, Merkez-doğu, Güney-Doğu lehçeleri, Hakas. Çuv.

7) (*metaforik*) ‘Soy, nesil, köken’ Orta-Kıp.; Nogay, Kaz. Kır. Özb. Uyg. ‘akraba, kardeş’.

Bu anlamlar arasında ‘ağacın kökü’ (Çağ. Orta-Kıp. Kuzey-Batı, Merkez-doğu, Güney-Doğu lehçeleri, Hakas. Çuv.) anlamı da metaforik olmaktadır.

Tenişev’e göre, Proto-Türkçede ‘damar’ ve ‘kök’ olmak üzere iki ana anlam ortaya çıkmaktadır. Böyle bir anlam dağılımı, Altay lehçeleri için ortaktır: Proto-Altay **zültü*: Proto-Türkçe **yıltız* ‘kök’, Proto-Moğ. **sudal* ‘kan damarı’, Japon **sunti* ve diğerleri (Tenişev 1997: 264).

Bu sözün hayvanlarla ilgili anlamı metonimik olmakla birlikte bitkiler ve cansız nesnelerle ilgili olan anlamları benzetmeye dayalı olduğundan metaforiktir.

4. Meronim Olarak **tamır*

Türk dilinin tarihsel sürecinde **tamır* sözünün ‘damar’ anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde *dolaşım sistemi* kavramının GRUP : ÖĞE ilişkisi gösteren bir meronimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.4.4. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde DERİ

‘*deri*’ Lat. *derma* İng. *skin*.

2.4.4.1. **täri*

Proto-Tü. **täri* (Tenişev 1997: 383); Proto-Ogur **täri*; Proto-Oguz **täri*; **İslamî ç.**: xi. yy. **Krh.** *sagri* ‘deri’ (DLT I: 421), *koyka* ‘deri. Aslında deri için kullanılan bu kelime kürk için dahi kullanılır’ (DLT III: 173), *teri* ‘deri’ (DLT III: 221); **Harezmi** ç. xiv. yy. *teri* (KE II: 627), *teri* (NF III: 422); **EKıp.** *deri* (KTS: 59), *sağri* (KTS: 223), *teyin* (KTS: 273); **Batı Tü.** xiv. yy. *deri* (EM: 123), xv. yy. *deri* (MŞ: 13), *deri* (CH I: 168), *deri* (DK II: 83), *ten* (DK II: 288); xiii. – xix. yy. *deri* ‘deri’ (YTS: 65);

Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *deri* ‘1. İnsan ve hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten 2. Bu tabakadan yapılmış 3. İşlenerek kullanılır duruma getirilmiş hayvan postu’ (TS 562); **Gag.** *deri* ‘insan ve hayvan derisi’ (GS 139); **Azb.** *däri, deri* (ATS: 260), *deri* ‘1. İnsan ve hayvanın bedeninin üstünü örten mikroskobik kalınlıkta et örtüsü 2. Hayvanın tüyle örtülü derisi 3. Gön 4. Peynir, yağ ve benzerleri saklamak için koyun ve keçi derisinden hususi usulle hazırlanan matar 5. Deriden biçilmiş, deriden düzenlenmiş, deriden dikilmiş 6. Meyvenin kabuğu’ (ADİL II 76); **Trkm.** *deri* (RLT: 74, 92), *deri* ‘1. Adamın ve hayvanının bedeninin dış örtüsü 2. Ovnuk hayvanların soylup alınan hamı’ (TDS 250), *ten* ‘adam vücudunun dış görünüşü, beden’ (TDS 644); **Güney-Doğu:** YUyg. *teri*, Özb. *teri*, SUyg. *tere, ter*; **Kuzey-Batı (Kıpçak):** Karay. *teri*, Kumuk *teri*, Karaçay-Malkar *teri*, Tat. *tiré, tări*, Başk. *tiré*, Kaz. *teri*, Kırg *teri*, Nogay *teri*, Karakalpak *teri*; **Kuzey-Doğu (Sibirya):** Altay *tere*, Hakas *te:r*, Yakut *tiri:, tirie:, Tofa tere*; **Çuvaş:** *tir* (Tenişev 1997: 383)

1. *təri Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson, bu sözü *teri*: şeklinde alarak son seste bir ünlü uzunluğuna işaret etmiş ve sözün tüm modern Türk lehçelerinde *teri:*, *deri*, *teri* şekillerinde geçtiğini belirtmiştir (ED 531a). Doerfer, *təri sözünü Halaç Türkçesinde *täre* şeklinde tespit etmiştir (1970: 27).

Tenişev, Evenk *dere* ‘yüz; geyik başındaki deri’, Solon *meta* ‘yüz’ örneklerini de vermiştir (1997: 383).

2. *təri Kullanım Alanı

MŞ 10 kan galebesi ‘alâmeti uyku çok gelmek ve çok ésnemek ve çok gerinmek ve kan alacak yerler gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve ağız yarı

tatlu olmak ve gevdede cıbanlar ve sivilciler çıkmak ve **deri** çekili çekili gelmek ve
beniz ve dil kızıl olmak ve düşde kızıl nesneler görmek
TS 562 Bütün **kemikleri**, ince bir **deri** altında birer birer sayılıyordu
TS 562 Üstünde yine o siyah **deri** pardösüsü, kolunda siyah deri çantası
TS 562 Bu efendi, **derisi kemiklerine** yapışmış, **gözleri** çukura kaçmış, hastaneye
yatırılacak kılığa girmişti
TS 562 Tefecilerin **eline** düşerse **derisini** yüzerler.
SFA-1 Kalın, tüylü bilekleri, geniş göğsü, delikleri kapanıp açılan üstü kara, kara
benekli bir burnu, **deriyi** yırtmış da fırlamış gibi saçları, kısa kısa bir yürümesi, kalın
kalın bir gülmesi...
HEA-1 Yüzü de uzun, ipince, şakakları basık, fakat sadece kemik ve **deriden** olan bu
baş size zayıf etkisi yapmıyordu.
HEA-2 Ağam, birçok çile çektik amma, bu iş biterse bizlere tilki gibi, tuzak kurar,
derimizi yüzersiniz, değil mi?
HEA-2 Mangalın karşısında el kadar yüzünün ince **derisi** gözlerine doğru derinleşen
nâmütenahi çizgiler içinde, gözleri sayısız senelerden beri yaşayân muazzep bir
ruhun yaşı olmayan; mazisi, âtisi ölçülemeyen ezeliyeti ile bakıyor.
HEA-9 -Galip bey, padişaha dil uzatma, yoksa hepimizin **derisini** diri diri yüzerler,
içine saman doldurur kuruturlar.
HEA-9 Yüzünün **derileri** yanık ve buruşuk, Fakat beyaz kirpiklerinin arkasındaki
mavi gözlerin ateşi hâlâ sönmemiş, hattâ dişleri bile bembeyaz ve keskin.
HEA-9 Yanakları solmuş, **derileri** şakaklarına doğru çekilmiş, dudakları kurumuş,
bütün ateşi gözlerindeki yeşil şulelerde.
GS 139 Yedi **deri** soymaa bir kimseden
GS 139 Sokulmaa bir kimsenin **derisi** altına
GS 139 **Derisini** kurtarmaa
UK 21 hepsi adamlar şindän şalvar taşısınнар, **deri** kuşaklan baalı belindän, kara
yüsek kalpak başlarına kara **deridän** uzun ayakkabı giysinnär
UK 26 çetin **deri** döşeklerde yurtanın bir duvarı boyunda
UK 52 koyun **derileri** üztündä oturarak
UK 131 bir bars **derisinnän**
UK 170 da soysun **derisini diriden**
ADİL II 76 Gulunun başının tükläri, gaşları vä kirpikläri hına rängindä idi. Häтта
därisi belä küränä çalırdı.
ADİL II 76 Pälängin **därisini** soyub evä dönärkän gonusular başıma toplandı
ADİL II 76 Özümüz üçün lazım olan patlar vä ayaggabı hazırlamagdan ötrü
heyvanlardan yün, häz, **däri** (gön) äldä edirik
ADİL II 76 Golumun **derisi** soyulub.
TDS 251 Govı baksan, **deriñ** bolmaz, erbet baksan – diriñ.
TDS 644 Hey, adam hem öz **teninine** bilgeşleyin yara salarmı?
TNAS 23 Ak **deri** - ayak astında, gara **deri** - batırıñ başında.
TNAS 83 Bir goyundan iki **deri** alınmaz.
TNAS 124 Duşman **derisinden** dostuñja possun biç.

3. Anlam Olayları Bakımından **tāri*

Türk dili kaynaklarında **tāri* sözünün tüm metinlerde ‘deri’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Bu deri, insan vücudundaki deri veya hayvan başındaki deri anlamına gelebilmektedir.

Bu sözün insan ile ilgili olan anlamı temel anlamdır. Hayvan ile ilgili olan anlamı metonimik olur. Cansız nesnelerle ilgili olan anlamları ise metaforiktir.

4. Meronim Olarak **tāri*

Anatomik açısından **tāri* sözü, **boδ* sözünün NESNE : MADDE ilişkisi gösteren meronimidir. Baş kavramının bir sathını oluşturması sebebiyle de baş kavramı ile ALAN : MEKÂN ilişkisi açısından da **boδ* sözünün meronimi olduğu görülür.

NESNE : MADDE	<i>*boδ</i> : <i>*tāri</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*boδ</i> : <i>*tāri</i>

3. Bölüm Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik İlişkileri

Türk dilinde organ adlarına tarihsel karşılaştırmalı açıdan bakıldığında günümüze kadar günlük hayatta çoğunlukla EL, KOL, BACAĞ, PARMAK, BAŞ gibi organ adlarının, özellikle de yüzdeki organ adlarının kullanım sıklığının fazla olduğunu söylemek mümkündür. İç organlar, büyük oranda tıp metinlerinde karşımıza çıkmakla birlikte, tarihsel dönemlerde hâkim olan dünya görüşüne göre, iç organlara farklı anlam ve görevlerin yüklendiğini görmek de mümkündür. Dolayısıyla organ adlarının meronimik ilişkileri hem kendi içinde bulundukları kavram alanı ile ilgili olmanın dışında diğer kavram alanlarıyla da ilgili olabilmektedir.

3.1. Meronimi Türlerine Göre Tasnif

Türk dilinde organ adlarına yönelik şöyle bir meronimi tasnifi belirlenmiştir (bk. 1.6.5).

Meronimik İlişkisi	Örnekler
NESNE : PARÇA	<i>*boδ : *balç</i> <i>*balç : *kıl, *saç, *tü:k, *kulyak, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çāñā, *tu:dak, *erin</i> <i>*balç : *béñi</i> <i>*balç : *kulyak; *ayız : *erin</i>
BÜTÜN : KESİT	<i>*saç : *kıl, *tü:k</i>
GRUP : ÖĞE	<i>*ti:ş' : *azı</i> <i>*älig, *adut : *ärñäk</i> <i>*barñak, *ärñäk : *bogum</i> <i>*kö:küz : *äyägü</i>
NESNE : MADDE	<i>*saç : *kıl</i> <i>*burun : *täri, *siñök, *kemük</i> <i>*tirs(g)äk : *bogum, *siñök, *kemük</i>

	<i>*a:ya : *täri; *kö:küz : *äyägü</i>
ALAN : MEKÂN	<i>*balç : *a:lın, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäñiz, *eiñ ~</i> <i>*eñek, *yayñak, *ayız, *aburt</i> <i>*balç : *saç</i> <i>*yü:z : *a:lın, *ka:pak, *yañak, *äñäk, *çäñä, *aburt</i> <i>*kol : *omuz', *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig,</i> <i>*ärñäk, *barñak, *tırñak; *arka, *sırt : *yagrın</i>

Bu tasnife göre **boδ* sözünün insan vücudu ile ilgili en genel kavram olarak bir holonim olduğu görülür. Buna göre NESNE : PARÇA, BÜTÜN : KESİT, GRUP : ÖĞE, NESNE : MADDE, ALAN : MEKÂN ilişkileri içerisinde korpus kapsamındaki bütün organ adları, ilgili geçişlilikler de göz önünde alınarak, **boδ* holonimine bağlanabilmektedir.

3.1.1. NESNE : PARÇA

Korpus kapsamındaki organ adlarının işlevsel açıdan *boδ holonimine bağlanırken diğer organ adlarının da kendi içlerinde yine işlevsel açıdan birbirine bağlı olarak gösterdikleri bir HOLONİM : MERONİM ilişkisidir. Burada *boδ holoniminin işlevini yerine getirmesi için ihtiyaç duyduğu parçaların **görev yapma** fonksiyonu taşıması gerekir. Bu açıdan *älig, *ärñäk, *aγız, *aδak, *aδut, *balç, *bıkın, *bilek, *boyın, *boyaz, *boδ, *çäñä, *äñäk, *yañak, *tamγak, *kebde, *kö:küz, *köz, *ka:ş, *kar, *kol, *kökräk, *köñül, *barñak, *saç, *ka:ş, *sı:n, *kebde, *täri, *yü:z, bacak terimleri kendi meronimleri açısından NESNE : PARÇA ilişkisi içerisinde birer holonim de olabilmektedir.

NESNE : PARÇA
*boδ : *balç : *béñi *balç: *kılk, *saç, *tü:k, *kulγak, *görs>göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çäñä, *tu:dak, *erin *saç, *ka:ş : *kılk, *tü:k *balç : *saç : *kılk, *tü:k *täri : *tü:k *balç : *saç : *tü:k *yü:z : *tü:k *ka:ş : *tü:k *balç : *kulγak *yü:z : göz, *ka:ş, *kirpik, burun, *aγız, *çäñä, *tu:dak, *erin *yü:z : *bät ‘yüz rengi’, *bäñiz, *täri *yü:z : *bäñiz ‘yüz rengi’, *bät, ‘yüz rengi’, *täri *balç : *köz *yü:z : *köz *köz : *ka:pak ‘göz kapağı’, *kirpik, *karak ‘göz bebeği’ *yü:z : *ka:ş *balç : *ka:ş *köz: *kirpik *balç : *yü:z : burun

NESNE : PARÇA

*yü:z : *äñäk ('yanak')
 *balç : *yañak, *äñäk ('çene, alt çene')
 *balç : *çäñä
 *balç : *yü:z : *aγız : *çäñä
 *aγız : *tu:dak
 *yü:z : *tu:dak
 *aγız : *erin
 *yü:z : *erin
 *aγız : *tilk
 *aγız : *ti:ş'
 *çäñä, *äñäk, *yañak : *ti:ş'
 *tamγak : *ti:ş'
 *aγız : *azıγ
 *çäñä, *äñäk, *yañak : *azıγ
 *tamγak : *azıγ
 *aγız : *tamγak
 *boγaz : *tamγak
 *boγaz : *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/öñüç
 *boδ : *boyın
 *boyın : *sügsün 'boyun omurları, omurga'
 *boyın : *yelkä 'boyundaki kırışler'
 *boδ : *çekin
 *sı:n, *kebde : *ägin
 *boδ : *omuz'
 *boδ, *sı:n, *kebde : *kol
 *kol : *omuz', *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *tırñak
 *boδ, *sı:n, *kebde : *kar
 *kar : *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *tırñak
 *kol, *kar : *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek
 *bilek : *baltır
 *kol, *kar : *älig
 *älig : *aδut

*älig : *ärñäk, *barñak

*aδut : *ärñäk, *barñak

*älig, *aδut : *ärñäk

*ärñäk : *dırnak, *bogum

*älig, *aδut : *barñak

*barñak : *dırnak, *bogum

*ärñäk, *barñak : *dırnak

*barñak, *ärñäk : *bogum

*boδ : /baş/ *balç, *béñi, *saç, *kulyak, *yü:z, *bät, *bäniz, *köz, *ka:ş, *kirpik, burun, *çäñä, *aγız, *aburt, *tu:dak, *erin, *tilk, *ti:ş', *azıγ, *tamγak

*boδ : /beden/ *boγaz, *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/öñüç, *boyın, *çekin, *ägin, *omuz', *yagrın, *kol, *kar, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *aδut, *ärñäk, *barñak, *tırñak, *be:lk, *oñurtka, *ömgän, *tö:ş, *kö:küz, *kökräk, *köñül, *äyägü, *bıkın, *bacak, *bu:t, *uδluk, *ti:z'ke, *baltır, *aδak, *ta:pan, *topuk, *ögçä

*boδ : /iç/ *yüräk, *öbkä, *kurug-sak, *bögräk, *bagır, *bagır-sak, *ta:lak

*kebde : *boγaz, *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/öñüç, *boyın, *çekin, *ägin, *omuz', *yagrın, *kol, *kar, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *aδut, *ärñäk, *barñak, *tırñak, *be:lk, *oñurtka, *ömgän, *tö:ş, *kö:küz, *kökräk, *köñül, *äyägü, *bıkın, *bacak, *bu:t, *uδluk, *ti:z'ke, *baltır, *aδak, *ta:pan, *topuk, *ögçä

*kebde : *yüräk, *öbkä, *kurug-sak, *bögräk, *bagır, *bagır-sak, *ta:lak

*kebde : *oñurtka

*kebde : *ömgän, *tö:ş, *kö:küz, *kökräk

*kö:küz, *kökräk : *äyägü

*kebde : *köñül

*köñül : eyegü

*bıkın: *siñök, *kemük, *tamır, *täri

*boδ: *bacak, *bu:t 'bacak', *uδluk 'bacak'

*bacak, (*aδak) : *ti:z'ke

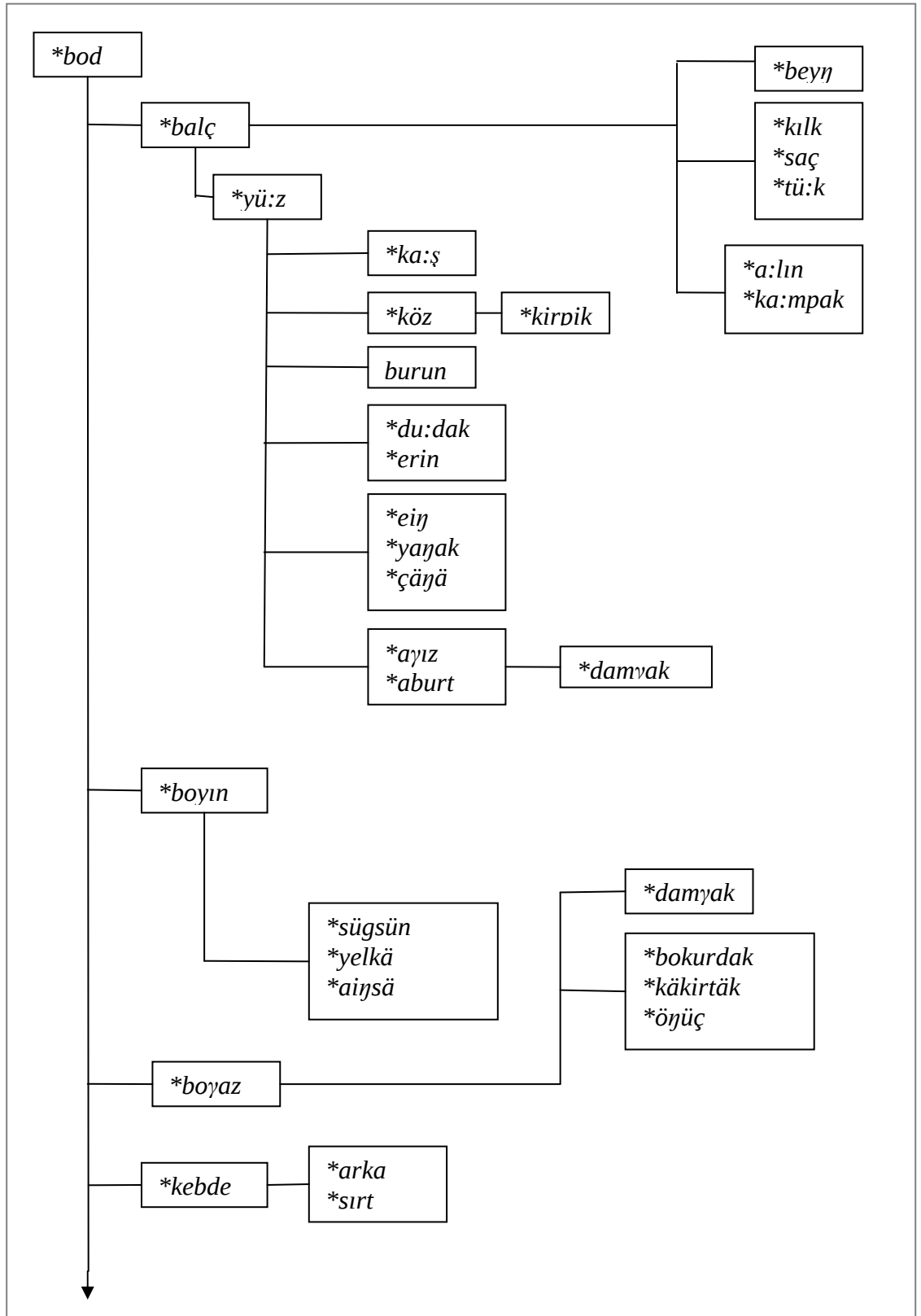
*bacak : *baltır, *aδak

*aδak : *ärñäk, *barñak

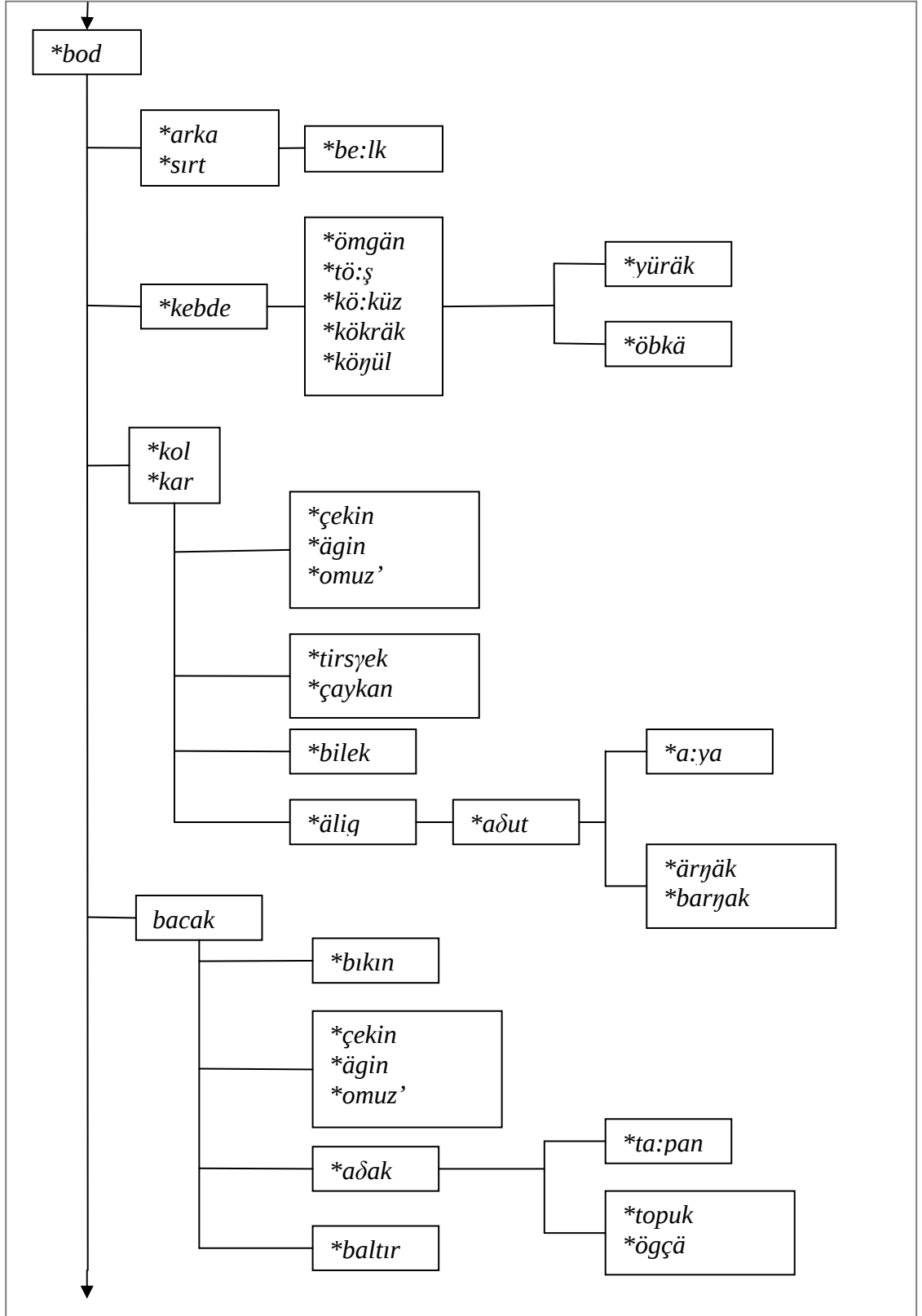
*aδak : *topuk

*aδak : *ögçä

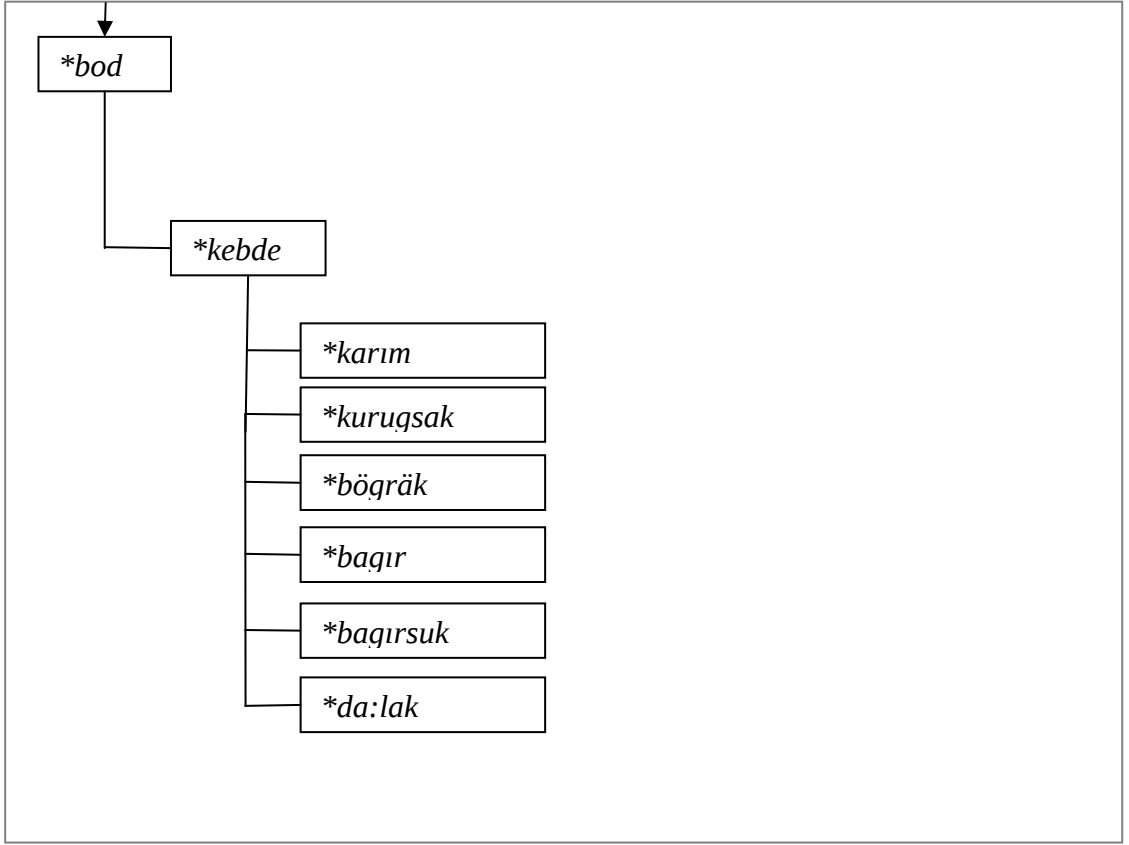
*kebde : *karım : *kurug-sak

Şema 1: NESNE : PARÇA

Şema 2: NESNE : PARÇA (devam)

Şema 3: NESNE : PARÇA (devam)

Meronimler arasındaki geçişlilik ile **boδ* terimine bağlanabilen **tamçak* sözü, xi. yy. Karahanlı döneminde *tamğak* (DLT I 467, 469) şeklinde ‘boğaz’ anlamına gelirken ‘damak’ anlamına gelen *kanğrak* (DLT III: 383) sözünün de kullanılması dikkat çekicidir. Bu durumda *tamğak* sözü ‘boğaz’ anlamında xi. yy.da doğrudan **boδ* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi içindeki meronimi olurken günümüz Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde önce **aγız* sözünün NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. Ancak diğer yandan Türkmen Türkçesinde ‘boğaz’ anlamını koruyarak NESNE : PARÇA ilişkisi içinde doğrudan **boδ* sözüne bağlanabilmekte ve onun meronimi olabilmektedir.

**baqır* kavramı, xi. yy.da Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘karaciğer’ (DLT I: 360) anlamında kullanıldığında **boδ* : **kebde* : **karım* geçişliliği ile NESNE :

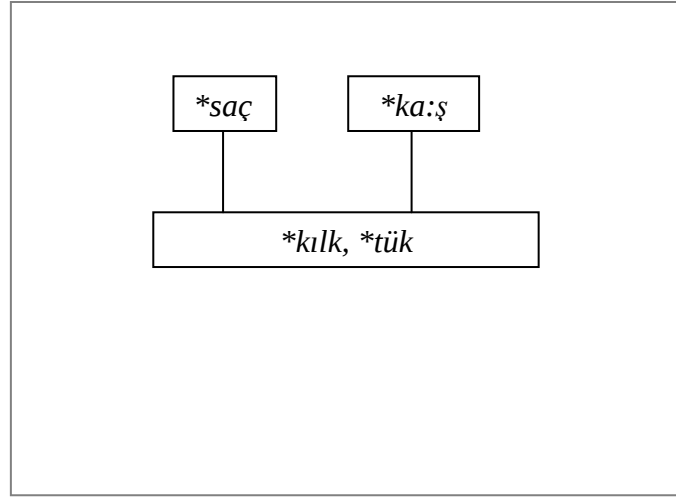
PARÇA ilişkisi içinde **boδ* sözünün meronimi olurken bu durum xiv. yy. Batı Türkçesinde (EAT. *bağır* ‘karaciğer’ EM: 111) de devam etmiş, ancak Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinde ‘ciğer, karaciğer’ ve ‘her şeyin içi veya önü’ anlamlarının yanı sıra ‘iç organlar, göğüs’ (KTS 21) anlamları açısından, NESNE : PARÇA ilişkisi içinde doğrudan **boδ* sözüne bağlanabildiği de görülmüştür. Türkiye Türkçesinde *bağır* ‘göğüs; ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı’ (TS 194) anlamı ile doğrudan **boδ* sözüne NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkisi açısından bağlanabilmekte; Azerbaycan Türkçesinde ‘karaciğer’ (ADİL I 174) anlamı ve Türkmen Türkçesinde ‘ciğer, göğüs’ (TDS 65) anlamı ile **boδ* sözüne geçişlilik ile bağlandığı görülmektedir.

Diğer yandan Eski Türkçe dönemi metinlerinde *öpke* ‘akciğer’ (U III 79,4), *öpke* ‘öfke’ (U II 25,1); Karahanlı *öpke* ‘akciğer’ (DLT I: 128); *öpke* ‘öfke’ (DLT I 158); xiv. yy. Batı Türk çevresi metinlerinde *öyken* (EM: 171) sözünün genel olarak ‘akciğer’ anlamına geldiği görülür. Bu durumda Modern Oğuz sahasında Türkmen Türkçesinde *öyken* ‘akciğer’ (TDS 501) sözü önce **kö:küz* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. **bağır* sözü ise **karım* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren meronimidir.

3.1.2. BÜTÜN : KESİT

Korpus kapsamındaki organ adları içerisinde **saç* ve **ka:ş* terimlerinin HOLONİM : MERONİM ilişkisi içerisinde **kıl* ve **tü:k* ile aynı maddeden olmaları açısından gösterdikleri HOLONİM : MERONİM ilişkisidir. Bu açıdan **kıl* ve **tü:k* meronimleri **saç* ve **ka:ş* holonimleri ile aynı maddeden olup, **saç* ve **ka:ş* holonimlerinin bir kesitidir. Bu ilişkinin bir **bölümleme** fonksiyonu taşıdığı görülür.

BÜTÜN : KESİT
<i>*saç : *kılk, *tü:k</i> <i>*ka:ş : *kılk, *tü:k</i>

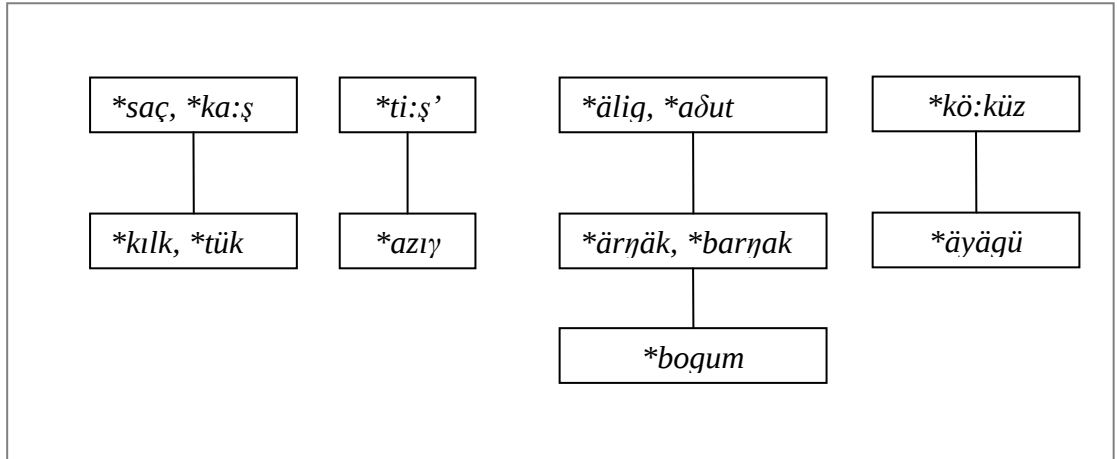

Şema 4: BÜTÜN : KESİT

3.1.3. GRUP : ÖĞE

Bu ilişkide *saç, *ka:ş, *ti:ş', älg, *aδut, *kö:küz, *ärñäk, *barñak sözleri birer holonim olarak kendi meronimleri ile bir GRUP : ÖĞE ilişkisi sergilerler. *kılk ve *tü:k sözleri, *saç ve *ka:ş sözlerinin, *azıγ sözü *ti:ş' sözünün, *ärñäk, *barñak sözleri *älig, *aδut sözlerinin, *bogum sözü *ärñäk, *barñak sözlerinin ve *äyägü sözü gö:küz sözünün meronimi durumunda ilgili gruba dâhil bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkilerde bir **toplanma** fonksiyonu görülür.

GRUP : ÖĞE
*saç : *kılk, *tü:k
*ka:ş : *kılk, *tü:k
*ti:ş' : *azıγ
*älig, *aδut : *ärñäk, *barñak
*ärñäk, *barñak : *bogum
*kö:küz : *äyägü

Şema 5: GRUP : ÖĞE

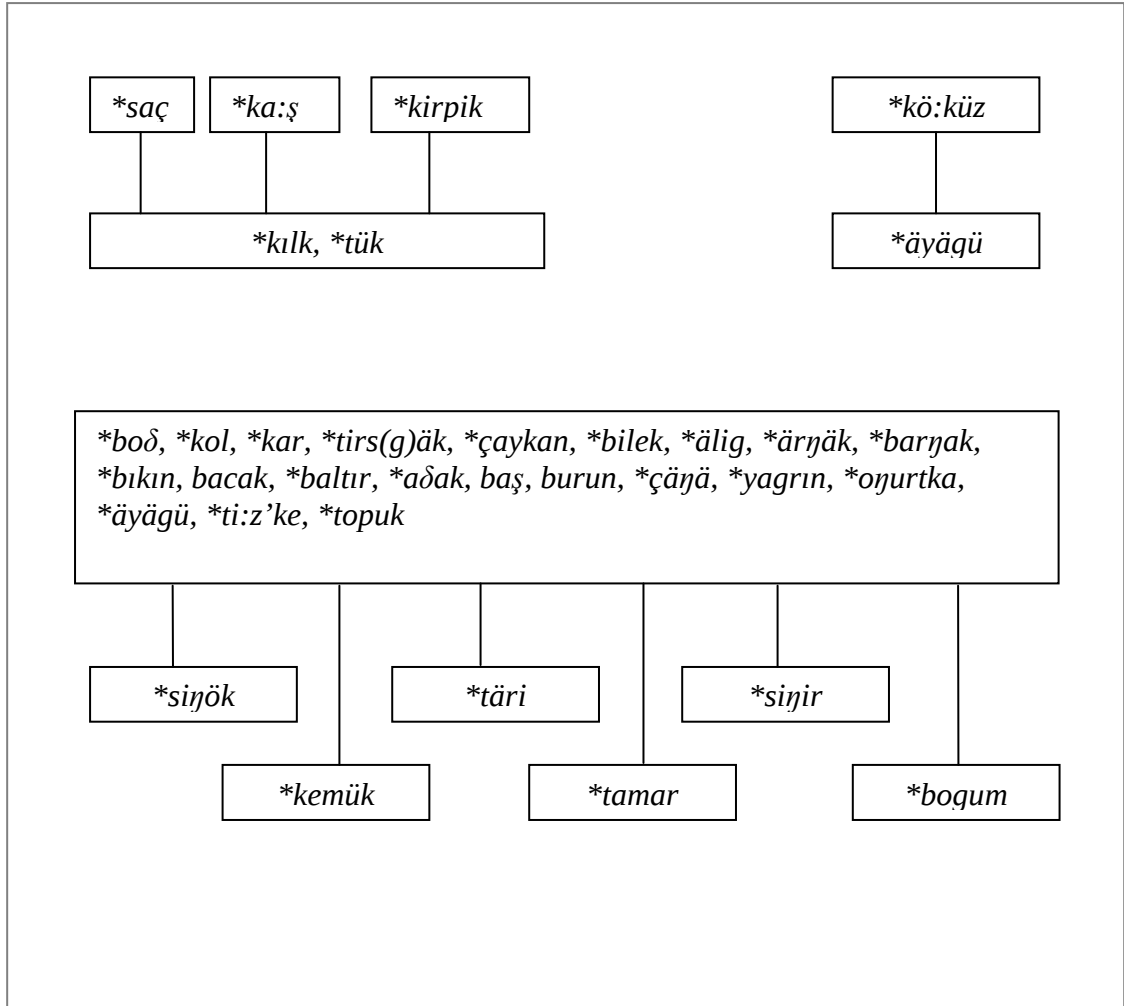
3.1.4. NESNE : MADDE

Bu ilişkide *boδ, *kol, *kar, *tirsyek, *çaykan, *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *bıkın, bacak, *baltır, *aδak, *balç, burun, *çäñä, *yagrın, *oñurtka, *äyägü, *ti:z'ke, *topuk holonimleri bir nesne ise bu nesnelerin meronimleri olarak genellikle *siñök, *kemük, *tamır, *täri sözleri bu nesnelerin yapılmış olduğu maddeleri temsil etmektedir. Bu ilişkinin bir tür **yapılma** fonksiyonu taşıdığı görülür.

NESNE : MADDE
*balç : *täri, *siñök *saç : *kıl *a:ln: *siñök, *täri *yü:z : *bät, *bäñiz, *täri *ka:ş : *kıl, *tü:k *kirpik : *kıl, *tü:k *burun : *täri, *siñök, *kemük *yü:z : *täri : *äñäk, *eiñ ('yüz rengi, beniz') *eiñ, *äñäk ('alt çene') : *siñök, *täri *eiñ, *äñäk, *yañak ('alt çene') : *siñök, *täri *çäñä : *siñök, *täri *tirs(g)äk : *bogum, *siñök, *kemük *çaykan : *bogum, *siñök, *kemük *bilek : *boğum, *siñök, *kemük, *siñir *a:ya : *täri *boδ : *kıl, *tü:k, *bogum, *siñök, *kemük, *siñir, *tamır, *täri *kebde : *kıl, *tü:k, *bogum, *siñök, *kemük, *siñir, *tamır, *täri *oñurtka : *kemük *kö:küz : *äyägü *bıkın: *siñök, *kemük, *tamır, *täri *bacak: *siñök, *kemük, *tamır, *täri *bu:t: *siñök, *kemük, *tamır, *täri *uδluk: *siñök, *kemük, *tamır, *täri

NESNE : MADDE

*sa:n ‘bacağın dizden yukarı kısmı’ : *siñök, *kemük, *tamır, *täri
 *ti:z’ke : *siñök, *kemük, *täri
 *baltır : *siñök, *kemük, *täri
 *aδak : *siñök, *kemük, *tamır, *täri
 *topuk : *kemük, *täri
 *kol, *kar, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *bıkın, bacak,
 *baltır, *aδak : *siñök
 *balç, burun, *çäñä, *yagrın, *oñurtka, *äyägü, *ti:z’ke, *topuk : *kemük
 *boδ : *täri

Şema 6: NESNE : MADDE

3.1.5. ALAN : MEKÂN

Bu ilişkide *boδ holonimi bir mekân kabul edildiğinde, onun meronimleri, bu mekânın içinde bulunan nesneler olur. Bu nesneler özellikle **yerleşme** fonksiyonu ile bu mekânda yer alırlar. Diğer yandan *balç, *yü:z, *boyın, *kebde, *kol, *bacak* terimleri de kendi içlerindeki yerleşme fonksiyonu taşıyan meronimleri açısından birer holonim olmaktadır. Bu açıdan şöyle bir tablo çizmek mümkündür:

ALAN : MEKÂN
*balç : *a:ln, *ka:mpak, *yü:z, *bät, *bäniz, *eiñ, *eñek, *yayñak, *ayız, *aburt
*balç : *béñi
*balç : *saç
*balç : *yü:z : *a:ln, *ka:pak ‘alın’, *yañak, *eiñ, *äñäk, *yañak, *çäñä, *ayız, *aburt
*ayız : *tamyak
*çäñä, *eiñ, *äñäk, *yañak : *tamyak
*balç : *bäniz
*bäniz ‘yüz’ : *a:ln, *ka:pak, *eiñ, *äñäk, *yañak
*boδ : *a:ln, *ka:pak, *eiñ, *yañak, *sügsün, *yelkä, *äñsä, *a:ya, *arka, *sırt, *karım, *ki:n, *kö:päk
*boδ : *boyın
*boδ, *sı:n : *kebde : *arka, *sırt
*arka, *sırt : *çekin, *ägin, *omuz’
*boδ, *sı:n, *kebde : *çekin, *ägin, *omuz’
*kebde : *sügsün, *yelkä, *äñsä, *a:ya, *arka, *sırt, *karım, *ki:n, *kö:päk
*boδ : *arka, *sırt : *yagrın
*boδ : *arka, *sırt : *be:lk
*kebde : *ömgän, *tö:ş, *kö:küz
*boyın : *boyaz, *sügsün ‘ense’, *yelkä ‘ense, omuzlar arasındaki kısım, omuz’, *äñsä, *öñäç/öñüç
*boyaz : *tamyak, *bokurdak, *käkirtäk, *öñäç/öñüç
*kol : *omuz’, *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *tırñak

*kol : *kar

*kar : *bilek, *älig, *ärñäk, *barñak, *tırñak

*kol, *kar: *tirs(g)äk, *çaykan, *bilek, *älig

*bilek : *baltır

*älig : *a:ya, *aδut

*aδut : *a:ya

*aδut : *ärñäk, *barñak

*ärñäk, *barñak : *dırnak, *bogum

*kö:küz : *yüräk, *öbkä

*kebde : *kökräk

*kökräk : *yüräk, *öbkä

*kebde : *köñül ‘göğüs’

*köñül ‘göğüs’ : *yüräk, *öbkä

*kö:küz : *äyägü

bacak: *bıkın, *bu:t, *uδluk, *sa:n, *baltır, *bıkın

bacak : *aδak

bacak, (*aδak) : *ti:z’ke

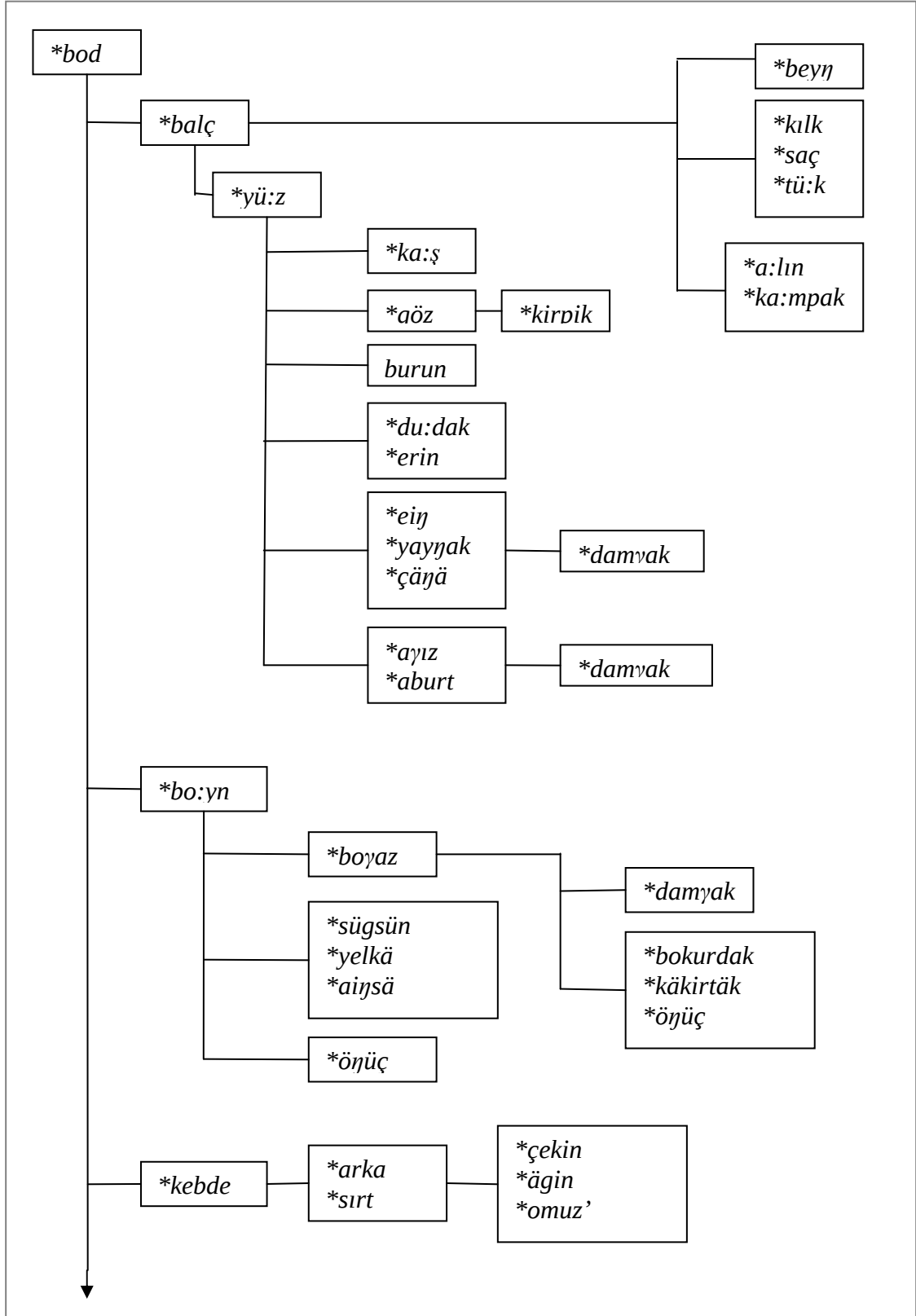
*aδak : *ta:pan, *topuk, *ögçä

*kö:küz : *yüräk, *öbkä

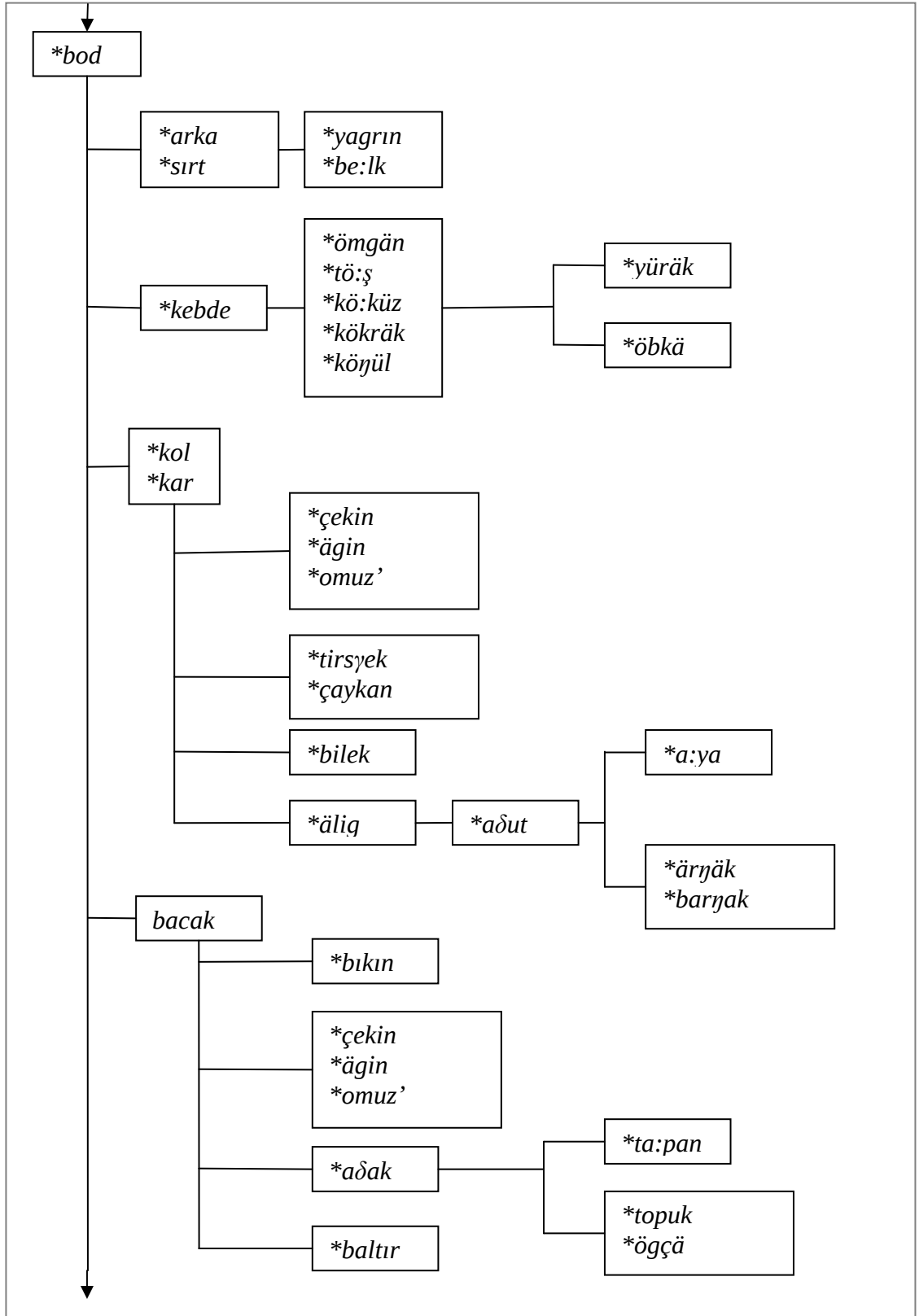
*kebde : *karım : *kurug-sak, *bögräk, *bagır, bagır-suk, *ta:lak

*kebde : *ki:n, *kö:päk

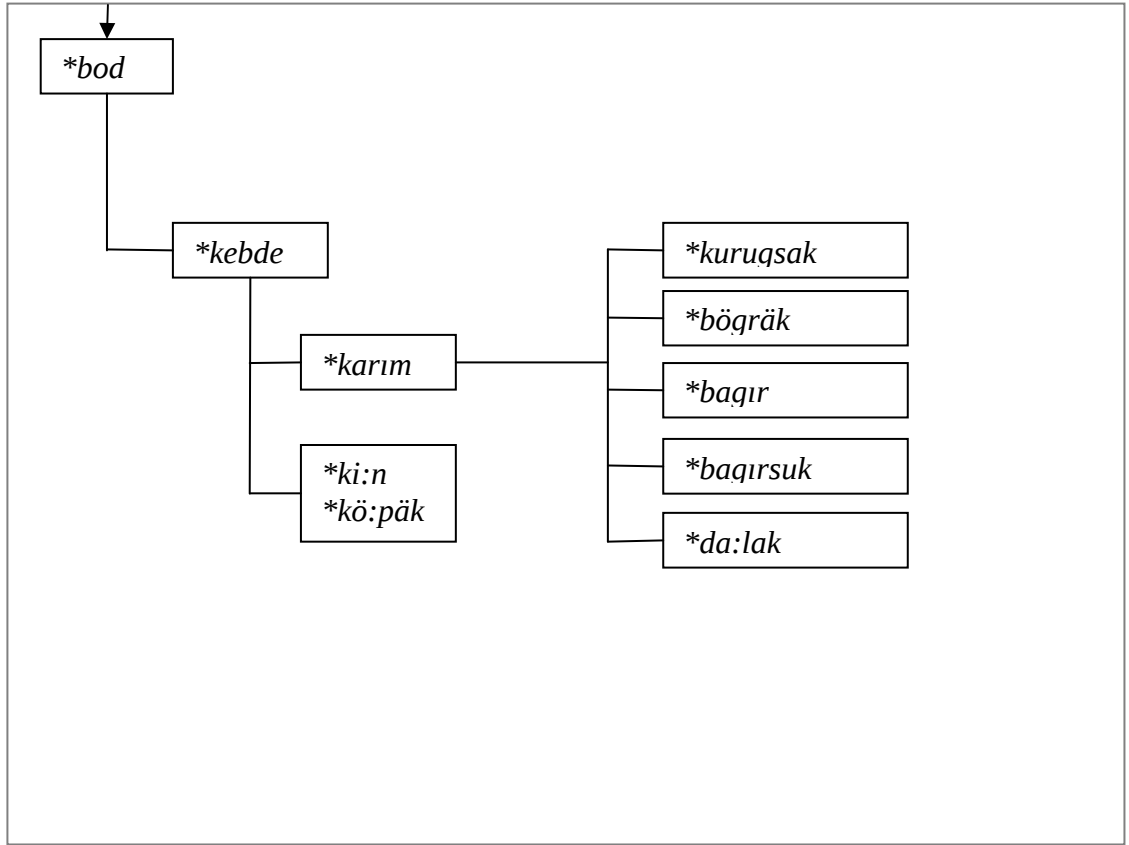
*boδ : *täri

Şema 7: ALAN : MEKÂN

Şema 8: ALAN : MEKÂN (devam)

Şema 9: ALAN : MEKÂN (devam)

3.2. Türk Dilinde Organ Adlarının Meronimik Geçişliliği

Bölüm 1.4'te belirttiğimiz gibi meronimlerin geçişliliği konusunda görüş farklılığı vardır. Chaffin'e göre aynı türden olan meronimler geçişlidir, farklı türden olan meronimler genellikle geçişsizdir. Eldeki çalışmada vücut organları ile ilgili meronimler NESNE : PARÇA, BÜTÜN : KESİT, GRUP : ÖĞE, NESNE : MADDE ve ALAN : MEKÂN olmak üzere beş türe ayrılmaktadır. Aynı türden olan meronimler kendi içerisinde geçişli olup olmadıklarına göre örneklerle incelenebilir.

3.2.1. NESNE : PARÇA

İşlevsel açıdan birbirine bağlı olan holonim ve meronimi gösteren bir ilişkidir. Holonimin işlevini yerine getirmesi için meronime ihtiyacı vardır. Bu ilişkinin *görev yapma* fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri birkaç örnekle ele alalım:

**bod : *balç : *béñi*
**bod : *balç : *kılk, *saç, *tü:k*
**bod : *balç : *a:ln, *ka:mpak*

Burada, **bod* sözünün meronimi olan **balç* aynı zamanda **a:ln* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü NESNE : PARÇA olmasından dolayı **a:ln* sözü aynı zamanda **bod* sözünün de meronimidir. Fakat, **balç* sözünün meronimleri olan **beyn*, **kılk* ve **a:ln* sözleri kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişkiyi sergilememektedir.

**kol : *älig : *aδut : *a:ya*
**kol : *älig : *aδut : *ärñäk, *barñak : *tırñak*

Burada, **kol* sözünün meronimi olan **älig* aynı zamanda **a:ya* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü NESNE : PARÇA olmasından dolayı **a:ya* sözü aynı zamanda **kol* sözünün de meronimidir. Fakat **älig* sözünün geçişli

meronimleri olan **a:ya*, **ärñäk* ve **barñak* sözleri kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişki sergilememektedir.

3.2.2. BÜTÜN : KESİT

Bu ilişkide meronim, holonim ile aynı maddeden olup, holonimin bir kesitidir. Bu ilişkinin **bölümleme** fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri birkaç örnekle ele alalım:

**saç* : **kılk*, **tü:k*

**ka:ş* : **kılk*, **tü:k*

Burada, **kılk* ve **tü:k* sözleri birer meronim olmalarına rağmen holonimleri farklı olduğundan dolayı herhangi bir meronimik ilişki sergilememektedir.

3.2.3. GRUP : ÖĞE

Bu ilişkide holonimi bir grup olarak alındığında, meronim bu gruba dâhil olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Bu ilişkinin **toplanma** fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri bir örnekle ele alalım:

**älig*, **ađut* : **ärñäk*, **barñak* : **bogum*

Burada, **bogum* sözü, **ärñäk* ve **barñak* ile GRUP : ÖĞE meronimik ilişkisini sergilemektedir. Aynı zamanda **ärñäk* ve **barñak* sözleri, **ađut* ile GRUP : ÖĞE meronimik ilişkisini sergilemektedir. **älig* sözü ise bütün bu meronimlerin baş holonimi görevini üstlenmektedir. Dolayısıyla, **älig*, **ađut* : **ärñäk*, **barñak* : **bogum* zincirinde yer alan herhangi bir söz, **älig* sözünün meronimi olur.

3.2.4. NESNE : MADDE

Bu ilişkide holonim bir nesne ise meronimi bu nesnenin yapılmış olduğu maddedir. Bu ilişkinin **yapılma** fonksiyonu taşıdığı görülür. Çalışmada elde edilen malzeme esasında vücut organlarının çoğu **siñök*, **kemük*, **täri*, **tamar*, **siñir* ve

**boğum*’dan yapılmaktadır. Bu sözler, çoğu organın meronimi olmakla birlikte kendi içerisinde herhangi bir meronimik ilişki sergilememektedir.

3.2.5. ALAN : MEKÂN

Bu ilişkide holonim bir mekân kabul edilirse, meronim, bu mekânın içinde bulunduğu bir nesne olur. Bu ilişkisinin *yerleşme* fonksiyonu taşıdığı görülür. Bu ilişkiyi sergileyen meronimleri birkaç örnekle ele alalım:

**bod : *kebde : *karım : *kurugsak, *böğräk, *bagır, *bagırsuk*
**bod : *kebde : *ki:n, *kö:päk*

Burada, **bod* sözünün meronimi olan **kebde* aynı zamanda **karım* sözünün holonimidir. Meronimik ilişkilerin tümü ALAN : MEKÂN olmasından dolayı **kurugsak, *böğräk, *bagır, *bagırsuk* sözleri aynı zamanda **bod* sözünün de meronimleridir. Fakat, **ki:n* ve **kö:päk* sözleri **karım* sözüne yakınlık göstermekle birlikte, **karım* ile ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisini göstermemektedir.

3.3. Türk Dilinde Organ Adlarının Farklı Kavram Alanları ile Meronimik İlişkileri

Korpus kapsamında taranan metinlerde yer alan insan organ adlarının anlam çerçevesi ile ilgili olarak yer yer farklı kullanımlar dikkati çekmiştir. Bunlar, tarihsel döneme ve sahaya göre değişebilirken, toplumun dünyaya bakışı, insan vücudunda, fonksiyonunun açıkça belli olmadığı organların tahminî görevi, komşu toplulukların görüşlerinden etkileşimler gibi iç ve dış etkenler sayesinde oluşmaktadır.

**balç*

**balç* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak sözün VIII. yy.da ‘ordunun başı, bir şeyin başlangıcı, coğrafik özellikler’(ED 375-376) şeklindeki anlamları metaforik kullanımlardır. Bu

sözün ‘lider’ anlamında kullanımı *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin GRUP : ÖĞE ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. ‘Hayvan sayımında birim’ anlamında *miktar* holoniminin GRUP : ÖĞE ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. ‘Bir şeyin tepesi’ anlamında *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren bir meronimi olur. ‘Başlangıç’ anlamında *zaman* ve *mekân* holonimlerinin ALAN : MEKÂN ilişkisini sergileyen bir meronimi olur. ‘Yukarı’, ‘aşağı’, ‘ileri’ gibi yön gösterme anlamları ise yine *mekân* kavram alanı içerisinde *yer* holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olur.

Tepe sözü, *Tarama Sözlüğü*nde ‘başın üst tarafı, kafatasının iki kulak arasında kalan bölümü’ (TS: 2191) olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla *töpü* / *tepe* sözü de ALAN : MEKÂN ilişkisi içerisinde **balç* sözünün bir meronimi olarak ortaya çıkarken modern Türk lehçelerinde *tepe* sözü temel anlamı itibariyle bir coğrafi terim durumunda olduğundan bu sözün bir *coğrafya* kavram alanı içinde ALAN : MEKÂN meronimik ilgisinin olduğu da dikkati çeker.

****béni***

**béni* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ancak sözün ‘bir şeyi yönetmede önemli görevi olan kimse’ anlamında kullanımı *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin GRUP : ÖĞE ve diğer yandan OLAY : KAHRAMAN ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur.

***kılk, *saç, *tü:k**

**kıl*k sözünün anlam çerçevesinden hem insan hem de hayvan için kullanıldığını anlıyoruz. Ancak bu kelimenin insandan daha çok hayvan ve bitki için kullanıldığını söylemek mümkündür. *Tarama Sözlüğü*nde yer alan *kıl* sözünün ‘saz teli’ (TTS IV: 2478) anlamı *saz aletleri* kavram alanı içerisinde *saz* kavramının NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren bir meronim olmasının yanı sıra saz telinin yapıldığı madde ilgisi içinde NESNE : MADDE ilişkisi gösteren bir meronimdir. **kıl*k sözü diğer yandan *sakal* kavramının da GRUP : ÖĞE ilişkisi sergileyen bir meronimi durumundadır. Ancak Türk lehçelerinin çoğunda kullanılan *aksakal* sözü *bilir kişi olma* kavram alanı içerisinde bilgi ve tecrübe sahibi olan bir kişiyi göstermesi sebebiyle *toplum* holoniminin GRUP : ÖĞE ilişkisini sergileyen bir meronimi durumundadır. Diğer yandan ‘bilgelik’ soyut kavramının da insan hayatı içerisinde SÜREÇ : ADIM ilişkisi sergileyen bir meronimi olmaktadır.

**saç* sözünün temel anlamı insanla ilgilidir, ancak bu söz Gagauz Türkçesinde ‘hayvan postu’ anlamında da kullanılmakta ve bu anlamıyla *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, NESNE : MADDE ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur.

**tü:k* kavramı yerine göre, *hayvan anatomisi* kavram alanının olduğu kadar *bitki* kavram alanı içerisinde de NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

***a:ln, *ka:pak**

**a:ln* ve *mañlay* kavramları, temel anlamları itibariyle **boδ* : **balç* meronimik geçişliliği içerisinde bu sözlerin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimleridir. Ancak **a:ln* ve *mañlay* sözleri, *kader* soyut kavramının NESNE : PARÇA ilgisi sergileyen bir meronimi de olur. Diğer yandan ‘bir şeyin karşısı, ön tarafı’ anlamı ile

cansız nesnelerle ilgili bir kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir.

**ka:pak* sözü Azerbaycan Türkçesindeki *gabag* şekliyle ‘evvel, ileri, geçmiş’ anlamları ile *zaman* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır.

****kulyak***

Modern Oğuz alanında **kulyak* sözünün temel anlamının dışında ‘telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu’ anlamı açısından *saz aletleri* kavram alanı içerisinde *saz* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimi olur. **kulyak* sözü, ‘sabanın toprağa giren kısmının iki yanında bulunan ve toprağı yollara dökmeye yarayan parça’ anlamı açısından *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *saban* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren bir meronimi olur. **kulyak* sözü ‘akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri’ anlamı açısından *coğrafya* kavram alanı içerisinde *akarsu* kavramının ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronimidir. **kulyak* sözü ‘yan taraf’ anlamı açısından nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim olmaktadır.

****yü:z, *bät, *bäñiz***

**yü:z* sözü Batı Türkçesinde xiii. yy.dan . günümüze (xiv. yy. -EM: 199; xv. yy. - MŞ: 18; DK II: 343); *yüz* şekliyle temel anlamının yanı sıra ‘karşı, nezd, yan, yön, taraf’ (TTS VI 4778) anlamlarıyla da karşımıza yaygın olarak çıkmakta ve bu açıdan nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim olmaktadır.

**bāt* sözünün birçok Türk lehçesinde ‘gurur’ anlamı da görülür. Bu, metonimik bir ilgi ile ortaya çıkan bir anlamdır. Dolayısıyla bu anlamıyla bu söz hislerle ilgili bir soyut kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi içerisinde bir meronimi olur. **bāt* sözü ‘yan taraf’ anlamı açısından nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronimdir. Bu sözün ‘gurur, sayfa, taraf, yön’ anlamındaki kullanımları modern Oğuz lehçelerinde yoktur. Bu anlamlar benzetme temeline dayalı metaforik anlamlardır. Ancak Kuzeybatı Türk Lehçelerinde kısmen **bāt* sözünün ‘hayvan yüzü’, **yü:z* teriminin ise ‘insan yüzü’ anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu durumda özellikle **bāt* sözünün hayvanlarla ilgili kavram alanına ait bir meronim olduğu da söylenebilir.

**bāñiz* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘yüz rengi, dış görünüş’ olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında bu sözün de ‘gurur’ anlamı da görülmektedir. Bu anlamdan dolayı **bāñiz* sözünün de *his ve duygu* kavram alanına ait bir meronim olduğu söylenebilir.

****körs > *köz***

**köz* sözü, xiii. yy.dan günümüze doğru Batı Türkçesinde (xiv. yy. -EM: 135; xv. yy. -MŞ: 10, -CH I: 155, -DK II: 127) temel anlamının yanı sıra ‘uç, taraf’ (TTS III 1807), anlamlarında nesnelerle ilgili kavram alanının ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren bir meronimi olurken Modern Oğuz alanında tüm Türk lehçelerinde karşımıza çıkan ‘görme, bakış’ soyut anlamı ile *algı ve duyum* kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisini gösteren bir meronimdir. Ayrıca **köz* sözünün metafor yoluyla ‘büyük bir nesne üzerinde küçük bir detay, özellikle delik veya açık’, ‘iğnenin gözü’, ‘bölüm’, ‘çekmece’, ‘terazi kefesi’, ‘suyun topraktan kaynadığı yer’, ‘küçük pencere’

gibi anlamları bu sözü, nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim durumuna getirmektedir.

***ka:ş**

*ka:ş sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında kaşın yay şeklinde olması dolayısıyla birçok kavram alanında benzetme yoluyla kazanılmış yeni kullanımları da görülür: ‘eyerin ve semerin önünde ve ardında olan yükseklik’ anlamıyla *atçılık* kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir; ‘kavun ve karpuz dilimi’, ‘damın saçağı’, ‘ufuk’, ‘kemerli ve çıkıntılı şey veya yer’, ‘yüzüğe takılan kıymetli taş’ gibi anlamlarından dolayı nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim olur.

***burun**

Burun sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Burnun çıkıntılı özelliği birçok benzetmeye yol açmıştır ve bu benzetmeler birçok kavram alanına yeni anlamlar kazandırmıştır. ‘Dağ tepesi’, ‘karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü’, ‘karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü’ gibi anlamlar, bu sözü *coğrafya* kavram alanında ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim durumuna da getirmektedir. ‘Bir şeyin ön tarafı’, ‘ayakkabının ön tarafı’ gibi anlamlarla bu söz, nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim olur.

‘Önce, evvel’ anlamı ise bu sözü, *zaman* kavram alanı içerisinde SÜREÇ : ADIM ilişkisi sergileyen bir meronim durumuna getirmektedir.

***äñäk, *yañak, *çäñä**

*äñäk, *yañak sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘yanak, beniz, yüz rengi, alt çene, çene kemiği, elmacık kemiği’ anlamlarında organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu durumda bu sözler, *insan organları* kavram sahasına ait olmaktadır. Ancak *yañak sözünün yer yer ‘herhangi bir şeyin yan tarafı’ (ED 948) anlamında da kullanıldığı görülür. Bu tür kullanımlarla bu söz, nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronim olur. Tarihsel Türk lehçelerinde bu kavramların yer yer birbirlerinin yerine kullanıldığı da görülmektedir.

*çäñä sözü Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi sahalarında kullanılan ‘mengene, kerpeten vb. araçların eşyayı sıkıştıran karşılıklı iki parçasından her biri’ anlamı açısından *denizcilik* kavram alanı içerisinde *mengene* kavramının NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimi durumundadır. *çäñä sözünün *çenesi düşük* ‘çok konuşan, geveze’ (TTü, Gag.), *çene çalmak* ‘gevezelik etmek’ (TTü), *çenesi kanameer* (Gag.) ‘çok geveze’ gibi kullanımlarında *konuşma* kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisi gösteren bir meronimi durumunda olduğu görülür.

***ayız, *aburt**

*ayız ve *aburt sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra bu sözlerin tarihsel ve modern Türk dili alanında benzetme yoluyla kurulan metaforlar ile çok geniş bir kavram alanına sahip olduğunu görmekteyiz. Bu söz, ‘nehir ağzı’, ‘sınır, uç, hudut’, ‘bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer’, ‘koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı’, ‘birkaç yolun

birbirine kavuştuğu yer, kavşak’ gibi kullanımlarla *coğrafya* kavram alanının ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi durumundadır. Nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde ‘kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı’, ‘uç, kenar’, ‘kesici aletlerin keskin tarafı’, ‘kapı çengeli’, ‘ateşli silahların lülesinin ön tarafındaki delik mermi çıkan tarafı’ gibi kullanımlar hem ALAN : MEKÂN hem de NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren meronimik kullanımlardır.

***tu:dak, *erin**

*tu:dak ve *erin sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Yer yer görülen ‘bir şeyin (kabın vb.nin) kenarı’, ‘muhtelif aletlerin tutucu, sıkıcı kısmı’, ‘tabak kenarı’ gibi anlamlarındaki kullanımlar, nesnelerle ilgili kavram alanı içerisinde ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren birer meronim olur.

***tilk**

*tilk sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu sözün Kök Türk dönemi metinlerinde *tıl* ‘bilgi almak için yakalanan tutsak’, (Ton 32, 36) ve daha sonra İslamî çevrede xi. yy. Karahanlı döneminde **til** *tuttım* ‘sorguya çekilecek tutsağı tuttum’ (DLT I 336) şeklinde ‘esir’ anlamında da kullanıldığını görüyoruz. Bu anlamda bu sözün toplum kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen bir meronim olduğu görülür.

Bunun yanı sıra tarihsel ve modern Türk dili alanında benzetme yoluyla kurulan metaforlar ile bu sözün çok geniş kavram alanlarında kullanıldığını görmekteyiz. *Coğrafya* kavram alanında ‘körfez, koy’, ‘coğrafik anlamda burun’, ‘denizin, içeriye doğru uzanmış uzun, üstü düz, alçak kumlu kuru kısmı’ gibi

kullanımlar ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren birer meronimik kullanımdır. Nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde ‘birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri’, ‘ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası’, ‘makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek’, ‘anahtar’, ‘bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak’ gibi kullanımlar NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren meronimik kullanımlardır. *tilk sözünün ‘lisan’ anlamında kullanımı, bu sözü *konuşma* kavram alanı içerisinde GRUP : ÖĞE ve BÜTÜN : KESİT ilişkileri gösteren bir meronim durumuna getirmektedir.

***ti:ş’, *azıγ**

*ti:ş’ ve *azıγ sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. *ti:ş’ sözünün benzetme yoluyla ortaya çıkan ‘mekanik aletlerin dişleri’, ‘mark, testere, tarak vb. çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri’ gibi anlamları bu sözü, nesnelerle ilgili bir kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren birer meronim durumuna getirir. Bu söz ‘sarımsak dilimi, karanfil vb.nde dişe benzetilen tane’, ‘bazı meyvelerin dilim şeklinde olan parçalarının her biri’ anlamlarında, *bitki* kavram alanının BÜTÜN : KESİT ilişkisi içerisindeki bir meronim olur. Ve yer yer ‘öküz arabalarında ön ve arka yastıkları dingile bağlayan ağaç çivi’ anlamında kullanılan *azıγ sözü *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *araba* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisini gösteren bir meronimdir.

***tamγak, *boyaz, *bokurdak, *kākirtāk, *öñäç/öñüç**

*tamγak sözü temel anlamının dışında Azerbaycan Türkçesinde ‘at ve eşeklerde damak şişme hastalığı’ anlamı açısından *tıp* kavram alanı içerisinde *hastalık* sözünün GRUP : ÖĞE ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Karaim, Kumuk, Tatar, Başkurt ve

Nogay sahalarında ‘coğrafik anlamda boğaz’, ‘akarsu kavşağı’ gibi *coğrafya* kavram alanından ALAN : MEKÂN ilişkileri gösteren meronimi örnekleri karşımıza çıkmaktadır. xi. yy. Karahanlı metinlerinde *tamğak* (DLT I 467, 469), *tamgak* ‘damak, boğaz’ (DLT I: 469) ve *kağrak* ‘damak’ (DLT III: 383) sözlerindeki şekil ve anlam farkına rağmen **tamyak*, **boyaz*, **bokurdak*, **käkirtäk*, **öñäç/öñüç* sözlerinin tarihsel ve modern sahada yer yer birbirlerinin yerine kullanıldığı görülür.

Modern Oğuz alanında Türkiye Türkçesinde *boğaz* ‘boğaz, kursak’ (TS 321) anlamında kullanılırken ağızlarda *boğurdak*, *boğurtlak*, *bovartlak* ‘gırtlak’ (DS II: 731) sözlerine de rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra *boğaz* ve *damak* (‘ağız boşluğunun tavanı’ -TS 522) farklı anlamlara da gelmektedir. Dolayısıyla *damak* sözü **ayız* sözünün NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren meronimi olmaktadır. *kıkırdak* sözü ise ağızlarda ‘gırtlak, soluk borusu’ (DD 2, 603, DS VI 1971) anlamında kullanılmakta ve *boğaz* sözünün meronimi olmaktadır. Gagauz Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki gibi *buaz* ‘boğaz, gırtlak’ (GS: 93), *gırtlak*, *gırtlan* ‘gırtlak’ (GS: 126) ve *damak* ‘damak’ (GS: 131) sözleri farklı kullanım alanlarına sahiptir. Azerbaycan Türkçesinde de *boğaz* ‘boğaz’ (ATS: 141), *boğaz* (ED 172b), *boğaz* ‘boğaz’ (ADİL I 295) ve *damag* ‘ağız boşluğunun üst tarafı’ (ADİL II 27, ATS: 226) sözleri farklı kullanım alanına sahipken Türkmen Türkçesinde *bogaz* ‘boğaz’ (TDS: 101), *damak* ‘boğaz, damak’ (TDS: 237) ve *bokurdak* ‘boğaz, şişe boğazı’ (TDS 104) sözlerinin aynı kullanım alanına sahip olduğu görülür. Diğer yandan *keirdek*, *keirdeğk* ‘gırtlak, nefes borusu’ (TDS 374) sözünün kullanım alanı farklı olmaktadır.

**boyaz*, **bokurdak*, **käkirtäk* ve **öñäç/öñüç* sözleri tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. **boyaz* sözü, ‘iki dağ

arasında dar geçit', 'iki kara arasındaki dar deniz', 'derelerin, nehirlerin baş tarafı, çay ağzı', 'akarsu kavşağı' gibi anlamları açısından *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ, deniz, nehir* gibi holonimlerin ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren meronimi olur. Ayrıca **boyaz* sözü, 'şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm', 'değirmenin üst taşındaki delik', 'ayakkabı ve çorabının ayağından yukarı kısmı', 'yüksek boğazlı kapların boynu', 'teknik anlamlarda, cihazlarda boğaz' gibi anlamları ile cansız nesnelerle ilgili bir kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir. Yine **boyaz* sözü, 'yeme içme', 'yedirip içirme yükümü, iâşe', 'yiyeceği içeceği sağlanan kimse', 'evcil hayvanın yemi' gibi anlamları açısından *beslenme* kavram alanının BÜTÜN : KESİT, NESNE : PARÇA, ve GRUP : ÖĞE ilişkilerini gösteren bir meronimi olmaktadır.

****boyın***

**boyın* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında **boyın* sözü bütün Modern Oğuz alanında 'testi, şişe, güğüm gibi kaplarda dar olan üst kısım' gibi anlamları ile cansız nesnelerle ilgili bir kavram alanının ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi durumundadır. Bunun yanı sıra **boyın* sözü 'elbisenin boğazı saran kısmı', 'bir şeyin boyuna sarılan kısmı' gibi anlamları ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir. Ayrıca **boyın* sözü, 'dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer', 'dağın, kayanın ve benzerinin tepesi ile eteği arasındaki kısım', 'vadi' gibi anlamları ile *coğrafya* kavram alanının ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi olur. Bunun yanında tarihsel ve modern Türk dili alanın 'boyun, baş eğme' ifadelerinde kullanılan 'kibirlik, gurur' simgesi olarak kullanılan **boyın* sözü,

burada *duygu* kavram alanının OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen meronimi olmaktadır.

****süksün, *yelkä, *äŋsä***

Buddhist Türk çevresi metinlerinde *süksün* (TT VII) ve Memluk Kıpçak çevresi metinlerinde *süksün* (xiv. yy. -Kİ 44) şeklinde rastlanan **süksün* sözü, tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘boynun arka tarafı, ense’ temel anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra Modern Oğuz alanında yine organ adı olarak Azerbaycan Türkçesinde *süysün* şeklinde ‘atlarda ve diğer koşu hayvanlarında boynun bel sütunu ile birleşen kısmı’ (ADİL IV 116) anlamında *hayvan organları* kavram sahasına ait bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır.

**yelkä* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘ense, boyundaki kirişler’, bazen de ‘ense’ > ‘omuzlar arasındaki kısım’ > ‘omuzlar’ > ‘omuz’ şeklindeki bir anlam kaymasıyla organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘hayvan yelesi’ anlamıyla **yelkä* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **yelkä* sözünün ‘dağ tepesi’ anlamı *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren bir meronimidir.

**äŋsä* sözü, tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘sırtın üst kısmı, ense, bir kişinin arka tarafı’ organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **äŋsä* sözünün insan özellikleri ile ilgili ‘güçlü’, ‘kambur’ gibi anlamlarda

doğrudan insanın dış görünüşünü niteleyen bir kavram alanı içerisinde kullanılması bu sözün NESNE : PARÇA meronimik ilişkisini de göstermektedir.

***çekin, *ägin, *omuz'**

Bu sözlerin tarihsel ve modern sahada yer yer yakın anlamlı olarak kullanıldığı görülür:

*çekin sözü xiii. yy. ve sonrasında Batı Türkçesi metinlerinde *çiğın* 'omuz, omuz başı' (TTS II 911-913), xv. yy. Doğu Türkçesi metinlerinde *çikin* şeklinde 'boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı' (Sngl 220r22) anlamında görülmektedir.

*ägin sözü ise Buddhist Türk çevresi metinlerinde *angın* (EUTS: 16), *ängın* (EUTS: 72), *egin* (TT VII), *eğin* (U II, IV) şekillerinde, xi. yy. Karahanlı çevresi metinlerde *egin*, *ekin* (DLT) şeklinde görülmektedir. Karahanlı döneminde ayrıca *uşun* 'omuzbaşı, çiğınbaşı' (DLT I: 77) sözü de "omuz" kavramı için kullanılan bir başka sözdür. Batı Türkçesinde xiii. yy. ve sonrasında *eğin/eyin* 'sırt, arka' (TTS III 1390), xv. yy. *omuz* (CH I: 170), *çigin* (DK II: 73), *omuz* (DK II: 236); *omuz* 'omuz' (TTS VI 2983), *çigin* 'omuz, omuz başı' (YTS: 56) sözlerine sık olarak rastlanmaktadır. xiv. yy. Harezmi çevresi metinlerinde daha çok *eg(i)n* (KE II: 179), *eg(i)n* (NF III: 115) sözünün kullanıldığı görülür. Ancak *ägin sözünün kavram alanı içerisinde 'sırt, arka' anlamlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda *ägin sözünün tarihsel ve modern tüm kaynaklarda 'omuz, sırt, arka, beden, vücut, boy, endam, beden baş dışında tüm kısmı' anlamlarında kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu anlamlarıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında *ägin sözü 'elbise, üst baş' anlamı ile *giyim kuşam*

kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**çekin* sözü, tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘omuz, boyun ile omuz arasındaki kısım, boyun ile aşık kemiği arasındaki omuzun üst kısmı, omuz, omuz başı, bedenin boynundan kollara kadar olan kısmı, dirsek ile gerdanın aralığı, eğin’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra **çekin* sözü ‘elbisenin omuzu’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**omuz* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘omuz, boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm’ temel anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **omuz* sözü ‘elbise kolları’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimi olur.

****yagrın***

**yagrın* sözü ile ilgili olarak xi. yy. da *yarın* ‘kürek kemiği, çiğın kemiği’ (DLT III: 21), xiv. yy. *kürgek* (KE II: 412), *yagrın* (NF III: 465) sözleri ‘kürek kemiği’ ve ‘enseden omurganın yan tarafı ile birleşen yerine kadar olan aralık’ temel anlamlarında kullanılmaktadır ve bu durumda *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Tarihsel Türk dili döneminde **yagrın* sözü, ‘eğer, semer, eğer çantası’ anlamında *at biniciliği* kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimi olur. *kürgek* sözünün günümüz Oğuz sahasında rastlanan ‘buğday toplamakta kullanılan kürek’, ‘bir çeşit kepçe’, ‘kazma aleti olan kürek’, ‘kayık

küreği' gibi kullanımları *tarım aletleri* kavram alanının OLAY : KAHRAMAN ilişkisini gösteren bir meronimi olur.

***kol, *kar**

*kol sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'organ adı' olarak kullanılmaktadır. Batı Türkçesinin xiii. yy. ve sonrasındaki metinlerinde (CH I: 170, DK II: 188) 'el, kol' anlamlarında geçmesinin yanı sıra 'taraf, yan, cihet' (TTS IV 2609) anlamlarında da geçmektedir. *kol sözü temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında *kol sözünün Batı Türkçesinin xiii. yy. ve sonrasındaki metinlerinde 'taraf, yan, cihet' (TTS IV 2609) anlamlarında da kullanılması, o dönemlerde de *mekân* kavram alanın ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu ortaya koymaktadır. *Askerlik* kavram alanında *kol sözü Türk dilinin en eski dönemlerinden bu güne kadar gelen 'ordu birliği' anlamında *ordu* holoniminin GRUP : ÖĞE ve BÜTÜN : KESİT ilişkisini gösteren bir meronimi olur. Ayrıca *kol sözü 'elbise kolları' anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir. Diğer yandan *kol sözü 'hayvanın ön bacağı' anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronim olur. Benzer şekilde *kol sözü 'ağaç dalı, budağı' anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi içerisindeki bir meronim olmaktadır. Bunun yanı sıra *kol sözü, 'makinelere tutup çevirmeye, çekmeye yarayan ağaç veya metal parça' anlamı ile *mekanik aletler* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronim durumundadır.

*kol organına benzetme yoluyla oluşturulan metafor olarak kullanılan 'bölüm, dal, kısım, şube, branş' anlamını da birçok kavram alanında görmek

mümkündür. Bunlardan ‘koltuk, divan vb.nin yan tarafında bulunan dayanmaya yarayan kısım’ anlamı *nesne/eşya* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisini; ‘bazı çalgıların elle tutulan sap bölümü’ anlamı *müzik aletleri* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisini; ‘bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri’ anlamı ise *denizcilik* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisini sergileyen bir meronimi olur.

**kar* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘kolun üst kısmı’, ‘omuz ile dirsek arasında olan kısım’, ‘önkol, dirsek ile el arasında olan kısım’, ‘el’ anlamlarında organ adı olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘koyun, keçi ve benzeri hayvanların dizi ile toynağının arasındaki kısım, incik’ anlamıyla **kar* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **kar* sözünün ‘yarım kulaca denk gelen ölçü birimi’, ‘karış’, ‘iki metre uzunlukta bir uzunluk ölçüsü’ anlamı *ölçü* kavram alanı içerisinde yaygın kullanım görmektedir.

****tirs(g)äk, *çaykan***

**tirs(g)äk* sözü Buddhist Türk çevresi metinlerinde (U III), xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *tirsgök* ‘dirsek’ (DLT III: 424), xiv. yy. Harezmi çevresi metinlerinde *tirse* (KE II: 637, NF III: 428) ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında yine vücuttaki fonksiyonuna benzetme yoluyla ortaya çıkan ‘boruların doğrultusunu değiştirmekte kullanılan bağlantı parçası’ ve ‘iki ve daha çok hisseden ibaret olan bir şeyin köşe şeklinde birleşen çıkıntısı, uzun bir şeyin eğilerek teşkil ettiği köşe şeklinde bükük, bucak köşe’ metaforik anlamları ile bu söz, *nesne* kavram alanında ALAN : MEKÂN veya

NESNE : PARÇA ilişkisini sergileyen bir meronim olur. Aynı şekilde de ‘bir direği veya başka bir şeyi sağlamlaştırmak için yanına eğik olarak yerleştirilen ağaç, makas’ ve ‘aşağı eğilen, yıkılan bir şeyin altına vurulan paya, destek, ağaç ve benzeri; dayanak’ gibi anlamları da *nesne* kavram alanına aittir.

**tirs(g)äk* sözü ‘giysi kolunda dirseğe denk gelen bölüm’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir. Uzunluk birimi anlamında kullanılan **tirs(g)äk* sözü *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronim olur.

**çaykan* sözü temel anlamının ‘körfez, dağ çıkıntısı, coğrafik anlamda burun’ anlamı açısından *coğrafya* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren bir meronim olabilmektedir.

****bilek***

**bilek* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘hayvanın topuğu ile tırnağı arasındaki yer’ anlamıyla **bilek* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. B sözün ‘güç, kuvvet’ anlamı ise insanın özellikleri ile ilgili kavram alanında da yer alarak OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen bir meronim durumundadır.

****älig***

**älig* viii. yy. Kök Türk metinlerinden bu yana (*älig* -KT, Ton); xi. yy. Karahanlı Türkçesinde (*älig* ‘el’ DLT I: 72, KB); Harezmi çevresi metinlerinde (xiv. yy. *el*, *el(i)g* -KE II: 184-185, NF III: 119); Batı Türkçesi metinlerinde (xiv. yy. *el* EM: 128, xv. yy. *el* MŞ: 12, *el* -CH I: 170, TTS III 1418) doğrudan ‘el’ anlamında

kullanılmıştır. Bu durumda **kol*, **kar* sözlerinin birer meronimi olurken **kol* sözünün tarihsel ve modern alanda yer yer ‘el’ anlamını da karşıladığı görülmektedir. Genel olarak **älig* sözünün tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak yer almaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun dışında **älig* sözünün çok sayıda kavram alanlarında kullanıldığı ve meronim temsil ettiğini görüyoruz. **älig* sözü ‘bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü’ anlamı ile *mekanik aletler* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Diğer yandan **älig* sözü ‘kez, defa’, ‘iskambil oyunlarında oynama sırası’, ‘iskambil oyunlarında her bir tur’ anlamları ile *zaman* ve *sıralama* kavram alanları içerisinde BÜTÜN : KESİT, SÜREÇ : ADIM, GRUP : ÖĞE ilişkilerini sergileyen bir meronim olarak da ortaya çıkmaktadır.

****a:ya, *ağut***

**a:ya* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘elin parmak dipleriyle bilek arasındaki iç bölümü, avuç içi’ temel anlamında kullanılmakla birlikte yer yer ‘ayak tabanı’ anlamında da kullanılmaktadır. Aynı zamanda **a:ya* sözü ‘yaprakların düz ve parlak bölümü, yaprağın yüzü’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde *yaprak* holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi içerisindeki bir meronimi olur. Başkurt Türkçesi sahasında **a:ya* sözü ‘uzunluk ölçüsü; dört parmak kadar genişlik ölçüsü’ anlamı ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronimidir.

**ađut* sözü de tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. **a:ya* ve **ađut* sözlerinin arasındaki anlam farkı meronimlerinden kaynaklanmaktadır. **ärñäk* ve **barñak* sözleri **a:ya* sözünün

değil, **ağut* sözünün meronimleri olmaktadır. Ancak bu fark, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinde (*adut*, *avut*, *aya* ‘avuç, avuç içi, aya’ -DLT I:50, I:83, IV:53, ***ayada*** *tutarsen* ‘ayada tutarsın’-DLT I 85; xiv. yy. *awuç* -NF III: 28, *aya* -KE II: 60) çok belirgin olmamakla birlikte her iki söz de *insan organları* kavram sahasına aittir. Aynı zamanda hem tarihsel hem de modern Türk dili sahalarının çoğunda ‘avucun tutacağı kadar, avuca yerleşen miktar, miktar olarak avuç dolusu’ anlamı ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır.

****ärjäk*, **barjak***

**ärjäk* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘parmak’ temel anlamında kullanılmakla birlikte yer yer ‘başparmak’ ve ‘küçük parmak’ anlamlarında da kullanılmaktadır. Bu durumda **ärjäk* sözü **barjak* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimi olmaktadır. **barjak* sözünün hem tarihsel hem de modern Türk dili alanının büyük bir bölümünde ‘uzunluk ölçüsü, inç, arşının yirmi dörtte biri, parmak uzunluğunda, parmak boyda’ anlamları ile *ölçü birimleri* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT sergileyen bir meronimi olduğu da görülür. Bunun yanı sıra **barjak* sözü Modern Oğuz alanında ‘bir tekerleğin merkezinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri, tekerlerin dingilinden çemberine kadar uzanan çubukların her biri’ anlamı ile *araba* kavram alanı içerisinde *tekerlek* holoniminin hem NESNE : PARÇA hem de BÜTÜN : KESİT ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Aynı şekilde **barjak* sözü ‘çeşitli cihazların parmağa benzeyen parçaları, teknik anlamlarda parmak’ anlamı ile *mekanik aletler* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimidir. Ayrıca **barjak* sözü ‘Tırmık ve tırpanın

her bir dişi, ucu’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde *tırmık* holoniminin GRUP : ÖĞE ilişkisini gösteren bir meronimi olabilmektedir.

****tırnak***

**tırnak* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘toynak, hayvan tırnağı, kuş tırmığı’ anlamıyla **tırnak* sözü *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisini sergileyen bir meronimi olur.

Ayrıca **tırnak* sözü ‘kanca gibi araçların kıvrık yeri, tenekeçilerin delik açmak için kullandığı alet, keski’ gibi anlamları ile *mekanik aletler* kavram alanı içerisinde *alet* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimdir. Aynı zamanda **tırnak* sözü ‘gemi demirinin ucundaki yassı parça’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi demiri* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır. Bunun yanı sıra **tırnak* sözü ‘mızrap’ anlamı ile *müzik* kavram alanı içerisinde *saz aleti* holoniminin OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen bir meronimi olur.

****bogum***

**bogum* sözü xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *ogruğ / owruğ* ‘kemiğin ek yerleri’ (DLT IV: 425, 446) sözü ile birlikte *boğun* şeklinde ‘parmak eklemi’ (DLT I 399) anlamında ; Harezmi çevresi . xiv. yy. *bağış* (KE II: 68); tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak geçmektedir. Bu temel anlamıyla bu söz, aslında *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında ‘kamuş gibi bitkilerin düğümü’ anlamıyla **bogum* sözü *bitki* kavram alanının NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimi olur.

Benzer bir şekilde **bogum* sözü ‘bir şeyin boğulmuş, sıkılmış yeri, bendi’ anlamı ile cansız nesnelerle ilgili bir kavram alanının ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimdir.

****boδ, *sı:n, *kebde***

boδ* sözü viii yy. KökTü. metinlerinden itibaren (Ton 4, 60), xi. yy. **Karahanlı Türkçesinde *bod* (DLT III 121, KB 371) ve *boy* (DLT III 141) şeklinde ve aynı zamanda ‘yüksek boylu kişi’ (DLT III 138) anlamında günümüze doğru yer yer *beden* (MŞ: 10, CH I: 150, DK II: 42) ve *gevde* (DK II: 117) sözleriyle birlikte tarihsel ve modern tüm kaynaklarda *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olarak kullanılmaktadır. **boδ* sözü ‘ölçü, uzunluk, ebat’ anlamları ile *ölçü* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronim olur. Bunun yanı sıra **boδ* sözünün Karaçay-Malkar sahasında ‘güç, kuvvet’ anlamı, insan ile ilgili bir kavram alanına ait olmaktadır. Ayrıca **boδ* sözü ‘aşiret, soy’ anlamı ile *toplumsal* bir kavram alanı içerisinde *topluluk* holoniminin GRUP : ÖĞE ilişkisi sergileyen meronimi olur.

**sı:n* sözü, tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlama bağlı olarak ‘resim, mezar taşı, mezar heykeli’ anlamı ile *âdet* kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

**kebde* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait olurken ‘kesilmiş hayvanın, sakatatı alındıktan sonraki durumu, etin göğüs kısmı, hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm’ anlamı ile *hayvan anatomisi*

kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimdir. **kebde* sözü aynı zamanda ‘ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde ALAN : MEKÂN ilişkisi içerisindeki bir meronim olmaktadır.

****arka, *sırt, *be:lk***

**arka* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında **arka* sözü ‘hayvan sırtı, omurga’ anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **arka* sözü ‘geçmiş, geride kalmış zaman’ anlamı ile *zaman* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT, SÜREÇ : ADIM, GRUP : ÖĞE ilişkilerini sergileyen bir meronimdir.

**sırt* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan ve hayvan anatomisi* kavram alanına ait bir söz olmaktadır. Ayrıca **sırt* sözü ‘dağların veya tepelerin üst bölümü, büyük yer, yamaç üstü’ anlamı *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren meronimi olur. Diğer yandan **sırt* sözü ‘kürek, pulluk demiri’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronimdir.

**be:lk* sözü, temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bu temel anlamın dışında **be:lk* sözü ‘hayvan sırtı, eyerin oturma yeri’ anlamı ile *hayvan anatomisi* kavram alanının NESNE : PARÇA, ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini sergileyen bir meronimi olur. Ayrıca **be:lk* sözü ‘dağ sırtlarında geçit veren çukur yer, dağın iki tepesi arasında eğrilmiş yer ve alçak geçit, sıradağ’’

anlamı ile *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren meronimidir. Diğer yandan **be:lk* sözü ‘sağ ve ya sol yanında ayakla basmak için çıkıntısı olan uzun saplı kazma aleti, bel’ anlamı ile *tarım aletleri* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA veya ALAN : MEKÂN ilişkisini gösteren bir meronimi olmaktadır. Bunun yanında **be:lk* sözü ‘geminin orta bölümü’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi* holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimidir. ‘Bardak, şişe, vazo ve benzerinin ortasındaki dar bölüm’ anlamında ise *nesne* kavram alanı içerisinde ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

****oñurtka***

**oñurtka* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **oñurtka* sözü ‘gemi kaburgasının aşağı taraftan bağlı bulunduğu boy eksenini doğrultusunda boydan boya geçen ana yapı ögesi’ anlamı ile *gemicilik* kavram alanı içerisinde *gemi* holonimi ile ALAN : MEKÂN ve NESNE : MADDE ilişkileri sergileyen bir meronim olur.

****ömğän, *tö:ş, *kö:küz, *kökräk, *köñül***

**ömğän* sözü İslamî çevrede xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *ömgen* şekliyle ‘boyun damarı’ (DLT) anlamında, xv. yy. metinlerinde *ömgen, ömgün* şeklinde ‘boğazın alt kısmı ve boyun ile göğüs arasındaki kemik’ (Sngl 86v24) anlamında geçmektedir. Bu anlamlarıyla bu söz **boyın* sözünün NESNE : PARÇA ilişkisini sergileyen bir meronimi durumundadır. Ancak modern Kıpçak sahasında bu sözün büyük ölçüde (Tat. *ümğän* ‘hayvan göğüsü’, Kırg *ömgök* ‘at göğüsü’) *hayvan organları* kavram sahasına ait bir söz olduğu görülür. Diğer yandan (Kaz.) *öñmen* ‘göğüs, yemek

borusu; gövde', (Karakalpak) *öñmen* 'yan', (Hakas) *önmen* 'köprücük kemiği' anlamları ile *insan organları* kavram sahasına da ait olduğu anlaşılmaktadır.

**tö:ş* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda 'bedenin kaburgaları birleştiren kıkırdaklı ön taraf bölgesi' anlamında kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Ayrıca **tö:ş* sözünün 'dağın, tepenin yamacı' anlamı *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkilerini gösteren bir meronimi olur. Bunun yanında **tö:ş* sözü 'giyilen giyimin göğsün üstündeki ön yakası' anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimidir.

**kö:küz* ve **kökräk* sözlerinin tarihsel ve modern tüm kaynaklarda *insan organları* kavram sahasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Clauson ve Tenişev, Türk dilinin eski dönemlerinde insan duygularının göğsün içinde bulunduğu sanıldığını belirtmişlerdir (ED 714a-b, 712b; Tenişev 1997: 273). Bu durumda **kö:küz* ve **kökräk* sözlerinin hislerle ilgili bir soyut kavram alanının OLAY : KAHRAMAN ilişkisi içerisindeki meronimleri olduğunu söylemek mümkündür. **kökräk* sözü diğer yandan 'kadınların göğsüne giydiği elbise, göğse giyilen bir çeşit zırh' anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde *elbise* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimidir. Ayrıca yer yer 'araba gövdesi, arabanın önü' anlamında kullanılan **kökräk* sözü *araba* kavram alanı içerisinde *araba* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimi olmaktadır.

köñül* sözü viii. yy. Kök Türk metinlerinde *köñülteki***: *savımın* (KT. Gün. 12), *köñül* (Ton 15) şeklinde Buddhist Türk çevresinde *köñül*imin ***yürekimin*** *ertiñü tepretti titretti* 'aklımı ürpertti kalbimi titretti' (TT X 451), *köñül* (TT II, III), *yavlak*

sakınç köñülünde yaşuru ‘aklında kötü düşünceleri saklarken’ (U II 23, 12-13) anlamları ile xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *köñül* ‘gönül’ (DLT III 353, KB 211) anlamında ve Kıpçak metinlerinde *köñül* (CC 152), *köñül* ‘kalp; akıl, bilinç, ruh’ (KTS: 158) anlamlarında xiii. yy.’dan günümüze Batı Türkçesinde *göñül* ‘yürek’ (TTS III 1763, XIV yy.) anlamlarında kullanılmış olduğu görülür. Aynı **köñül* sözü ‘düşünüş, anma, hatır’ anlamları ile *duygu* kavram alanı içerisinde GRUP : ÖĞE ilişkisi gösteren bir meronim olur.

***äyägü**

**äyägü* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanı sıra **äyägü* sözü ‘yurt iskeletini oluşturan parça’ anlamı ile *maddî kültür* kavram alanı içerisinde *yurt* holoniminin NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronimdir.

bacak

xiii. yy. ve sonrasında Batı Türkçesi metinlerinde *oma* ‘bacak’ (TTS V 2979) sözüne rastlanmaktadır. **Modern Oğuz sahasında** *bacak* ‘bacak’ (TS 189, GS 68) sözünün yanı sıra **Azerbaycan Türkçesinde** *gılça* ‘bacak’ (ATS: 510), *bacag*, *gıç*, *omba* (ADİL I 210) sözleri, ve **Türkmen Türkçesinde** *i:ncik* ‘bacak’ (TDS 339) ve yer yer kalıplaşmış olarak görülen *ompa* (*ompa otur-* TDS 487) sözleri hem *insan organları* hem de *hayvan organları* kavram sahaslarına ait birer meronim olmaktadır. Bunun yanında *bacak* sözü ‘bazı şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, ayak’ anlamı ile *nesne/eşya* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen meronim olur.

***ağak**

*ağak sözü, viii. yy. Kök Türk metinlerinden (KT, EUTS: 3, M I 30, 24-5) itibaren kullanılmıştır. xi. yy. Karahanlı Türkçesi döneminde *azak* (DLT I 32), *ayak* (DLT I: 32, 84), *adak* (DLT IV: 5, I 65) şekilleriyle görülürken xiv. yy. Harezmi metinlerinde de her üç şekline de (*ayağ* -KE II: 60, *ağak* -NF III: 5, *ayağ* -NF III: 35) rastlandığı görülür. xv. yy. Batı Türkçesi metinlerinde sadece /y/’li şekiller yer almıştır. Bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. *ağak sözü ‘birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri, masa, sandalye ve benzerinin ayağı’ anlamı ile *nesne/eşya* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronim olur. Bunun yanı sıra *ağak sözü ‘son, aşağı, alt kısım’ anlamı ve buna bağlı olan ‘nehir alt kısmı, göl ayağı, nehir veya akar suyunun aktığı yer’ anlamı ile *coğrafya* kavram alanı içerisinde *nehir* veya *göl (hidronim)* holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimidir. Aynı zamanda *ağak sözü ‘yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, adım, mesafe ölçüsü’ anlamları ile *ölçü* kavram alanı içerisinde BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır.

***ta:pan, *topuk, *ögçä**

*ta:pan sözü ‘temel, bir şeyin en alt bölümü’ yan anlamına bağlı olarak *ta:pan sözünün bir çok kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronim olarak kullanıldığı görülür

*topuk sözü temel anlamı açısından *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmakla birlikte nesnelerle ilgili kullanıldığında ilgili nesnenin NESNE : PARÇA ve ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimi olur. *ögçä sözü de aynı durumu göstermektedir.

***yüräk, *öbkä**

*yüräk sözü temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında tarihsel ve modern Türk dilinde *his ve duygu* kavram alanında da kullanımlara sahiptir. ‘cesaret’, ‘hüner’, ‘gönül’, ‘acıma duygusu’, ‘güç, kuvvet, gayret’, ‘öfke’ gibi anlamlar açısından OLAY : KAHRAMAN ilişkisi sergileyen bir meronimdir.

*öbkä sözü de temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmakla birlikte ‘kızgınlık, hiddet’ anlamları ile *duygu* kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisi gösteren bir meronimdir.

***kurugsak, *karım**

Kök Türk ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde *kuruğsak* (IB), *kursak* (Kİ 70), *kursak* ‘mide, idrak, zekâ’ (TTS IV 2740), *kuruğsak* ‘kursak, mide’ (DLT IV: 385) anlamlarında kullanılan sözün Modern Oğuz alanında Türkiye (bk. 2.3.4.1), Gagauz ve Azerbaycan Türkçelerinde *kursak* şeklinde hayvanlarla ilgili bir kavram alanının NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronimi olduğunu söylemek mümkündür. Türkmen Türkçesinde ise “mide” için *aşgazan* sözünün kullanım sıklığı yüksek olmakla birlikte *garın* (RLT 80) sözü de kullanılmaktadır.

***bögräk, *bagır, *bagırsak, *bagırsuk, *ta:lak**

*bögräk sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘böbrek’ anlamında bazen de ‘karın, yan’ anlamıyla *insan organları* kavram alanının bir meronimidir.

*bagır sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘karaciğer’, ‘akciğer’, ‘yürek’, ‘kucak, göğüs, döş, sine’, ‘ciğer, bağırsak vb. vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşâ’ anlamlarıyla *insan organları* kavram sahasına ait olarak

kullanılmaktadır. Aynı zamanda **bagır* sözü ‘aşk, merhamet, şefkat, kızgınlık’ gibi duyguların yeri olarak *duygu* kavram alanı içerisinde OLAY : KAHRAMAN ilişkisi gösteren bir meronim olur. Bunun yanı sıra **bagır* sözü ‘dağ yamacı, tepecik’ anlamı ile *coğrafya* kavram alanı içerisinde *dağ* holoniminin ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen meronimidir.

**bagırsak, *bagırsuk* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda ‘bağırsak, iç organlar’, ‘körbağırsak’, ‘onikiparmak bağırsağı’, ‘kalın bağırsak’ anlamlarıyla *insan organları* kavram sahasına ait olarak kullanılmaktadır. **ta:lak* sözü de tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak *insan organları* kavram sahasına ait bir sözdür.

****ki:n, *kö:päk***

**ki:n* sözü Yak. Tat. Başkurt Türkçelerinde ‘merkez’ anlamında da kullanılmakta ve bu anlamı ile *coğrafya* kavram alanı içerisinde ALAN : MEKÂN ilişkisi sergileyen bir meronim olmaktadır. **kö:päk* sözünün Modern Oğuz sahasında ‘bir şeyin merkezi, tam ortası, esası’ anlamına bağlı olarak kullanımı yaygındır. Bu durumda bir çok kavram alanı içersinde ‘merkez’ anlamına gelen bir meronim olur ve ALAN : MEKÂN ilişkisi sergiler.

****sijöök, *kemük, *sijir, *tamır, *täri***

**sijöök* sözü Başkurt Türkçesinde ‘meyve çekirdeği’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronim olur. Ayrıca **sijöök* Modern Oğuz alanında ‘çeşitli şeyleri kaplamak için istifade edilen bazı hayvanların dişi yahut buna benzeyen başka sert cisim’ anlamı ile *nesne/eşya* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi sergileyen bir meronimdir. **kemük* sözü tarihsel ve modern

kaynaklarda ‘organ adı’ temel anlamıyla *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır.

**sihir* sözü tarihsel kaynaklarda temel anlamda ‘kas siniri’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmakta, ancak modern Oğuz alanında temel anlamından çok ‘duyuları beyinden organlara, organlardan beyne ileten unsurlar’ anlamı ile *organ* kavram alanına ait olurken ‘rahatsız edici, hastalık derecesine varan özellik’ anlamı ile *duygular* kavram alanına ait OLAY : KAHRAMAN ilişkisi gösteren bir meronim olmaktadır.

**tamır* sözü tarihsel ve modern kaynaklarda ‘damar’ temel anlamında ve zaman zaman da ‘kas, kas siniri, sinir’ anlamlarında kullanılmaktadır. **tamır* sözü ‘ağacın kökü’, ‘bitkilerde damarlara benzeyen su ve mineralleri taşıyan yollar’ anlamı ile *bitki* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronim de olabilmektedir. Ayrıca **tamır* sözü ‘kaynak, başlangıç’ anlamı ile *coğrafya* kavram alanı içerisinde ALAN : MEKÂN ilişkisi gösteren bir meronim olur. **tamır* sözü ‘mermerde, bazı taşlarda ve tahta kesitlerinde renk ayrılığı gösteren dalgalı çizgi’, ‘başka türden katmanların arasında bulunan sıvı, maden veya mineral katmanı’ anlamı ile *madencilik* kavram alanı içerisinde ilgili nesnenin BÜTÜN : KESİT ilişkisi sergileyen bir meronimi de olmaktadır.

**târi* sözü tarihsel ve modern tüm kaynaklarda temel anlamda ‘organ adı’ olarak kullanılmaktadır. Bu temel anlamıyla bu söz, *insan organları* kavram sahasına ait bir söz olmaktadır. Bunun yanında **târi* sözü ‘deriden düzenlenmiş veya yapılmış nesne’ anlamı ile *giyim kuşam* kavram alanı içerisinde ilgili holonimin NESNE : MADDE ilişkisi sergileyen meronimi olur. Aynı zamanda ‘meyvenin kabuğu’ anlamı

ile *bitki* kavram alanı içerisinde NESNE : PARÇA ilişkisi gösteren bir meronim de olabilmektedir.

Sonuç

Yapısal anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “meronimi” konusu alt anlamlılık (hiponym), parça-bütün ilişkisi, alt kavram, üst kavram gibi anlam ilişkileri konuları ile birlikte en az üzerinde durulan konular arasındadır. Eldeki çalışmada organ adları, büyük ölçüde, eski tıp metinlerinden ve tarihsel ve modern lehçelerin izahlı sözlüklerinden taranarak tespit edilmiştir. Tarihsel ve modern Türk dili alanında insan organ adlarının nasıl algılandığı ve toplumsal alanda nasıl kullanıldığı ve buna bağlı olarak nasıl bir “dil davranışı” sergilediği de ortaya çıkmaktadır. Türk dilinde insan organ adları ile ilgili meronimi biçimsel ve sözlüksel anlam biliminde kullanılan bir sınıflandırma sistemi olarak karşımıza çıkar. Ancak bu meronimi geniş Türk dili alanı içerisinde bazı lehçelerde metonimi ve metaforlar neticesinde ortaya çıkan aktarmalarla da kullanılabilmektedir.

Türk dilinde meronimi, hiponimi ile de karıştırılmamalıdır. Meronimi, parça-bütün kavramını belirtirken, hiponimi, bir nesnenin bir üst sınıfa dahil olduğunu göstermektedir. Meselâ; *burun* üst terimin hiponimleri ancak *kemerli burun*, *ince uzun burun*, *büyük burun*, *küçük burun* olabilir. Meronimleri ise *burun kemiği*, *burun delikleri*, *burun derisi*, *kıkırdak* olabilir. Bunu başka bir kavram alanı ile ilgili olarak düşünersek meselâ; *ağaç* üst teriminin yani hiperoniminin hiponimleri *kavak*, *meşe*, *meyve ağaçları* ve benzerleri olur. Ancak bu ağaç kavramının meronimleri *ağacın dalları*, *yaprakları*, *kökü*, *gövdesi* olabilir.

Meronimi, holoniminin karşıtıdır. **baryak*, **älig*’in meronimi ise, **älig*, **baryak*’ın holonimidir. Meronim – holonim ilişkileri hiyerarşiktir ve bir tür anlam zinciri oluşturmaktadır. Her zincirin başında *global holonimi* vardır. Örneğin:

**tırnak*, **älig*'in meronimidir – **älig*, **tırnak*'ın holonimidir; **älig*, **kol*'un meronimidir – **kol*, **älig*'in holonimidir; **kol*, **boð*'un meronimidir – **boð*, **kol*'un holonimidir: **boð*, bir global holonimdir.

Holonim (üst terim) ise içermesi gereken meronimleri yitirdiğinde işlevini ya tamamen ya da kısmen yitirebilir: tekerleği olmayan araba işlevini yerine getiremez, ancak bir **barınak* eksik **älig* işlevini kısmen yerine getirir. Böylece meronimik parça-bütün ilişkisinde parça zorunlu olabilir veya olmayabilir. Ayrıca meronimlerin ayrılabilir ve ayrılamaz olma özelliği ve buna bağlı olarak holonimi ile bağlılık derecesi de şu şekilde örneklendirilebilir: **saç*, *sakal*, **yü:z*'ün ayrılmaz parçası değildir, kolu olmayan kapılar da vardır ancak sapı olmayan kaşık yoktur. Aynı zamanda, örneğin, insan hayatı kavram alanına bakıldığında, **saç*, *sakal*, *bıyık* gibi kavramlar insanın yaşı, sosyal durumu ve bilgeliği ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Tarihsel ve modern Türk dili kaynakları üzerinde yapılan çalışmalarda, **köz* sözünün, **kör*- 'görmek' fiilinden /-s/ isim yapım eki ile oluşturulduğu görüşü dikkat çekicidir (bk. 2.1.7.1). Aynı şekilde **kirpik* sözünün **kirp*- 'gözü kırmak' kökünden, *burun* sözünün **bur*- 'kokmak' kökünden, **çäñä* sözünün *çayna*-/çeyne- 'çiğnemek' kökünden, **öñäç* sözünün **öñ* 'ön taraf' sözüne /-aç/ küçültme eki getirilerek türetilmiş olduğu fikirleri görülmüştür (bk. 2.2.1.4). **köñül* sözünün Türk dilinin eski dönemlerinden itibaren hem 'göğüs' hem 'kalp' hem de çeşitli soyut anlamlarda kullanılması hâlâ bir tartışma konusudur. Benzer bir şekilde **yüräk*, **öbkä*, **bagır* gibi iç organ adlarında somut ve soyut anlam zenginlikleri Türk dilinin tarihsel gelişimini göz önüne sermektedir.

Organ adlarına ilişkin anlam olayları Türk dilinin tarihsel gelişim sürecini belirgin bir şekilde göz önüne sermektedir. Örneğin, **ka:pak* sözü tarih sürecinde hem ‘alın’, hem ‘gözkapağı’ hem de ‘herhangi bir kapak’ gibi değişik anlamları göstermiştir. **ka:ş* organının yay şeklinde olması nedeniyle çok sayıda metaforik kullanımları görülür. Benzer bir şekilde **köz*, **ağız*, **ti:ş*, **boğaz*, **kol*, **boğ*, **köñül*, **ađak*, **yüräk*, **öbkä*, **bögrek*, **bagır*, **siñök*, **kemük*, **siñir* gibi organ adlarının hem tarihsel hem de modern Türk dili sahasında çok geniş bir anlam yelpazesi oluşturduğuna tanık olunur.

Meronimik değerlendirmeler açısından insan organ adları *insan anatomisi* kavram alanında NESNE : PARÇA, GRUP : ÖĞE, BÜTÜN : KESİT, ALAN : MEKÂN ve NESNE : MADDE ilişkileri çerçevesinde sınıflandırılabilir. Böylece insan vücuduna NESNE : PARÇA meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman **boğ* ‘beden’ sözü, tüm organ adlarının holonimi olmakta, bir başka deyişle tüm organ adları **boğ* sözünün meronimleri olmaktadır. BÜTÜN : KESİT ve GRUP : ÖĞE meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman ise **boğ* sözü diğer organlarla herhangi bir meronimik ilişkiye girmemektedir. NESNE : MADDE meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman **boğ* sözünün meronimleri olarak vücudun temel yapı taşı olan **kılk*, **tü:k*, **bogum*, **siñök*, **kemük*, **siñir*, **tamır*, **täri* gibi kavramlar karşımıza çıkmakta ve en son ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisi açısından baktığımız zaman ise **boğ* sözünün meronimleri, **a:lin*, **ka:pak*, **eiñ*, **yañak*, **sügsün*, **yelkä*, **äñsä*, **a:ya*, **arka*, **sırt*, **karım*, **ki:n*, **kö:päk* gibi vücudun dış yüzeyinde olan organlar olmaktadır.

Çoğu kez meronimik ilişkide bulunan asıl ve yan kavramlar, bütünün yerine parça, parçanın yerine bütün kullanımı şeklinde bir çeşit anlam kaymasına uğramış

şekliyle metonimik olarak, ancak temel anlamda kullanılıyormuş gibi de görülebilmektedir. Türkmen Türkçesinde *gol* sözünün günümüzde doğrudan doğruya “el” kavramını karşılayacak şekilde kullanımı yaygındır. “el” kavramının yerine *gol* sözü kullanıldığında parça yerine bütün kullanımı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu metonimik kullanım Türkmen Türkçesinde yaygındır.

**balç* sözü, **boδ* ‘vücut’, teriminin nesne-parça ilgisi sergileyen meronimidir. **sı:n*, **kebde* terimlerinin ise meronimi değildir. **béñi* sözü, NESNE : PARÇA ilgisi kapsamında **boδ* ve **baş* sözlerinin meronimidir. **baş* sözünün ALAN : MEKÂN ilgisi içerisinde meronimidir.

Türk dilinde organ adları bir hiyerarşi içerisinde meronimik açıdan bir geçişlilik gösterebilmektedirler. NESNE : PARÇA, GRUP : ÖĞE, BÜTÜN : KESİT, ALAN : MEKÂN ve NESNE : MADDE olarak tespit edilen meronimik ilişki türleri içerisinde meronimler kendi içerilerinde geçişlilik gösterir. Türlerinin veya temel anlamlarının dışına çıktıkları an meronimler, geçişliliklerini kaybetmektedirler. NESNE : PARÇA meronimik ilişkisini örnek olarak aldığımız zaman **kol* : **älig* : **aδut* : **ärñäk*, **barñak* : **tırñak* meronimi zincirinde sözler, **kol*’dan **tırñak*’a kadar meronimik ilişkiyi korumaktadır. Arasına başka türden, örneğin ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisi yerleştirildiğinde **kol* : **älig* : **aδut* : **a:ya* : (?) **ärñäk*, **barñak* : **tırñak*, şeklinde geçişlilik bozulmaktadır. **a:ya* sözü, **aδut* sözünün ALAN : MEKÂN ilişkisi türünden bir meronimidir. Fakat **ärñäk* ve **barñak* sözleri **a:ya* sözü ile artık ne NESNE : PARÇA ne de ALAN : MEKÂN meronimik ilişkisinde bulunabilir.

Bunun yanı sıra Türk dil ve kültürünün tarihsel gelişimine ilişkin olarak, **siñir* sözü, tarihsel dönemde ‘kastaki sinir, kırış’ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca yayın teli hayvanın sinirinden yapıldığı için **siñir* sözü ‘yay teli’ şeklinde avcılık

kavram alanına ait bir anlam da kazanmıştır. Yay telinin gergin olmasından dolayı günümüzde Türk dili alanının bazı yerlerinde **siğir* sözünün ‘duyu ve hareket uyarılarını beyinden organlara, organlardan beyne ileten teller ve bu tellerin oluşturduğu demet’ anlamına da gelmeye başladığı düşünülebilir. Benzer bir şekilde **kol*, **boð*, **köñül*, **aðak*, **yüräk* gibi sözlerin de çok farklı kavram alanlarında yer alması ve tarihsel süreç boyunca farklı anlam ve kullanımları kazanması söz konusudur.

Türk dilinde organ adlarının meronimik incelemeleri diğer yandan insanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olarak tanımlanabilen WordNet için de önemlidir. Meronimi kavramı bu tip sözlüksel hafıza modellerinde de önemli bir yere sahiptir. Meronimler de hiponimler gibi bir dilin söz varlığını hiyerarşik bir yapı içine yerleştirir ve düzen verir. Meronimler de bu hiyerarşik / hiponimik düzen içinde tür ilişkisinden ziyade parça ilişkisi ile ilgili olarak söz varlığında yer alır. Türk dili için de WordNet modeli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan eldeki çalışma, Türk dilinin SözAğı (WordNet) modeline sağlayacağı, tarihsel ve modern Türk diline ait sözlüksel veri tabanı (database) ile de ayrı bir önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- AKALIN, M. (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1978), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1982), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilimi)* III. c., Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1987), *Türkçenin Gücü*, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (1999), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (2000), *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara.
- ALLAN, Keith, (1986), *Linguistic Meaning*, Vol. I, Routledge&Kegan Publishers, New York.
- ALLAN, Keith, (2001), *Natural Language Semantics*, Blackwell Publishing
- ALLWOOD, J., ANDERSSON, L., DAHL, Ö., (1977), *Logic in Linguistics*, Cambridge.
- ALTAYLI, Seyfettin, (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, II Cilt, MEB Yayınları, İstanbul.
- ARNOFF, Mark, REES-MILLER, Janiw, (2003), *The Handbook of Linguistics*, Blackwell Publishing
- ARSLAN EROL, Hülya, (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, TDK, Ankara.
- ATA, Aysu, (1997), *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTÇU, F. Sema, (1989) “Altayca kelime başı /p/”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 1989 III.2, s.2.
- BARUTÇU, F. Sema, (1992) “Türk dilinin bugünkü durumu”, (Orta Asya’da Türkçe Sempozyumu’nda sunulan tebliğ), A.Ü. TÖMER, Ankara, *Dil Dergisi*, sayı 5, s 62-67.
- BARUTÇU, F. Sema, (1994) “Maniheizt ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri”, *TDAY-Belleten* 1991, Ankara, s. 69-87.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1996), *Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn – İki Dilin Muhakemesi*, Ankara.
- BİLGEGİL, Kaya, (1980), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, I Belagat*, Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1968) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A. (1984) *Türk Dili Tarihi I-II*, 3.b, İstanbul.
- CANN, Ronnie, (1993), *Formal Semantics, An Introduction*, Cambridge University Press.
- CANPOLAT M., ÖNLER Z., (2007), *İshâk bin Murâd, Edviye-i Müfrede*, TDK Yayınları, Ankara.

- CHAFFIN, Roger, (1992), "The Concept of a Semantic Relation", *Frames, Fields, and Contrasts, New Essays in Semantic and Lexical Organisation*, Edited by Adriene Lehrer, Eva Feder Kittay, Published by Lawrence Erlbaum Associates, London.
- CIACHIR, Mihail, (1910), *Pazarların Sabah Evangeliyası*, Chişinau.
- CLAUSON, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- CORBETT, Saadet, (1954), "Türkçe ñ/g sesine dair", *TDAY-Belleten 1954*, s. 15-30.
- CROFT, William, CRUSE, D. Alan, (2004), *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press
- CRUSE, D.A., (1986), *Lexical Semantics*, Cambridge University Press.
- CRUSE, D.A., (2000), *Meaning in Language*, Oxford Press.
- CRUSE, D.A., (2003), *The Lexicon, The Handbook of Linguistics*, Ed. Mark Aronoff, Janie Rees-Miller, Blackwell Publishing.
- CRYSTAL, David, (2003), *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishing.
- DANKOFF, R., KELLY, J. (1982), *Mahmud el-Kaşgarî, Türk Şiveleri Lügati (Divânü Lugât-it-Türk)*, 3 cilt, Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DOERFER, G. (1970), "Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili", *Belleten*, Cilt: XXXIV (1970), Sayı: 133, ss. 17-58, Ankara, Çeviren: Semih Tezcan.
- DOERFER, G. (1976), "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 81-131.
- DOERFER, G., TEZCAN, S. (1980), *Wörterbuch Der Chaladsch*, Budapest, Akadémia Kiado.
- DOERFER, G. (1987), *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*, Cilt 1: Textband; Cilt 2: Kartenband, Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden.
- DOERFER, G., HESCHE, W. (1993), *Chorasantürkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G., (1993-2), "Halaçça h- 'nin Diğer Türk Dillerindeki Karşılığı Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları 3*, Sayfa: 285-288.
- DOERFER, G. (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G. (1996), "Primary *h- in Mongol?", *Central Asiatic Journal*, Cilt: 40 (1996), Sayı: 2, ss. 173-177, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- DUBOIS, J., EDELİNE, F., KLİNKENBERG, J.-M., MİNGUET, P., PİRE, F., TRİNON, H., (1981), *A General Rhetoric*, Baltimore and London.
- ERDAL, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation*, Vol.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

- ERDEM, Melek, (2003), *Türkmen Türkçesinde Metafor*. Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6.
- ERDEM, Melek, (2004-1), Türkmen Türkçesinde Alt Anlamlılık (Hyponymy), *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002, Bildiriler*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara 8-10 Mayıs 2002.
- ERDEM, Melek, (2004-2), Mağrupi'nin Şiirlerinde Metonimi, *MTAD*, Cilt 1, Sayı 1.
- FRAWLEY, William, (1991), *Linguistic Semantics*, University of Delaware, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey.
- GANIYEV, F., AHMETYANOV, R., AÇIKGÖZ, H. (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yay., Kazan.
- GANTER, Bernhard, (2005), *Formal Concept Analysis*, Springer.
- GAYDARCI, G. A., KOLTSA, E. K., POKROVSKAYA, L. A., TUKAN, B. P., (1973), *Gagausko-Russko-Moldavskiy Slovar*, Moskova.
- GELDIYEW, G., ALTYIEW, A. (2002), *Türkmen Nakyllary we Atalar Sözi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara
- GUIRAUND, Pierre, (1999), *Anlambilim*, Çev.:Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul.
- HAMZAYEV, M., Y., (1962), *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelectvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- HERAUSGEGEBEN Von D., Alan Cruse, Franz Hundsnurscher, Michael Job, Peter Rolf Lutzeier, (2002), *Lexicology/lexikologie*, Walter de Gruyter Publishing.
- HEKİMOV M. İ. (1986), *Halgımızın Deyimleri ve Duyumları*, Maarif, Bakı, 392 s.
- İLLİÇ-SVİTİÇ, V. M. (1963), “Altayskie Dentalniye: t,d,δ” *Voprosı Yazıkoznaniya*, 6, Moskova: 37-56.
- IRIS, M., A., et al., (1988), Problems of the Part – Whole Relation, *Studies in Natural Language Processing, Relational Models of the Lexicon: Representing Knowledge in Semantic Networks*, Ed: Martha Walton Evens, Cambridge University Pres.
- JACKENDOFF, Ray, (1983), *Semantics and Cognition*, MIT Press, Cambridge.
- ECKMAN, Janos, (1988), “Bolmasa kelimesine dair”, *TDAY-Belleren 1954*, Ankara, s.33-38.
- KÂHYA, Esin, (1978) “İki Osmanlıca Metinden Derlenmiş Anatomi ve Fizyoloji Terimleri” *Bilim ve Kültür Dili Olarak Türkçe*, Ankara, s. 235-269.
- KEMPSON, Ruth M., (1977), *Semantic Theory*, Cambridge University Press.
- KIRAN, Zeynel, (2001), *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Z., (1974), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türkoloji Dergisi*, s. 15-30.
- KORTMANN Bernd, (2002), *Understanding Semantics*, Oxford University Press.

- LAMBRIX, Patrick, (2000), *Part-Whole Reasoning in an Object-Centered Framework*, Springer.
- LEECH, Geoffrey, (1981), *Semantics: The Study of Meaning*, 2nd Edition, Penguin Books.
- LİN, Lian yün, (1985), *Sala yü jizan zhi*, Beijing (Pekin) Min-zu çu ban shi.
- LİGETİ, L., (1941), “Türkçede uzun vokaller”, çev.: Tayip Gökbilgin, *Türkiyet Mecmuası*, VII-VIII, s. 82-94.
- LYONS, John, (1968), *Introduction To Theoretical Linguistics*, Cambridge University Pres.
- LYONS, John, (1977), *Semantics*, Volume I-II, Cambridge University Press.
- LYONS, John, (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Çev.: Ahmet Kocaman, TDK Yay., Ankara.
- LYONS, John, (1985), *Language and Linguistics*, Cambridge University Pres.
- MURPHY, M. Lynne, (2003), *Semantic Relations and the Lexicon*, Cambridge University Press
- MENGES, Karl Heinrich (1944), *Etymological Notes on Some Păçănăg Names*, Reprinted from Byzantion Volume XVII, 1944-1945.
- MENGES, Karl Heinrich (1947), *Qaraqalpaq grammar*, King's Crown Press.
- MENGES, Karl Heinrich (1951), *Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions*, Bruxelles.
- MENGES, Karl Heinrich (1960), *Morphologische Probleme*, Wiesbaden.
- MENGES, Karl Heinrich (1986), (review of Peter B. Golden's "Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origin of the Khazars.") *Central Asiatic Journal* 30:1-2 (1986): 55-77.
- MENGES, Karl Heinrich (1995), *The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica)*, Harrassowitz Publishing.
- MENGES, Karl Heinrich (2002), “Türk Dillerinde Fiil Terkibi”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 474, Yıl: XL, Ekim 2002, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, Çeviren: Eyüp Bacanlı.
- ORUÇOV, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987), *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Bakı, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- O'GRADY, William, DOBROVOLSKY, Michael, (1992), *Contemporary Lingustic Analysis An Introduction*, Second edition, Toronto, Canada.
- ORKUN, H. Namık, (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet, (1991), “Ana Altayca Sözbaşı *d-” *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991: 167-190.
- ÖNLER, Zafer, (1990), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

- PALMER, F., R., (1981), *Semantics*, Second edition, Cambridge University Press.
- PALMER, F., R., (2001), *Semantik:Yeni Bir Anlam bilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Kitâbiyat Yay., Ankara.
- PAASONEN, H., (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, TDK Yay., İstanbul.
- PRISS, Uta E., (1996), *Classification of Meronymy by Methods of Relational Concept Analysis*, <http://www.upriss.org.uk/papers/maics96.pdf>
- RADLOFF, W (1896-1911), *Opyt Slovarya Türkskih Nareçiy*, 4 cilt, St. Petersburg.
- RÄSÄNEN, M., (1955), *Materiali po İstoriçeskoy Fonetike Tyurkskih Yazikov*, Moskova. 1949 Almanca baskıdan Rusçaya çeviri.
- RÄSÄNEN, M., (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- RİFAT, Mehmet, (2000), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları (2-Temel Metinler)*, 2. baskı, Om Yay., İstanbul.
- SAEED, John I., (2003), *Semantics*, Blackwell Publishing
- SAĞLIK, G. Selcan (2007), *Türk Dilinde Yon Gösteren Karşıtlıklar: ASAGI:YUKARI Sözcükleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SARIYEV, Berdi, SARIYEVA, Begül (2007), *Adamın Anatomik Leksikolijisi*, Yayınlanmamış Makale, Aşkabat – Ankara.
- STAMOVA, M. (2001), *Gagauz Türkçesi ve Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 550s.
- STILLAR, Glenn F, (1998), *Analyzing Everyday Texts*, Sage Publications Inc.
- TAYLOR, John, R., (1991), *Linguistic categorization : prototypes in linguistic theory*, Oxford University Pres.
- TAHSİN, B. (1960), “Oğuz lehçeleri üzerine”, *TDAY-Belleten*, s. 23-48.
- TAHSİN, B. (1959), “Oğuzlar ve Oğuz ili üzerine”, *TDAY-Belleten*, s. 1-26.
- TANASOGLU, D. (1985), *Uzun Kervan*, Roman, Chisinau.
- TENİŞEV, E., R. (1984), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazikov – Fonetika*, Moskova.
- TENİŞEV, E., R. (1997), *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Türkskih Yazikov – Leksika*, “Nauka”, Moskova.
- TEKİN, Talat (1975), *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, VII+278 S., 55 TL, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, B Serisi: 15.

- THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Vedat Köken, TDK Yay., Ankara.
- TUFAR, N. (2007), Türk Dilinde Meronimi, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, Eylül 2007, ss. 74-79.
- UZEL, İlter, (1992), *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyyetü'l-Haniyye*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VARDAR, Berke, (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, ABC Kitabevi, İstanbul.
- VASİLİEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- VOSEN P. (1998) *Eurowordnet: A multilingual database with lexical semantic Networks*, Springer.
- WIERZBICKA, Anna, (1996), *Semantics:Primes and Universals*, Oxford University Press.
- YUDAHİN, K. K., (1998), *Kırgız Sözlüğü*, Çev.: Abdullah Taymas, II Cilt, TDK Yay., 4.Baskı, Ankara.
- YÜCE, Nuri, (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.

Sözlükler

- ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, (1994), 2 cilt, MEB Yayınları, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, 4 cilt, TDK Yayınları, Ankara.
- ÇEBOTAR, Petr A., *Kısa Gagauzca-Rusça Laflık*, (1992), Komrat.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1979), 11 cilt, TDK Yay. Ankara.
- Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar*, (1973), “Sovetskaya Entsiklopedia”, Moskova.
- MAMMEDOV, H, *Rusça-Latınca-Türkmençe Anatomiya Sözlüğü*, (1998), Türkmenistan Sağlık Bakanlığı. Aşgabat.
- Özbek Tilining İzahlı Lûgatı*, (1981), II Cilt, Moskova.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu.
- TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi, KARAATLI, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (2003), TDK Yay. Ankara.
- Türkçe Sözlük*, (1998), TDK Yay., Ankara.
- XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88), VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Romanlar

ADIVAR, Halide Edib (2001), *Akile Hanım Sokağı*, Özgür Yayınları.

ADIVAR, Halide Edib (1997), *Ateşten Gömlek*, Özgür Yayınları.

ADIVAR, Halide Edib (2001), *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları.

ADIVAR, Halide Edib (1954), *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık, İstanbul.

ADIVAR, Halide Edib (1995), *Handan*, Atlas Kitabevi.

ADIVAR, Halide Edib (1991), *Kenan Çobanları*, Atlas Kitabevi.

ADIVAR, Halide Edib (1991), *Raik'in Annesi*, Atlas Kitabevi.

ADIVAR, Halide Edib (1926 / 1342), *Seviye Talip*, Orhaniye Matbaası.

ADIVAR, Halide Edib (1936), *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları.

ABASIYANIK, Asit Faik (1952), *Son Kuşlar*, Varlık Yayınları.

ABASIYANIK, Asit Faik (1987), *Lüzumsuz Adam*, Bilgi Yayınevi.

**Tufar, Nicolai, Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları, Doktora Tezi,
Danışman: Prof. Dr. Melek Erdem, 423 s.**

Türkçe Özet

Bu çalışmada, semantik ve sözlükbilimi teorisinin önemli bir unsuru olan meronim incelenmiştir. Yabancı ve Türk kaynaklarından yararlanarak Türk diline uygun bir meronimi teorisi ve tasnifi geliştirilmiştir. Teoriyi pratiğe dökmek için vücut organ adlarını örnek alarak Türk dilinin modern ve eski lehçelerine ait kaynaklarından yararlanarak bir corpus oluşturulmuştur. Bu corpustaki kavram ve terimlerinin eş zamanlı ve art zamanlı meronimik ilişkileri hem organ adları kavram alanında hem de diğer kavram alanlarında incelenmiş ve araştırılmıştır.

**Tufar, Nicolai, Meronimy in Turk Language: Organ Names, Doctor's Thesis,
Advisor: Prof. Dr. Melek Erdem, 423 p.**

İngilizce Özet

This work examines meronimy as a semantic and lexicological concept and theory. A meronymic classification for Turkish language was developed based on foreign and Turkish sources. For practical application of developed classification a corpus was created based on body organ names in modern and ancient Turkish dialects. A practical application of our meronymic classification was made based on the terms and concepts in our corpus.